הָעָבָר

לדברי ימי היהודים והיהדות ברוסיה

מייסדו ועורכו הראשון ב״צ כץ ז״ל

המערכת:
יהודה סלוצקי

המזכיר:
א. אהרוני

מועצת המערכת:
ש. אטינגר
ח. ברדיין
יצחק מאור
א. פלדמן
ישראל קלויזנר

ספר כ״ב | תשרי תשל״ז | תל־אביב

הוצאת „אלתירא״, אגודה לחקר תולדות יהודי רוסיה ואוקראינה בהשתתפות משרד החינוך והתרבות וקרן י.ל. ורחל גולדברג ובסיוע קרן הזכרון למען התרבות היהודית, ניו־יורק

תוכן העניינים

1905 — שנת המהפכה הראשונה ברוסיה

שנת 1905 בחייהם של יהודי רוסיה, מאת יהודה סלוצקי 3
המשבר בספרות העברית בשנות המהפכה הראשונה ברוסיה,
מאת ישראל קלויזנר 24
המהפכנות היהודית ברוסיה בראשית המאה ה־20 וביטויה בספרות העברית,
מאת י. שה־לבן 35
ממשלת ארה"ב ופרעות 1903—1906 ברוסיה, מאת אריה יודפת 46
פרעות 1905 ברוסיה בקורספונדנציה הדיפלומטית הבריטית,
מאת אליהו פלדמן 59
בעיני ילד בן תשע... (מזכרונותיו), מאת ניקולאי פולטיקה 84
תקנות 1804, מאת שמואל אטינגר 87
עלילת־הדם בפאסטוב, מאת יצחק מאור 111
„הזמיר" בלודז, מאת חיים לייב פוקס 114
זכרונותיו של שחקן יהודי, מאת פייביש ארונס 118
ריגה בשנות המלחמה והמהפכה, מאת בנימין אקצין 127
השתתפות יהודים במלחמות העצמאות של אסתוניה ולטביה, מאת דב לוין 141
הסברה ציונית בערבות אוקראינה, מאת צבי ליבנה 155
במערכות עבודה (מרשימותיו של רואה־חשבונות מתחיל),
מאת יהודה קום 172
מצ'רניגוב עד תל־אביב (זכרונות), מאת רבקה קאסל 178
תנועת הנוער הציוני בבאקו לאחר המהפכה, מאת אלכסנדר רטנר 182
הפרובינציה החביבה שלנו לפני יובל שנים, מאת בנימין זאב בלום 186
„קרית הילדים" („די קינדער שטעטל") באודיסה, מאת חיים חפץ 196

אגרות

מאגרותיו של ישראל גרינברג לא. קריב עם דברי לווי מאת אברהם קריב 203
צרור מכתבים לישראל מינץ, מאת דב גפונוב 213
ציון לביחוב־חדש, מאת ישראל גוטין 248

ביבליוגראפיה

„התנועה הציונית ברוסיה" ליצחק מאור, מאת י. שה־לבן 253
„מגילת יארצבו" — גדוד עבודה ע"ש י.ח. ברנר, מאת יהודה סלוצקי 255
מראות דמותה של ירושלים דליטא על אלבום ירושלים דליטא, מאויר ומתועד
וערך לייזער ראן ביידיש, עברית, אנגלית ורוסית, כרכים א, ב, ג,
ניו־יורק—תל־אביב, תשל"ד, מאת יוסף פרידלנדר 256
„ספר מינסק", מאת מ. מישקינסקי 260
כתבי ד"ר ישראל קלויזנר (רשימה ביבליוגראפית — שנות תשכ"ו־תשל"ו)
מאת המערכת 264
„הרבנות מטעם" על ספרו של פרופ' ע. שוחט, מאת יהודה סלוצקי 268
הילד היהודי במהפכת 1905, מאת מרדכי בונה (ביבר) 270

אישים

א. ש. ליברמן (בירור ביוגראפי), מאת מ. מישקינסקי 274
ד"ר משה זילברפארב, מאת יוסף קרוק 276
ד"ר צמח פלדשטיין, מאת יעקב יוזליט 280
ד"ר י. ברוצקוס, מאת ישראל קלויזנר 283
מוצאי היהדות הרוסית, מאת ד"ר י. ברוצקוס 289

נעדרים

השופט ד"ר משה זילברג, מאת ישעיהו פבזנר 297
אורי מיכאלי, מאת משה גורארי 300
לזכרו של אברהם קריב, מאת שלמה רזניק 304
אריה רפלאי־צנציפר, מאת א"ז בן־ישי 306

* * *

המסיבה במשכן הנשיא בירושלים, עם הופעת „העבר" — כרך כ"א 308
המו"מ עם מרכז זלמן שזר להעמקת התודעה ההיסטורית היהודית 309

דפוס ניאוגרפיקה, רח' הנגב 7, טלפון 31849, תל־אביב

1905-שנת המהפכה הראשונה ברוסיה

יהודה סלוצקי

שנת 1905 בחייהם של יהודי רוסיה

א

שנת המהפכה הראשונה

אין לך דבר מלאכותי יותר בכתיבת ההיסטוריה מאשר לתפוס שנה אחת, לתלוש אותה משטף התהליך ההיסטורי ולדון בה. דבר זה חל גם על שנת 1905, שהוגדרה בפי היסטוריונים רבים כשנת המהפכה הרוסית הראשונה. קשה אף להגביל את תחומיה של שנה זו. מרבית ההיסטוריונים פותחים אותה ב„יום הראשון העקוב מדם" („קרוֹבאבויה וֹסקריסיניה"), הלא הוא ה־9 בינואר 1905 [1], שבו הרס „המשטר הישן" את האמון שרחשו המוני העם ב„אביהם" — הצאר הרוסי, ומסיימים אותה בדיכוי מרד הפועלים בפרברי מוסקבה בדצמבר 1905. עם דיכוי המרד בא הקץ לנסיונות ההפיכה בכוח הנשק, והחלה תקופת ה„דומות" הראשונות [2]. אולם שני המאורעות הללו אינם תופסים לגבי תולדות היהודים ברוסיה, משום שמעט היה חלקם בהם.

אם רוצים בכל זאת לתחום תחומים לגבי אותה שנה מבחינת ההיסטוריה היהודית — יש להתחיל אותה בראשית התלכדותם של חוגים יהודים למאבק על זכויות מלאות ליהודים, שבאה בעקבות הכרזת הצאר מ־12 בדצמבר 1904, ולסיים אותה בגל הפרעות שהתחולל במחצית השניה של אוקטובר 1905, פרעות אשר הרסו, כביכול, את התקוות הגדולות שתלו היהודים במאבקיה של אותה שנה.

ב

המהפכה — סקירה כללית

אין להבין את מה שאירע ליהודים בשנת 1905 בלי סקירה, ולו גם חטופה, על מה שקרה ברוסיה כולה בימים ההם. התסיסה המהפכנית במדינה החלה עם מותו של הצאר אלכסנדר השלישי, אשר הצליח לדכא את היסודות המהפכניים ושימש במשך 14 שנות מלכותו בתפקיד „שוטרה של כל רוסיה" („ווסיירוסיסקי גוֹרוֹדוֹבוֹי"). על כסא המלכות עלה

(כתב־העת הציוני „חרוניקה ייברסקוי ז'יזני" — ייזכר להלן בשם „חרוניקה")

1) תאריך זה, כמו שאר התאריכים במאמרי זה, הוא לפי הלוח הישן, היוליאני, שהיה נהוג ברוסיה עד 1917. הוא פיגר אז, לגבי הלוח הגריגוריאני, שהיה נהוג במערב־אירופה ב־13 ימים.

2) ר' י. מאור, יהודי רוסיה בימי ה„דומות", „העבר" ז' (תש"כ), עמ' 46—64.

בנו ניקולאי, בן ה־26. בעצם חגיגות ההכתרה, בינואר 1895, הצהיר הצאר החדש בפני נציגי הערים וה„זמסטבות"[3], שבאו לברכו, כי כוונתו היא „לשמור על עקרונות שלטון היחיד" וכינה את התקוות להנהגת משטר קונסטיטוציוני — „הזיות חסרות שחר".

מדיניות זו הגבירה את רוח ההתנגדות למשטר בקרב האצילות המתקדמת והבורגנות הליברלית, ואת רוח המרי בקרב הנוער המהפכני. שוב התארגנו מפלגות מהפכניות, ובהן ה„סוציאל־דימוקרטים" (ס.ד.) והסוציאל־רבולוציונרים (ס.ר.). כן התחזקו המפלגות הלאומיות והסוציאליסטיות של עממי רוסיה (פולין, גרוזיה, ארמניה, לטביה ועוד), ובהן המפלגה הסוציאל־דימוקרטית היהודית — ה„בונד" (1897). גם החוגים הליברליים התעוררו לפעולה, ובראשם אנשי־רוח, פרופסורים ועורכי־דין. בטאונם היה השבועון „אוסבובוז־דניה" (השחרור"), שיצא לאור במערב אירופה בשנים 1902—1905.

ברוסיה עצמה מצאה התסיסה המהפכנית ביטוי בשביתות פועלי תעשיה ובהתארגנותם של אגודות מקצועיות, וכן במהומות סטודנטים באוניברסיטאות. נסיונות להקים אגודים מקצועיים נאמנים למלוכה בחסות המשטרה (ה„זובאטובשצ'ינה")[4] נתקלו בהתנגדות היסודות השמרניים בממסד. על הדיכוי המשטרתי השיבה המחתרת המהפכנית בטירור. בין היתר נהרגו שרי הפנים סיפייאגין (אפריל 1902) ופלבה (יולי 1904) וכן הנסיך הגדול סרגיי (פברואר 1905), מראשי הריאקציה הרוסית והאחראי לגירוש היהודים ממוסקבה ב־1891[5].

חלקם הגדול של בני הנוער היהודי בתנועה המהפכנית עורר את השלטונות להתיר פרעות ביהודים, שתפקידם היה להטיל אימה על היהודים ולהפנות את זעם העם אל היהודים. המכה הראשונה באה באביב 1903 בקישנוב, אחר כך באו הפרעות בהומל ובמקומות אחרים. בסוף ינואר 1904 פרצה מלחמת רוסיה—יפאן. הממשלה קיוותה כי מלחמה קטנה ונצחון מכריע עמה תשלהב את הרגשות הפטריוטיים של המוני העם הרוסי. אולם מלחמה זו הוכיחה את חוסר הכשרון המוחלט של המשטר, ולאחר כמה מפלות כבדות, שהתחוללו במשך שנת 1905, נאלצה ממשלת רוסיה לכרות שלום בסוף אוגוסט 1905, שלא היה לכבוד לנשק הרוסי. כל אותן השנים שקדמו לשנת 1905 היה המצב הכלכלי במדינה מעורער. חוסר עבודה, חוסר פרנסה ושכר נמוך לפועלים הגבירו את זעם ההמונים.

ב־9 בינואר 1905 הוביל הכומר גאפון תהלוכה פטריוטית של פועלים לארמון החורף בפטרבורג. תהלוכה זו, שנועדה להיות מעין פגישת פיוסין בין אבא־צאר לבין נתיניו, הפכה, עקב טפשותם של ראשי השלטון, למטבח דמים[6]. מהומות אכרים וגל של שביתות התפשטו במקומות רבים במדינה.

---

3) ה„זמסטבו" — הנהלה עצמית מקומית מצומצמת, שהונהגה מאז 1864 במחצית הפלכים ברוסיה.

4) על ה„זובאטובשצ'ינה" — ר' מ. מישקינסקי, ה„סוציאליזם המשטרתי" ומגמות במדיניות השלטון הצארי לגבי היהודים, „ציון", כרך כ"ה (תש"כ), עמ' 238—249.

5) ר' ש. ורמל, גרוש מוסקבה, „העבר" כרך י"ח (תשל"א), עמ' 5—24.

6) בין חללי ה־9 בינואר היו כ־7 יהודים. ר' שמותיהם ב„הזמן" 1905, גל' 14.

אל ההמונים הצטרפה האינטליגנציה הליברלית. בערים קמו בריתות של עורכי־דין, מהנדסים, רופאים, מורים, עתונאים ועוד שהתאחדו במאי 1905 לגוף פדרטיבי בשם „ברית הבריתות" („סאיוז סאיוזוב"). באוגוסט קמה „ברית האיכרים של רוסיה", שקראה להפקעת קרקעות האצילים וחלוקתן בין האיכרים. התקוממויות פרצו גם בצי וגם בצבא (המרד על אנית השריון „פוטיומקין" — יוני 1905). המפלגות המהפכניות ניהלו תעמולה נרחבת בסיסמא „הלאה שלטון היחיד!".

ב־6 באוגוסט פרסם הצאר מאניפסט ובו הכריז על קריאת אספת נבחרים (דומה ממלכתית) בעלת דעה מיעצת בלבד [7]). אולם דעת הקהל לא קיבלה הצעה זו, והתסיסה המהפכנית התגברה. השביתות התפשטו ובאוקטובר פרצה שביתה של פועלי הרכבת, הדואר והטלגראף, שאליהם הצטרפו פועלי תעשיה רבים.

הצאר נאלץ לפרסם ב־17 באוקטובר מאניפסט, שבו הבטיח חופש מדיני, מסירת סמכויות התחיקה ל„דומה", הרחבת זכות הבחירה. ארבעה ימים לאחר מכן הוכרזה חנינה לאסירים הפוליטיים, וב־3 בנובמבר הוכרז על ביטול גביית התשלומים ששילמו האיכרים עבור האדמות, שקיבלו עם שחרורם ב־1861. התסיסה לא שככה, תנועת האיכרים הלכה וגברה, בכמה ערים הוקמו „מועצות פועלים" („סובייטים"). עם נסיון ההתקוממות במוסקבה בדצמבר 1905 הגיעה התנועה המהפכנית לשיאה.

היסודות השמרניים הגיבו על מתן המניפסט בהפגנות־נגד, שאורגנו בחסות המשטרה והכנסיה, ושהפכו במקומות רבים לפרעות דמים ביהודים. בחסות השלטונות התארגנו היסודות הריאקציוניים באיגוד משלהם — „ברית העם הרוסי". ב־23 בדצמבר 1905 קיבל הצאר משלחת מטעם „ברית" זו, ענד את סמלה ואמר למשלחת: „התלכדו, אנשים רוסים, אני סומך עליכם".

פרסום המאניפסט הביא לכלל פירוד בין היסודות שלקחו חלק בתסיסה המהפכנית. האגף הליברלי מוכן היה להסתפק במה שהובטח במאניפסט כבסיס להמשך המאבק על הרחבת סמכויות שלטון העם. עוד ב־14 באוקטובר הוקמה המפלגה הקונסטיטוציונית־הדימוקרטית (קדטי"ם), שאיחדה את החוגים הליברליים ושאפה לפעול באורח לגאלי במסגרת ה„דומה". היסודות המהפכניים ניסו להמשיך את המאבק בעצמם, אולם כוחות הבולשת והמשטרה התגברו על נסיונותיהם, שנמשכו עוד במשך כל שנת 1906.

ג

היהודים בשנת המהפכה

אין פלא כי היהודים, שהיו משוללי זכויות רבות והיו בין הסובלים ביותר מעקת המשטר הישן, לקחו חלק רב במפלגות המהפכניות למיניהן.

---

7) „דומה" זו, שלא נתקיימה, נקראה על שם שר הפנים בוליגין — „הדומה הבוליגינית".

בין ראשי מפלגת הס.ד. נמנו פ. אכסלרוד, י. מארטוב, פ. דאן, ל. טרוצקי ורבים אחרים. עוד יותר ניכר היה מקומם של היהודים במפלגת הס.ר. (ח. ז'יטלובסקי, ש. אנ־סקי, ג. גרשוני, האחים מיכאל ואברהם גוץ)[8]. רב היה חלקם של היהודים בין הפעילים והעסקנים המקומיים ובין מה שנקרא אז „מהפכנים מקצועיים", שפעלו בערים רבות ברוסיה, כשהם מנסים להסוות את מוצאם היהודי בכינויים, שצלצולם רוסי טהור[9]. אין צורך לומר שמרביתם של פעילים אלה ראו עצמם כרוסים או כ„קוסמופוליטים". על חלקם של היהודים בתנועה המהפכנית יעיד מספרם בין האסירים הפוליטיים. בשנות 1900—1903 הגיע אחוז היהודים בין אסירים אלה ל־29, ב־1905 עלה אחוז זה ל־34[10], פי שמונה מחלקם באוכלוסיה הכללית.

להצדקתם של כל אלה, אשר בתקופה מאוחרת יותר כונו בשם „מתבוללים אדומים", יש להדגיש כי הם ראו בהתרחקותם מעמם לא רק פתרון לבעיותיהם האישיות, אלא גם דרך סלולה לכל העם היהודי, אשר עם בוא החרות ייטמע בעם הרוסי.

רוח המהפכה מצא ביטויו ברחוב היהודי גם ביציאת ההמונים מקירות בתי־המדרש והישיבות, שהתרוקנו מלומדיהם. גם רבים מהנוער הציוני נסחפו בזרם המהפכה. הפעולה הלאומית והציונית ברחוב היהודי ניטשה על־ידי רבים. הלך רוח זה מצא ביטוי בשירת היאוש של ח. נ. ביאליק בשנה ההיא, בשירו „אכן גם זה מוסר אלוקים" ו„קראו לנחשים", וכן בשירו „על כף ים מות זה", שנכתב בתרס"ו.

אין לשכוח כי בעקבות המלחמה הרוסית־יפאנית התחולל במדינה משבר כלכלי, שפגע גם ביושבי תחום המושב היהודי. „במיוחד — מוסר ה„ווסחוד", העתון היהודי־רוסי הוותיק, בסקירתו על שנת 1904 — סבלו אזורי המלאכה והתעשיה, כמו אודסה, וארשה, לודז', ביאליסטוק ואחרים. מה שנעשה כאן בשנה האחרונה וגם בימים אלה אינו ניתן לתאור אובייקטיבי. זהו ים יסורים של אנשים דלים ועניים, שאין לדלותו בטיפות הזעירות של הצדקה היהודית וכל צדקה אחרת. — בלודז' ממלאים הקבצנים את הרחובות. בעתונים המקומיים מציינים כמעט בכל יום מקרי התעלפות מרעב; באודסה נאבקים המוני זקנים, נשים וצעירים על יום עבודה של 12—20 קופיקות, אולם גם עבודה במחיר זה מועטה מאוד. בדווינסק, רבים ביניהם חנוונים ורוכלים דלים על קונה כלשהו, ומשני הצדדים — קללות, אנקות, דמעות ואיומים. בערים הגדולות ובעיירות התמוטטו האשראי והאימון ההדדי, שבלעדיו לא ייתכן המסחר. זקנים, פועלי תעשיה ובעלי מלאכה נזרקים החוצה בגלל צמצום המסחר והתעשיה, פרנסה אין ובעתיד — רעב נורא"[11].

---

8) ר' וו. טשערנאוו, „יידישע טוער אין די פארטיי סאציאליסטן־רעוואלוציאנערן, ניו־יארק 1948.

9) מבחינה זו מאלף ספר זכרונותיו של פ. גארווי (ברונשטיין), „ווספומינאניא סוציאלדימוקראטא", ניו יארק 1946, המונה לפי תומו מאות עסקנים ופעילים מקומיים באודסה, ייקאטרינוסלאב ומוסקבה, על שמותיהם ועל כינויהם.

10) המספרים, לפי נתוני מיניסטריון המשפטים הרוסי, באו ב„חרוניקה" 1906, גל' 20 וב„ייברייסקאיה ז'יזן" 1916, גל' 4.

11) „ווסחוד" 1905, גל' 1, עמ' 5.

על כך יש להוסיף את אוירת הפחד מפני הפרעות, שבה חיו ערים ועיירות רבות בתחום המושב מאז פרעות קישנוב באביב 1903.

המשבר הכלכלי והפחד מהפרעות הגבירו את ההגירה מרוסיה. כבר ב־1904 הגיעו לארצות־הברית בלבד 78,000 יהודים מרוסיה. בשנת 1905 עלה מספרם ל־92,000 ובשנת 1906 הגיע מספרם לשיא — 125,000 נפש [12]). מספרים אלה עלו על הריבוי הטבעי של יהדות רוסיה, ורב היה בהם מספר הצעירים והאקטיביים מבחינה ציבורית וכלכלית, שנמלטו מרוסיה — הן משום אי־רצון להתגייס לצבא הרוסי במזרח הרחוק והן משום שנרדפו על־ידי השלטונות עקב פעילותם המהפכנית או השתתפותם בהגנה העצמית היהודית [13]).

ד

ה„בונד" בשיא פעולתו

שנת 1905 היתה שנתו הגדולה של ה„בונד". במשך שבע שנות קיומו הראשונות הצליח ה„בונד" ללכד בארגון חזק קבוצות של „אינטלי־גנטים" עם ארגונים מקצועיים של פועלים ושוליות, בערי ליטא ובלורוסיה, בכמה ערי תעשיה בפולין ובכמה מרכזים באוקראינה. הוא העלה בהרבה את מעמדו החברתי של ציבור זה וחינך אותו לעוז ולגבורה. עתה הגיעה שעת המבחן.

מיד עם הגיע הידיעות על מאורעות הדמים בפטרבורג ב־9 בינואר, פרסם הועד המרכזי של ה„בונד" כרוז, שחולק ברבבות טפסים באידיש, ברוסית ובפולנית ובו הכריז על בוא המהפכה וקרא לחבריו להניף בגלוי את הדגל האדום, לאחוז בנשק ביד ולהילחם במשטרה ובחיילים. בכרוז נמנו שמונה תביעות ובהן ביטול משטר היחיד, חופש הדיבור, האספות, השביתות וכו', שוויון אזרחי ומדיני לכל האומות. „כל אומה תהיה לה הזכות לחנך וללמוד בשפתה ולהשתמש בה בכל מוסדות המלוכה ובאספות" [14]), כן נתבעה הממשלה להפסיק את המלחמה עם יפאן ולשחרר את כל האסירים המדיניים.

חברי ה„בונד" נקראו לשבות שביתות פוליטיות יחד עם שאר פועלי רוסיה. שיתוף פעולה זה עלה יפה בערים בהם היו הפועלים הלא־יהודים, פולנים ולטים, מאורגנים אף הם. כך היו פני הדברים בריגה, ליבאווה, וארשה ולודז'. לעומת זאת התברר כי המפלגות הסוציאליסטיות הרוסיות (שחלק ניכר מפעיליהן היו יהודים) לא הצליחו לארגן בשורותיהן ובמסגרו־תיהן המוני פועלים. פעולותיהן היו ספונטניות ולא היה בהן משום התמדה, לרוב השתתפו בהפגנות ובשביתות הפוליטיות בערים כמו וילנה, מינסק, בריסק, ויטבסק, מוהילב — יהודים בלבד.

---

12) ר' א. רופין, הסוציולוגיה של היהודים, כרך א', ת"א תרפ"ד, עמ' 116.

13) חלק קטן של הגירה סטיכית זו הגיע לארץ־ישראל, הלא הם ראשוני העליה השניה.

14) ר' נוסח הכרוז ב„געשיכטע פון בונד", כרך ב' ניו־יורק 1962, עמ' 168—169.

בסכמו את הפעולה המהפכנית בחודש הראשון למהפכה הוקיע ה„בונד" את חולשתה הארגונית של התנועה הסוציאליסטית הרוסית, שלא עלה בידה להשתלט ולהנהיג את המוני הפועלים ולעומתה ציין את כוחו הארגוני ואת השפעתו של ה„בונד" באזורי פעולתו.

לאחר ההתפרצות הראשונה של המהפכה החלה שורה של שביתות מדיניות וכלכליות שהגיעו לשיאן ב־1 במאי 1905. בהתנגשויות עם המשטרה נפלו חללים, ולאחר מכן באו הלוויות, שהפכו אף הן להפגנות פוליטיות. שוב התגלתה חולשת ה„בונד" באזורים בהם רב היה מספר הפועלים הרוסים. פועלים אלה היו ברובם נתונים לתעמולה אנטישמית ומחשש של פרעות נאלצו הפועלים היהודים לוותר על הפגנות בערים רבות ולהסתפק בהשבתת העבודה בלבד[15].

גל של אספות והפגנות פרץ באזור ה„בונד" לאחר הפרעות בז'יטומיר. בכרוזיו קרא ה„בונד" לחבריו ולאוהדיו להשיג נשק ולהכון לקרב עם משטר העריצות. הפגנות דמים ומתרסים (בריקדות) הוקמו בלודז', בוארשה ובאודסה בחודש יוני.

פה ושם „כבשו" ה„בונדאים" עיירה פלונית או אפילו עיר קטנה. מובן ש„כיבוש" כזה לא ארך אלא ימים ספורים, עד שבא צבא והשתלט על המקום, מבלי שיתקל בהתנגדות. דוגמא ל„כיבוש" כזה היתה פרשת השתלטותם של הבונדאים בינואר 1905 על העיירה התעשייתית קרינקי[16], שעל־יד ביאליסטוק.

בפעולתם לא נמנעו ה„בונדאים" מלהשתמש בכפיה ובאמצעי טרור. בכתבות בעתונות ה„בונדאית" מסופר על ה„פלוגות הלוחמות" של ה„בונד", שהיו כופות את בתי־המלאכה ואת החנויות להיסגר בעת שהמפלגה הכריזה שביתה במקום פלוני. אופיינית לתקופה זו היו אספות ה„בונד" בשעת התפילה בבתי־הכנסיות, כשאנשי ה„בונד" נצבים בשערים ומונעים מהמתפלל־לים לצאת מבית־הכנסת[17]. אספות אזכרה ביום מותו הראשון של הרצל הופרעו על־ידי „בונדאים" במקומות שידם היתה תקיפה[18].

אולם מה שהתבלט יותר ויותר ככל אשר גאתה המהפכה, היה כי עם

---

15) השתתפותם המועטת של הפועלים הרוסים בהפגנות ובשביתות באיזור ה„בונד" מודגשת בכתבות הרבות שבאו בימים ההם בעתונאות ה„בונדאית" המחתרתית. מוויטבסק כותבים, כי למרות כל המאמצים לא הצליחו המארגנים להשבית את העבודה בשום מפעל שפועליו רוסים („פוסלדניה איזבסטיה", גל' 215). ז'יטומיר התברר כי ל„איסקרובצים" (הסוציאל־דמוקראטים הרוסים) היתה השפעה קטנה ביותר על הפועלים הרוסים (שם, שם גל' 217). מוילנה כותבים על גל השביתות השני בשנת 1905: „השובתים כולם יהודים, נוצרים — מעט" (שם, שם, גל' 217).

16) „פוסלדניה איזבסטיה", גל' 219. פרשת „כיבוש" קרינקי תוארה ב„ספר קרינקי" (ת"א 1970, העורך ד. רבין), עמ' 60—61, 80—81.

17) ב־1917 כתב ד. זסלבסקי מראשי הפובליציסטים של ה„בונד" (ולאחר זמן — עתונאי סובטי נודע): „אותם הזמנים כאשר ארגנו אספות בבתי כנסת נגד רצון המתפללים, אף עצרנו אותם בכוח. — זמנים אלה חלפו לאשרנו" („גולוס בונדא", 1917, גל' 7, עמ' 7).

18) תאור הפרעותיהם של ה„אוטונומיסטים" (כינוי ל„בונד"אים). ר' „חרוניקה" 1905, גל' 28, עמ' 44—45.

התפשטות המאורעות בפטרבורג, במוסקבה, באודסה, ברוסטוב, בקוקז, באזור הבלטי ובפולין — הולך חלקו של ה„בונד" בהן הלוך וקטון. הפגנותיו ושביתותיו אינן עושות את הרושם הפוליטי הגדול כמו הפגנותיהם ושביתותיהם של המוני פועלי תעשיה, פועלי רכבת, איכרים ומלחים רוסים. ה„בסיס האסטרטגי" (אם נשתמש בביטויו של בורוכוב), שעליו נשען ה„בונד" — השוליות והזבנים, סורגות הגרבים ופועלות הטבק, ואפילו הבורסקים והמבשלים — היה חלש ובלתי־מכריע במאבק האיתנים. רגש של חוסר אונים ושל עמידה בשולי המאורעות נתן אותותיו ב„בונד" כל אותה שנה ועוד יותר בשנה שאחריה. ה„בונד" היה בין חלוצי המהפכה, בין הראשונים שהניפו את נס המרד, אולם הוא לא יכול היה לרוץ עם שטף המאורעות ומצא עצמו בשוליה של המהפכה.

הרגשת כשלון זו יחד עם פעולות הדיכוי של השלטונות הביאו את ה„בונד" עם תום שנת 1905 לכלל חולשה והתפוררות. על כך נוספה הגירתם של פעילים רבים מרוסיה לארצות הברית ולמדינות אחרות. השורות דללו, ה„בונד" שלאחר 1905 שוב אינו אותו ה„בונד" שעמד בראש המהפכה ברחוב היהודי בימי השיא שלו[19]).

ה

התנועה הציונית — משבר ופילוג

שנת 1905 היתה שנה קשה במיוחד לתנועה הציונית. לאחר ימי הגאות וההתרחבות בימי הרצל (1897—1904) בא המשבר — משבר אוגנדה — שפילג את התנועה. מותו הפתאומי של הרצל בדמי ימיו, פגע קשות אף הוא בתנועה. התקוות להתגשמותו המהירה של החזון הציוני — נגוזו. לאור סיכויה של המהפכה הקרובה נראתה הציונות לתופעת שולים ברחוב היהודי. מרבית אותה שנה היו הציונים עוסקים בריב האחים שבין „ציוני־ציון" לבין הטריטוריאליסטים, וגם לאחר שבא הפילוג הסופי בין שני הזרמים בקונגרס השביעי, ביולי אותה שנה, לא נפסק המאבק על נפש חברי התנועה ובני־הנוער שלה.

בשנים הראשונות לתנועה הציונית היה יחסה למאבק המדיני שהתחולל במדינה — יחס של אדישות והסתייגות. השלטונות ראו בציונות תנועה המסיחה את דעתו של הנוער היהודי מהמאבק המהפכני והתייחסו אליה

---

19) ב. בורוכוב, שכתב בראשית 1906 את מאמרו „הפלאטפורמה שלנו", עמד על יסוד חולשתו זה של ה„בונד". „הפרולטריון היהודי — כותב הוא — עסוק כמעט כולו בייצור אמצעי צריכה, ואינו פעיל אף באחד מן השלבים הראשונים של התהליכים המשקיים, אין הוא מחזיק בידיו אף חוט אחד מחוטי התשתית של משק הארץ, שבתוכה הוא יושב. — — אין הוא מסוגל להשבית במחי אחד את כל מנגנון המשק, כשם שמסוגלים לעשות זאת פועלי מסילות הברזל ושאר פועלים הנתונים בתנאים מבורכים יותר. — — הפרולטריון היהודי נאלץ להשתרך בזנב תנועות הפועלים הפוליטיות האדירות שבמדינה". (ר. ב. בורוכוב, כתבים, כרך א', ת"א 1955, עמ' 219—220).

בסלחנות. ביטוי לכך ניתן ברשיון שהורשו הציונים לערוך את ועידתם השניה בגלוי וברוב עם במינסק ב־1902. יחס זה השתנה ב־1903 והתנועה הציונית נאלצה לפעול במחתרת למחצה. עם ההתעוררות המהפכנית ב־1905 נתבעה התנועה הציונית להצהיר על יחסה למאורעות. בכרוז חברי הועד הפועל הציוני, שפורסם במאי 1905 בוארשה, נאמר, כי בדרך כלל אין לתנועה הציונית, המאגדת אנשים בעלי השקפות מדיניות וחברתיות שונות, עמדה אחידה לגבי המאבק המדיני ברוסיה, וכל ציוני רשאי לפעול לפי ראות עיניו, רק שני דברים מחייבים כל ציוני: א) השאיפה ל„השגת זכויות מלאות ושוות לאלה של שאר אזרחי רוסיה"; ב) הצורך במתן זכויות לאומיות ליהודים כלכל שאר הלאומים במדינה[20].

עמידה זו מן הצד לא יכלה לקנות לבבות לציונות בשעה הטרופה ההיא. בקרב הציונים התחולל ויכוח בין הרוב, שראה צורך להשתתף בתנועת השחרור הכל־רוסית, לבין מיעוט שטען, כי על הציונים להתרכז בעבודה הציונית והארצישראלית ולא לפעול כגוף מאורגן בזירה המדינית ברוסיה. למעשה היתה עמדה זו, שבה דגלו אישים כמ. אוסישקין וכצבי ברוק, בלתי־אפשרית בימים ההם והיתה עלולה לדחוק את הציונות לקרן זוית שאין מוצא ממנה. בעתונות הרדיקלית הרוסית מדובר היה כי „הציונות היא תופעה ההולכת וגוועת"[21]. „טבעי היה הדבר — כתב י. גרינבוים, מראשי המנהיגים הציונים הצעירים — שהציונות נדחתה, בתקופת ההתלהבות הראשונה, לפינות עזובות ונדחות"[22].

גם תנועת „פועלי־ציון", שבה התרכז בימים ההם החלק הפעיל ביותר של הנוער הציוני, הוכתה קשה הן בגלל ההשפעה המסחררת של תנועת השחרור הרוסית והן בגלל הפילוג הפנימי בין ה„פלשתינאים" לבין הטריטוריאליסטים. בשנים הראשונות לקיום פועלי־ציון שררה בקרבם ההשקפה, כי אין לציונים לנהל מאבק פוליטי בארצות גלותם. בהשקפה זו דגל הזרם המרכזי בתנועה, שהיה ידוע בשם „מינסקער טאלק" („נוסח מינסק"). עוד לאחר פרעות הומל, בספטמבר 1903, צויין בכרוז של „פועלי־ציון": „איננו נוטלים חלק במערכה הפוליטית ברוסיה, משום שאיננו רואים בה אמצעי גאולה לצרת היהודים"[23]. אולם עם התפשטות הלך הרוח המהפכני התגברו בתנועה הזרמים שתבעו השתתפות פעילה במאבק הפוליטי. לאחר שמרבית „פועלי־ציון" נספחו עם פילוג המחנה הציוני לזרם הטריטוריאליסטי והתארגנו במפלגה טריטוריאליסטית מובהקת, „מפלגת הציונים הסוציאליסטים" (ס.ס.), החלו „פועלי־ציון" הפלשתינאים להתארגן במפלגה שכרכה נאמנות לארץ־ישראל עם פרוגרמה סוציאלדמוקרטית לוחמת. כבר בדצמבר

---

20) „חרוניקה", 1905, גל׳19.

21) „השקפה מדינית", „סין אוטצ׳סטבה" 1905, גל׳ 32. ר׳ תגובה על כך ב„חרוניקה" גל׳ 13 ובגל׳ 22 (מאמר ראשי). התמורה במעמדה של הציונות מצאה ביטוי גם בעתון היומי האידי היחיד „דער פריינד", שהכריז כי לא זו העת לעסוק בעניניה הפעוטים של הציונות (ר׳ מאמרו של א. גולדשטיין, „שירתו החדשה של ה„פריינד", „חרוניקה", 1905, גל׳ 21).

22) י. גרינבוים, התנועה הציונית, כרך ג׳, ירושלים תר״ט, עמ׳ 41.

23) לפי י. היילפרין, ספר הגבורה, כרך ג׳ (ת״א, תש״ח), עמ׳ 57.

1905 התקיימו פגישות בשני מרכזיהם של ה„פלשתינאים", פולטבה ווארשה, והונח יסוד להקמת „המפלגה הסוציאל־דמוקרטית היהודית, פועלי־ציון", שקמה רשמית בועידה מחתרתית בפולטאבה במארס 1906.

גם מחוץ לתחומי התנועה הציונית היה ברור כי אין לנהל את המאבק על זכויות היהודים ברוסיה בלי השתתפותם של פעילי הציונים. עסקנים ציונים הוזמנו לכל הדיונים והמועצות שנקראו לדון בשיטות המאבק למען האמנסיפציה היהודית ברוסיה. בעיית הפעולה בגולה וצורת השיתוף עם חוגים אחרים ביהדות רוסיה (תוך שיתוף גמור או „מתחת לדגלנו אנו") לא ירדה אז מעל דפי העתונות הציונית והגיעה לגיבוש ב„תכנית הלסינגפורס", שנוסחה בועידה הציונית השלישית בסוף שנת 1906, ובה הוכרה הפעולה הציונית בגולה כחלק אינטגרלי של הפרוגרמה הציונית [24].

ו

„הברית להשגת זכויות מלאות לעם היהודי ברוסיה"

שנת 1905 הביאה להתעוררות גם בקרב החוגים האזרחיים, ה„בעלי־בתיים", של הציבור היהודי. חוגים אלה, שהיו בעצם מהותם מתונים ופסיביים מבחינה פוליטית, תמכו במשך דורות במדיניות של „שתדלנים", יחידים בעלי השפעה, שהיתה להם גישה מאחורי הקלעים לראשי השלטון. שתדלנים אלה טרחו למנוע את תחיקתן של „גזרות" חדשות ואת ריכוכן. בראש קבוצת ה„שתדלנים" המרכזית בפטרבורג עמד בסוף המאה הי"ט ובראשית המאה הכ' הבארון הוראצי גינצבורג. קבוצה זו הקימה או תמכה גם במוסדות סיוע, כמו „חברת מפיצי ההשכלה", „החברה להפצת המלאכה" (אור"ט) וחברת יק"א. כל אלה נוהלו על־ידם בשיטות פילנטרופיות. מובן מאליו כי קבוצת שתדלנים זו פעלה ברוח של לויאליות גמורה למשטר הקיים.

בסוף המאה הי"ט החלה להתגבש שכבת מנהיגות חדשה לחוגים אלה מקרב האינטליגנציה היהודית. שכבה זו קיימה קשרים חברתיים הדוקים עם האינטליגנציה הרוסית הליברלית, אבל השתדלה לפתח קשרים גם עם הציבור היהודי. בטאונה היה בשנים ההן כתב־העת היהודי־רוסי „ווסחוד" (1881—1906). הקבוצה דגלה ברעיון האמנסיפציה של יהודי רוסיה דוגמת אירופה המערבית. בראש קבוצה זו עמד עורך הדין מאקסים וינאבר (1862—1926), שהיה גם מראשי הליברלים הרוסים.

קשרים אמיצים, אם כי לא רשמיים, התקיימו בין חוג השתדלנים הותיק לבין אינטליגנציה זו. אחד המקשרים בין שני החוגים היה עורך הדין ה. סליוזברג (1863—1937).

בראשית המאה הוקם בפטרבורג „משרד להגנת היהודים" („ביורו זאשצ'יטי ייברייב"), שמטרתו היתה מתן עזרה משפטית ליחידים ולקהילות במאבקם בשרירותם של מוסדות השלטון המקומיים, מאבק באנטישמיות. ארגון

---

24) על ועידת הלסינגפורס ר' י. גרינבוים, התנועה הציונית, כרך ג' ירושלים תש"ט, עמ' 50—65.

ההגנה המשפטית במשפטי עלילות דם (כגון עלילת בלונדס בוילנה, 1902) ובמשפטי הפרעות. ב„משרד להגנה" לקחו חלק עורכי־דין ומשכילים אחרים[25].

ב־12 בדצמבר 1904 התפרסמה פקודת הצאר על „קוים מוקדמים לשכלול המשטר הממלכתי". בפקודה זו נכללו 2 סעיפים, שאפשר היה למצוא בהם רמז לשינוי במעמדם של היהודים, והרי תכנם של סעיפים אלה:

„6. יש לבדוק מחדש את החוקים הנוגעים לבני הכיתות הפורשות, וכן של אלה הנוגעים לעדות שאינן פרבוסלביות ואף לא־נוצריות. בלי קשר עם זה יש לנקוט באמצעים מתאימים באורח אדמיניסטרטיבי למניעת כל מעשה דיכוי בשטח הדתי וכן בכל שטח אחר, במידה ואין הוא נזכר במפורש בחוק".

„7. לבדוק את התקנות הקיימות המגבילות את זכויותיהם של בני דתות אחרות וילידי אזורים מיוחדים באימפריה ולהבטיח שמכל אלה ישארו רק אלה הנובעים מעניניה החיוניים של המדינה ומתועלתו הברורה של העם הרוסי"[26].

דברים אלה חוזקו על־ידי פקודה אחרת מ־18 בפברואר 1905, שבה נקראו מוסדות ויחידים להגיש הצעות לשיפור סדרי השלטון"[27].

מפקודות אלה אפשר היה ללמוד, לכאורה, על שינוי במדיניות הממשלה, ממנו יוכלו ליהנות גם היהודים.

„משרד ההגנה" שלח שליחים אל הקהילות החשובות ברחבי המדינה. השליחים כינסו אספות חשאיות ומצומצמות של עסקנים ונכבדים ועוררו אותם לשלוח מברקים ופטיציות ליושב ראש ועדת השרים, הגראף ויטה, בתביעה נמרצת למען שיוון זכויות ליהודים[28].

את האות למשלוח הפטיציות נתנה בסוף ינואר 1905 קהילת בוריסוג־לבסק (פלך טאמבוב) הקטנה[29]. לאחר שהפטיציה נתקבלה ופרסומה הותר בעתונות, החלו פטיציות כאלה באות מקהילות רבות. בפטיציה שהוגשה מטעם 32 קהילות נאמר, בין השאר, כי היהודים „מצפים לביטול מוחלט של כל החוקים המגבילים, כדי שיוכלו לפעול כאזרחים חפשיים יחד עם יתר אזרחי המדינה העצומה לטובתה ולהצלחתה"[30]. בפטיציה אחרת, שנשלחה מטעם 26 קהילות נאמר ביתר חריפות: „אנו מצפים לשיווי זכויות לא כדי שלאחר השגתן יביא היהודי תועלת לשאר חלקי האוכלוסיה. — — — אנו דורשים שיווי־זכויות וכפיפות לחוקים הכלליים כבני אדם, אשר חיה בהם, למרות הכל, הרגשת הכבוד העצמי"[31].

---

25) על „משרד ההגנה" ר' מאמרו של י. פרומקין ב־„קניגא או רוסקום ייברי־סטבי", ניו־יורק 1960, עמ' 62.

26) ר' נוסח ה„אוקאז" ב„ווסחוד" 1904, גל' 28, 10.

27) ר' שם 1905, גל' 8, עמ' 15.

28) אחד השליחים הללו י. פרומקין, מספר על שליחותו בזכרונותיו הנ"ל (ר' הערה 25), עמ' 63—67.

29) ר' „חרוניקה" 1905, גל' 6, מאמר ראשי.

30) „ווסחוד" 1905, גל' 9, עמ' 27.

31) שם, שם, גל' 10, עמ' 17.

תוך ארגון משלוח הפטיציות וניסוחן התגלו חילוקי דעות בין הקבוצה הפטרוגרדית לבין חוגים לאומיים וציוניים, שדרשו להוסיף לתביעת השוויון האזרחי גם תביעות לזכויות לאומיות. חילוקי דעות אלה מצאו ביטוי, למשל, בתוספת שבאה, בהשפעת ש. דובנוב, לנוסח הפטיציה בווילנה. תוספת רבת משמעות זו אמרה: „כעם תרבותי אנו דורשים זכויות של הגדרה עצמית, תרבותית, שצריכות להיות מוענקות לכל העמים המתגוררים ברוסיה" [32].

לאחר שמפעל הפטיציות עלה יפה הוחלט לכנס את נציגי הקהילות היהודיות להתייעצות. ההזמנות לכינוס נשלחו בחתימת ידו של הבארון ה. גינצבורג, אולם הבארון עצמו לא השתתף בו, משום שלא רצה לשבת יחד עם יסודות רדיקליים, ששותפות עמהם עלולה היתה לפגוע במעמדו כנאמן בית המלוכה [33].

הכינוס, שבו השתתפו 67 נציגיהם של 32 קהילות, נתכנס בווילנה ב־25 במארס 1905. התבלטו בו שני זרמים: קבוצת העסקנים הפטרבורגים והקרובים להם בערי השדה, והקבוצה הלאומית, שבה לקחו חלק הציונים והקרובים להם, כמו ש. דובנוב וחסידיו. לא השתתפו בכינוס נציגי ה„בונד", שסרב עקרונית לשתף פעולה עם ה„בורגנות".

חילוקי הדעות בכינוס מצאו ביטוי בדיון על כמה החלטות. ההצעה המרכזית בכינוס דנה בהקמת גוף מאורגן קבוע ועל־מפלגתי שייקרא „הברית להשגת שוויון זכויות ליהודי רוסיה". היו צירים רדיקלים (בראמסון, פרומקין), שתבעו להחליף את המלה „השגה" במלה „מאבק", תיקון זה נדחה. לעומת זאת נתקבלה, לפי תביעתו של דובנוב, החלפת הביטוי „שוויון־זכויות" בביטוי „מלוא הזכויות". כן בא במקום „יהודים" — „העם היהודי", „שאלת השם של האגודה — כתב בזכרונותיו אחד המשתתפים בכינוס, שמריהו לוין — נהפכה לשאלת ה‚שבולת' של האספה ושימשה קו מבדיל בין המתונים לבין הקיצוניים" [34]. בסופו של דבר נקרא הגוף החדש רשמית: „ברית להשגת זכויות מלאות לעם היהודי ברוסיה" [35].

הכינוס בחר לשכה מרכזית מורכבת מ־22 חברים, מחציתם תושבי פטרבורג ומחציתם — מערי השדה. למזכיר הלשכה מונה ההיסטוריון יולי גסן [36].

בין השאר החליט הכינוס כי על כל הנציגים היהודים בעיריות להת־פטר [37]. נציגים אלה מונו, ולא נבחרו על־ידי הציבור היהודי, לפי חוק משנת 1892, שהגביל את חלקם בעיריות ב־10% ממספר כל הנציגים, גם בערים שבהן היו היהודים רוב התושבים, או חלק ניכר מהם. „צורת מחאה

---

32) שם, שם.

33) ר' זכרונותיו הנ"ל של י. פרומקין (הערה 25), עמ' 67—68.

34) ש. לוין, מזכרונות חיי, כרך ד' (ת"א תש"ב), עמ' 62.

35) לאחר מכן כונו המתונים, שהתלכדו ב„קבוצה יהודית עממית", בזלזול מה בשם „משיגים" (ר' למשל, מאמרו של ספוג — ח. טשרנוביץ, ב„הזמן" 1907 גל' 102 על „ועידת ה‚משיגים'"). ברוסית Dostinenci ובאידיש — „דערגרייכערס".

36) „ייברייסקאיה אנציקלופדיה", כרך 9, עמ' 434.

37) ר' „ווסחוד" 1905, גל' 28, עמ' 5, וכן זכרונותיו הנ"ל של י. פרומקין, עמ' 68.

זו — כתב ה„ווסחוד" — קיבלה אופי כולל, כמעט של מגפה, ורוב הנציגים היהודים הוכיחו כי ראוים הם לתקופתם. רבים, אמנם, פקפקו, אלה מיראה ואלה מחשבונות אחרים, אולם בסופו של דבר ויתרו ללחץ דעת הקהל המתמרמרת ונטשו את המקום שלא נשלחו אליו"[38]. עד יולי 1905 התפטרו כ־120 נציגים כאלה, כשכל אחד מהם מוסר הודעה על הנימוקים להתפטרותו[39].

לשכת ה„ברית" בפטרבורג השתדלה להתקרב ולהשתלב ככל האפשר בתנועה הציבורית שקמה בקרב האינטליגנציה הרוסית. ה„ברית" דאגה שבכל הכינוסים וההתיעצויות המדיניים והמקצועיים, שנקראו אז על־ידי קבוצות ליברליות שונות, תועלה על סדר היום בעית שוויון זכויותיהם של היהודים[40]. בכינוס העתונאים הכל־רוסי, שהתאסף באפריל 1905, השתתפו נציגיה של העתונות היהודית על כל לשונותיה, ועורך ה„ווסחוד" ל. סב נשא נאום רב־רושם, שבעקבותיו קיבל הכינוס החלטות בזכות השוויון האזרחי והלאומי של היהודים וקרא לעתונות הרוסית „להקדיש מקום ככל האפשר להארה קונקרטית של הבעיה היהודית"[41]. כאשר קמה במאי „ברית הבריתות" הצטרפה אליה „הברית להשגת מלוא הזכויות" כגוף פדרטיבי ונציגה השתתף במועצותיה ובכינוסיה של „ברית הבריתות".

כל אותם הימים המשיכה הלשכה המרכזית של הברית במאבק מאחורי הקלעים. ידוע על משלחת מטעם „הברית" שהתיצבה בפני ראש הממשלה הגראף ויטה, ותבעה ממנו מתן שווי־זכויות ליהודים. הגראף טען כי „החלטה כזו תעורר פרעות ביהודים מצד האוכלוסיה המתנגדת לאמנסיפציה של היהודים"[42]. כאשר החל בישיבות השרים הדיון בהקמת הדומה הממלכתית פשטו שמועות כי בכוונת הועדה הממשלתית שהוקמה לשם כך קיימת נטיה לשלול מהיהודים את זכות הבחירה[43], או לצמצמה רק לזכות בחירה פסיבית (ז. א. לשלול מהיהודים את הזכות לשלוח נציגים ל„דומה"). שוב אורגנו מחאות מטעם קהילות רבות[44]. נעשתה פעולה הסברתית בחוגי הליברלים הרוסים ופרופסור טרובצקוי, שהתיצב בפני הצאר ביוני 1905 בראש משלחת נציגי הערים והזמסטבות, הדגיש בדבריו כי „נחוץ שלא יהיו חסרי זכויות ומקופחים"[45]. הבארון גינצבורג פנה לשר הכספים קוקובצב ובקשהו שיעמוד

---

38) „ווסחוד" 1905, גל' 28, מאמר ראשי. בעתונות היהודית של הימים ההם מוצאים אנו גנוים של נציגים שסרבו להתפטר. ר' „ווסחוד" 1905, גל' 32, עמ' 24; „חרוניקה" 1905, גל' 26, עמ' 34—37; גל' 35, עמ' 33 (ליבאוה).

39) ראוי לציין כי פרומקין כותב בזכרונותיו (עמ' 68): „כעבור כמה שנים לאחר פיזור ה„דומה" השניה באה האוכלוסיה היהודית בערים רבות בתחום המושב לכלל מסקנה, כי נציגות זו של היהודים בעיריות, עד כמה שלא תהיה מכוערת, מועילה היא לעניניהם של היהודים. על כן פנו היהודים לשרי הפלך וביקשו שהנציגים היהודים ימונו שוב, ובכמה ערים התבצע הדבר".

40) ר' „ייברייסקאיה אנציקלופדיה", כרך י"ד, עמ' 516.

41) „ווסחוד" 1905, גל' 15.

42) ר' „חרוניקה" 1905, גל' 48/49, עמ' 39.

43) שם, שם, גל' 21, מאמר ראשי.

44) ר' שם, גל' 22, 23.

45) זכרונותיו הנ"ל של י. פרומקין, עמ' 71.

על מתן זכות בחירה מלאה ליהודים. פניה זו דווקא לשר הכספים אומרת „דרשני". את הפתרון לכך יש למצוא אולי בעובדה, כי הממשלה הרוסית טפלה כל אותם הימים בקבלת הלוואה בין־לאומית. עוד במארס 1905 כתב השגריר הרוסי בפאריס, כי הצלחת ההלואה קשורה בהשתתפותו של בית רוטשילד, ורוטשילד לא יתן ידו למלוה, אם לא יוטב מצב היהודים ברוסיה. יש להניח כי גורם זה נלקח אף הוא בחשבון בעת הדיון בשלילת זכות הבחירה מהיהודים[46]. כאשר התפרסם ב־6 באוגוסט 1905 החוק על הקמת ה„דומה" (היא ה„דומה' הבוליגינית, אשר לא היתה לרצון לליברלים הרוסים), לא היה בו זכר להגבלות מיוחדות ליהודים, ובכך היה, ללא ספק, הישג גדול לעסקנים היהודים. ראוי לציין כי בהשג זה חלק לא קטן לשתדלנים מן הדור הישן.

לשכת „הברית" החלה בהכנות לבחירות ל„דומה". צריך היה להבטיח, כי לא יעשו שום מעשי תככים לקצץ ברשימות הבוחרים היהודיות, צריך היה להשפיע על הבוחרים היהודיים, שלא יטו אוזן לתעמולתם ולאיומיהם של ה„בונד" ושאר המפלגות השמאליות שפעלו ברחוב היהודי ושהכריזו חרם על הבחירות ל„דומה". נקבע כי ב־13 באוקטובר 1905 יתכנסו נציגי לשכת ה„ברית" עם נציגי הקהילות בערי השדה לדון בהכנות לבחירות[47]. כנס זה לא התקיים במועדו, עקב השביתה הכללית באוקטובר 1905.

ז

הפרעות

בזכרון ההיסטורי של האומה נשארה שנת 1905 כשנת הפרעות הגדולות ביהודי רוסיה. מאז הפוגרום בקישינוב באביב 1903 היתה חרב הפרעות מרחפת בהתמדה על קהילות רבות ברוסיה. הפרעות הפכו לשוט בידי השלטונות ובמידה והתחזקה התסיסה המהפכנית התברר יותר ויותר מה רב חלקה של הממשלה בארגונן ובתמיכה בארגונים הריאקציוניים שבצעו את הפוגרומים. מטרתם של השלטונות היתה כפולה: א) להטיל אימה על היהודים ובפרט על הנוער היהודי, שחלקו בליבוי המהפכה ובארגון כוחותיה היה

---

46) על פרשת המו"מ בין הממשלה הרוסית לבין בית רוטשילד, ר' י. מאור, „יהודי רוסיה בימי ה„דומות"", „העבר". ז' (תש"כ), עמ' 53. ה. סליוזברג מספר בזכרונותיו, כי ויטה הציע לבארון גינצבורג, שמשלחת יהודית תתיצב בפני הצאר והבטיח לו כי המשלחת תתקבל בעין יפה. „היה ברור כי קבלת המשלחת היתה רצויה לגראף ויטה, בכדי להקל את ביצוע המלוה בחוץ לארץ, שעליו דברו אז". Dela minuwshich let פאריס 1934, כרך ג', עמ' 185). הצעתו של ויטה הובאה בפני ועד „הברית להשגת זכויות מלאות" ונדחתה.

47) „ייבר. ז'יזני" 1905, גל' 47, עמ' 28 וכן ב. מיצנמכר, „הברית להשגת מלוא הזכויות לעם היהודי ברוסיה" (עבודת M.A. בשכפול, 1973), עמ' 42. הכותב מסתמך על מכתבים של „הברית" לש. דובנוב, השמורים בארכיון דובנוב. כן ר' שאלון שנשלח מ„קבוצת עסקנים מפטרבורג" (קרי — לשכת הברית) לערי השדה, לברור מספר הבוחרים היהודים („חרוניקה" 1905, גל' 34, עמ' 4).

גדול יחסית; ב) להציג את המהפכה כמזימה יהודית, למורת רוחו של העם הרוסי.

הרבה נכתב על הפרעות בערים ובקהילות בודדות[48]. אבל לא פחות מאימת הפרעות כשלעצמן העיקה על יהדות רוסיה אוירת הפרעות שהשתררה במדינה בשנים 1903—1906, ושבצילה חיו מאות קהילות שהפרעות לא הגיעו אליהן. מאידך התפתחה עם הפרעות תנועת ההגנה העצמית שעיקר נושאיה היו בני הנוער היהודי, המהפכני והציוני.

כבר בסוף שנת 1904 אירעה שורת פרעות בכמה ערים ועירות באוקראינה ובבילורוסיה (סמילה, רובנה, אלכסנדריה, מוהילב, ויטבסק ועוד). פרעות אלה בוצעו לרוב על־ידי חיילי מילואים שגוייסו לחזית במזרח הרחוק, עיקרם היה השתוללות שיכורים, שוד והרס רבים, ומכות ליהודים. במקומות רבים נתקלו הפורעים בהתנגדות יעילה של ההגנה העצמית היהודית.

מראשית 1905 מתחזקת תעמולת הפרעות ומקבלת אופי פוליטי מובהק. אופינית לכך פרשת הפרעות בפיאודסיה (קרים). בראשית פברואר פרצה שם שביתה של פועלי הטבק והנמל. באספת שובתים, שבה השתתפו כ־800 איש (כשליש מהם יהודים), נשמעה הקריאה „הכו ביהודים". מיד הוחל בהתקפות על יהודים, בשוד, בהכאות וברצח. הפרעות שמשו כאן אמצעי מובהק לדמורליזציה של הפועלים השובתים[49].

בפרעות שהתחוללו בז׳יטומיר ב־22—26 באפריל כבר פעלו השלטונות בגלוי לימין הפורעים. במשך שלושה ימים התנהלו קרבות בין כוחות ההגנה העצמית, שבראשם עמדו בונדאים ו„פועלי ציון" לבין להקות הפורעים, שנתמכו בידי משמרות משטרה וצבא. בין הנרצחים היה סטודנט רוסי, ניקולאי בלינוב, שנפל בשורות ההגנה העצמית. בכך הודגש אופים של הפרעות כמאבק בין כוחות הריאקציה לבין היסודות המתקדמים. גם בהודעת הממשלה על הפרעות הובלט האופי הפוליטי של הפוגרום. נאמר בה, כי היהודים, בהתנהגותם גרמו למאורעות אלה. הם התאמנו בשימוש בנשק, ירו בתמונת הצאר והעליבו את השלטונות. „היהודים המתונים — נאמר בהודעה — חייבים לשכנע את צעיריהם שלא יעוררו בהתנהגותם את זעם הנוצרים"[50].

לאחר הפרעות בז׳יטומיר התחוללו פרעות במינסק (26.5), בבריסק (29.5), בסדליץ ולודז׳ (9.6), בביאליסטוק (30.6). בקרץ׳ התארגנה בחסות המשטרה תהלוכה פטריוטית (31.7), שבה נישאה תמונת הצאר והושר ההימנון הרוסי. התהלוכה נהפכה לפוגרום. המשטרה עסקה בפיזור יחידות ההגנה העצמית היהודית. בכך ניתן דגם לגל הפרעות שהתחולל בימים 18—25 באוקטובר אותה שנה.

גל זה בא כתגובה מיידית של הכוחות השמרניים על חגיגות השמחה של המונים לרגל מאנפיסט הצאר ב־17 באוקטובר. בחגיגות אלה השתתפו

---

48) על הפרעות ר׳ Die Judenpogrome in Russland, שיצא לאור בעריכת ל. מוצקין, קלן 1909. וכן י. היילפרין, „ספר הגבורה", כרך ג׳, תל־אביב תש״ח.

49) ר׳ „חרוניקה" 1905, גל׳ 8, וכן ר׳ מכתבו של מ. שיינקין, (שם, שם, גל׳ 11, עמ׳ 8—10), העומד על הקשר בין השביתה לבין הפוגרום.

50) ר׳ נוסח ההודעה ב„ווסחוד", גל׳ 18, עמ׳ 20—21.

היהודים בפעילות יתרה. הן היו גם כרוכות במעשי התגרות חמורים ברגשות הפטריוטיים של ההמונים הרוסיים.

ו. שולגין, מונרכיסט ושונא ישראל, מתאר את החגיגה הגדולה בככר העיריה בקיוב, שבה נזרק כתר המלכות מעל גזוזטרת בית העיריה. „ההמון, שבו התבלטו במיוחד היהודים, פרץ לאולם הישיבות של העיריה וקרע, תוך השתוללות, מהפכנית, את כל תמונות הצארים, שהיו תלויות באולם" [51].

סיפור מקביל מוצאים אנו בזכרונותיו של הבונדאי ל. ברמן. הוא מספר על קבוצת בונדאים הפורצת ביום מתן המניפסט לבית העיריה בדווינסק. אחד מהם קופץ על שולחן ו„בהתלהבות רבה חותך הוא בסכין על ימין ועל שמאל את תמונתו הגדולה של הצאר ניקולאי" [52], אחריו משמידים חבריו את שאר התמונות באולם.

עדויות רבות מספרות על פעילות המשטרה והבולשת בארגון הפרעות, בגיוסם של הפורעים ובהגנה עליהם בפני אנשי המגן היהודים, ואף בהשתתפות פעילה בהרג ובשוד. היו מקומות בהן שלחו קציני משטרה הודעות בכפרים, כי מי שלא יתייצב ביום הנועד לפרוע ביהודים — ייקנס [53]. בידיעה מקיוב נאמר כי „החוליגנים פעלו בגלוי, בבטחון, בלי להזדרז במלאכתם ובסיוע הצבא ועזרתו. — — — החיילים עמדו מרחוק, הסתכלו כיצד פורצים הפורעים לבית־מסחר, אורזים את הסחורות, בוזזים והולכים" [54]. כמה חדשים לאחר מכן גילה מנהל מחלקת המשטרה במשרד הפנים לופוחין, כי במחלקה סודית של המשטרה הוקם בית דפוס מיוחד שבו הדפיסו כרוזים שבהם נאמר, כי המהפכה היא מעשי ידיהם של הזרים, וביחוד היהודים, ויש להלחם בהם" [55]. האחראי לאותו דפוס התפאר ואמר: „אפשר לסדר פוגרום כטוב בעיניך, אם אתה רוצה — של עשרה אנשים, ואם אתה רוצה — של עשרת אלפים" [56].

הפרעות לוו במעשי התעללות ועינויים, שהיו בני לוויה של הפוגרום הרוסי מאז ימי קישנוב. בניגוד למקובל נפגעו בפרעות אלה גם רבעים ושכונות של עשירים. „הפורעים — נמסר מקיוב — בקרו גם במעונות

---

51) ו. שולגין, „דני" (ימים), עמ' 16. ב„חרוניקה" גל' 41/42 באה ידיעה זו: „קיוב, הפרעות ביהודים פרצו, כפי שמסבירים, משום שאמש בעת ההפגנה הורדו ראשי התיבות של שם הצאר מעל בנין העיריה. בבית העיריה נקרעה תמונתו של הצאר, מעשים אלה מייחסים לנוער היהודי".

52) ל. בערמאן, „אין לויף פון יארן", ניו יורק 1945, עמ' 268. 12 שנים לאחר מכן, עם פרוץ המהפכה בפברואר 1917 הזכיר העתון היהודי־רוסי „ייבריייסקאיה ניידיילא" כי פגיעותיהם של מהפכנים יהודים בתמונות הצאר בימי המהפכה ב־1905 „עלו ליהודים בדם רב", והזהיר את היהודים שלא יהיו ראשונים למעשים אלה. (גל' 10/11 לשנת 1917, עמ' 14).

53) „חרוניקה" 1905, גל' 43/44, ידיעה מוארשה.

54) שם, שם.

55) י. לאברינוביץ, „מי ארגן את הפרעות ברוסיה" (רוסית) ברלין 1907, עמ' 238—239.

56) מנאומו של הנסיך אורוסוב בישיבת הדומה ב־8 ביולי 1906.

הגבירים, היהודים הגדולים ברחוב קרשצ'אטיק (הרחוב הראשי בעיר) ויתר הרחובות" [57]).

להלכה היו הפרעות מכוונות גם לאינטליגנציה הרוסית ול„סטודנטים", אולם למעשה היו הנפגעים רובם ככולם — יהודים. רק בערים שמחוץ לתחום המושב, שבהם היה מספר היהודים מועט, נפגעו קשות ליברלים לא־יהודים, אבל גם שם היו חנויות היהודים מטרה להמון המתפרע. מהומות קשות מסוג זה ארעו בקאזאן, בקורסק, בריאזאן ובטומסק שבסיביר. פרעות ביהודים פרצו ב־64 ערים, בהם אודסה, ייקטרינוסלאב, קיוב, קישנוב, סימפֿרופול, רומני, קרמנצ'וג, ניקולייב, צ'רניגוב, קאמנץ־פודולסק וייליזבטגראד, וב־626 עירות וכפרים, רובם המכריע של הפרעות התחולל באוקראינה ובסרביה. רק בשבעה מקומות בבלורוסיה פרצו פרעות. לא היו פרעות בימים ההם בליטא ובפולין. מספר החללים נערך ב־800 עד 1000. מספר הפצועים — באלפים רבים. הפרעות החמורות ביותר אירעו באודסה. הם נמשכו כשבוע ימים, בתמיכתו הגלויה של מושל העיר ובאדישותו של מפקד הצבא, ובהשתתפותם הגלויה של אנשי משטרה וחיילים. נפלו בהם למעלה מ־300 חללים יהודים. ההגנה העצמית באודסה היתה מורכבת מחברי כל המפלגות היהודיות ואליהם הצטרפה חבורה גדולה של סטודנטים לא־יהודים.

פרעות חמורות אירעו בעיר הפלך ייקטרינוסלאב, „נשחטו משפחות שלמות, נהרגו ילדים, נאנסו נערות. — — אנשים נהרגו באבנים, במכונות תפירה, בכשילים, בגרזנים, נדקרו בכידונים. חולים נורו מתחת למיטות באקדחי השוטרים, נזרקו מקומות עליונות" [58]). מספר ההרוגים הגיע ל־74. יתכן, כי הופעת הגבורה המאורגנת של ההגנה העצמית בשתי ערים אלה הגבירה את זעם הפורעים והמשטרה ואת אכזריותם. בקאלאראש, על־יד קישנוב, הוכתה קשות יחידת הגנה, כעשרים איש, שניסתה לעמוד בפרץ. לאחר מכן נשדדה העיירה ומחציתה הועלתה באש. מספר החללים שם הגיע לארבעים [59]).

במינסק לא התחוללו פרעות, אולם כאן פתחו כוחות הצבא באש על אספת־עם גדולה שהתכנסה סמוך לתחנת הרכבת לחוג את מתן הקונסטיטוציה. נפלו כחמישים איש ומאות נפצעו. איש לא נענש על רצח המונים זה. [60]).

בפרעות אלה נגוזה אשליה נעימה, שהיתה נפוצה בחוגי האינטליגנציה היהודית הראדיקלית, והיא האמונה בחסינותו של מעמד הפועלים הרוסי בפני תעמולת הפוגרום. אשליה זו היתה כל כך מושרשת עד שכאשר העז ד"ר ג. ברוך, המנהיג הציוני, להשמיע בכינוס יהודי, כי „הפועלים לקחו חלק

---

57) „הזמן" 1905, גל' 215. כן מסופר בידיעות מאודסה על „שוד הקיטנות העשירות" ב„פונטאן הקטן" („חרוניקה" 1905, גל' 41/42, עמ' 13).

58) „חרוניקה" 1905, גל' 47.

59) שם, שם, גל' 43/44, עמ' 28; גל' 45, עמ' 23. ראוי לציין כי שנים מחברי ההגנה העצמית בקאלאראש, ישראל גלעדי ומנדל פורטוגלי, היו לאחר מכן מראשי אגודת „השומר" בארץ ישראל. ר' „ספר תולדות ההגנה" כרך א, עמ' 174.

60) „חרוניקה" 1905, גל' 41/42.

בכמה מקומות בפרעות" נשמעו בקהל השומעים קריאות מחאה: „שקר! בושה!" [61]).

אבל הכרוניקה של הפרעות מספרת לנו כי ברוסטוב היו הפורעים „פועלי הנמל, פסולת האוכלוסיה" [62]), בחרסון „יצאו פועלי הנמל למרכז העיר לפרוע ביהודים" [63]) בכתבות מפורטות מעיירת התעשיה יוזובקה (כיום — דונץ) מתוארות הפרעות שעשו הפועלים ביהודים [64]).

עם פרעות אוקטובר 1905 שכך גל הפרעות. שני הפוגרומים הגדולים בביאליסטוק (יוני 1906) ובסדליץ (אוגוסט, 1906), נשאו אופי גלוי של פעילות מאורגת של המשטרה והצבא. עם שבירת כוחה של המהפכה שוב לא נזקקה הממשלה לנשק הפרעות, והן לא התחדשו אלא 12 שנים לאחר מכן, עם ראשית מלחמת האזרחים ברוסיה בסוף 1917.

ח

„ההגנה העצמית" [65])

„ההגנה העצמית" ברוסיה, ראשיתה בזעזוע שעבר על הנוער היהודי לאחר פרעות קישנוב. בערים ובעיירות רבות קמו אז אגודות של הגנה עצמית. הפעילים בהקמתם היו בני נוער ציונים וסניפיו של ה„בונד". לגבי ה„בונד" שמשו בסיס להגנה זו „הפלוגות המזוינות" של המפלגה. ההופעה הגלויה הראשונה של ה„הגנה העצמית" היתה בעת הפרעות בהומל, בסוף אוגוסט 1903, לאחר מכן הפכה תנועת ההגנה לתנועת המונים. אגודות המגן היו קשורות כמקודם בעיקר למפלגות שפעלו ברחוב היהודי. רק לפעמים בימי מתיחות, היו האגודות מתאחדות, על מנת להביא לכלל גיבוש כוחותיהם הדלים. היה מוקם ועד עירוני משותף להגנה עצמית, שהיה עורך מגביות כספים, קונה נשק וכד', אולם לרוב היה ועד זה מתפורר לאחר שחלפו ימי המתיחות.

אחריות רבה לפירוד זה נשאה מפלגת ה„בונד", שהתנגדה עקרונית ל„מדיניות של כלל ישראל" וסרבה לשתף פעולה עם חוגים אחרים. בקרב „פועלי־ציון" בשלה ההכרה כי יש צורך להקים ארגון הגנה עצמית קבוע. „הגנתנו — כתב איש ‚פועלי־ציון' ו. פבריקנט — צריכה לשמש חייל קבוע, רב כמות, כמספר הגברים היהודים המסוגלים לתפוס נשק. — — — צריך שתהיה ברשותה רשת שלמה של סוכני־מודיעין שיקיימו את הקשר בין אגודות ה מ ג ן הגדולות ובין אותם המקומות שקיים בהם חשש של פרעות. ביחוד יש לשים לב לעיירות הקטנות, הבאות בשעת פוגרום לידי מצב של

---

61) „ווסחוד" 1905, גל' 47/48, עמ' 27.
62) שם, שם, גל' 42/43, עמ' 23.
63) שם, שם, עמ' 30.
64) שם, שם, גל' 47/48.
65) על פרשת ההגנה העצמית בשנות 1903—1906 ר' „ספר תולדות ההגנה", פרק א, ת"א 1954, עמ' 155—175, וכן י. סלוצקי, „ההגנה העצמית בגולה", „גשר", חוב' 1/2 (מרס 1968), עמ' 6—10.

חידלון אונים ואפס מוצא. — — — העיירות הללו יש להקים בערים הסמוכות להן פלוגות נעות, שתהיינה מוכנות ועומדות להופיע במקום הסכנה בכל שעת צורך" [66]). אולם הנסיונות להקים ארגון מגן כזה לא עלו יפה. רוח הפירוד ששרר בקרב המפלגות היהודיות מנע מראש אפשרות כזו וחוסר האחדות הגביל את אפשרויותיהן של האגודות ושיווה להן אופי מקומי בלבד.

בתאורי הפרעות, שבאו בעתונות היהודית בולט חוסר שרות המודיעין, המתבטא בכך שהפורעים מפתיעים את ההגנה העצמית, ועליה לרכז את אנשיה, ולהעמידן על המשמר בעצם ימי הפרעות [67]). אפילו באודסה, שבה היתה, לכאורה, אגודת מגן מאורגנת הפתיעו הפרעות באוקטובר 1905 את המפלגות היהודיות וההגנה העצמית התארגנה לפעולה בעצם הפרעות [68]), אורגן ועד פדרטיבי להגנה עצמית, שבו לקחו חלק נציגי כל המפלגות המהפכניות והליברליות. חלק ניכר בהגנה לקחו הסטודנטים־היהודים, רוסים, גרוזינים, ארמנים ואחרים. בפרעות נפלו כ־77 מחברי ההגנה העצמית ובתוכם 22 לא יהודים. גם מבין הפורעים נהרגו כ־100 איש. חוץ מההגנה העצמית המאורגנת, שמטה פעולתה היה בבניני האוניברסיטה, קמו בשכונות ובבתים רבים קבוצות מגן מקומיות שהדפו את התקפת האספסוף המשתולל במוטות ברזל, במקלות, במי־רותחין.

בייקאטרינוסלאב פעלו בימי הפוגרום 600 חברי ההגנה העצמית, שהיו מחולקים לפלוגות בנות 20—30 איש. היו פלוגות של „פועלי־ציון", של בונדאים ושל מפלגות אחרות. לרשות ההגנה העצמית עמדו כ־250 אקדחים זולים ממין גרוע. כחמישים מן הפורעים נהרגו על־ידי המגינים. כמה מאנשי המגן נהרגו על ידי אנשי המשטרה והצבא ש„ליוו" את הפורעים בעת פעולתם.

במרבית המקומות התגברו הפורעים בעזרת כוחות המשטרה והצבא על ההגנה העצמית. באורשה הושמדה כליל יחידה של אנשי מגן שבאה לעזרת היהודים מדוברובנה ומשקלוב. בפלוצק התקיפה המשטרה את מטה ההגנה העצמית של ה„בונד" ו„פועלי־ציון". האנשים נרצחו או נפצעו קשה. בריגה צומצם היקפן של הפרעות עקב ההגנה העצמית, שבה לקחו חלק בחורים יהודים ופועלים לטים ורוסים.

בדברי הערכה ובקורת שבאו בעתונות היהודית בימים ההם צויין כי ההגנה העצמית מלאה את תפקידה באורח מזהיר בכל מקום שהצבא והמשטרה לא כיוונו נשקם עליהם. „החסרונות העיקריים של ההגנה היהודית היו המחסור בנשק כמעט בכל המקומות, ובמקומות רבים — ארגון חלש וחוסר מנהלים

---

66) ו. פאבריקנט, לאחר מכן מראשי מפלגת הסיימיסטים, פרסם את מאמרו בכתב־העת „ווזרוז'דניה" חוב' 3/4 (נובמבר 1904). כאן צוטט לפי „ספר הגבורה" כרך ג', עמ' 98.

67) על מליטופול מסופר כי „איש לא פילל שתתחלנה הפרעות בלילה — — — עד אשר התאספו והזדיינו עברה כשעה" („הזמן" 1 במאי 1905, גל' 92, לפי ס' הגבורה, חלק ג', עמ' 112).

68) בתאורי הפרעות באודסה מדובר על „ההגנה העצמית, שנתארגנה בדרך סטיכית" („ספר הגבורה", כרך ג', עמ' 154) ובמקום אחר: „מניה וביה נתארגנה ההגנה העצמית" (שם, עמ' 156).

שאפשר לסמוך עליהם״ [69]. על אלה נוסף הפרוד המפלגתי. בעמל רב הצליחו העוסקים בכך להקים „הגנה עצמית פדרטיבית״. אולם בטרם אורגנה — פרצו הפוגרומים, שאיש לא ציפה כי יבואו דוקא ביום בו התבשרה רוסיה על מאניפסט החרות של הצאר.

אולם למרות כשלונותיה החיצוניים והפנימיים הביאה עמה ההגנה העצמית רגש של סיפוק רוחני, עמוק ליהדות הרוסית. „לסבל האנושי — כתב י. ל. מוצקין בסכמו את לקח ימי הדמים ברוסיה — נתנו (אנשי ההגנה העצמית) גמול מוסרי שאין ערוך לו. ההכרה כי אי־שם נלחמים אחים באומץ לב למען כבודו האנושי ורכושו, הכניסה לתוך כוס התמרורים היהודית איזו הרגשת נצחון, והוא ראה את עצמו גם אחרי ההריגות כמעונה, אך לא כמנוצח״ [70].

להרגשה זו נתן ביטוי המשורר ש. פרוג בשירו „ס׳איז צייט״ („הגיעה העת״):

חברים און בריידער! די פינצטערע צייט
פון קלאג און געבעט איז אריבער;
געקומען די צייט
צו פאלן אין שטרייט,
נאר פאלן ווי שמשון הגיבור! [71].

ט

לאחר הפרעות

הפרעות גרמו לזעזוע קשה בקרב היהודים ברוסיה, שהגיבו עליהם קודם כל בגל הגירה גדול אל מחוץ לגבולות המדינות. ביחוד התמיהה את המשכילים שבין היהודים נטיתה של דעת הקהל הליברלית והמהפכנית להתעלם מהאופי המיוחד, היהודי, של הפרעות. יתכן והיה כאן רצון להגיב על תכסיסם של השלטונות ששאפו להדגיש אופי „יהודי״ זה. יתכן ו„נמאס״ לאינטליגנציה הרוסית להופיע כמגינה מושבעת של היהודים [72]. לנקיטת קו

---

69) י. אייזנביט, „ווסחוד״ 1906, גל׳ 1, עמ׳ 7.

70) ל. מוצקין, ההגנה העצמית היהודית בימי הפרעות ברוסיה, לפי ס. מוצקין, ירושלים תרצ״ט, עמ׳ 134.

71) „דער פריינד״ 1905, גל׳ 226 (27.10.1905). תרגום עברי: חברים ואחים! לתחנון נאמר: דום! / שבענו בכיה מתפלשת. / הגיע היום / לקום וללחום! / אם לנפול — כשמשון אז בפלשת. (מ. בסוק, ספר הגבורה ג, עמ׳ 139).

72) יחס זה של האינטליגנציה הרוסית משתקף, לדעתי, כבר בסיפורו של מ. גורקי „קין וארטיום״, שהתפרסם עוד ב־1899. בסיפור זה טוען ארטיום הרוסי ל„חברו״ קין היהודי: „אין אני רוצה לראות אותך, משום — שאין זה עניני, ואם יפגעו בך אל תבוא אלי ואל תתאונן... לא אבוא להגן עליך. כלום מבין אתה זאת? אסור לי״. (ראה כל כתבי גורקי, מוסקבה 1950, כרך ג׳, עמ׳ 429).

זה סייעו, מן הסתם, החברים היהודים במרכזי המפלגות המהפכניות, אשר דובנוב כינה את התנהגותם בשם „עבדות בתוך המהפכה" [73].

אופיינית ליחס זה של „התעלמות" מהיהודים היתה החלטת ה„סובייט" (המועצה) של צירי הפועלים בפטרבורג שניסח ב־1 בנובמבר החלטת גינוי על פעולות הדיכוי של הממשלה כלפי החיילים שהתקוממו בקרונשטט ועל הנהגת משטר צבאי בפולין. בהחלטה לא נזכרו כלל וכלל הפרעות ביהודים [74]. וש. דובנוב הוקיע את כתב־העת הראשון של הפרוליטריון הרוסי המאורגן („נובאיה ז'יזן"), על ש„עבר כמעט בשתיקה על נוראות הפוגרומים, כעל מאורע פעוט במאבק המהפכני" [75], על יחס זה של העתונות הרוסית הליברלית התריע גם איש מערכת ה„ראזסבייט" הציוני, א. גולדשטיין, במאמרו „השותקים" [76].

מייד לאחר הפרעות התארגן בפטרבורג ועד להגשת עזרה לנפגעיהם, ובראשו — הבארון ה. גינצבורג וכמה מעשירי פטרבורג ומשכיליה. הלשכה המרכזית של ה„ברית" החליטה לפתוח באסוף חומר ועדויות על הפרעות, במטרה להוכיח, בין היתר, את חלקה של הממשלה הרוסית בהן.

ב־22 בנובמבר נפתח בפטרבורג הכינוס השני של „הברית להשגת זכויות מלאות". בכינוס השתתפו כ־70 נציגים מפטרבורג ומערי השדה. מהם אנשי הקבוצה הפטרבורגית (מ. וינאבר, מ. קולישר, ה. סליוזברג וא. גרוזנברג), מהם ציונים (מ. אוסישקין, צ. ברוק, ב. גולדברג, ו. ז'בוטינסקי, שמריהו לוין) והקרוב להם — ש. דובנוב, מהם שהשתייכו לאגף הרדיקלי יותר, שרחש אהדה גלויה לכוחות השמאל המהפכני (ל. בראמסון, מ. קרול, מ. ראטנר) [77].

הכינוס נפתח בדיון מקיף על הפרעות ועל תגובת ה„ברית" להן. נשמעו שתי השקפות: האחת שתלתה את הפרעות במצב הפוליטי וקראה לשיתוף יתר עם התנועה המהפכנית, והשניה — הציונית — שראתה בפרעות תוצאה מחיי היהודים כמיעוט לאומי בגלות. אולם ברור היה לכל הנאספים כי במצב הדברים בשעה ההיא יש לחתור לאחדות לאומית של כל הכוחות בעם היהודי.ביחס לפרעות החליט הכינוס לתבוע חקירה צבורית, העמדתם לדין של האחראים לפרעות, פיצויים לנפגעים, שיתוף מלא של היהודים בהנהלות

---

73) ש. דובנוב, מכתבים על היהדות הישנה והחדשה (רוסית), פטרבורג 1907 עמ' 300.

74) ר' „כרוניקה", 1905 חוב' 43/44. ב„סובייט" זה ישבו יהודים לרוב, ובהם ל. טרוצקי, ואולי דווקא משום כך נזהר שלא ל„הכתים" עצמו בהגנה על יהודים... באספת עם שארגנו הציונים כמה ימים לאחר החלטה זו צויין „היחס הפאסיבי של הס.ד. הרוסים בפטרבורג, שעברו בשתיקה על הפרעות ביהודים".

75) ש. דובנוב, מכתבים וכו' (ר' הערה 73), עמ' 298. „נובאיה ז'יזן" — העתון הלגאלי הראשון של הבולשביקים, עורכו למעשה — ו. לנין, יצא לאור בפטרבורג באוקטובר—נובמבר 1905.

76) „חרוניקה" 1905, גל' 43/44. תרגום עברי ב„העבר" י"ד (ניסן תשכ"ז), עמ' 101—104. אגב ב־11 בנובמבר 1905 גינה כינוס ה„זמסטבות" במוסקבה בחריפות את סלחנותם של השלטונות לגבי הפרעות והפורעים ואת השתתפותם בארגון הפרעות ותבע „להכריז מיד על שווי זכויות ליהודים" (שם, שם, גל' 45, עמ' 43).

77) פרוטוקולים מקוצרים של הכינוס באו בכל העתונות היהודית.

העיריות. ביחס להבא — הוסכם על כינוס אספה לאומית של כל יהדות רוסיה.

הצעתם של כמה צירים להענות להצעתו של הגראף ויטה ולשלוח משלחת אליו — נדחתה בתקיפות. בהחלטה על כך צויין כי „הוכח הוכחה שלמה — — כי הפוגרומים האחרונים — — סודרו על ידי ‚המאה השחורה' תוך התרשלותם, שיתופם, ובכמה מקומות אף בהנהגתם של המשטרה והפקידות המקומית הגבוהה. — — הכינוס החליט לא להיכנס עתה בשום משא ומתן עם הממשלה הנוכחית ולכוון את מאמציו לארגון תכליתי יותר של היהדות הרוסית לשם המשך המאבק על מלוא זכויותיה, תוך צמידות לתנועת השחרור הכללית" [78].

מייד לאחר כינוס זה הוחל בניצול ההישג היחיד שהשיגו היהודים בשנה ההיא, והוא זכות הבחירה ל„דומה" הממלכתית. החלה תקופה חדשה — תקופת ה„דומות".

נ ס פ ח

החלטת הכינוס השני של „הברית להשגת זכויות מלאות לעם היהודי ברוסיה", נגד שליחת משלחת לגראף ויטה, פטרבורג, 25 בנוב׳:בר 1905.

הכינוס של „הברית להשגת זכויות מלאות ליהודים ברוסיה" החליט בנוגע להצעתם של כמה מחבריה לשלוח אל ויטה, כצעד אחרון בדרך השלום, משלחת שתציע להשוות את זכויות האוכלוסיה היהודית עם אלה של האוכלוסיה העיקרית, בלי לחכות לכינוס הדומה הממלכתית:

בשים לב לכך שהוכח הוכחה שלמה, בעובדות שאין להכחישן, כי הפוגרומים האחרונים היוצאים מגדר הרגיל מבחינת שטח התפשטותם ומספר קרבנותיהם, סודרו ע״י „המאה השחורה" תוך התרשלותם, שיתופם, ובכמה מקומות אף בהנהגתם של המשטרה והפקידות המקומית הגבוהה.

בשים לב לכך שלאחר הפרעות אישרה הממשלה המרכזית על־ידי ראש הממשלה הגראף ויטה, את פשעיהם הנתעבים של הגופים הנ״ל, בכך, שבניגוד לתביעת הציבור הכללית לא העמידה אותם לדין.

בשים לב לכך שממשלה מרכזית זו אף הרחיקה לכת, בכבדה כמה מהפקידים, שידיהם נגואלו בדם יהודים, באותות כבוד.

בשים לב לכך כי על כל נימוקיה של המשלחת היהודית שהתייצבה לאחרונה בפני הגראף ויטה, בתביעה לשויון זכויות ליהודים, השיב הגראף בציניות, כי אינו יכול לעשות זאת, מתוך דאגה ליהודים עצמם, שהרי החלטה כזו תעורר פרעות ביהודים מצד האוכלוסיה המתנגדת לאמנסיפציה של היהודים.

בשים לב לכל אלה החליט הכינוס:

לא להיכנס עתה בשום משא ומתן עם המשלה הנוכחית ולכוון את מאמציו לארגון תכליתי יותר של היהדות הרוסית לשם המשך המאבק של מלוא זכויותיה, תוך צמידות לתנועת השחרור הכללית, וישתדל לנצל את כל כוחותיה הקיימים של היהדות, שהגיעו לכלל אינטנסיביות גבוהה ביותר, עקב היגון לבלי־גבול והזעם שהתעורר על ידי הרושם שלא יסוף לעולמים על טבח ההמונים האחרון ביהודים, שאורגן על־ידי הממשלה.

---

78) ר׳ „חרוניקה" 1905, גל׳ 48/49, עמ׳ 39, ר׳ נוסח מלא של ההחלטה בנספח למאמר זה.

ישראל קלויזנר

המשבר בספרות העברית בשנות המהפכה הראשונה ברוסיה

א.

הספרות העברית קיבלה מיפנה חדש עם קום התנועה לתחיה לאומית. התנועה, שהתחילה בצורת „חיבת ציון" ונמשכה כ„ציונות מדינית", יצרה עתונות וספרות לאומית עשירה. היא גם פעלה למען החיאת הדיבור העברי. הספרות הלאומית מצאה את ביטויה בעיקר בעברית, שפת המשכילים במזרח־אירופה, שנתחנכו על הספרות העברית המסורתית. השפה היהודית המדוברת במזרח־אירופה, שנקראה אז ז׳ארגון, לא היתה מפותחת וקראו בה רק פשוטי העם. הז׳ארגון התחיל ליהפך לשפה ספרותית לאחר שקמו סופרים בעלי שיעור קומה, כמו מנדלי מוכר ספרים, שלום עליכם וי. ל. פרץ, שהתחילו לכתוב בשפת ההמונים ולהוציא קבצים בשפה זו. הציונים ראו צורך להשתמש בז׳ארגון לשם הפצת רעיונותיהם ולשם השכלת ההמונים. מטרה דומה הציבו לפניהם גם חוגים סוציאליסטיים יהודיים, שיסדו „ועדים ז׳ארגוניים", ועדים שמהם נוצר אחר־כך ה„בונד", המפלגה הסוציאל־דימוקרטית היהודית, שנלחמה בציונות ובעברית. סטודנטים ציונים מרוסיה, בתוכם חיים וייצמן וליאו מוצקין, יסדו בברלין בשנת 1895, אגודה להפצת ספרות בז׳ארגון[1]. הוצאת הספרים העברית „אחיאסף", שיסדו חובבי־ציון בווארשה בראשית שנות התשעים למאה שעברה, הוציאה בשנים 1899—1900 לאור שבועון „דער יוד", שבו השתתפו טובי הסופרים שכתבו ביידיש. „דער יוד" נתן דחיפה להתפתחותה של העתונות והספרות ביידיש. בשבועון זה פרסמו את יצירותיהם הראשונות הסופרים הצעירים שלום אש וה. ד. נומברג.

בספרות העברית הופיעו בסוף המאה שעברה ובתחילת המאה העשרים כשרונות צעירים. התחיה הלאומית היתה משאת נפשם של רוב הסופרים והמשוררים האלה. הוצאות הספרים „אחיאסף" ו„תושיה" עשו רבות להפצת הספר העברי. „אחיאסף" התחיל להוציא בשנת 1893 לאור שנתונים ספרותיים בשם „אחיאסף", לוח־עם ספרותי ושימושי. ה„לוחות" האלה הופיעו עד לשנת תרס״ה והשתתפו בהם טובי הסופרים. בשנת תרנ״ו (1896) התחילה חברת „אחיאסף" להוציא לאור ירחון עברי בשם „השילוח" בעריכתו של אחד־העם. ירחון זה תפס מקום ראשון במעלה בפובליציסטיקה, בספרות ובמדעי־היהדות והשפיע השפעה רבה גם מחוץ לגבולות רוסיה. החל משנת 1903 יצא הירחון בעריכתו של הד״ר יוסף קלוזנר הצעיר וזמן־מה בשיתוף עם ח. נ. ביאליק. יוסף קלוזנר הרחיב את מסגרת הירחון על־ידי סילוק החיץ בין ספרות עברית וכללית ועל־ידי קירוב סופרים צעירים, בתוכם ש. טשרניחובסקי, יעקב כהן, ז. שניאור, י. ח. ברנר, שלום אש, ה. ד. נומברג, פרץ

1. עיין על זה בפרוטרוט בספרי „אופוזיציה להרצל". ירושלים תש״ך, עמ׳ 18—21.

הירשביין, יעקב שטיינברג ואחרים. במחצית הראשונה של שנת 1903 נפוץ „השילוח" ב־1400 עותקים, בזה למעלה מ־1200 חותמים[2].

חברת „אחיאסף" הוציאה בשנת 1901 גם שבועון ספרותי בשם „הדור". שבועון זה נפסק אחרי שנה והעורך, דוד פרישמן, התמרמר על קהל־הקוראים העברי. בשנת 1904 חידש העורך את הופעת השבועון על חשבונו. לשבועון זה, שעמד על רמה ספרותית גבוהה, לא היה קו ברור משלו בביקורתו על תופעות ציבוריות שונות[3].

בעברית הופיעו בראשית המאה ברוסיה ובפולין שני עתונים יומיים: „המליץ" בפטרבורג בעריכתו של ל. רבינוביץ ו„הצפירה" בווארשה בעריכתו של נחום סוקולוב. „המליץ", זקן־העתונים העבריים, ששימש בטאון למשכילים ולחובבי־ציון במשך שני דורות, נפסק בראשית שנת 1904. הוא לא ידע להסתגל לתנאי־החיים החדשים, לא לדרישות הציבוריות ולא לטעם הספרותי של תקופת התנועה הציונית. רמתו של העתון ירדה, הוא התקרב לציונים הדתיים, ל„מזרחי", והוא יצא נגד פיתוח הספרות בז'ארגון, אולם כשנפסק העתון, התחיל עורכו להוציא לאור עתון יומי בז'ארגון בשם „דער טאג". העתון ביידיש לא החזיק מעמד יותר מחצי שנה. כנגד זה ידע להסתגל לתנאים החדשים עורך „הצפירה". החל מהקונגרס הציוני הראשון דגל בציונות והיה ער למתרחש בעולם היהודי. נ. סוקולוב הוציא בשנת 1904 מוסף ספרותי שבועי מצוייר לעתון. מלבד העתון ערך נ. סוקולוב בשנים תר"ס—תרס"ג „ספרי שנה", קבצים ספרותיים, ששמשו המשך לשנתונים שערך בשם „האסיף" בשנים קודמות, בשנים תרמ"ה—תרנ"ד.

בראשית שנת 1903 התחיל להופיע בווארשה עתון יומי שני בשם „הצופה". העתון היה מביא אינפורמציה עשירה והשתתפו בו סופרים חשובים. בין המייסדים היו חברי הנהלת „אחיאסף" (ז. גלוסקין, מ. סטבסקי, מתתיהו כהן ועוד). בעל הרשיון היה אליעזר־אליהו פרידמן, חובב־ציון ותיק. כעורך העתון הוזמן א. לודביפול מפאריס. בין המשתתפים הקבועים היו י. ל. פרץ, ה. ד. נומברג, שלום אש ואברהם רייזן. את כתבי אש ורייזן היו מתרגמים מיידיש. בימי הקונגרס הציוני הששי (1903) הגיעה הפצתו לשיא, מספר החותמים הגיע ל־15.000 בקירוב. באותו זמן היו ל„הצפירה" כ־7000 חותמים[4]. בראשית שנת 1904 היה „הצופה" נדפס כל יום בעשרת אלפים עותקים והיה נמכר כולו. בחודש פברואר היו לו 7.000 חותמים ואחר־כך עלה המספר.

לשנת 1904 נתקשר „הצופה" עם „השילוח" בחוזה, שלפיו יינתן הירחון כפרס לחותמי העתון היומי. מספר החותמים על „השילוח" עלה על־ידי כך מיד

---

2. מכתב יוסף קלויזנר אל אחד־העם, אסרו חג הסוכות תרס"ד, בארכיון אחד־העם שבבית־הספרים הלאומי בירושלים. גם שאר המכתבים שלו אל אחד־העם, שיצוטטו להלן, הם מארכיון אחד־העם.

3. יצחק גרינבוים: כתבי עתנו. פורסם ב„השילוח" כרך י"ג, חוב' יאנואר—יוני 1904.

4. א. א. פרידמן: ספר הזכרונות. תל־אביב, תרפ"ו, עמ' 297, 309.

ל־4.000, הגיע במשך החודש יאנואר ל־6.000 ומעלה ואחר־כך ל־8.000. מספר חותמים כזה לא היה עד אז לאף ירחון עברי[5].

בראשית שנת 1903 התחיל להופיע בפטרבורג פעמיים בשבוע „הזמן" בעריכתם של בן־ציון כץ ודוד פרישמן. ליד עתון זה יצא גם רבעון בשם „הזמן". כבר בראשית הופעתו של העתון רכש לו 3.000 חותמים[6]. החל משנת 1904 יצא כעתון יומי בתבנית גדולה. בגלל חוסר כספים נפסק העתון אחרי חודשיים, אולם בסוף השנה התחיל שוב להופיע, מאז בווילנה, וריכז סביבו עתונאים וסופרים חשובים. במשך שנת 1905 יצא ליד העתון גם ירחון בשם „הזמן". בירחון נתפרסמו „משא נמירוב" של ח. נ. ביאליק, מאמרים מאת מ. ל. ליליינבלום וי. ח. טביוב, סיפורים מאת מנדלי מוכר ספרים, מ. י. ברדיצ'בסקי ועוד.

ביידיש התחיל להופיע עתון יומי בשנת 1903 בשם „דער פרייַנד". העורך היה שאול גינזבורג והכיוון היה ציוני. העתון זכה לתפוצה רבה, שהלכה ועלתה על תפוצתם של העתונים בעברית. המאורעות ברוסיה, הפרעות ביהודי קישינוב והומל, ואחר־כך מלחמת רוסיה ביאפאן גרמו להתרחבות קהל־המעוניינים בידיעות. גם האשה, שלא ידעה עברית, דרשה מבעלה, שקרא עברית, שיכניס עתון בשפה המובנת לה. העתון ביידיש התחיל למשוך אליו סופרים עברים וקוראי־עברית.

על התרחבות והתבססות הספרות העברית בראשית המאה מצביעות הפעולות להוצאת אנציקלופדיות בעברית. נחום סוקולוב פרסם בקיץ של שנת תרס"ג (1903) הודעה על הוצאת אנציקלופדיה כללית בעברית. בו בזמן עסקו הד"ר יוסף קלוזנר והד"ר דוד ניימארק בהכנות להוצאת אנציקלופדיה למדעי היהדות בשם „אוצר היהדות" מטעם „אחיאסף". את רעיון „אוצר היהדות" הגה כבר לפני עשר שנים אחד־העם. בקיץ של שנת תרנ"ד פרסם ב„המליץ" מאמרים על נושא זה והתווה תוכנית. הד"ר יוסף קלוזנר פרסם ב„לוח אחיאסף" לשנת תרס"ד מאמר מוקדש ל„אוצר היהדות בלשון העברית" והראה על השוני שבאוצר זה בהשוואה לאנציקלופדיה יהודית רגילה, כמו זו שהופיעה אז בניו־יורק באנגלית. העורכים רצו לתת לא ערכים קצרים על כל נושא, אלא ערכים מפורטים מבוססים על מחקר יסודי בנושאים חשובים ביותר. מה„אוצר" הופיעה כעבור שנתיים חוברת לדוגמה ובה ארבעה ערכים גדולים.

הוצאת האנציקלופדיה העברית הכללית בטלה, מפני שהאיש, שהבטיח את תמיכתו במפעל, חזר בו. יש להטיל ספק, אם היתה כבר אז היכולת לכתוב ערכים בעברית, או לתרגם לעברית ערכים במדעי הטבע בגלל חוסר מונחים עבריים במידה מספקת. מ„אוצר היהדות" הופיעה רק החוברת לדוגמה.

קבוצת סופרים כותבי יידיש יזמה בשנת 1903, בפטרבורג הוצאת אנציקלופדיה ביידיש. בראש קבוצה זו עמדו הד"ר יוסף לוריא והד"ר ח. ד. הורביץ, שניהם ציונים. הם פרסמו תשקיף עם ערכים לדוגמה ועם רשימת העוזרים, שהבטיחו להשתתף. מאנציקלופדיה זו הופיעו בשנת 1904 שלוש חוברות, יותר לא הופיעו.

---

5. מכתבי יוסף קלוזנר אל אחד־העם מיום 4/17 ומיום 27 ביאנואר 1904. עיין גם באוטוביאוגרפיה של יוסף קלוזנר „דרכי לקראת התחיה והגאולה", תל־אביב, תש"ו, עמ' 121.

6. בן־ציון כץ: זכרונות. תל־אביב, תשכ"ג, עמ' 123.

ב.

על העתונות והספרות העברית ברוסיה עבר משבר קשה בשנות המהפכה הראשונה. זמן־מה נדמה היה, כי שותקו לגמרי. גלי המהפכה סחפו אחריהם יהודים רבים, בעיקר את הצעירים, שהאמינו, כי שינוי המשטר במדינה יפתור מאליו גם את בעיית היהודים. השפעתה של התנועה הציונית, שניהלה אז ויכוח מר עם הטריטוריאליסטים מצד אחד ועם שוללי התחייה הלאומית בכללה מצד שני, ירדה ברחוב היהודים. כנגד זה גדלה השפעתה של מפלגת ה„בונד", שנלחמה בציונות ובתחיית העברית והכירה רק בחשיבות היידיש כשפת הפרולטריון היהודי.

המאורעות במדינה גרמו להתפתחותה של העתונות ביידיש, ואילו העתונות העברית נאבקה קשה על קיומה. סופרים עברים התחילו להשתתף בעתונות ובספרות ביידיש, ואילו סופרים, שכתבו ביידיש והשתתפו לפני כן בעתונות ובספרות העברית, פנו עורף לעברית. מצד ה„יודישאים" הועלתה הדרישה להכיר בז׳ארגון כשפה לאומית של העם היהודי. אנשי ה„בונד" דרשו להכיר בז׳ארגון כשפה הלאומית ואת העברית שללו לגמרי. דרישות אלה מצאו את ביטויין בוועידה בצ׳רנוביץ בשנת 1908.

המאבק בין שוחרי העברית ובין מתנגדיה התנהל גם בשטח החינוך. בה בשעה שמורים עברים התחילו לייסד בתי־ספר לפי השיטה „עברית בעברית", דרשו היודישאים להנהיג את היידיש כשפת ההוראה. גם בין הציונים היו שסברו, כי בבית־הספר היהודי צריכה היידיש להיות שפת ההוראה. כך סבר הד״ר יוסף לוריא, כי תחיית הדיבור העברי בגולה היא חלום שנגוז מהר, היידיש תוכל להתפתח ולהיות לא רק שפת הספרות היפה, אלא גם של כל שטחי החיים, המדע והחינוך כולו, גם הגבוה. על־ידי הדרישה, כי הז׳ארגון יוכר כשפה לאומית, לא רצה לשלול, כי השפה העברית היא שפתנו הלאומית, ודרש ללמוד אותה ולהפיץ את ידיעתה[7]. על מקומן של העברית והיידיש בבית־הספר העממי היהודי התנהל מאבק באסיפות חברת „מפיצי השכלה" ברוסיה.

התנועה הציונית ברוסיה הועמדה בימי המהפכה בפני בעיות מדיניות, חברתיות וכלכליות חדשות. העתונאים והסופרים הציונים הם שבררו את הבעיות מעל דפי העתונות, ובהעדר עתון — באמצעות חוברות מיוחדות.

ג.

שקיעת העתונות העברית התחילה בשנת 1904. „המליץ" נפסק כאמור בראשית שנה זו. „הצופה" התקיים שנתיים וארבעה חודשים ונפסק בגליון מיום ז׳ באייר תרס״ה. אמצעיו נדלדלו. אחת הסיבות לדלדול היו הסכומים שקיבל לפי ההסכם בעל הרשיון והעורך הרשמי א. א. פרידמן וכן המשכורות שנקבעו לעורכים[8]. „הצפירה", שסבלה מאוד מהצנזורה, הופסקה בגליון

---

7. מאמריו של י. לוריא בשם „זעלבסט־בעשטימונג" („הגדרה עצמית") בעתון „דער פריינד", בגליונות ה׳—ח׳ וי״ב בטבת תרס״ו.

8. מכתב יוסף קלוזנר אל אחד־העם מיום 8/22 ביאנואר 1903.

מיום ז׳ בשבט תרס״ו. החל מיום כ׳ בשבט עוד המשיכה להופיע זמן קצר בשם „ה צ ו פ ה", עתון יומי, ישלח לחותמי ה צ פ י ר ה במשך ימי הפסקתה". ביום א׳ באדר נפסקה „הצפירה" גם בשם המושאל הזה. נחום סוקולוב נגש בשנת 1906 להוציא באוורשה עתון יומי ביידיש בשם „דער טעלעגראף". העתון הופיע חצי שנה ונפסק.

בקיץ של שנת 1906 נעשה נסיון על־ידי צבי פרילוצקי וי. ח. זאגורודסקי להוציא בווארשה עתון יומי ציוני בשם „היום". בגליון הראשון של העתון, שהופיע ביום ה׳ באב תרס״ו, כתב העורך במאמר־הפתיחה, כי „היום" „עומד לימין העבריה העלובה בתקופת ירידתה ומתחיל להופיע בעברית בשעת חירום זו". העורך מבטיח: „בשומנו לב אל עניות ספרותנו העתית בזמן הזה וחסרון ירחונים בשפת עבר, ישתדל „היום" להקציע מקום לספרות היפה לבל יכבה נרה, — עד אשר יגיעו ימים יותר טובים לשפתנו".

„היום" הופיע עד סוף חודש יאנואר של שנת 1907 ונפסק. צבי פרילוצקי הוציא בשנים 1905—1907 בווארשה עתונים יומיים ביידיש, „דער וועג", שהופיע פעמיים ביום, ו„די נייע צייטונג", שהחזיק מעמד רק חודשים מעטים[9].

„הזמן" היומי המשיך להופיע, אך גם בו חלה הפסקה עקב הצנזורה למשך ארבעה חודשים החל מה־17 באוגוסט (לפי הלוח שהיה נהוג ברוסיה) 1906. הירחון „הזמן" הופיע בשנת 1905 ונפסק.

עם התערערות מצבו של „הצופה", הועמדה בסימן שאלה הופעת „השילוח". חוברת משולשת של הירחון, לחודשי אפריל—יוני 1905, הופצה באיחור זמן, בחודש אוקטובר, מפני שעוכבה בבית־הדפוס בקראקא בגלל חוב קטן. מצבה של הוצאת „אחיאסף" היה בכל רע, היא לא יכלה להוציא לאור את „השילוח". הופעת הירחון נפסקה איפוא.

השבועון „הדור", שדוד פרישמן חידש כאמור את הופעתו בשנת 1904, הופיע שנה אחת ונפסק.

העתונות העברית נצטמצמה אפוא עד מאוד. זמן־מה חדלה להתקיים כמעט לגמרי. כנגד זה התחילו להופיע עתונים יומיים רבים ביידיש. בערים שונות במדינה הופיעו עתונים ביידיש. המפלגות הוציאו כתבי־עת ביידיש. העתון היומי של ה„בונד", „דער וועקער", סבל הרבה מהצנזורה, שינה את שמו ואת מקום הופעתו והופסק לגמרי בחודש אוקטובר 1907. העתון „דער פריינד", שהיה לפני כן ציוני, שינה את טעמו והתחיל לקרוא „לאיחוד הדוק עם היסודות המתקדמים של החברה הרוסית"[10]. „דער פריינד" הופסק ב־12 בדצמבר 1905 על־ידי השלטונות, אולם המשיך להופיע בשם „דאס לעבן".

---

9. פרטים על הופעת עתונים ביידיש ברוסיה בימי שלטון הצארים ראה בספרו של א. קירזשניץ: „די יידישע פרעסע אין דער געוועזענער רוסלענדישער אימפעריע" (1823—1916). מאסקווע—כארקאוו—מינסק 1930, צענטראלער פעלקער פארלאג פון ס.ס.ס.ר.

10. ביקורת על השינוי בעמדת „דער פריינד" באה בשבועון הציוני בשפה הרוסית „כרוניקה ייברייסקוי ז׳יזני", גל׳ 1 וגל׳ 21 של שנת 1905.

ההסתדרות הציונית ברוסיה התחילה להוציא לאור בקיץ של שנת 1906 שבועון בשם „דאס יודישע פאלק". ערך הד"ר יוסף לוריא. בעריכת י. וורטסמן יצא ירחון ביידיש „די יודישע צוקונפט", 1905—1906. אברהם רייזן הוציא בשנת 1905 בקראקא כתב־עת בשם „דאס יודישע וואַרט" ובו הכריז על יידיש כעל השפה הלאומית של המוני היהודים.

ד.

לבו של עורך „השילוח", הד"ר יוסף קלוזנר, דאב בראותו את שקיעת העתונות העברית בו בזמן שהעתונות ביידיש הולכת וגדלה. בחוברת המשולשת של ירחונו, שהופיע, כאמור, בשנת 1905 (כרך ט"ו) פרסם מאמר בשם „הסכנה הקרובה", שבו הזהיר את הציונים בפני עיסוק יתר בענייני ההווה בגולה וקרא להם לעסוק יותר בהפצת הלשון העברית, לחבב את העבר שלנו ואת חיבת ארץ־ישראל וכן לתמוך בספרות העברית. את מאמרו „הסכנה הקרובה" התחיל במלים: „כעופרת מעיק הרעיון הזה על לבי זה ימים ושנים. אבל מה שלבי לא גלה לפי עד עתה, אותו אגלה עכשיו ברבים. כי הסכנה קרובה מדי". את הסכנה ראה ב„דהיסטוריוזטורים" למיניהם, העלולים להביא לידי דנציונליזציה. המחבר התכוון לא רק ליודישאים אלא גם לציונים מדיניים. הציונות המדינית של פינסקר והרצל לא היתה, לדעתו, תנועה של תחיה, אלא תנועה של הצלה. „והאמנם, שואל הוא, אך מקרה הוא, שכמעט בעת ובעונה אחת עם ה„יודענשטאטלער" קמה בעמנו תנועה נמרצה להחליף את הלשון ההיסטורית שלנו, הלשון העברית, בז'רגון האשכנזי? — גם תנועה זו אינה אלא חוליה אחת בשלשלת הארוכה של התנועות הדי־היסטוריוזטוריות". בתנועת הטריטוריאליזם ובתנועה הז'רגונית גלומה, לדעתו, ממש כמו בתנועת הריפורמה בדת ובתנועת „שינוי ערכין" (מ. י. ברדיצ'בסקי ושאול טשרניחובסקי) ההתבוללות כאפרוח בתוך הביצה. הציונות היא, לדעת המחבר, מרידה בגלות, משום כך אין לכסות על הניגוד שבין היהדות ההיסטורית ובין זו הדיהיסטורית, יש להלחם בעוז בלאומיים האנטי־ציונים וב„בונדאים", ויש להבליט את הניגוד שבין המצב המצוי, תולדת הגלות, ובין המצב המקווה, תולדת האידיאל ההיסטורי שלנו.

אחד־העם שאל את יוסף קלוזנר מדוע כתב בראשית מאמרו, כי יגלה סוד כמוס, בה בשעה שקריאה ל„עבודת הקולטורה" הושמעה כבר זה משנים הן על־ידו, על־ידי אחד־העם, והן על־ידי חבריו. „היכן הוא הסוד, שואל אחד־העם, הלא כל הדברים הצודקים האלה כבר שמענו בצורות שונות, ואין כאן אלא שינוי הסגנון וטרמינולוגיה חדשה"[11]. יוסף קלוזנר ענה לו במכתבו מיום ה־4 בפברואר 1906: „הנה הסוד: האומה הישראלית חדלה להתקיים ותחתיה באה יהדות ז'רגונית, שלא ישאר בה כלום מסגולותינו וקניניו הלאומיים, חוץ מן הז'רגון והתכונות השליליות של הגיטו, שהכל רוצים להפטר מהם. וכי אין די בסוד נורא כזה להחריד את כל הלבבות ולהרגיז את הנפש הישראלית בממעמקי תהומותיה?"

---

11. אגרות אחד־העם, ג', עמ' 354, תל־אביב תשי"ז.

ה.

עם הפסקת הופעתו של „השילוח" לא היתה ליוסף קלוזנר במה, שבה היה יכול להביע את דעותיו, שהיו בעיקרן דעות „הציונים הרוחניים". העתונות העברית כמעט שפסקה, ואילו „הזמן" לא היה לפי רוחו, הוא דומה היה לעתון אינפורמטיבי כללי. אחרי הקונגרס הציוני השביעי, שבו השתתף כאחד מ„ציוני ציון", נשאר קלוזנר בשווייץ למשך של למעלה משנה, עד סוף שנת 1906. הוא פיתח משם פעולה ספרותית וארגונית למען הספרות והלשון העברית. הוא עודד, קרא לא להתיאש, אלא להתגבר על קשיי הזמן. בקונטרסי „המעורר" שהוציא י. ח. ברנר בלונדון בשנת 1906, בחוברת ד' מחודש אפריל, פרסם יוסף קלוזנר מאמר קצר בשם „המחנה הנשאר", שהיה כעין מאניפסט של מחנה העברים הנאמנים. במאמר נאמר:

„לא רבים אנו, אנחנו הרוצים לשמור ולתקן ולהרבות את נחלת האבות השלמה. אלפים ורבבות הם מתנגדינו־אויבינו, רבבות ומיליונים הם העומדים מנגד לעבודתנו.

אבל חזקים אנחנו, חזקים אנו בשלמותנו הנפשית, בעצמותנו השלמה. כי שפע עמנו נינק. מה שהנחילו שדרות של דורות אי־אפשר להחליף כלבוש. מה שנשקעה בו עבודתם של אלפי־אלפים אי־אפשר לטאטא במטאטא־השמד ביום אחד. מה שהיה להבשר והדם של אומתנו, מה שנעשה נשמת נשמתה, עצם־רוחה, עמוד־האש של חייה הפנימיים — כל זה לא יעבור כל כך מהר, כל זה אינו יכול לחלוף כצל. כל זה הוא כ ח, כח פנימי, ועל כן — כח־איתן.

החיים החיצוניים הם נגדנו, הגלות היא נגדנו. ההתפשרות עם החיים הזרים, ההסתגלות להסביבה הזרה, אהבת הרוחה, ההתחמקות ממלחמה עם העולם הסובב, האינרציה — כל אלה הן נגדנו.

אבל בעדנו הם החיים הפנימיים של עם ישראל. ההתיחדות הלאומית, שאיפת־ההתבדלות, השאיפה לאישיות לאומית, לגון לאומי מיוחד, לחיים לאומיים מיוחדים, ליצירה לאומית מקורית, — כל מה שנכלל בחפץ־החיים, ברגש ההשתמרות של האומה — כל זה הוא בעדנו.

וכח עצום אנו. כי כל העצמה השופעת, שנתגלתה בעמנו במשך ימי־קיומו, כל אותו הכח, שנראה לעין־כל בהשתמרות ישראל בתוך רדיפות — — — בתוך המדוחים של ההשכלה ההפקרית, בתוך הפיתויים של החירות הדינא־ציונאליזאטורית — — — כל השפע הגדול הזה של חיים אמיצים הסתחף אל תוך נפשנו, חדר אל תוך מהותנו הלאומית, נתגלה בנו בתור רגש־מורשה לא־נעקר ונתגשם בנו בתור כח חדש, שספג את הישן אל תוכו והבריא וגדל ונדשן על ידו.

וכח עצום היא שלמותנו. כי לא בתרנו נפשנו לבתרי־בתרים. כל מה שהיה קדוש לעמנו בכללו ובעיקרו נשאר קדוש ויקר לנו. אין אנו מזניחים את לשוננו הלאומית ומודים בארצנו הלאומית; ואין אנו מזניחים את ארצנו הלאומית ומודים במהות לאומית תלויה על בלימה. כל הקניינים הלאומיים יקרים לנו — עד כמה שהם לאומיים — במדה אחת. לא נותר

על אחד מהם. לא נציל את האחד במחיר חברו. כי יודעים ומרגישים אנו, שכל ותור הוא אי־שלמות. — — —

שוללי־הגלות אנחנו. על כן שוללים אנו את המדינה בגלות. על כן שוללים אנו את הלשון שנוצרה בגלות".

אין המחבר מפחד מהמתבוללים הגמורים, הם לא הצליחו מעולם בקרב העם. אין הוא מפחד גם מהשוללים את הגלות למחצה, לשליש ולרביע. אלה יכולים רק להפיל חללים מתוך מחנה הלאומיים השלמים, הם לא יוכלו לנצח. הם לא יוכלו גם להחליש את מחנה הלאומיים השלמים, כי אותם החיים החיצוניים, הגורמים להם לשלול חלק מקניינינו, בוגדים בהם עצמם פעם אחר פעם. בגידת החיים החיצוניים בלאומיים־למחצה האלה מעוררת את כחותיו הפנימיים של העם.

„ולמה איפוא, קורא המחבר, נירא רע? למה איפוא תרפינה ידינו? — הלא העתיד לנו הוא!

מועטים אנו לעת־עתה, אבל המועטים הם אבות־המרובים.

החלוץ העובר לפני המחנה אנחנו, והחלוץ הוא תמיד מעט מן המחנה, אבל חשוב מן המחנה, אמיץ מן המחנה, מפקדה, מגדילה, מאוששה, מורה־דרכה.

והמחנה שלנו הוא המחנה הנשאר — לא הנשאר לפליטה, אלא הנשאר תמיד, המתמיד, הקיים ככל אשר תוסיף להיות ראויה לשם הגדול והמפואר הזה, ככל אשר תוסיף לראות בארץ־הנביאים ובלשונם, באידיאליהם ובתקוותיהם לא מצבה על קברי־מתים, אלא נחלה נושאת־פירות"...

באותו גליון של „המעורר" נתפרסם גם מכתב מאת אחד „האנשים הפשוטים, עברים מסורים", א. י. שטיבל מוואַרשה, ששאל מדוע עוזבים סופרים עברים את הדגל. העברים המסורים האלה אין להם היכולת „לעורר ולהפיח רוח חיים בנשמת סופרינו העוזבים אותנו", אך הם עומדים ומשתאים על „גיבורי מלחמה", כמו סופרי „הצופה", שעזבו את המערכה.

מאמרו של יוסף קלוזנר עודד את מחנה העברים וחיזק את רוחם.

יוסף קלוזנר, שהיה חבר הוועד המרכזי של הסתדרות „עבריה", הסתדרות שקמה לאחר התיעצויות בימי הקונגרסים הציוניים הששי והשביעי (1903, 1905), פעל בשווייץ למען ארגון פעולות להפצת השפה העברית. הוא שיתף בפעולה זו כחות צעירים, את המשורר יעקב כהן, את אברהם רבינזון, מ. י. גליקסון וש. פרלמן. ארבעה אלה היו חברי הלשכה של מרכז „עבריה", שמקום מושבו היה בברן. הד"ר יוסף קלוזנר וחברי הלשכה פרסמו „מכתב גלוי אל אגודות „עבריה" ואל כל החפצים לעבוד בעת תחיית שפתנו"[12]. במכתב־הגלוי נאמר, בין השאר: „שעת משבר היא השעה שאנו חיים בה ועם זה גם שעה מחוללת חדשות גדולות. עתה, רק עתה על לשוננו להראות, כי עוד חיים בה, כי עוד כח בה להלחם על נפשה ולשמור על קיומה". העברים נקראים להקים את האגודות שנהרסו, להקים חדשות, ולהלחם בכל הזרמים העומדים להכחיד את השפה העברית. מתנגדינו, נאמר במכתב הגלוי, החפצים בהכחדת שפת עבר, פעילים בתעמולה למען הכרזת „לאומיותו" של הז'רגון.

---

12. פורסם ב„המעורר", חוברת יוני 1906.

הלשכה בברן שלחה חוזרים, פרסמה חוברות תעמולה והתקשרה עם אגודות עבריות רבות בארצות שונות[13]. היא קיבלה מאות מכתבים מרוסיה, מאגודות ומאנשים שביקשו עצה והדרכה.

ו.

יוסף קלוזנר היה ער למתרחש בציבוריות היהודית. כיוון שלא היתה לו במה עברית, פרסם מאמרים בבעיות הציונות ויהודי רוסיה וכן על הספרות העברית בכתבי־עת בשפה הרוסית והגרמנית. הוא כתב מאמר גדול בשם „הבעיות הריאליות של יהודי רוסיה" ושלח אותו למערכת הירחון „ווסחוד". המערכת החזירה לו את כתב־היד עם הערה, כי ההשקפות המובאות במאמר הן משובשות ומוטעות מאוד[14]. המחבר דרש להקים ברוסיה מפלגה יהודית לאומית בהשתתפות כל היהודים הלאומיים, שלא תסמוך לא על הסוציאל־דמוקראטים ולא על הליברלים הרוסיים אלא על היהודים עצמם. המחבר שלח אחר־כך את המאמר לירחון הציוני ברוסית „ייבריייסקאיה ז'יזן" ושם נדפס בחוברות פברואר־מארס 1906[15].

מחוסר במה עברית החליט יוסף קלוזנר לפרסם מפעם לפעם חוברות בעברית על הבעיות האקטואליות בחיים ובספרות. חוברת ראשונה כזאת כתב בחודשי אייר—אב תרס"ו בשם „עם הזרם". החוברת צריכה היתה להיות ראשונה בסידרה „עולמנו", סידרת ספרים „יוצאים לפרקים על דבר שאלות עולמנו העברי". את החוברת הקדיש לאחד־העם למלאות לו חמישים שנה, לאיש ששחה כל ימיו „נגד הזרם". החוברת נדפסה בווארשה בראשית שנת תרס"ז וההפצה היתה בידי „אחיאסף"[16].

במחברתו „עם הזרם" מציין המחבר, כי על הספרות להיות החלוץ של הדור. הספרות העברית לא שחתה אף פעם עם הזרם. כך היה החל מתקופת הנביאים ועד הדורות האחרונים, בימי ההשכלה ובתקופת התעוררותו של הרעיון הלאומי. הספרות העברית ערה למאורעות בחיי האומה, היא הגיבה על פרעות קישינוב („משא נמירוב") ועל יחסה האדיש של איירופה לפרעות אוקטובר 1905. את המאבקים הפנימיים בחיינו, בין מתבוללים ו„בונדיסטים" ובין הציונים, עם כל המרירות שבמאבק זה והיאוש שבסופו, תאר באופן מצויין וחודר למעמקים, בסיפוריו „בחורף" ו„מסביב לנקודה" י. ח. ברנר.

יוסף קלוזנר מאשים את העתונות העברית, כי היא התחילה בראשית המהפכה ברוסיה לשנות את מהלכה והיא נגרפה עם הזרם. היא תולה את כל התקוות של עמנו בהליכה יחד עם „היסודות הפרוגרסיביים ביותר", בה

---

13. על הסתדרות „עבריה" עיין בספרו של אברהם לוינסון „התנועה העברית בגולה", וארשה תרצ"ה, עמ' 14—16.

14. מכתב יוסף קלוזנר אל אחד־העם מיום ה־3 באפריל 1906. המאמר נכתב בחודש יאנואר.

15. המאמר הופיע גם בצורת חוברת מיוחדת.

16. הוצאת „הספר", 43 עמ'. למעשה הדפיס את החוברת א. קאפלאן, מנהל „אחיאסף", על חשבונו.

בשעה שעל יהודי רוסיה לא להוציא את כוחותיהם על שינוי המשטר במדינה אלא להשתדל להשיג שויון זכויות וכל הדרוש לצרכיהם הפנימיים.

המחבר מציין, כי ימים רעים באו אמנם לספרות העברית, אולם אין להתיאש. כל מה שבא לרעתה בא מהחוץ, ואילו הספרות העברית שואבת מכוחות האומה העצמיים והפנימיים. העתונות בז׳ארגון, הדנה בשינויים החיצוניים והמיועדת להמון העם, התרחבה אמנם, אבל דוקא בספרות העברית הופיעו בזמן האחרון יצירות למופת שערכן קיים לדורות. המחבר מונה יצירות של ביאליק („מגילת האש״, „הברכה״ ועוד), טשרניחובסקי („כחום היום״), קובץ שירי יעקב כהן, שירי יעקב שטיינברג וזלמן שניאור; סיפורי ברנר, ג. שופמן, י. ד. ברקוביץ, יהודה שטיינברג; מאמרים מדעיים חשובים על נושאים יהודיים וכלליים. כנגד זה לא הופיעו בשתי השנים האחרונות שום יצירות ספרותיות חשובות ביותר ביידיש, פרט, אולי, לשתי פואמות בפרוזה של י. ל. פרץ ושתים־שלוש דרמות של ד. פינסקי ושלום אש.

המחבר קורא לא לפחד מהז׳ארגון, אלא להשיב מלחמה שערה. הסופרים העברים, טוען המחבר, נהגו בכל זאת ברובם אחרת, הם התפשרו עם הז׳ארגון. על מאמריו של הד״ר יוסף לוריא ב„פריינד״, שבהם הקצה ליידיש מקום ראשון במעלה בחיי היהודים ברוסיה ואילו לעברית השאיר מקום מצומצם, לא הגיבו העתונים העברים בחריפות. כך נהגו העתונים העברים גם כשהתלקחה מלחמה עזה בחברת „מפיצי השכלה״ על מקומן של העברית והיידיש בבתי־הספר של החברה. כשנגמרה המלחמה הזאת גם בפטרבורג וגם בקיוב בנצחון שוחרי העברית, לא הוקדש למאורע אף מאמר הגון בעתונות העברית.

המחבר מסכם את דבריו ואומר: הספרות העברית יכולה או לשחות עם הזרם ואז תחדל להיות ספרות חיה, או לשחות נגד הזרם ואז תהיה זמנית נחלתה של קבוצה לא גדולה ביותר אבל חזקה בשלמותה הנפשית. הספרות העברית ממלאת תפקיד לאומי מיוחד, תפקיד ששום ספרות אחרת לא תוכל למלא אותו, כי מצבנו בגולה הוא מיוחד במינו.

ז.

יוסף קלוזנר פרסם חוברת נוספת לשאלת המשבר בספרות העברית. החוברת בשם „מה לעשות״? נכתבה בחודש אלול תרס״ו ויצאה לאור בהוצאת לשכת המרכז של „עבריה״ בברן (קראקא תרס״ז, 24 עמ׳). „סוף סוף, כותב המחבר, הראו סופרינו אות של חיים״. הסופרים העברים מתאנחים, סימן שיש בהם עדיין רוח חיים. קשה אמנם הנסיון, שנתנסתה בו ספרותנו בשנתיים האחרונות: עתון אחר עתון נפסק, ספרים עברים כמעט שאינם יוצאים לאור כלל. הצלחת העתונים ביידיש גם היא אינה גדולה ביותר. מורגשת ירידה כללית בעתונות ברוסיה בגלל הצנזורה. מספר קוראי עברית קטן יותר מאשר קוראי העתונות ביידיש, אך „יש כח ועוז בלשון העברית ויש קשר פנימי ונפשי בין הספרות העברית ובין קהל־קוראים הגון למדי״. המחבר קורא לא להתייאש מהירידה הזמנית בתקופת מהפכות. „שלג צפון ירד על הספרות העברית בראשית האביב, כשנצנצו הנצנים הרכים בספרותנו

המקורית, האביב של הרוסים נעשה חורף עז וקשה לנו". על במת הספרות העברית עלו סופרים צעירים בעלי כשרונות, הם כבשו את העתונות העברית, ואילו הקוראים הזקנים זנחו את העתונות העברית ועברו לקרוא בז'ארגון. „אל יאוש, קורא המחבר, אל רפיון ידים, אבל גם — אל אונאה עצמית! אם יכולים אנו לעשות לעת־עתה אך מעט, הלא ה כ ל מתחיל מן המעט, ואם לעת־עתה נהיה מועטים, הלא „המועטים הם אבות־המרובים"... הספרות העברית החדשה, למרות השתלשלותה מן העבר ויניקתה מיצירת הדורות, צריכה להיות לא סוף, אלא התחלה!"

ח.

בראשית שנת 1907 הורגש בעתונות העברית, כי המשבר בספרות חולף. ההסתדרות הציונית העולמית התחילה להוציא לאור בקלן (גרמניה) שבועון עברי בשם „העולם" בעריכתו של נחום סוקולוב. הירחון „השילוח" חידש את הופעתו, שוב בעריכתו של יוסף קלוזנר, הפעם באודסה. „הזמן" חידש את הופעתו ביום ב' בטבת תרס"ז לאחר הפסקה. בארץ־ישראל התחילו להופיע קבצים ספרותיים בשם „העומר" בעריכתם של דוד ילין וש. בן־ציון.

יוסף קלוזנר יכול היה להביע שוב בעתונות העברית את דעותיו על צרכי היהודים ברוסיה ועל תפקידי הספרות העברית. כאחד מ„שוללי הגלות" העקביים כתב ב„העולם" (גליון א') וב„השילוח" בחוברת הראשונה, נגד „תכנית הלסינגפורס", שראה בה מחיוב החיים בגולה. לשם התגברות על המשבר בספרות העברית קרא לאחד את כל הכחות היוצרים ולצמצם את ספרותנו בגבולות המיוחדים לה. „את שארית ישראל צריך לקבץ עתה, כתב ב„השילוח", את הגחלת הנשארת צריך ללבות בתקוה קדושה שמעט מעט תתלקח ותהיה לשלהבת בוערת". ח. נ. ביאליק הצביע גם הוא במאמרו „שירתנו הצעירה" ב„השילוח" על צמיחה המורגשת בספרות העברית. „יללת תנים, כתב, מצד זה וריקוד שעירים מצד זה: אין ספרות עברית! ובינתיים עלו בגננו הנטוש כמה ספיחים משובחים".

„השילוח" תפס שוב מקום חשוב בספרות העברית. כבר בהתחלה היו לו 2000 חותמים. התנועה העברית הלכה והתארגנה. לפני הקונגרס הציוני השמיני בהאג, בראשית אלול תרס"ז, התכנסה שם ועידה עולמית של סופרים ועסקני־תרבות עבריים. בוועידה הוחלט על הפצת הדיבור העברי, על ועד הלשון, על חינוך עברי ועל פעולות למען הסופר והספרות העברית. המרכז של ההסתדרות העברית הועבר לארץ־ישראל. התנועה העברית התאוששה.

י. שה־לבן

המהפכנות היהודית ברוסיה בראשית המאה ה־20 וביטויה בספרות העברית

א.

דביקותו של הנוער היהודי ברוסיה בתנועות המהפכניות למיניהן מצאה ביטוי נרחב בפרוזה היפה של ספרותנו, בסיפורת. יצויין כאן שירו של ח. נ. ביאליק — „אכן גם זה מוסר אלוהים" (תרס"ה), שניתן בו ביטוי — חדור־־חרדה וספוג־כאב — לתופעה שלפנינו.

השיר מתחיל במלים: „אכן גם זה מוסר אלהים ותוכחה רבה"; למלה „מוסר" יש כאן משמעות כפולה: לא הסקת לקח בלבד, כי אם גם יסורים־עונש. המשורר רואה את קיללת אלוהים („ותוכחה רבה") בכך, שנוסף על העונשים הגופניים והחומריים, הכרוכים בחיי היהודים בין עמי־העולם, קיים גם עונש רוחני, נפשי, שהוא־דביקותו של הנוער היהודי ברוסיה ברעיונות המהפכה החברתית, הזרימה החוצה־אל הגויים, אל התנועות הלאומיות והסוציא־ליות של העמים הזרים, מרוקנת את האומה גם מרוחה וגם מכוח־האדם שבה. הצעירים היהודים, המוסרים את מיטב כוחותיהם הגופניים והנפשיים להגשמת הרעיונות הנ"ל, מתכחשים לעצמם: „וזרעתם על כל מים את דמעתכם הקדושה" — את שאיפותיכם הטהורות — „ועל כל קו אור־רמיה תחרזוה; ושפכתם את רוחכם על כל שיש נכר, ובחיק אבן זרה את נפשכם תשקעו"; המהפכות החברתיות בעמי־העולם משלות את הנוער היהודי, כי היא תביא פתרון יסודי ומוצא ממשי לשאלת העם היהודי, והנוער אינו יודע, כי שומה עליו להפנות את כל כוחותיו לאפיק אחד בלבד: ליציאה מן הגולה ולבניית המולדת בארץ־האבות. ביאליק מקונן על בני הנוער היהודי במזרח־אירופה, הנשחקים בגלגליה של המהפכה, או של המאבקים הלאומיים הזרים. „ובעוד בשרכם מטפטף דם בין שיני זוליכם — תאכילום גם אכול את נשמתכם". הם מסייעים בידי שונאיהם לבנות את מדינתם, וילדיהם משמשים כאילו לבנים לבנייני המדינה: „ובניתם אתם למנדיכם את פיתם ואת רעמסס, והיו ילדיכם להם ללבנים";

בהמשך השיר משמיע המשורר את חרדתו העמוקה לגורלה של תרבותנו הלאומית, משום התרפקותם של המחוננים שבעמנו, והם אינם מעטים כלל וכלל, על התרבות הזרה, כי אינם מוצאים ברחוב היהודי שדה־מחיה, שדה־פעולה, שטח־פעולה ואפשרות של התפתחות ויצירה, והם שופעים את כשרונותיהם הברוכים על הרחוב הזר: „ואשר יגדל מבניכם נשר, ועשה כנף — מקינו תשלחוהו לנצח; כי ימריא, צמא שמש ואדיר, במרום, לא עליכם הקרן תצנח", כן שיכל העם את בחירי בניו, וביתו הוא — נשאר ערירי, מתרושש והופך לחורבה שוממה.

ב.

נהייתו של הנוער היהודי ברוסיה למהפכנות בשנותיה הראשונות של המאה העשרים מתוארת בהרחבה ביצירותיו של י. ח. ברנר.

דמות־המרכז ביצירת י. ח. ברנר היא — דמות צעיר יהודי, שהיתה בו אימת המציאות היהודית ומצוקתה, והאקסטזה הלאומית הולמת את הלך־רוחו כאדם, את תפיסת־עולמו. הוא נלחם בסביבה מתנגדת ואדישה, וחותר להטותה ממהלכה.

בצידה של דמות־המרכז הזו, חלוץ התחיה העברית, ניתנות ביצירת י. ח. ברנר דמויות של יהודים צעירים, שהינם סוציאליסטים מתבוללים, שאינם תופסים את שאלת היהודים; הללו רואים את החוגים העממיים היהודיים כבורג׳ואזיה פעוטה, המחויבת לפנות את מקומה בבמת התעשיה ולהיכחד; סוציאליסטים יהודים אלה מעמידים את ההוויה היהודית על שאלת הפועלים, כאילו היינו עם של פועלים ולא־פועלים, ולא עם של חנוונים גוועים ברעב.

ברומאן הראשון של י. ח. ברנר „בחורף״ (1903) מתוארת דמותו של הסוציאליסט חיימוביץ, אידאליסטן אמיתי. „הוא חושב, אמנם, שיש לו השקפה מטריאליסטית על העולם, ובכל זאת, דומה להרבה מאבותיו המטריאליסטים, שהם עצמם הקריבו את חייהם על מזבח דעותיהם״. לחיימוביץ הכל ברור, כל השאלות על החיים נכללות אצלו בשאלת העבודה והרכוש; עם זאת לבו ער וחי לכל הטוב והיפה.

ניתנת ברומאן הזה גם דמות של סוציאליסטית יהודית נלהבת — רבקה לרנר, שרחמיו האמיתיים של חיימוביץ נסוכים עליה, באשר היא עזובה וגלמודה, דלת־פנים וטובת־לב, ושונה כל כך מאחרות הנחמדות, המאושרות, אולם קטנות המוח וקשוחות־הלב.

דמות יפה של סוציאליסטית יהודית ניתנת גם ברומאן השני של י. ח. ברנר — „מסביב לנקודה״, (1904).

חווה בלומין, גיבורת הרומאן, קשורה בכל נימי נפשה לרוסיה, אל הארץ שנולדה וגדלה בה. היא סירבה לנדוד עם אביה לאמריקה ולקנדה, וארץ ישראל היתה — ממנה והלאה. חווה בלומין גדלה על ברכי התרבות הרוסית, ספגה לתוכה ספרות רוסית, הגתה בחזון משכילי רוסיה — חזון גאולתו של ההמון הרוסי העובד, המשועבד לבית־מלוכה עריץ ומנצל.

זרותה של חווה בלומין למערכיה הרוחניים של היהדות מכאיבה לאברמזון, דמות המרכז ברומאן; הוא „נשא בלבו ניגוד זה בין מה שהוא כותב ובין אותה חווה בלומין״; זרה היתה לו; הרגשת סיפוקו ממאמרו החדש שנדפס נפגמה, משום הרהוריו על כך, כי היא לא תקראהו, לא תעריכהו.

הפרעות שפרצו ביהודים, הפסיקו את הקשר בין חווה בלומין לאברמזון. (בפרעות האלה נפלה חלל זו, שעמדה לעיני ברנר, בתוארו ברומאן שלו את חווה בלומין במלים של חיבה ורוך; זוהי אותה חווה וולפסון, שהעריצה את ברנר, והצילה אותו מעול הצבא, ונהרגה באחת מערי קרים בשעת הפרעות).

לעומת שלושת הסוציאליסטים היהודים, המסומנים לעיל, הצעיר ושתי

הצעירות, שקווי־אופיים הם חיוביים, מופיעות בספורי ברנר דמויות של סוציא־ליסטים יהודיים, שאינם ראויים להערכה חיובית.

דמות־המרכז של ברנר, כגון אברמזון (ב„מסביב לנקודה"), לבה נהה אחרי האיש העובד, והיא כאבה את כאב העמלים, הנמקים מחוסר־כול. אברמזון ידע, כי הניצול והסבל, כפרי המשטר הרכושני הקיים, הם פינה אחת בעולם הרע, פינה — שאסור להסיח ממנה את הדעת; עם זאת לא מצא מנוחה בחברת אנשי הסוציאליזם היהודי.

ניתנת בספר „מסביב לנקודה" דמותו של ראש הסוציאליסטים היהודים — חברשטיין, שהוא עצמו „בעל־בית", פשוט ברצונותיו ובחייו, ושואף, קודם כל, להתבסס במובן החומרי. חברשטיין עומד בראש צעירים יהודים, מהם נלהבים וישרי־לב, הנבדלים מעמם הם, המתקרבים אל העם הרוסי, שבתוכו הם יושבים, ולומדים את מעשיו, קוראים את ספריו, ורוצים להידבק בו, אולם חברשטיין עצמו — אין לו צורך באמונה, ודי לו ההרגל, הקפיצה בראש, ואיזו טובת הנאה.

בסיפור — „מא. עד מ." (שמתוארים בו חיי אסירים, מקצתם „פוליטיים", הנשלחים דרך בתי־האסורים מעיר־פלך ברוסיה הגדולה עד עיר יהודית בליטא), מתוארת האופטימיות של הסוציאליסטים היהודים, כשהיא מגוחכה ומיותרת: „התוכנית יפה והגיונית על פני הנייר, אולם היכן הם האנשים, שהתוכנית נועדה עבורם? איך ישתנה ויתעלה העולם, אם אינו רוצה בכך?... לדברים רעים ומגוחכים, להבלים נאלחים, אשר חרפה היא לבוא עימם באיזה מגע ומשא, נדמו לי באותה שעה כל אלה „התנועות הפוליטיות", אשר להן הקדשתי לפנים את חיי, מה יועילו ולמה הן? למה הן — עם חולשתן ואפסותן וקרבנות השווא? מה הם כל אותם הדיבורים בפי אלה, שהם הם זוחלי־האשפה?". (מדברי הגיבור הברנרי, דמות־המרכז, בסיפור „מא. עד מ.").

י. ח. ברנר מדגיש כאן לא רק את תלישותם של הסוציאליסטים היהודים מהמציאות היהודית, לא רק את חולשתם הרוחנית — הוא, כהוגה־דעות, אינו מאמין בקידמה, באשר הוא רואה את שפל האדם ואת כיעור האדם — בעטיו של גורלו האנושי המר והאכזרי. בסיפור זה כלול כתב־אשמה נגד גורל האדם באשר הוא: „טוב האדם, רע האדם — שקר! אין טוב האדם, ואין רע האדם — יש רק מצוקת האדם, אובדן האדם, מיצר האדם"...

אף ביצירותיו של י. ח. ברנר — „מעבר לגבולין", (1907) ו„מן המיצר", (1908) מסתייגת דמות־המרכז של ברנר מהסוציאליסטים, מאלה קלי־הביטחה, החובקים זרועות עולם ומכווצים במסגרת צרה של קורת־רוח עראית: „שונא אני אלף פעמים יותר מכולם את — השופכים דמים, המוצצים זיעה, הפראים והאכזריים והשמנים של שקי־הרכוש וממשלותיהם וכוהניהם, אבל הסוציאליזם עם האורגניזציות שלו ועם אותם האינסטינקטים גופא, עם אותו הסדר, עם אותם הדברים, עם אותה החנופה והבוץ וההבל — איך אני יכול להאמין בו מצד אחד, ומה אני יכול למצוא בו מצד שני?" („מן המיצר").

תצויין, לבסוף, דמות יפה של סוציאליסטית יהודית (ב„מעבר לגבולין"), בשם דובה קפלן, בת „משולח" לפנים, שחיתה בשוויץ, למדה בקורסים. זוהי דמות של נערה יהודית מודרנית, שתרבות כפולה עמוסה עליה: תרבות

המערב, שהיא שקועה בה, ותרבות עם ישראל, שהיא נושאת אותה בנפשה, כמעט בלי יודעים. היא קוראת לסופר העברי הרצוץ (דמות־המרכז) ללכת איתה לרוסיה: „המפלגה קוראת לה, ואין עליה לשים לב למה שטוב לה". לו שמה לב לרצונה היא, אז — אף היא יודעת, שאין דבר יותר טוב מהטיפוס על האלפים בשוויצריה. נערה זו אינה משגיחה בהתנגדות אביה, שרואה בעין רעה את הימצאות בתו בצוותא חדא עם המהפכנים.

ג.

בסיפורים לא מעטים של גרשון שופמן מתוארים המהפכנים היהודים בשנותיה הראשונות של מאתנו. יצויינו כאן סיפוריו: „סוף סוף" (כרך שני), „מאידך גיסא" ו„סרגיי ממוטוב" (כרך ראשון).

כמו בכל סיפורי ג. שופמן הוא עושה גם בסיפורי־המהפכה שלו במיטב יכולתו בלשון ובמיבנה־המשפט, כדי שעולמו יהיה מחוור. הוא מתאמץ לברור לעצמו לשון ספגנית, שתקצר את הדרך, ככל האפשר, לפואנטה, לסיום; כמו בכל סיפוריו יש כאן תערובת של הריאלי והבלתי־ריאלי, הפרוזאי והלירי.

בסיפורי־המהפכה, המסומנים לעיל, תופסת מקום רב האימה, אימת הבאות, גזר־הגורל, שאין מנוס ממנו. אותה תחושת הנפחדים — ראשיתה ב„פחד יהודי", אולם בעקבותיה באה גם ההכרה של ה„זרות" וה„אבסורד" שבעולם.

במרכז הסיפור — „מאידך גיסא" — נמצאת הנערה היהודיה, הפליטה מרוסיה — ברוניה, נערה שתקנית כבת 15. ש„היתה נדמית יפה ביותר", לאור הגז בתוך האוויר הצר, המסואב והמעושן במועדון־הפליטים בעיר הגליציאית; ובבואה מן החוץ רעננה מקור, היו מתנדפים חבלי־השינה מעל „ריסי העינים". לאחר שבאחד הערבים נקלע למועדון קאצאפ רוסי צעיר, ריחפה לחישה חשדנית בין הפליטים, כי לפניהם — בריון רוסי (חוליגן), מאלה שפרעו ברוסיה ביהודים. אחד הפליטים, בריון יהודי אודיסאי, נדחף לקאצאפ הרוסי, כדי לדקרו, ולא ניתן היה להרגיעו. ברוניה נתבעה להרחקת הקאצאפ מהמועדון; בדרך שאל הקאצאפ לטיבו של האדם, שתקפו; והיא השיבה, כי הוא חשד בו, בקאצאפ, שנטל חלק באיזה פוגרום. באותם הרגעים הגיע למועדון צעיר יהודי, נמוך־קומה ורחב־כתפים והודיע לפליטים המהפכנים, כי הוא חוזר עתה לשם (לרוסיה) לשם מילוי שליחות חשובה, באשר הדממה השוררת עתה ברוסיה היא הדממה שלפני הסערה, פועלים במחתרת, אלא „שעלינו להיות זריזים, כדי לתפוס את המכשלה תחת ידינו; המהפכה תבוא בהיסח־הדעת". פליטים אחדים ליוו את הצעיר, והוא הבטיח למסור לידיהם עותק אחד של „לחם וחירות" לקרופוטקין, „אבל רק עותק אחד, שם דוחק גדול ב„ליטעראטורה". לאחר שהצעיר נפרד מהפליטים, הוא חזר והודיעם, כי יש לו כאן אחות־ברוניה: „הגידו לה על אודותי, כשתזדמנו איתה; אימרו לה, שלא היה לי פנאי". בהמשך העלילה מתוארת ברוניה, בצאתה מקץ שנתיים מאגף־היולדות שבבית החולים הנוצרי, „ותינוק חבוי בסודרה", התינוק שהולידו הקאצאפ הרוסי המהפכן. כאן התפתח ויכוח בין שני המהפכנים היהודים: האחד טען, שברוניה צריכה לייהד אותו, או להטמיעו מיד בגויים, למסרו לבית נוצרי ולעשותו — נוצרי משורש, שלם", או לעשותו „יהודי

כהלכה", שהרי, סוף סוף, תהא נזקקת תמיד ליהודים, ואם בנה לא יהיה נימול, הדבר ישמש לו למכשול מתמיד; התינוק לא נימול ונמסר לאשה כפרית, וברוניה לנה אצל סרסורית יהודית, שעמדה להציע לה מקום כמינקת במשפחה עשירה. ברוניה, שהתגעגעה לתינוקה, נזדעזעה לפתע מ„נשיבה חזקה של שכול ויתמות"; „היכן אני עכשיו בעולם, היכן אמי, היכן אחי?" תחושת האימה של ברוניה באה בשעתה, כי למחרת היום בחצר בית־האסורים הוצא אחיה להורג. ואף ברוניה עצמה, לפני עלות השחר, גססה, משום שהכפור סגר את ארובות־העשן, והיא, כדי להיחלץ מהחנק המאיים להמיתה, אימצה את כל כוחותיה, כדי להתעורר מתרדמתה, וכאן בדמיונה ראתה ברור את התליין, השם עניבת־החנק על צוואר אחיה, והיא חשה, כאילו אותו התליין חונק אותה בידו השנייה. הסיפור מסתיים בתיאור הנאום של הפליטים המהפכנים על קברה של ברוניה, ואחד מהם זימר, כדרכו את זמר המרסלייזה וסינן: „קרבן תמים, קרבן תמים"...

בסיפור „סוף סוף" מתואר צעיר יהודי, שנטפל אף הוא לזעזועים הפוליטיים הראשונים, שהתרחשו בשנת 1905 בעיר־המחוז שלו; אבל „גץ המסתורין, שניצנץ אז בעיני בני־גילו מסביב, לא מצא אחיזה בעיניה הקרות, לא לחינם לא אהבוה הללו ביותר"... מתוארת כאן אסיפה של מהפכנים, שתובעים בה: „זירעו את השנאה בכל אשר תוכלו, קדושה השנאה"... אחרי כן מתוארת בסיפור האווירה ברוסיה עם פרוץ המלחמה. רבים הם הנופלים, ה„זכרים הצעירים הבריאים פוחתים והולכים", עם זאת הצעיר המהפכן, שמתואר בסיפור — צרטוב — נדהם לראות „אוקיינוס של בני־אדם מכה גלים וסואן כלפי הדגלים האדומים... ה„עשוקים — „באפס מחייה וצל־קורה, ישבו תחילה על גבי הספסלים שברשות־הרבים"; רק עתה הבינו הם, שנתקטעו ונתגדמו בימי המלחמה, את אשר עולל להם; לפתע התחילו יריות מן המארב, נשמעו צריחות, ולבו של המהפכן שלפנינו „בכה מכעס אין־אונים" על המפלצת הנצחית, שאינה חסה על האדם. ניתנת כאן האכזבה של המהפכנים היהודים, עם פרוץ הפרעות ועם בוא קיצה של המהפכה הרוסית.

בסיפור „סרגיי ממוטוב" מצומצם ביותר הוא הנושא שלפנינו. פליט יהודי מרוסיה, בשם גרף, מהפכן בעבר, הסובל בגליציה מהריקנות שבחייו, שמח לקרוא במודעה על הופעתם של 4 צ'מפיונים, והוא חותר להגיע למופע, כדי לחזות בו. הוא משתדל להימנע מלעבור על פני בית־המרזח, בו מצויים הפליטים מבני־ארצו, כל כך נקעה נפשו מהאוויר הלז, מכל האנרכיסטים כביכול — עם שנק בראשם. לפתע עבר שנק על־ידו, כשהוא מובל ע"י שוטר, והספיק לאמר לו: „נאסרתי, סור מיד לבית־המרזח, והודע את דבר מאסרי לחברי". אולם האיש סירב להיפגש עם „אותם הפרצופים", ולא מסר את הדבר. כעבור שבועיים סר לבית־המרזח ונתקל בשנק, הוא ניגש אליו ופלט: „מסרתי את הדבר בשעתו". אולם שנק אמר לו בנועם: „שני שבועות רצופים התגלגלתי בבית־הסוהר, משום שלא הודעת את דבר מאסרי לחברי; בחדר הזה תקרא בהתלהבות את קרופוטקין, ואולם תתרשל לנקוף באצבע קטנה בשביל איזה מעשה, הכרוך במהפכה". „ואתה העושה!"

התאנף גרף אף הוא, „כאן אתה גיבור, מדוע אינך גיבור שם?". אולם שנק השיב לו בתקיפות: אתה צריך לדעת את הכול! אפשר שלנו ישנה עבודה דווקא כאן!".

ג. שופמן מראה בסיפור הזה את אזלת־ידם של המהפכנים היהודים, שמשלים את עצמם, כי הם פועלים למען המהפכה ברוסיה, תוך שהותם ב„גלות" — בגליציה, אם כי בעומק־נפשם ידוע להם, כי הם „פועלים כאילו בחלל ריק, ואין חשיבות כלשהי למעשיהם".

ד.

הנושא שלפנינו מצא את ביטויו הרב ברומאן של א. א. קבק „דניאל שפרנוב".

א. א. קבק היה מנושא־משאה של הספרות העברית, ממרחיבי יריעתה וממגדילי תפארתה; הוא קלט את בת־קולה של השעה וביטאה; הוא לא קפא על שמריו, ושאיפתו לעלייה הטביעה תמיד את חותמה על יצירתו — חותם של רעננות. אף ברומאן „דניאל שפרנוב" ניכרת עירנותו של הסופר לשאלות־השעה. לכאורה נמצאים במרכז הרומאן של קבק נציגי הצעירים הציונים — החל מדניאל שפרנוב, המורה בגימנסיה היהודית הפרטית, שכואב במלוא־נפשו את כאבה של היהדות המתנוונת ברוחה בגולה, וכלה באשתו שרה, שהיתה עד נישואיה ציונית נלהבה (גיבורת הרומאן של קבק — „לבדה") עם זאת, שלא מדעתו, ריכז הסופר את תשומת־לבו ברומאן הזה בנוער היהודי, המתנכר לעמו ולתנועת־התחייה שלו. ניתן להבחין ברומאן את דמויותיהם הרוחניות של הצעירים והצעירות היהודיים, שלא היתה להם קירבה נפשית אמיתית לעמם. וכן טבעי הדבר, שהם התנכרו לעמם. וכן כתב לשפרנוב אחד מבניו של הסוחר היהודי הציוני — רבינוביץ: „אני לא מכרתי איזו אמת קדושה, אומה־מולדת, בכזב פנימי; לא היתה לי אומה־מולדת! כלום היו אי־אלה חוטים נפשיים, שקשרו אותי אל עמי, ואני ניתקתי אותם? ההיסטוריה של העם העברי, מסורותיו, הרוח שלו בכל תוקפה, את כל מלחמותיו ופירכוסיו הפנימיים — מה ידעתי מכל אלה? בגימנסיה למדתי דת־אל, שלא אהבתיה, ומיהרתי לשוכחה! מילדותי דיברתי רוסית, חברי היו רוסים, עוד טל ילדותי רבץ על ראשי, חלמתי חלומות האגדות העממיות של הרוסים", (עמ' 198).

הדברים שלעיל מאירים את דרכם של הצעירים האלה על המהפכנות, שעשויה, לפי דעתם ואמונתם, להביא יישע לעם הרוסי, המשועבד למלך עריץ ולמעמד־אצילים יהיר וטפיל.

ברומאן של קבק מופיעים צעירים, שאין להם עניין נפשי בגורלו של עמם, העם היהודי הנרדף, ואמונתם איתנה, שהמהפכה עלולה להגשים את הצדק החברתי המיוחל ולשים קץ לקיפוחם של הפועלים והאיכרים באשר הם; כאן צעירים יהודים, המשתייכים למפלגות סוציאליסטיות שונות — מפלגת הסוציאל־דמוקרטים, מפלגת הסוציאל־רבולוציונרים ובונדאים.

הקנאות המפלגתית מסמאת את עיני הצעירים היהודים, והם מתעלמים מראיית מצבו המיוחד־במינו של העם היהודי בגולה, והם מדמים לעצמם את קיומה של מלחמת מעמדות נכבדה ברחוב היהודי — בין הפרולטריון

היהודי לבין הבורגנות היהודית. טהו עיניהם מראות את העמדות הכלכליות הפגומות של הפועל היהודי, שאין ניתן לו לחדור לתעשייה ולחקלאות הרוסית; עיניהם אינן רואות, כי הבורגנות היהודית היא מעטה ביותר, וגם עמדותיה הכלכליות מחוסרות יסוד איתן, וכן הם דברי אחד הצעירים היהודים המהפכנים: „בשעה שחברינו (הרוסים) השביתו את עבודת הטלגרף והפוסטה, עיכבו את רכבות מסילות־הברזל, הפסיקו את עבודת בתי־החרושת הענקיים כעין אלה של הפוטילובים, באותה שעה ערכנו שביתות בסמרגון ובאישישוק, ורוששנו אי־אלה עשרות בעלי־בתים „קאפיטאליסטים" — רחמנא לצלן; וחשבנו שאנו מקרבים את בואה של המהפכה הסוציאלית", (עמ' 64).

הימים הם השנים 1903—1904; סכנה של פרעות צפויה ליהודי רוסיה, מתארגנת ההגנה העצמית. מה „תמימה" היא פנייתו של אחד הצעירים הסוציאליסטים אל הסוחרים היהודים, המשתתפים באסיפה המארגנת של ההגנה: „בהכירנו את הבורז'ואזיה הרכושנית לאחד משרידי העבר המשחיתים, שהולכים ובטלים עם התפתחות החיים החברתיים והתקדמות אופני העבודה האנושית, אנו ניצבים למגן על ענייניכם, לפיכך מובן מאליו, שלא היינו מייסדים אגודות־הגנה בשביל באי־כוח המעמד השנוא עלינו, אלא מכיוון שאין הפרעות הללו אלא מעין תכסיס פוליטי, מצד הריאקציה, עלינו להילחם נגדן", (עמ' 117).

מתוארים ברומאן „דניאל שפרנוב" בעלי־מלאכה יהודיים ושוליותיהם, שמצבם הקשה דוחף אותם לנהייה אחרי המפלגות המהפכניות; אולם הרומאן משקף גם את נהייתם של בני הסוחרים המבוססים למהפכנות, והיוצרת פער בין האבות לבין הבנים. וכן אומר אחד הסוחרים על בנו: „אינו בן לי, אין אני אב לו! מה אני עבד, עבד? מי יחייבני לפרנסו — את הפוחח הזה! את פיתי יאכל, ועוד יזרוק לי בפני: „אכספלוטאטור"; אל יטול מכספי, אם אני מנצל את מישהו! — „לא אטול", קרא בנו „כל חתיכת לחם, שאכלתי אצלך, היתה כעצם בגרוני. לא אתה העבד, אני הייתי העבד שלך". „פני האב הסמיקו, והוא צעק בקול רם: „צא מביתי, צא כרגע, כלב כזה!", (עמ' 103).

כן ניתנת ברומאן „דניאל שפרנוב" תמונה נרחבת של התסיסה בקרב הנוער היהודי במזרח־אירופה ונטייתם למהפכנות החברתית, המשלה אותם כי היא תביא מוצא ממשי לשאלת עמם המדוכא והמושפל.

ה.

י. ד. ברקוביץ הוא האחרון לדור המספרים העברים, הנותן ביטוי לנפשו של הפרט היהודי התלוש, היחיד האובד, הבן שגלה מעל שולחן אבותיו, ואינו מוצא לעצמו צל־קורה וניחומי־מולדת ברשויות הזרות, שבהן הוא תועה בנדודיו.

התלישות, התהייה והשממון בעולם הזר והחדש הזה הם נושא יסודי בסיפוריו; הוא דן ביחיד העברי המשכיל, שניתק הקשר בינו לבין האומה; אין עוד מלחמה והתנגשות בין היחיד לבין סביבתו; הסביבה כאילו כולה נתנדפה, נגוזה — ואינה; היחיד נקרע מעל גוף הרבים, והוא נישא בודד על פני מים רבים.

בסיפור „ודוי" מתוודה צירקין בכך, שכל ימיו התמכר לדברים, שלא הם שימשו לו עיקר, אם כי — כלפי חוץ, הרשימו שהם העיקר בחייו. פעולתו המהפכנית במחתרת, המאסרים והיסורים לא באו אלא בשל עלמה אחת, שקסמה לו משעת הופעתה הראשונה; רק בחשבון־הנפש שלו לפני פטירתו מגלה הוא את הסוד הזה לו ולנערה, שבאה לבקרהו.

אכן, שלא מדעתו, תוך כדי הווידוי, מגלה צירקין לקוראי הסיפור, מה היו לבטיו שלו, של משכיל יהודי, שאינו דבק בסביבתו, בחברה שמסביב לו; הוא נשא בקרבו את ניגודיו החריפים לסביבתו, אולם רק עתה, עם חוליו הרב ועם סכנת המוות הקרב, יש לו העוז הנפשי — לקטרג על עצמו ועל עמיתיו המהפכנים, „שעשו" דברים, שהיו זרים להם.

„דיבורים מפוצצים", פלוגתות סוערות — והכול מדברים, כל לשון ממללת אודות החיים, חיים מוזרים רחוקים מן הלב, והנפש לא תימלא מהם". עתה מתחוור לו, כי פגע באכזריות באביו ובאמו שהוקירוהו; „ראיתי בדמיוני את אמי עלובה ועוטיה, מתהלכת כצל לאור הנר, ניגשת וגוחנת אל ערימת האח, ומבכה עליו בדממה על היתום הקטן והנעזב".

וצירקין אומר לעצמו: „ואני, בנה המגודל, הבכור, עומד כאן בתוך בחורים אחרים מגודלים וטוען על האכספלואטציה של הפועל, ומחטט במהותו של המאטריאליזם ההיסטורי; מה מוזרים הדברים האלה"; וכן טוען צירקין החולה לידידתו, כאילו מתחנן על נפשו ומבקש על ימיו, שעברו ללא אהבה, ללא רחמים, ריקים היו; הוא מודה לעצמו, כי פעם בפעם היה תופס את עצמו בהתמכרותיו לאשלייה, לאשלייית המהפכה העולמית, והיה שואל את עצמו: „על שום מה אני מוסר את נפשי ואת חופשתי"...

ו.

גם ש. טשרניחובסקי נתן ביטוי נוקב לנושא שלפנינו. באידיליה „לביבות" מעוצבת דמות רייזלה, נכדתו של הרב, המייצגת את הדור החדש ברחוב היהודי במזרח־אירופה, המתמרד כולו בערכי האתמול, שאינם חיוניים עוד, המסגל לעצמו הרגלי מחשבה זרים לאבותיו, והנענש קשה על התרחקותו מעולם־האבות; מעולמה של רייזלה נעדרו לגמרי האידיאלים הלאומיים. ומשום כך מתרחשת כל סערת חייה, בין ילדותה בבית־סבתה לבין בגרותה שבניכר, במהירות מפתיעה. באידיליה מוטעמות הפגישות בין הנכדה ובין סבתא, הפגישות מלאות מתיחות, ונחשפה בהן התפתחות הנכדה; בפגישה הראשונה כבר בולט המרחק הרב בין שני העולמות: „ראתה אותה, אך לא הכירה נכדתה־אפרוחה; רגע עוד — נפשה נכנעה לקול העבר, החי עוד בלבה, ואולם הרגע כי חלף, פקחה עיניה — שואלות וחודרות ללב הזקנה — לתור ולדרוש הכול, כי זרה כבר היתה לה ברוחה". כעבור שנתיים, בפגישה השנייה, גדל ביותר המרחק בין השתיים. גיטל ניסתה לקרב אליה את נכדתה, הגישה לידה את ספר פושקין; אולם נשמתה של תלמידת התיכון הממשלתי הרוסי כבר נרמסה ע"י הנוגש...

הפגישה השלישית אומרת כולה־קרע מוחלט בין שני הדורות; רייזלה

מכונסת בתוך עצמה, מתמסרת במידה יתירה לקריאה, היא כולה נתונה לעולם־המהפכה, ואינה יכולה לקבל שום ויתור מצד סבתה.

רתיחת המים בסיר מסמנת את הסערה, שתתחולל על ראש הנכדה, ועם הופעת הדוור מתחוור לזקנה על שום מה נאסרה רייזלה, והעיקר, שמתברר לה עתה, כי נסתיים המאבק בין שתיהן, כי אין סיכוי כלשהו לגשר בין שני הדורות. הסיום הטראגי, המתיר את העלילה המורכבת, מסומל על ידי בעבוע המים. והיא יושבת, „מביטה ושומעת רתיחת המים בסיר, שקודחים ורועשים וסוערים, מעלים קצף ואיד, ולביבות בין הבעבועים"...

גם השיחה בין שתי הזקנות מרמזת על המשבר הרעיוני שעובר על הנוער ברוסיה בראשית המאה ה־20; „אמונה פסה מעם, הדור פוחת והולך", לו האמין הנוער בהשגחה הפרטית האלוהית, לא היה מתיר לעצמו לבוא בטרוניא לשלטון על העוול החברתי הרב שבמדינה.

ז.

בבלדה המתורגמת תרגום חפשי ע"י ח. נ. ביאליק באה לידי ביטוי בהיר ההתנגשות בין העם הרוסי המושפל והמדוכא לבין השלטון המלכותי העריץ.

הגל פונה אל הצור בתקיפות: „הצור, פנה דרך! — בא יומך! הצור, קרב קיצך, ומי יושיעך; נקם דם ימלאנו, דם דכים, נטבעים ואובדים, והוא יאמר אליך: הצור, פנה דרך, אנוכי, אויבך, הניצב כצר לקראתך — ענק בא אליך!"...

„וידום הצור; אז יתמרמר הגל וישתער לבלוע הגולם הנבוך; והיה לבער; ויפורר הגל את הצור וימוגהו במלח, וימס וימוג"...

השיר נכתב בשנת 1909. ח. נ. ביאליק רצה למסור כאן את אמונתו העמוקה של הדור הצעיר היהודי בראשית המאה ה־20, כי ניתן למוטט את המשטר השמרני העריץ: „הצור, שמי נקמה! מימים, משנים נשכחות משטימה וכאב גידלונו, רוממונו אנחות"; הנוער היהודי האמין בתמימותו, כי ההמון הרוסי, הסובל בגוף ובנפש כאחד, יאמץ כוח להפיל את המשטר הרודני, ואז יונח הבסיס למשטר אחר, של חירות וצדק.

גם בשירו „קראו לנחשים" (1906), כמו בשירו „אכן גם זה מוסר אלוהים", שהוזכר בראש המאמר, מוחה המשורר נגד כמיהתו של הנוער היהודי ליטול חלק פעיל בתחייה הלאומית והחברתית ברוסיה וברחבי־אירופה, תוך אשלייה, שתחייתם של עמי־העולם עשוייה להביא מוצא מוחלט לצרת היהודים באשר הם. המשורר אינו משלים עם התופעה, שצעירי עמנו תורמים תרומה רצינית למלחמת־השחרור של עמים נדכאים ושל מעמדות מקופחים, עם זאת „שכרם" הוא — השנאה הגדלה והולכת, הפרעות, הרדיפות המחודשות הקשות מאלה, שקדמו להן.

העם הוטל למדבר (והוא הגלות), וסביביו חלקת־אדמה מקוללה. העם נותק מאדמת־אבותיו המבורכה, מהחיים הטבעיים; הוא גווע ברעב ובצמא, ועיניו תוהות על פני העולם, ומבקשות ישועה כלשהי, אולי תופיע עננה, שתמטיר עליו גשם־נדבות, כדי להחיות את נפשו היבשה. אך העינים

כלות, ואפס התקווה, אין הוא זוכה למים כלשהם. הכי פסו העננים מהשמים? הכי נעדרה הרטיבות מהאוויר? לא ולא! רבים העננים רוויי־המים, הטסים מעל פני המדבר, אך גשמי־הברכה אינם מיועדים כלל לעם ישראל; הרעם המבשר את הגשם, הקרב־לבוא, מתפוצץ על ראשם, והגשם מביא את נידבתו למקומות אחרים. העבים משאירות את „שחוק רעמם", ואת גישמיהם יוליכו אל ארץ אחרת. אנשי המדבר פורשים את כפיהם ומשוועים למטר; „אך עבי הברכה יחלופו כלעומת שבאו — ילכו"; והם — שוכני המדבר — גלמודים וחררים עם קוצי המדבר ואבניו. והמשורר המיואש ייאוש תהומי חותר להשמיע את זעקתו המרה ברחבי העולם — זעקה, שיש בה משום זעם ויגון תהומיים, והוא פונה כאילו לנחשים, לנשרים, ולעבים, שישאו את קולו עד קצה הארץ, עד לב השמים, אל רחבי הימים.

אף בפואימה המופלאה שלו, על כל הזרויות שבה, „מגילת האש", באה לידי ביטוי רב־עניין נהיית הנוער היהודי למהפכה הרוסית, המבשרת את בואה של המהפכה החברתית הכלל־עולמית.

יסודה של השירה הזו הוא לירי־חזוני, אין זו שירה של הצגת מציאות, לכן לא יאה לה סגנון אפי, וסגנונה הוא רב־שגב. השניות היא אחד המוטיבים המרכזיים של „מגילת האש" גם בתמונותיה וגם במשמעותה. יסודותיה הם דתיים, לאומיים, חברתיים, משיחיים ואירוטיים.

ניגע כאן בשניות האחת, והיא הופעת שני העלמים הפלאיים: רוח האהבה והרחמים, ורוח השנאה והמשטמה; בתחילה נדמה כאילו אחד הם: „וידעו, כי אחד פלאי מתהלך בתוכם, ולבב כולם — כלבבו"; רק בפקוח בחור אחד את עיניו, הבדיל הוא בין שתי הדמויות, בין העלם „זעום העפעפים" לבין העלם „בהיר העינים".

לאחר ששתו הבחורים ממי האבדון ואכלו את המלוח, שורש השטן, נטו יחד אחרי איש המשטימה והכליון. אין ספק, שהכוונה הפנימית של המשורר היא להכרעה, שהכריעו היהודים המשכילים, בני־הדור הצעירים ברוסיה, לצד המהפכה, ועטו כולם אל החופש ולתקוות הזכויות, ונטשו את מקורות חייהם, הפנימיים העצמאיים; מעין זה שהוכיח את בני־דורו ב„אכן גם זה מוסר אלוהים", מתאר כאן המשורר את דבר הפצת רעיון־המהפכה בידי איש האימות, שהוא איש־המשטימה ואיש המהפכה, והוא מושך את הבחורים אל המהפכה, ע"י כך, שהוא מעורר בלבם את המשטימה; מתוך אירוניה מספר המשורר, שקם איש־האימות וניגש אל עדת־הבחורים ויאמר להם: „אחי, האם לא שכחתם עוד את שירת המשטימה והכליון?" והחרישו הבחורים, ולא ענו דבר, כי בושו להודות אשר לא ידעו השירה הזאת מעולם"; והמשורר שר את שירת המהפכה, שיש בה משום שנאה עמוקה לכוחות הרכושניים, השולטים בעולם:

„מתהום האבדון העלו לו שירת החורבן, שחורה כאודי לבבכם;
שאוה בגויים ופוצו בזעומי אלוה, וחתו גחלים על ראשם.
וזרעתם בה אובדן וכלייה על כל שדמותיהם, ואיש איש —
סביב ארבע אמותיו".

אולם לבו של המשורר הוא עם לבו של העלם בהיר־העינים, המביט השמימה והשואל ברחמים: „אחי, ואת שיר הנחמה והאחרית ידעתם?"

שירת בהיר־העינים מסמנת את רוח היהדות הלאומית החדשה, את יהדות התחייה, שהגיעה לידי משבר גם בשל גזירות השלטון הצארי, שראה בספרות ובעתונות העברית מעין כלי להפצת רעיונות המהפכה, וגם בשל נהייתו של הנוער היהודי לתנועות המהפכניות, שעלולות היו, לפי אשלייתו, להביא גאולה לעם היהודי ברחבי העולם.

ח.

ספרותנו העברית אימצה כוח לראות את המציאות היהודית בגולה, כמות שהיא, על הסכנה האורבת לה של השמדה, בניגוד לספרות האידית, שהישלתה את הקורא היהודי, כי ניתן לעם היהודי להתערות בגולה, ואפילו לבנות תרבות לאומית מסויימת, (סיפורי וייסנברג, ברגלסון ועוד). הספרות העברית — בפרוזה ובשירה — נתנה ביטוי נרחב ואמנותי ל„רוחות הרעות", שפקדו את הנוער היהודי בשנים הראשונות של המאה ה־20, והיא באה לעורר את הרחוב היהודי מהלך־רוח של ויתור והסתלקות ולעוררו לפעילות לאומית, „כי לעוררך אני בא", (המעורר" לי. ח. ברנר).

אריה יודפת

ממשלת ארה"ב ופרעות 1903—1906 ברוסיה

פרעות שנות 1903—1906 ברוסיה עוררו ענין רב בארצות הברית, בציבור, הן היהודי והן הכללי, ובמוסדות השלטונות. נושא זה העסיק את הנשיא, משרד החוץ, שני בתי הקונגרס וועדותיהם, השגרירות בפטרבורג והקונסוליות במוסקבה, אודיסה וורשה, השפיעו על כך:

(א) הלחץ של יהודי ארצות הברית על הנבחרים מאזוריהם בקונגרס ושל מנהיגים ועסקנים יהודים על הבית הלבן והנשיא תיאודור רוזבלט, משרד החוץ והמפלגות — הריפובליקנית והדימוקרטית.

(ב) לחצה של דעת הקהל האמריקאית: העתונות, ארגונים ציבוריים, מוסדות וארגונים דתיים ועוד, שגם עליהם היתה ליהודי ארצות הברית השפעה הולכת וגוברת.

(ג) יחסם של השלטונות הרוסיים ליהודים אמריקאים שלא נתנו להם לבקר ברוסיה, או שהפלו אותם בה, והתייחסו אליהם כאל יהודי רוסיה, בעוד שממשלת ארצות הברית דרשה בשבילם זכויות כמו לשאר אזרחיה.

(ד) החשש בארצות הברית שהפרעות יביאו אליה המוני יהודים עניים וחסרי־כל, שיהיו זקוקים לסעד ולסיוע מאת מוסדות ציבור אמריקאים.

הגירה המונית של יהודים מרוסיה לארצות הברית החלה בראשית שנות ה־80 של המאה ה־19, כתוצאה מהפרעות של שנים אלו. היא גדלה שוב לאחר הגירושים מפטרבורג ומוסקבה בשנות ה־90, פרעות קישיניב בשנת 1903, והגיעה לשיאה בשנים 1905—1906 [1]. רוב יהודים אלו התרכזו בצפון־מזרח ארצות־הברית ובמדינת ניו־יורק במיוחד, באזורים שהשפעתם היתה מכרעת בימי בחירות, ומכאן גם תשומת הלב הן של המימשל והן של הקונגרס לבקשותיהם של יהודים אלו והבטחותיהם להם ערב בחירות, גם באם לא תמיד קוימו לאחר הבחירות. הקונגרס, ובית הנבחרים בו במיוחד, שבו היה רוב בידי המפלגה הדימוקרטית, נהג להתקיף את המימשל שהיה אז בידי הריפובליקאים על שלא עשה דבר למען יהודי רוסיה, ועל המימשל שהיה מעדיף להתעלם מנושא זה היה להתחשב בזה או לפחות להעמיד פנים שהוא עוסק ומשתדל בכך.

יחסי המסחר שהתנהלו אז בין ארצות הברית לבין רוסיה לא היו מרובים, אך באלו שהיו קיימים עסקו בעיקר יהודים. כמעט ולא היו אז בארצות הברית אחרים שהכירו את רוסיה ושפתה והיו מוכנים לנסוע אליה בכדי לייצג בה אינטרסים אמריקאיים ולקדם את המסחר בין שתי המדינות.

---

1) על ההגירה היהודית מרוסיה לארה"ב ראה:
Wlad. W. Kaplun-Kogan, *Die Judischen Wanderbewegungen in Der Neusten Zeit*, (Bonn a Rhein, 1919), p. 20; Joseph Samuel, *Jewish Immigration to the United States from 1881 to 1910*, (N.Y., Columbia University, 1914).

יהודים אמריקאים יוצאי רוסיה התאימו לכך ביותר. הם ידעו אנגלית ורוסית, הכירו את רוסיה, היה להם נסיון במסחר ובשיטות המסחר בה ויכלו להתחרות במסחר הגרמני ששלט אז ברוסיה. היו גם יהודים אמריקאים אחרים אשר רצו לבקר ברוסיה, לראות בה את קרוביהם, את העיירות שבהן נולדו או למטרות אחרות. ממשלת ארצות הברית ונציגיה ברוסיה ראו בהם, בהתאם לחוזה הסחר הרוסי־אמריקאי משנת 1832 [2]), אזרחים אמריקאיים לכל דבר, שיש להתייחס אליהם, ככתוב בסעיף 1 של חוזה זה, כמו לכל הנתינים הרוסים וכמו לאמריקאים אחרים שביקרו ברוסיה. הפירוש הרוסי לחוזה היה שונה. לפיהם הגיעו ליהודי ארצות הברית בביקוריהם ברוסיה אותן הזכויות שהיו ליהודי רוסיה ולא יותר מזה. הרוסים גם לא הכירו בשינוי האזרחות של מי שהיה פעם נתין רוסי. בכדי למנוע ויכוחים בנושאים אלו היקשו השלטונות הרוסים ביותר על ביקורי יהודים אמריקאים ברוסיה ובתקופות מסויימות סירבו בכלל להעניק להם אשרות כניסה. רבים מיהודים אלו, שהופלו ברוסיה או שסירבו לתת להם להיכנס אליה, התלוננו על כך בפני השלטונות האמריקאים והדבר היה מביא למחאות אמריקאיות, לתלונות ולהתכתבויות בינם לבין השלטונות הרוסים בנידון זה. הארגונים היהודים האמריקאים לא יכלו לפנות לממשלת ארצות הברית ולבקש שתתערב למען יהודי רוסיה. הדבר היה מתפרש כהתערבות בעניני פנים של רוסיה, שהיתה רגישה מאד בנושא זה. הם יכלו למחות על יחס ליהודים אמריקאים וזאת עשו.

לדיפלומטים האמריקאים שישבו ברוסיה לא היה לא ענין ולא רצון לעסוק ביהודים ולא ראו בכך אלא הטרדות והפרעה לקיום יחסי ידידות בין שתי המדינות. דיפלומטים אלו נקלטו בדרך כלל ב„חברה הגבוהה" הרוסית של פקידות בכירה, אצולה ואנשי־החצר שבה היתה האנטישמיות מקובלת. בדרך כלל הם לא ידעו רוסית וכשנתבקשו בימי פרעות לשלוח מידע על כך לוושינגטון פנו בדרך כלל לשלטונות המקומיים, לגוברנטור או למפקד המשטרה, לעתים לאותם האנשים שארגנו את הפרעות. אין פלא על כן שהדינים וחשבונות שלהם שיקפו לא פעם יותר את העמדה הרשמית הרוסית מאשר את המצב כפי שהיה. אנשים אלו הפכו ע"י כך להיות לא רק נציגי ארצות הברית ברוסיה, אלא בעקיפין גם כעין נציגים של השלטונות הרוסים כלפי ארצות הברית, אם כי היו גם יוצאים מהכלל בכך.

תגובות אמריקאיות לפרעות בקישינב ובהומל

באפריל 1903 פרצו פרעות בקישיניב שבבסרביה. משרד החוץ האמריקאי לא הגיב על כך, בראותו בזה ענין רוסי פנימי, שלא היו מעורבים בו לא אזרחים אמריקאים ולא רכוש אמריקאי.

---

2) החוזה הרוסי־אמריקאי משנת 1832 פורסם בתוך:
U.S. Congress, 61st. Cong., 2nd. sess., Senate Doc. No. 357, *Treaties, Conventions, International Acts, Protocols and Agreements between the United States and Other Powers, 1776—1909,* Compiled by William M. Malloy, vol. 11, pp. 1514—1519.

במכתב מאת סיימון וולף [3]) מטעם „ברית הקהלות היהודיות האמריקאיות" [4]) ומיסדר „בני ברית" אל מזכיר המדינה ג'ון היי, ב־29 באפריל 1903, הוא הציע לשלוח אספקה וכסף „לסובלים הפצועים והלא־פצועים", ביקש להורות לשגריר בפטרבורג לקבל מידע על המצב בקישינב ולבקש רשות מאת השלטונות הרוסים לשלוח סיוע דרוש [5]). מברק על כך נשלח עוד באותו היום ע"י שר החוץ אל השגריר מק־קורמיק, שנתבקש לברר את זאת „מבלי לדון בצד המדיני של המצב" [6]). תשובת השגריר התעכבה במקצת, ולא ניתנה אלא ב־9 במאי 1903, ובה נאמר: „הוכחש באופן מוסמך קיום מחסור וסבל בין יהודי דרום־מערב רוסיה וסיוע מסוג כל שהוא אינו דרוש. מעריכים את ההצעה ואת הרצון הטוב שבה, אך דוחים אותה בתודה" [7]).

מצב היהודים ברוסיה ופרעות קישינב במיוחד עוררו את דעת הקהל בארה"ב. במיוחד היה פעיל בכך מיסדר „בני ברית". ב־15 ביוני 1903 הוגש ע"י הועד הפועל של „בני ברית" תזכיר למזכיר המדינה היי בנושא זה. חברי הועד הנ"ל נתקבלו ע"י הנשיא תיאודור רוזבלט ותיארו בפניו את מצב היהודים ברוסיה. הנשיא, שכבר ראה לפניו את הבחירות לנשיאות בעוד למעלה משנה, שבהן היה מעונין להבחר, השיב בנאום ארוך שבו הבטיח לשקול את ההצעות שהוגשו לו [8]). למעשה לא התכוון לעשות דבר. הוא לא ראה את הפרעות כמכוונות מגבוה ומאורגנות ע"י מוסדות שלטון רוסיים מרכזיים. לדעתו היו אלו התפרצויות עממיות כתוצאה מדעות קדומות, כדוגמת אלו שהיו בדרום ארה"ב נגד הכושים, ולפי דעתו לא היתה לממשלות המרכזיות הנוגעות בדבר בשני המקרים כל אחריות לכך. הוא גם לא האמין שיצליח לעשות משהו בענין זה.

עצומה המיועדת לציבור הרוסי על מצבם של יהודי רוסיה הוגשה לנשיא רוזבלט. שר החוץ הורה לממונה על השגרירות בפטרבורג, רידל, ב־15 ביולי 1903, לבקש ראיון עם שר החוץ הרוסי ולהעביר אליו עצומה מאת אזרחים אמריקאים רבים בני כל הדתות „התופשים את העמדות הבכירות ביותר בחיי הציבור והפרט" [9]). רידל ענה על כך למחרת כי שר החוץ הרוסי קרא

---

3) סיימון וולף (Simon Wolf, 1836—1923), מראשי הקהילה היהודית בושינגטון, עסקן יהודי ששימש במשך שנים רבות כדוברם הבלתי רשמי של יהודי ארה"ב.

4) Union of American Hebrew Congregations, אגוד הקהילות היהודיות הריפורמיות בארה"ב ובקנדה.

5) Simon Wolf, *The Presidents I have Known, from 1860—1918,* (Washington, D.C., Press of B.C. Adams, 1918), pp. 187—188.

(להלן: וולף).

6) U.S. Department of State, *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States,* (Washington, D.C., Government Printing Office), 1903, p. 712.

(להלן: *FR*).

7) שם, שם.

8) וולף, עמ' 191—208.

9) The National Archives of the USA, Washington, D.C., Records of the Department of State, *(NA* :להלן) Instructions, Russia, vol. 19, pp. 462—464.

לו לשיחה אישית וידידותית, אמר כי שמע ש„עצומה יהודית" המיועדת לצאר עומדת להגיע לשגרירות. בכדי למנוע חיכוכים ואי־נעימויות ו„חוסר אדיבות אליו אישית", הוא העדיף להודיע לו בשיחה פרטית כי עצומה כזאת לא תתקבל. „הצאר, שרצונו הוא החוק היחידי של ארץ זו, אינו זקוק למידע ממקורות חוץ על הקורה בתחומי שליטתו"[10].

השלטונות הרוסים סירבו לקבל את העצומה, אך זה רק הגדיל את פרסומה בארצות הברית. התקימו בה בנושא זה, ובמצב היהודים ברוסיה בכלל, אספות רבות, דרשות בבתי־כנסיות, התפרסמו מאמרים בעתונות וכיו"ב. ספר שיצא אז מאת כורש אדלר[11], „קול אמריקה על קישינב", תאר 77 אספות מחאה פומביות ב־50 ערים, 151 מאמרי מערכת הקשורים בפרעות בקישינב ואת העצומה לצאר שנחתמה ע"י 12,544 איש, מספר רב לפי מושגי הימים ההם[12]. בעתונות האמריקאית ניתנה ביקורת על היעדר תגובות כלשהן לפרעות קישינב מאת משרד החוץ[13]. שר החוץ היי יכול „להשתחוות כרצונו באדיבות לדב בעל הטלפים המגואלים בדם", נאמר ב„ניו יורק אמריקן" של הירסט. אך דב זה יודע שישנו כוח מעל להיי (הכוונה לקונגרס של ארה"ב) „ורוסיה עוד תשמע מאת כוח זה"[14]. בקריקטורה בכתב־עת אחר מספטמבר 1903, מופיעים הנשיא רוזבלט והצאר, שניהם מחזיקים בתמונות שהם מראים האחד לשני. רוזבלט מחזיק בתמונה המראה רציחת איש, אשה וילד ומתחתה כתוב „קישינב". הצאר מחזיק בתמונה המראה משפט לינץ' של כושי. למטה כתוב: „רוזבלט והצאר — חילופין ידידותיים, 'אתה תהרוג את היהודים שלך ואני אשרוף את הכושים שלי'; או מתנות קטנות משמרות ידידות".

במאמר מערכת באותו גליון על הפרעות בקישינב, נאמר שמשפטי הלינץ' בארה"ב הם שהביאו לכך שהאמריקאים לא יצאו בביקורת על רציחות היהודים ברוסיה[15].

היו גם נימות אחרות, אם כי יוצאות דופן. ארנולד וייט, מי שהיה לפני כן נציגו של הברון הירש ברוסיה וביקר בה מטעמו לגיוס מתישבים חקלאים יהודים למושבות היהודיות בארגנטינה, כתב ב„נשיונל ראוויו", כי לפרעות בקישינב לא היה רקע דתי או גזעי. לפיו היתה זאת תוצאה של איבתם של

---

10) *NA*, Despatches, Russia, Vol. 60.

11) כורש אדלר (Cyrus Adler, 1863—1940), איש מדע ועסקן יהודי בארה"ב, עמד בראש מוסדות וארגונים יהודים בה.

12) Cyrus Adler, *The Voice of America on Kishineff* (Philadelphia, 1904), pp. XVII, 476—477.

13) דעתו של מזכיר המדינה ג'והן היי היתה כי התערבות למען יהודי רוסיה לא תתרום דבר להם ותזיק לארה"ב. הוא היה נגד כתיבת מחאה כלשהי לרוסיה ונגד העצומה לצאר על פרעות קישינב. הוא לחץ על תיאודור רוזבלט והשתדל „למנוע ז'סטה נמהרת מצדו" בנושא זה, במטרה שתעזור לו לקבל מאת מפלגתו את המינוי כמועמד לנשיאות ביוני 1904.
(Tyler Dennett, *John Hay*, N.Y. Dodd, Mead and Co., 1934, pp. 394—400).

14) מצוטט מתוך:
The Literary Digest, (New York), vol. 26, No. 22, (May 30, 1903), p. 775.

15) *Review of Reviews*, (New York), vol. 28, No. 164, (September 1903), p. 269.

אכרי המקום למלווים בריבית יהודים ומטרתם היתה להשתחרר מחובותיהם. הוא הציע לכנס ועידה בינלאומית בכדי לפתור את שאלת יהודי רוסיה. עם זאת אמר כי הגירתם לארצות הברית וגידול מספרם בה אינו רצוי, משום שזה יגדיל את כוחם בימי בחירות, שאותו ינצלו נגד רוסיה[16]. דעות אנטישמיות כאלו לא היו מקובלות אז בארצות הברית, אך ניתן היה למצאן בין דיפלומטים אמריקאים ברוסיה וכן בין המומחים לרוסיה שבמשרד החוץ אשר שירתו קודם לכן ברוסיה והושפעו מהעמדות הרשמיות הרוסיות ביחס ליהודים.

ב־29 באוגוסט וב־1 בספטמבר 1903 היו פרעות בהומל. ידיעות עליהן הגיעו לארצות הברית, ומשרד החוץ ביקש מהשגרירות בפטרבורג פרטים על כך, והאם נפגעו גם אזרחים אמריקאים או אינטרסים אמריקאים[17]. התשובה היתה קצרה: „שמונה יהודים וחמשה נוצרים נהרגו בהומל. לא נפגעו נתינים או אינטרסים זרים"[18].

במקרה זה, כבאחרים, לא היו הנציגים האמריקאים ברוסיה להוטים ביותר לדווח על פרעות ביהודים ועל יהודים בכלל, ובמידה ועשו זאת, הרי היה זה רק משום שקיבלו הוראות על כך, וגם זה רק בכדי לצאת ידי חובה.

תגובות לפרעות 1905

בדיווח על הפרעות בז'יטומיר ב־6—9 במאי 1905, מאת השגריר בפטרבורג ג'ורג' ל. פון־מאיר אל מזכיר המדינה ג'ון היי, נאמר: „הסיכום הרשמי של אי־הסדרים בז'יטומיר אומר כי נמנע טבח כללי הודות למאמצים הנמרצים שננקטו על ידי השלטונות. מקור המהומות היה בעיקר משום המצב שנוצר על־ידי היהודים ותועמלנים מהפכניים"[19]. כעבור חודש דיווח שוב השגריר לשר באותו נושא בצורה דומה:

„סבורים שטבח כללי נמנע ע"י הפעולות הנמרצות של השלטונות. האחרונים מייחסים את התרגשותם של הנוצרים נגד היהודים לתועמלנים מהפכניים.

„בזמנו היו דיווחים מוגזמים ביותר, אך המספר הממשי של הרוגים ופצועים משני הצדדים היה כ־12 הרוגים ו־50 פצועים"[20].

סיפורו של מאיר אל היי על הפרעות בברסט־ליטובסק היה בו התיאור הרשמי בלבד ונאמר בו:

„ב־12 בחודש זה [יוני] ניסו יהודים מזוינים למנוע יציאת

---

16) Arnold White, "Kishineff and After", *The Living Age*, (Boston), No. 238, September 26, 1903, pp. 805—811, citing the *National Review*.

17) Adee to Riddle, September 22, 1903, *NA*, Instructions, Russia, vol. 18, p. 476.

18) Riddle to Adee, September 25, 1903, *NA*, Despatches, Russia, vol. 60.

19) George L. Von Meyer to John Hay, May 12, 1905, ibid., vol. 63.

20) הנ"ל אל הנ"ל, 28 ביוני 1905, שם, שם.

חטיבה (צבאית) מברסט־ליטובסק שבפלך גרודנו, אל המזרח הרחוק, מה שהביא ליריות משני הצדדים" [21].

על הפוגרום באודיסה דיווח הממונה על השגרירות, אדי, אל מזכיר המדינה ב־5 בנובמבר 1905:

„הקונסול באודיסה מדווח כי סכסוכים חמורים בין יהודים ורוסים החלו ע"י היהודים. הקרבות עודם נמשכים וכנראה שנהרגו אלפי יהודים. לא סוכנו במקום זה אינטרסים אמריקאים" [22].

מי שנתמנה בינתיים כמזכיר המדינה, אליה רוט, שאל את השגריר מאיר ב־22 בנובמבר:

„יהודים רבים בעלי השפעה בארץ זו מודאגים ביותר מאבדן החיים והסבל של יהודים בהתפרצויות האחרונות ורוצים להקים קרנות סיוע. האם אתה יכול לתת אומדן מדויק של מה שקרה: מספר ההרוגים, האבדות, מספר החולים, הפצועים וחסרי־כל?" [23].

בתשובה למברק זה הודיע הממונה אדי, ב־25 בנובמבר:

„בורשה כמאה יהודים הרוגים ופצועים. מחסור רב בין השכבות העניות. כל יום מחלקים לחם ומצרכים בסך של 10,000 רובל. יהודי ורשה סבלו לא יותר מאשר הנוצרים. באיזור באטום 7 יהודים הרוגים ו־25 פצועים. המחסור מועט או שאינו קיים כלל. באודיסה 560 יהודים הרוגים ו־2000 עודם בבתי החולים. הסבל והעוני באודיסה גדולים" [24].

במברק ששלח אדי יום אחרי כן, ב־26 בנובמבר, הוא המשיך להודיע:

„ברוסטוב 15 יהודים הרוגים, 30 פצועים. כ־19,000 יהודים הרוסים מבחינה כלכלית. בערים השכנות אבדות היהודים היו חמורות... ההפסדים הכספיים ליהודי רוסטוב כ־7 מיליון רובל" [25].

במברק אחר מאדי אל רוט, מאותו התאריך, נאמר: „הידיעות במברקי אתמול והיום הן ממקורות קונסולריים. אין לסמוך על דו"חות רשמיים רוסיים בנושא זה" [26]. מה שאדי התעלם ממנו, או לא ידע, היה שהקונסוליות נהגו לקבל את רוב המידע שלהן מאותן המקורות הרשמיים.

ידיעות על הפרעות ברוסיה הגיעו לארצות הברית והופעל לחץ על הנשיא תיאודור רוזבלט ע"י מנהיגים יהודים לעשות משהו בענין זה. אך עמדתו של הנשיא היתה שאין לארצות הברית כל אפשרות לעשות דבר שיביא לשיפור מצבם. הפרעות היו בעיניו לא פרי יזמה או הכוונה מצד השלטונות אלא תוצאה של איבה עממית, כמו זו לכושים בדרום ארה"ב, ששלטונות רוסיה החלשים ביותר לאחר המהפכה בבית והתבוסה במלחמה נגד יפאן בחוץ, לא

---

21) הנ"ל אל הנ"ל (לפי דיווחו של הקונסול האמריקאי בוארשה), 19 ביוני 1905, שם, שם.

22) *FR*, 1905, עמ' 779.

23) שם, עמ' 831.

24) שם, שם.

25) שם, שם.

26) *NA*, Despatches, Russia, vol. 64.

היו מסוגלים להפסיקם, גם באם היו רוצים בכך. בניגוד לפרעות קישינב שהיו ערב מסע הבחירות, הרי היו פרעות 1905 לאחר בחירות 1904 ובשנה שבה לא היו אף בחירות לקונגרס (המתקיימות כל שנתיים), ועל כן לא לחץ הדבר ביותר על הנשיא. במכתבו אל יעקב שיף[27] מה־14 בדצמבר 1905, כתב רוזבלט:

„אתה ביקשת פעולה מצדי, אשר באם אנקוט בה, היא תעשה את ממשלת ארצות הברית למגוחכת ורחוקה מלעזור ליהודים, תפגע בהם ברוסיה ועלולה לפגוע בהם כאן. זוהי פשוט שטות לחשוב שכאשר רוסיה נמצאת במצב כפי שהיא נמצאת כיום, פעולה כלשהי מצדי תשיג משהו. בזמן שרשויות השלטונות ברוסיה אינן מסוגלות להגן על עצמן, כשקיימת שם מרידה וכל חלק של האימפריה, מעמד העם, והסדרים החברתיים מתפרקים בכל מקום, אין להניח שניתן לעשות משהו ע"י התערבות דיפלומטית. הרעיון של קואליציה אירופית, שאנו נצטרף אליה הוא כמובן דמיוני לגמרי. מה תעשה קואליציה כזו, תכפה חופש או סדר, תחזיר את שלטון היחיד או תקים ריפובליקה? מכאן ברור שאנו לא נוכל לעשות מאומה והיכן שאין אנו יכולים לעשות דבר אני חושש מלומר דבר".

הנשיא הישווה במכתבו את מצבם של יהודי רוסיה למצבם של הארמנים באימפריה העותומנית מספר שנים קודם לכן. ארה"ב לא הלכה אז למלחמה נגד תורכיה והיא אינה מתכוונת ללכת למלחמה נגד רוסיה ועל כן אין כל טעם לאיים עליה. איומים בלבד, שיתכן ויהיה צורך לסגת מהם, רק יעמידו את ממשלת ארצות הברית „במצב משפיל ומגוחך". לפיו, יש לנהוג בעניינים מדיניים כמו „בעסקי החוות" שבהם עסק, לפי הכלל: „אל תשלוף אקדחך אף פעם, אלא אם אתה מתכוון לירות"[28].

שנת 1906

לקראת הפסח של שנת 1906 נתעוררו חששות כי הפרעות תתחדשנה. שר החוץ בפועל, ביקון, כתב לשגריר בפטרבורג, מאיר, ב־7 באפריל 1906, כי קיימות חששות בין יהודי ארצות הברית, שיש להם קרובים ברוסיה, היראים מפני הכנות להתקיף יהודים בפסח והם רוצים לדעת אילו אמצעים ננקטו בכדי למנוע אפשרויות כאלו[29]. בתשובתו של השגריר מה־9 באפריל

---

27) יעקב שיף (Jacob Henry Schiff, 1847—1920), היה מקורב לנשיא תיאודור רוזבלט ומיועציו. איש כספים, בנקאי ופילנטרופ. סייע לממשלת יפאן ומימן את מלחמתה ברוסיה בשנת 1905. עסקן יהודי ומראשי יהדות ארה"ב. נדב כספים למטרות יהודיות רבות.
על חייו ראה:
Cyrus Adler, *Jacob H. Schiff, His Life and Letters*, (Garden City, N.Y., Doubleday, Doran and Co., 1929), 2 vols.

28) *Theodore Roosevelt Papers*, Personal Letters, Books, (להלן: *TRP*) Book 30, pp. 44—45.

29) *FR*, 1906, חלק 2, עמ' 1296.

נאמר כי הובטח לו על־ידי הנסיך ויטה כי לא תהיינה כל הפרעות וכי מיניסטר הפנים שלח חוזר לכל הגוברנטורים שבו קבע כי המשטרה אחראית לתקרית כלשהי[30].

ב־9 באפריל 1906 פנה באותו הענין אוסקר שטראוס[31] אל הנשיא רוזבלט. תשובתו של הנשיא באה מיד למחרת. הוא סיפר בה על פגישתו עם שגריר רוסיה בושינגטון, הברון רוזן, שאמר לו כי רוסיה „נוקטת בכל האמצעים בכדי למנוע קשיים כלשהם ליהודים". רוזבלט חזר ואמר לשטראוס שאין לארצות הברית כל אפשרות להתערב בצורה יעילה בנושא זה. „אף אחד אינו מצפה מארצות הברית שתתחיל במסע צלב בעד הארמנים או שתלך למלחמה עם רוסיה משום טבח היהודים או סבלם של הפולנים או הפינים". מלחמה כזאת גם לא תשיג את מטרתה, אך היות ואף אחד לא חושב על מלחמה הרי זה מיותר להשתמש בשפה המתאימה אלא למקרים שבהם רוצים ללכת עד הסוף ולהילחם. שטראוס ביקש אז מהנשיא באותו היום (10 באפריל 1906) לפרסם את כל הפניות הדיפלומטיות האמריקאיות לרוסיה בדבר השמועות על אפשרויות של פרעות. תשובת הנשיא לכך היתה (רוזבלט אל שטראוס, 13 באפריל 1906): „אין אנו רוצים להפוך את רוסיה לרגישה, והיא בהחלט עלולה להיות רגישה באם אנו נפרסם כי אנו לוחצים עליה". כל מה שהיה מוכן לעשות הרי זה לפרסם ששגריר ארצות הברית בפטרבורג שאל על מצב היהודים ברוסיה והובטח לו שלא תהיינה „הפרעות כלשהן"[32].

שר החוץ בפועל ביקון, הודיע לשגריר מאיר ב־31 ביולי 1906, כי הנשיא ביקש להודיע לו מזמן לזמן על „כל חדשות או סימנים של מרידות נגד יהודים"[33]. בהתאם להוראה זו שלחה השגרירות שבפטרבורג לושינגטון מדי פעם בפעם דינים וחשבונות בנושא זה.

מצב היהודים בוארשה תואר בדו"ח סגן הקונסול מה־13 באוגוסט 1906. לדבריו (שהועברו באמצעות השגרירות בפטרבורג): „אין לצפות בעתיד הקרוב למעשי אלימות כלשהם נגד היהודים בתחומי אזור קונסולרי זה", הן משום שהיהודים המקומיים מאורגנים היטב ומסוגלים להתנגד בכוח הנשק לכל נסיון כזה והן משום שאף אחת מהמפלגות המדיניות לא תשתף פעולה בכך, חלקן מתנגד לזה וחלקן אף יהיה מוכן לסייע ליהודים. „נסיונות של פרעות לא יוכלו על כן להתבצע, אלא על־ידי מה שנקרא 'המאה השחורה'

---

30) שם, שם. סרגיי ויטה, הליברלי יחסית, שהיה נגד הפרעות ובעד הענקת שווי זכויות „הדרגתי" ליהודים, הודח מיד לאחר מכן (באפריל 1906) מתפקידו כראש ממשלה שבו כיהן מאוקטובר 1905.

31) אוסקר שטראוס (Straus Oscar Solomon, 1850—1926), מיועצי הנשיא רוזבלט, שר המסחר והעבודה במימשלו, היהודי הראשון בארה"ב שכיהן כשר. היה ציר ארה"ב בתורכיה, איש עסקים ופילנטרופ. עסקן ציבורי יהודי ומראשי יהדות ארה"ב. על חייו ראה ספרו:
Oscar S. Straus, *Under Four Administrations. From Cleveland to Taft*, (Boston Houghton, Miffin Co., 1922).

32) *TRP*, ספר 33, עמ' 21.

33) *NA*, Despatches, Russia, vol. 66.

או 'הכנופיה השחורה'". אך אלו הוחלשו לאחרונה באיזור זה ואינם מסוגלים לפעילות כלשהי[34].

דו"ח על הפרעות בסדלץ מאת אדי אל שר החוץ, מה־19 בספטמבר 1906, כלל את הגירסה הרשמית עליהם, כפי שפורסם בעתונות המקומית, וכן דו"ח סגן הקונסול בוארשה מה־14 בספטמבר שבו נאמר כי לא יכול להיות כל ספק שהפרעות „תוכננו והוכנו ע"י הצבא"[35].

דו"ח על היהודים באודיסה ופרעות שנת 1905 בעיר זו, נשלח על־ידי סגן הקונסול של ארצות הברית באודיסה באוקטובר 1906 אל השגרירות בפטרבורג. לדבריו הגיעו באודיסה היהודים לעושר ועל־ידי כך גם להשפעה. בפרעות 1905 הקרבנות לא היו אלא מבין היהודים העניים שבפרברים, בעוד שבבתים ובחנויות של העשירים במרכז העיר, חוץ מיוצאים מהכלל מועטים, לא נגעו כלל. בין „האלמנט המהפכני" שבאודיסה היו יהודים וכך היה גם בקיוב ובערים אחרות. הפרעות באו במידה רבה משום שהיהודים היו „מנהיגי התנועה נגד השלטונות" ומשום שהרוסים בדרום־רוסיה הבאים במגע עם יהודים „אין להם אהדה כלשהי לגזע זה". מצד שני „יש ליהודים שנאה לרוסים ואינני חושב שאני טועה באם אומר שלכל הנוצרים. הם שמחו על תבוסת הרוסים מידי היפאנים. אני מאמין כי היתה הגזמה ניכרת בהערכת אבידות היהודים בפרעות". הוא אמר שיש סבורים כי „פתרון אפשרי של שאלת היהודים אפשר להשיג בקונגרס של נציגים מכל ארצות העולם, שיקראו יחד לדון בשאלה של הקצבה לגזע היהודי של טריטוריה משלהם שבא יוכלו לחיות בשלום. אני חושב שיהיה קושי מסוים להחזיק אותם שם"[36]. לא היתה כל תגובה, לא של השגריר ולא של משרד החוץ לדו"ח זה.

הפרעות בביאליסטוק

ב־1 ביוני 1906 אורגנו בביאליסטוק פרעות ביהודים ע"י המשטרה והצבא. דיווחו של השגריר מאיר אל מזכיר המדינה, מה־16 ביוני 1906, נתן את ההסברים הרוסיים הרשמיים לפרעות אלו. לדבריו קשה היה להשיג מידע שניתן לסמוך עליו בנידון זה, אך נראה ממקורות שונים, שהיתה זאת „יצירתם של אנרכיסטים יהודים אשר ירו מאקדחים אל תהלוכה של כנסיה רוסית והרגו מספר אנשים שהשתתפו בה. זה הביא להתקוממות נגד היהודים, לפרעות ולהרס של רכוש יהודי"[37]. בדו"ח של השגריר לשר מה־23 ביוני, דובר כבר כי זו היתה עבודתם של אנשי צבא מקומיים בדרג נמוך ושל אנשי משטרה אשר פעלו על דעת עצמם, ללא הוראות מפטרבורג[38].

בקונגרס ארצות הברית נתקבלה בשני בתיו, בית הנבחרים והסינט,

(34 Charge d'Affaires Eddy to Secretary of State, August 15, 1906, *NA*, numerical file, 115 : 817, 817/1.

(35 שם, 817/5—7.

(36 Alfred W. Smith to Meyer, October 24, 1906, *NA*, 79/57. הועבר ב־26 באוקטובר אל מזכיר המדינה.

(37 *FR*, 1906, חלק 2, עמ' 1296—1297.

(38 שם, עמ' 1297.

ב־22 ביוני 1906, הצעת החלטה שהביעה הזדעזעות על „רצח העברים ברוסיה משום גזעם ודתם" ואהדה ליהודי רוסיה[39]. יום לאחר מכן ב־23 ביוני, הורה שר החוץ לשגריר מאיר לבדוק את יחסה של הממשלה הרוסית בפטרבורג לארגון הפרעות בביאליסטוק ע"י השלטונות המקומיים. „הנשיא רוצה שתבדוק בהזדמנות הראשונה באורח בלתי רשמי האם הדו"חות על הסכמתם של השלטונות המקומיים לרציחות הראויות לגינוי האחרונות בביאליסטוק של יהודים הם מבוססים, ובאם זה נכון האם ננקטו צעדים ע"י הממשלה הרוסית בכדי לגנות פעולות מעין אלו, בכדי לשים קץ ע"י כך לתוצאות בדעת הקהל האמריקאית... לרבים מעמנו קרובים וידידים מעורבים בכך בביאליסטוק ועל כן הורגש ענין עמוק וכל העם הזדעזע על מה שקרה. ממשלה זאת [של ארה"ב] יודעת כי הפעולות שדווח עליהן של השלטונות המקומיים אינן מייצגות את המטרה האמיתית של ממשלת רוסיה למנוע התפרעויות כאלו". עם זאת תהיה עמדה זאת עמדת הכלל אלא לאחר שיתגלה „היחס האמיתי" של הממשלה הרוסית לנושא זה בכך שהיא תנהג עם הפקידים המקומיים בצורה „שלא תהיה אפשרית אי־הבנה כלשהי"[40]. השגריר פנה בהתאם לכך לשר־החוץ הרוסי אשר סירב לדון אתו בנושא זה ורק הפנה אותו אל חוזר מאת שר הפנים סטוליפין שפורסם בעתונות ואשר קרא לדכא התפרעויות מעין אלו[41]. דו"ח השגריר על כך הועבר לנשיא רוזבלט, בצירוף הערתו של מזכיר המדינה לתשובה זו: „רוסיה כנראה טיפלה בפנייתנו ביחס לביאליסטוק במידה רבה כפי שהיינו אנו מתייחסים להצעה מרוסיה לדון במעשי לינץ' [נגד הכושים]"[42].

החלטת הסינט של ארה"ב מה־22 ביוני אושרה ע"י הנשיא ב־26 באותו החודש. ב־30 ביולי שאל עורך „די אמריקן היברו" בניו יורק את מזכיר המדינה איזו פעולה ננקטה, באם ננקטה בכלל, בהתאם להחלטה זו. תשובתו של מזכיר המדינה בפועל היתה כי „שום פעולה לא ננקטה בהתאם להחלטה זו" משום שהיא לא קראה ולא התכוונה לכך. זו היתה „הפגנה מרשימה של הרגשות הציבוריים של האומה, באמצעות מחוקקיה, אך אין זה מסמך בינלאומי"[43].

פנייה לנשיא רוזבלט שיפנה אישית לצאר למען יהודי רוסיה נעשתה

(39 US Congress, 59th Cong., 1st Sess. *Congressional Record*, vol. 40, pt. 9, pp. 8919, 9004.

(40 *NA*, Instructions, Russia, vol. 19, p. 126.

(41 Meyer to Root, June 25, 1906, *NA*, Despatches, Russia, vol. 66.

(42 שם, שם. לפי ביוגרף של רוט, מזכיר המדינה אהד את יהודי רוסיה והשתדל לעזור להם, אך היה נגד עשיית פרסום מכך למטרות פוליטיות בתוך ארה"ב, כפי שלדעתו עשה זאת הנשיא רוזבלט.
(Philip O. Jessup, *Elihu Root*, N.Y., Dodd, Mead and Co., 1938, vol. 2, pp. 65—66).

(43 Alvee A. Adee to Joseph Jacobs, August 17, 1906, *NA*, Numerical file, case 248.

באוקטובר 1906, ע"י ד"ר נ. קצנלסון [44]) באמצעותו של יעקב שיף. קצנלסון כתב לשיף:

„כפי שהודיע לי מר שטראוס, ננקטו כבר למעשה מושינגטון צעדים דיפלומטיים חשובים, אשר כפי הנראה לא היו להם תוצאות, ואף היו תוצאות שליליות. הממשלה הרוסית, ככל החלושים, נצמדת במיוחד ל'זכויותיה' ול'עצמאותה' והיא קנאית במיוחד במקום בו קיימת השאלה של 'התערבות בענינים הפנימיים'.

„מה אם כן אפשר לעשות? התווכחתי עם שטראוס האם אין לעשות נסיון שהנשיא רוזבלט ישלח מכתב פרטי לצאר, שבו יציין לאחרון, בצורה ידידותית אך נמרצת, את מדיניותה הנוראה של רוסיה כלפי היהודים. למכתב כזה יש יתרונות רבים על משא ומתן דיפלומטי. ראשית, הצאר מוכרח לדעת על כך; שנית, זאת לא תהיה 'התערבות' אלא מעשה של ידידות, ושלישית — עלינו לנסות הכל — משום שאין לנו שום דבר להפסיד.

„מר שטראוס התרשם מאד מרעיון זה, וסבור שיכול להתבצע. הוא הציע לי לכתוב אליך".

בנספח למכתב זה תאר ד"ר קצנלסון את מצב היהודים ברוסיה, את הפרעות והוכחות לכך כי הם לא היו תוצאה של איבה עממית אלא של ארגון מגבוה. הוא כתב כי הדומה שפוזרה, שהוא היה חבר בה, „היתה מאד בלתי מאושרת מביאליסטוק" וכי „הם היטב ללא יוצא מהכלל, צידדו בזכויות שוות ליהודים והיו מכריזים על כך כעבור שנים־שלושה שבועות (הצעת החוק על כך כבר היתה כמעט מוכנה לגמרי)". ואז בא ב־21 ביולי פיזור הדומה „ותקוותנו... נלקחה מאתנו" [45]).

גם הנשיא רוזבלט וגם מזכיר המדינה רוט היו נגד פנייה לרוסיה בענין מצב היהודים בה והתעלמו מכל הפניות אליהם בנידון זה.

ד"ר דו־בושה (Du Bouchet) ועזרתו ליהודי אודיסה

ד"ר דו־בושה אשר כיהן כסגן קונסול של ארה"ב באודיסה בימי הפרעות בשנת 1905 בעיר זו עשה כל מה שהיה ביכולתו בכדי לעזור ליהודי אודיסה בימיהם הקשים. הוא נולד בפריז בשנת 1868 להורים אמריקאים, חזר לארה"ב ויצא ממנה ב־1883. בסוף המאה היה כבר באודיסה ועבד בה כרופא מנתח. ב־1902 מונה בה לסגן קונסול של ארה"ב [46]). באוקטובר 1905 הוקם באודיסה ועד מייעץ ציבורי למועצת העיר שבו השתתפו נציגי כל המפלגות והארגונים. ד"ר דו־בושה נמנה בין חבריו כנציג עובדי שני בתי חולים עירוניים. כשהחלו

---

44) ניסן קצנלסון (1863—1923), בנקאי, מנהיג ציוני, היה חבר הדומה וסיעת הקדטים (דימוקרטים קונסטיטוציונליים) בה. לאחר פיזור הדומה ביולי 1906 נדון למאסר יחד עם אחרים שמחו על כך.

45) קצנלסון אל שיף, 1 באוקטובר 1906. הועבר ע"י שיף ב־22 באוקטובר 1906 אל הנשיא רוזבלט.
NA, numerical file, 115: 817/17—20.

46) שם, 817/36.

הפרעות לא יכול היה ועד זה לעשות דבר. ראש העיר, שבאורח חצי־רשמי היה חבר בועד הנ"ל, שלח מספר פעמים מברקים אל שר הפנים. לא היתה תשובה לכך והעיר היתה נתונה לחסדיהם של הפורעים אשר קבלו את נשקם מהמשטרה. בליל היום השני לפרעות נודע לדו־בושה כי לראש המשטרה ניידגארדט, שהיה למעשה המארגן של הפרעות, היתה הסמכות לעכב מברקים והתעורר על כן אצלו החשד שהמברקים אל שר הפנים או תשובותיו עוכבו על ידו. הוחלט אז בועד זה לבקש את הקונסול האמריקאי שיבריק על הנעשה בעיר, לשגריר ארצות הברית בפטרבורג. המברק על כך הוכן ע"י פרופ' שצ'יפקין (מי שהיה חבר הדומה הממלכתית הראשונה) ואושר ע"י הועד. ד"ר דו־בושה, שיצא עם המברק מבנין העיריה, עוכב ע"י פורעים, שביניהם היו גם חיילים רבים וכמעט שנורה למוות. הוא נסוג מהר לבנין העיריה, מסר משם בטלפון את נוסח המברק לאשתו וביקש ממנה להעבירו לקונסול הבריטי הגר בבנין השכן, בכדי שהוא יעבירו לשגריר שלו, והקונסול עשה כך. למחרת התקיימה פגישת כל הקונסולים שבאודיסה לדון בבטחון התושבים הזרים. דו־בושה הציע לקונסול האמריקאי לדון בנושא זה, אך האחרון הגיב על כך בקרירות והעיר כי היהודים אשמים בכל מה שקרה. כשמונה לאחר מכן סגן שני לקונסול, ובכך רוקן תפקידו מכל תוכן, הוא התפטר ממשרתו[47]).

נ. ליווין[48]), נשיא חברת „כל ישראל חברים" בפריז, כתב ב־19 באפריל 1907 אל יעקב שיף בנוגע לד"ר דו־בושה והציע להורות לשגרירות ארצות הברית בפטרבורג להכריז כי הוא נמצא תחת חסותה.

„מר דו־בושה, הגר באודיסה, אינו בן־דתנו, אך מסירותו הבלתי מוגבלת שהוא הראה לאנשינו בימים הקשים של אוקטובר 1905 ראויים להערכה. לא רק בעזרתו הרפואית (לפי מקור מוסמך מר דו־בושה הוא ללא ספק המנתח הטוב באודיסה) אך במיוחד בהתערבותו האמיצה, הוא הציל מספר רב של בני דתנו בעת הטבח, בסכנו את חייו עשרים פעם. טבעי הדבר שיחסו זה הביא עליו את שנאת הכנופיות השחורות. אין ספק שבמקרה של שחיטה חדשה מר דו־בושה יהיה אחד הקורבנות הראשונים... יהיה כנראה מספיק לשגרירות לציין לממשלת פטרבורג כי דו־בושה נמצא תחת חסותה המיוחדת של ממשלת ארצות הברית כדי למנוע אסון"[49]).

המכתב הועבר אל שר החוץ שכתב על כך לשגריר ג'ון רידל. האחרון כתב לדו־בושה ושאל אותו האם הוא סבור שהוא בסכנה והאם יש צורך באמצעים כלשהם להגנתו. תשובתו היתה כי קשה לו לענות על כך משום שקשה לבדוק באיזו מידה האזהרות והאיומים נגדו היו של ממש, וכי אינו רואה מה יכולה השגרירות לעשות בשבילו. בראשית שנת 1908 הוא נעצר באשמת סיוע

---

47) לפי מכתבו של ד"ר כורש אדלר אל מחלקת המדינה ב־27 בפברואר 1908, שם, 817/35.

48) נרסיס ליווין (N. Leven, 1833—1915), ממיסדי חברת „כל ישראל חברים" („Alliance Israélite Universelle") בצרפת ונשיאה בתקופה זו.

49) *NA*, numerical file, 115 : 817/32.

למהפכנים. כעבור זמן מה שוחרר, הכחיש את האשמות נגדו ונאלץ לצאת במהרה מרוסיה, בלי שיספיק למכור את רכושו. היות ולא התכוון לחזור לארצות הברית ונשאר לגור בצרפת, סירבה ממשלת ארצות הברית להתערב למען רכושו שהוחרם ע"י המשטרה[50].

סיכום

מצבם של יהודי רוסיה לא ענין הרבה לא את הדיפלומטים האמריקאים ברוסיה ולא את הממונים עליהם במשרד החוץ בושינגטון. הראשונים — כשנאלצו לעסוק בכך לפי הוראות מגבוה, לא ראו בכך בדרך כלל אלא מטרד, עיסוק בנושא שולי ובלתי־חשוב, המפריע ליחסים הטובים ול„ידידות" שהוצהר עליה בין שתי המדינות. בושינגטון נאלצו להתחשב בלחץ דעת הקהל ובבוחרים היהודים ולשלם לפחות מס שפתיים לנושא זה. הנשיא תיאודור רוזבלט, ועוד יותר מזכירי המדינה שבממשלו, סברו שאין לארצות הברית להתערב בענין רוסי פנימי זה, כשם שלא התערבה ארה"ב ברדיפת הארמנים באימפריה העותומנית או במעמדם של הפולנים ברוסיה, וכשם שאין זה מענינה של רוסיה להתערב בגורלם של הכושים בדרום ארצות הברית. הם גם לא האמינו שאם יתערבו יוכלו להביא לשיפור מעמדם של יהודי רוסיה. לדעתם היו הפרעות לא תוצאה של מדיניות ממשלתית ושל הכוונה וארגון בדרג ממלכתי גבוה, אלא של איבה עממית ששלטונות רוסיה לא היו מסוגלים לדכאה, גם אם היו רוצים בכך. הקונגרס של ארצות הברית היה יותר רגיש לדעת הקהל האמריקאית, אך רוב חבריו התענין בעיקר בעניני פנים. אמנם נתקבלו בו מדי פעם בפעם החלטות של אהדה ליהודי רוסיה, אך הן לא חייבו את המימשל, אם כי הוא התחשב בהן. הפרעות ברוסיה השפיעו יותר על דעת הקהל ובהדרגה ע"י כך גם על הקונגרס, והביאו בשנת 1911 לביטול חוזה הסחר בין שתי המדינות.

---

50) שם, 59, 57, 39, 36, 34—817/31.

אליהו פלדמן

פרעות 1905 ברוסיה בפעילות הדיפלומאטית הבריטית

א

לגל הפרעות הגדול ששטף את רוסיה לאחר פירסום המינשר הקיסרי מן ה־17 באוקטובר [1] 1905, קדם מסע של הסתה פרועה נגד יהודים שנפתח חודשים רבים לפני חודש אוקטובר. כבר באביב של אותה שנה, עם גבור התסיסה הפוליטית והחברתית במדינה, הופצו במקומות שונים כרוזים הקוראים את העם לצאת נגד היהודים המכונים, יחד עם בני עמים לא־רוסיים אחרים ועם האינטליגנציה הליברלית, בוגדים, אויבי הצאר והעם הרוסי, והמוצגים כאשמים בכל הצרות אשר פקדו אז את רוסיה. הסתה חריפה נגד היהודים התנהלה גם מעל דפי העתונות האנטישמית. מסע הסתה זה הטיל חרדה על האוכלוסיה היהודית אשר חששה מהישנות מאורעות קישינוב והומל משנת 1903. במיוחד גברו הפחד והחששות ערב חג הפסחא שהיה תמיד מועד לפורענויות; ואכן התהלכו שמועות כי בימי הפסחא צפויים מעשי טבח ביהודים וגם הופצו כרוזים הקוראים לנוצרים להכות ביהודים בימי החג [2].

ידיעות על מסע הסתה זה ועל הסכנה הנשקפת ליהודי רוסיה פורסמו גם בארצות מרכז אירופה ומערבה, ובכלל זה גם באנגליה. עתונים אנגליים חשובים כגון Times, Daily Telegraph, ואחרים פירסמו כתבות מפורטות מאת כתביהם ברוסיה ומיברקים מאת סוכנויות הידיעות המספרים על כרוזי ההסתה המופצים בערי רוסיה נגד התושבים הלא־רוסים ובעיקר נגד היהודים, על הקריאה לערוך בהם פרעות ובעיקבות כך על סכנה של טבח המוני הצפוי ליהודי רוסיה בימי הפסחא הקרבים; הם מסרו על הפחד והבהלה שאחזה ביהודים ועל מנוסתם ממקומות שונים. ההסתה מיוחסת לפקידי השלטון המנסה להתגבר בדרך זו על הקשיים הפנימיים שלו והמבקש להציל את המשטר ע"י שיסוי ההמונים נגד הלא־רוסים ונגד האינטליגנציה.

ידיעות אלה עוררו דאגה חמורה אצל יהודי אנגליה לגורלם של יהודי רוסיה. עתונם של יהודי אנגליה, Jewish Chronicle, אשר הביא בכל גליון שלו את הידיעות שהופיעו בעתונות הכללית על הנעשה ברוסיה, תיאר בצבעים

---

1) כל התאריכים במאמר זה המתייחסים לרוסיה, ובכלל זה תאריכי העתונים שהופיעו שם, הם לפי הלוח היוליאני, שנהג אז במדינה זו. לעומת זאת כל התאריכים המתייחסים לאנגליה, בכלל זה תאריכי הדו"חות שנשלחו ע"י נציגי אנגליה ברוסיה, הם לפי הלוח הגריגוריאני.

2) ידיעות רבות על המסע האנטי־יהודי שהתנהל בימים אלה ברוסיה ועל תגובתה של האוכלוסיה היהודית למסע זה נמצאות בעתונות היהודית של הזמן. ראה „וסחוד", גל' מס. 10 מיום 10 במארס עמ' 12—13, 23; גל' מס. 11 מיום 17 במארס, עמ' 6—9, 28; גל' מס. 12 מיום 24 במארס, עמ' 18, 30—31; גל' מס. 14 מיום 6 באפריל, עמ' 23; גל' מס. 15 מיום 14 באפריל, עמ' 17—18, 24—26, 27—28; גל' מס. 19 מיום 12 במאי, עמ' 31—33. הזמן, מס. 80—82 מן הימים כ"ה בניסן (17 באפריל) — כ"ז בניסן (19 באפריל).

קודרים ביותר את מצבם של היהודים הרוסיים ונתן ביטוי במאמרי המערכת לחרדה שאחזה ביהדות האנגלית נוכח הסכנה הצפויה ליהודים ברוסיה[3]. באחד הגליונות שלו הוא הביא בהרחבה את דבריו של עורך העתון האנטי־רוסי Free Russia[4], דוד סוסקיס, אשר דיבר באסיפה בלונדון על הסכנה החמורה הנשקפת ליהודי רוסיה הצפויים לטבח ועל מה שהוא כינה the martyrdom of the Jews in Russia[5].

מצבם של יהודי רוסיה נדון גם ע"י הועד המאוחד לענייני חוץ (Joint Foreign Committee) של ועד שליחי הקהילות בבריטניה (Board of Deputies of British Jews) ואגודת אחים (Anglo-Jewish Association) אשר דן בצעדים שיש לנקוט בהם נוכח סכנת הפרעות הנשקפת להם בימי הפסחא. הועד החליט למסור לפירסום בעתון Times תרגום אנגלי של שני כרוזים המסיתים את האוכלוסיה הרוסית לקום נגד היהודים הבוגדים ברוסיה — בודאי כדי לעורר את דעת הקהל באנגליה למצב המסוכן שבו נתונים היהודים ברוסיה. כן בא הועד בדברים עם גופים יהודיים אחרים במערב אירופה ובארצות הברית לשם פעולה משותפת למען יהודי רוסיה[6].

במסגרת הפעולות שנעשו ע"י ראשי היהדות האנגלית למען יהודי רוסיה, פנה ב־14 באפריל הלורד נתנאל רוטשילד[7] אל שר החוץ האנגלי, הלורד לנסדאון[8], וביקשו לפעול למען היהודים הרוסיים[9]. הפנייה נעשתה בעל־פה ולא ניתן לה פומבי; בעתונות היהודית לא פורסם על כך דבר ואין היא נזכרת גם בדו"חות ובפירסומים של ועד שליחי הקהילות ושל אגודת אחים. רוטשילד מסר ללנסדאון כי על פי הידיעות שהגיעו אליו, עומדות להערך בימי הפסחא הקרבים במקומות שונים ברוסיה פרעות ביהודים ובנוצרים שאינם בני הדת הפראווסלאווית. הוא הסתמך על „מקור מהימן", מבלי לפרש מי הוא אותו מקור; הנוסח „מקור מהימן" מורה כי אין מדובר בדיווחים עתונאיים אלא באדם שהיה מוכר לרוטשילד ושהוא סמך עליו. יתכן שהיה זה אחד מראשי היהדות הרוסית — אולי הבארון גינצבורג שעמד עמו בקשר —

---

3) ראה Jewish Chronicle (להלן: *J. Chr.*) מן הימים 3 במארס, עמ' 9; 10 במארס, עמ' 8; 17 במארס, עמ' 23; 7 באפריל, עמ' 7—8, 16; 28 באפריל, עמ' 8—9, 12.

4) הבטאון של ה־Society of the Friends of Russian Freedom, שיצא לאור בלונדון.

5) *J. Chr.* מיום 10 במארס, עמ' 13—15.

6) הדו"ח השנתי ה־34 של אגודת אחים לשנת 1904—1905, לונדון, 1905, עמ' 19; *J. Chr.* מן הימים 7 באפריל, עמ' 8, 16; 14 באפריל, עמ' 12.

7) הלורד נתנאל רוטשילד (1840—1915), היהודי הראשון שהועלה לבית הלורדים, היה בתקופה זאת ראש משפחת רוטשילד; הוא נהנה ממעמד של בכורה בקרב הקהילה היהודית באנגליה ונחשב למעשה למנהיגה. רוטשילד נהנה ממעמד חשוב גם בחוגים הלא־יהודיים; היה חבר במפלגת האוניוניסטים, אשר היתה ב־1905 בשלטון באנגליה.

8) הלורד הנרי לנסדאון (Lansdowne) שימש כשר החוץ בממשלת האוניוניסטים מנובמבר 1900 עד דצמבר 1905. ראה את הביוגרפיה שלו מאת Lord Newton, *Lord Lansdowne*, לונדון, 1929.

9) היתה בודאי משמעות לעובדה כי רוטשילד היה חבר במפלגתו של לנסדאון.

אשר פנה אליו ובקשו להתערב אצל הממשלה האנגלית על מנת שזו תפעל למניעת הפרעות.

רוטשילד לא העלה את האפשרות של פנייה ישירה מצד ממשלת בריטניה אל הממשלה הרוסית. הצעתו היתה כי ממשלת רוסיה תוזהר באמצעות העתונות כי לטבח תהיה מה שהוא מכנה „תוצאה הרסנית" [9*]. נראה כי הוא לא התכוון להודעה רשמית מטעם הממשלה, אלא למעין הדלפה, או למאמרים שייכתבו בהשראת הממשלה, על יסוד אינפורמציה שתימסר על ידה לעתונות. כן לא פירט רוטשילד איזו היא „התוצאה ההרסנית" שתצמח מפרעות; אין ספק כי לא התכוון למערכת היחסים בין אנגליה לרוסיה; כוונתו היתה בודאי לדעת הקהל ואולי היה בכך גם רמז לאפשרויות של מילווה גדול שרוסיה היתה מעוניינת אז לקבל במערב.

תגובתו של לנסדאון היתה קרירה ביותר — למעשה היא היתה שלילית. לדעתו אין אפשרות לפתוח במסע בעתונות כל עוד אין בידי הממשלה אינפורמציה מוגדרת וברורה יותר; הוא גם הביע חשש כי פירסום מעין זה, שממנו משתמע כי ממשלת רוסיה תרשה לערוך טבח ביהודים ובאחרים, יגרום עלבון לרוסיה — דבר שהוא היה ככל הנראה מעוניין למנוע (ראה להלן, עמ' 76—80). עם זאת כתב לנסדאון בו ביום מכתב פרטי לשגריר האנגלי ברוסיה, סר צ'רלס הארדינג [10], מסר לו את תוכן שיחתו עם רוטשילד וביקשו להודיע אם ידוע לו משהו על השמועות בדבר הטבח אשר מתכוננים כאילו לערוך בימי הפסחא ברוסיה. כמו כן ביקש לנסדאון מאת הארדינג להעלות את הנושא בפני שר־החוץ הרוסי, הרוזן לאמסדורף — במידה שימצא כי יש יסוד לשמועות הללו. ברם לא היה בדברי לנסדאון משום הוראה ברורה להארדינג לשוחח עם לאמסדורף בעניין זה; לנסדאון השאיר את הדבר לשיקול דעתו של השגריר [11].

הארדינג החליט לא לדבר עם לאמסדורף, מאחר שסבר כי שום תועלת לא תצמח משיחה כזאת — כפי שהוא כתב בתשובתו, אף היא פרטית, ללנסדאון מיום 18 באפריל [12]; הוא אמנם לא הוציא מכלל אפשרות התנפלויות

9*) במכתבו מן ה־14 באפריל לשגריר האנגלי ברוסיה (ראה להלן), כותב לנסדאון כי [Rothschild's] idea seemed to be that steps might be taken, perhaps through the Press here, with the object of warning the Russian Government of the disastrous effect which would be produced were they tolerate any such proceedings.

10) Sir Charles Hardinge (למן 1910 Baron Hardinge of Penshurst) שרת כיועץ בשגרירות אנגליה ברוסיה מאוקטובר 1898 עד דצמבר 1902 וממאי 1904 עד פברואר 1906 היה השגריר האנגלי ברוסיה. ראה את זכרונותיו: *Old Diplomacy*, לונדון, 1947 וכן *The Reminiscences of Lord Hardinge of Penshurst*. בזכות *Dictionary of National Biography*, Suppl. 6 (1941—1950), *s.v.* קשריו האישיים עם המלך אדוארד השביעי, היה בעל עמדה חשובה ונהנה מהשפעה רבה בענייני מדיניות החוץ.

11) ראה את מכתבו של לנסדאון להארדינג מיום 14 באפריל 1905, בארכיון הממשלתי האנגלי (Public Record Office, להלן: PRO), תיק FO 800/141 (Lansdowne Papers). אני משתמש במיסמכים מן הארכיון הזה ברשותו האדיבה של מנהל משרד הפירסומים של ממשלת בריטניה (Controller of H.M. Stationery Office). ממכתב זה אנו למדים גם על שיחתו של רוטשילד עם לנסדאון.

12) PRO, שם.

בודדות על היהודים ואף הביע את דעתו כי במצב של אי־הסדרים השורר ברוסיה — הכל אפשרי, אך לא אישר את השמועות בדבר אפשרות של התקפה קרובה על יהודים ונוצרים לא־פראווסלאוויים. חוות דעת זו של השגריר הארדינג הובאה לידיעתו של הלורד רוטשילד[13].

אף שהארדינג סבר, כפי שראינו, כי אין צורך וטעם לעורר בשיחה עם לאמסדורף את דבר השמועות על הפרעות ביהודים בחג הפסחא, הוא בכל זאת עשה כן: הוא ניצל שעת־כושר שנזדמנה לו כבר למחרת על מנת למסור לשר־החוץ הרוסי את חששותיהם של יהודי אנגליה. לאמסדורף השיב כי אינו יודע דבר על כך, אך הביע את נכונותו לפנות בעניין זה למשרד הפנים, אם ימציא לו הארדינג תזכיר מתאים — מה שהלה אמנם עשה[14]. אנו רואים, איפוא, כי למרות עמדתם המסתייגת מלכתחילה הן של לנסדאון והן של הארדינג, נעשתה בכל זאת פנייה רשמית מטעם הממשלה הבריטית אל ממשלת רוסיה בדבר השמועות על הפרעות ביהודים העומדות להתחולל בחג הפסחא.

משרד הפנים הרוסי השיב, כמצופה, כי אין בידו שום מידע על כך[15]. תשובה זו, שנמסרה לשגרירות בריטניה בפטרבורג באמצעות משרד החוץ הרוסי, הועברה ללונדון ע"י מי שכיהן אז בתפקיד ממונה על השגרירות הבריטית ברוסיה[16], סטיל ספרינג־רייס[17], שצירף לתשובה הרוסית מכתב מלווה משלו[18]. יש עניין רב במה שכותב ספרינג־רייס במכתב זה.

הוא מאשר כי במקומות שונים במדינה אכן מתנהלת הסתה נגד יהודים ואף מציין, בהסתמכו על האמור בעתונים, כי במקרים אחדים אין השלטונות המקומיים עושים מאומה נגד הסתה זאת; אמנם הסתמכות על העתונות יש בה משום הסתייגות מן הקביעה הזאת. עם זאת מזכה ספרינג־רייס את הממשל המרכזי מכל חשד של השתתפות בהסתה; אין, לדבריו, כל סיבה להניח שלא ננקטו אמצעי זהירות נאותים למניעת התנפלויות על היהודים[18*]. מסתבר כי

---

13) הדבר צויין על גבי המיברק הנ"ל של הארדינג ללנסדאון מן ה־18 באפריל.

14) ראה את המיברק הפרטי של הארדינג ללנסדאון מן ה־19 באפריל — PRO, שם.

15) הודעת משרד החוץ הרוסי מיום 28/15 באפריל מצורפת למכתבו של ספרינג־רייס המצויין בהערה 18 להלן.

16) הארדינג יצא לחופש לאנגליה בסוף אפריל וחזר לפטרבורג בסוף מאי. ראה את זכרונותיו הנ"ל, עמ' 115.

17) Cecil Arthur Spring-Rice שימש מזכיר ולאחר מכן יועץ השגרירות האנגלית ברוסיה בשנים 1903—1906. עם צאתו של הארדינג לחופש שימש כממונה על השגרירות. ראה עליו *Dictionary of National Biography, 1912—1921, s.v.*

18) המכתב, הנושא את התאריך 30 באפריל, מופנה לסר אריק ברינגטון (Barrington) שהיה אז מזכירו הפרטי של לנסדאון. המכתב פרטי — PRO, שם.

18*) אלה דבריו במקור:

There is no doubt a good deal of anti-Jewish excitement is going on in different parts of the country and in some cases it is not discouraged by the local authorities (if at least the newspapers are to be believed). But the central Government has not been accused of complicity and there is no reason to suppose that precautionary measures are not being taken.

הדיפלומאט הבריטי לא ידע על התעמולה האנטי־יהודית החריפה שהתנהלה אז בחוגי השלטון המרכזי ובעיקר בחוגי החצר[19], ואולי התעלם מכך בכוונה. דבריו אלה של ספרינג־רייס עמדו בניגוד למה שפורסם בעתוני אנגליה מפי כתביהם ברוסיה אשר, כפי שראינו, האשימו את הממשל הרוסי בהסתה מכוונת, מתוך מניעים פוליטיים, של המוני העם הרוסי נגד היהודים ולא־רוסים אחרים.

מאידך מאשר ספרינג־רייס כי אכן היו חששות כבדים בקרב האוכלוסיה היהודית בקישינוב ובמקומות אחרים ומספר כי בקישינוב הטיף הבישוף המקומי בקתדראלה של העיר על מנת להרגיע את הרוחות (דבריו של ספרינג־רייס בעניין זה אינם מדוייקים; למעשה לא היתה כאן הטפה בכנסיה או במעמד דתי כל שהוא; הבישוף נשא נאום באולם מועצת העיר בפני קהל של 1,500 איש וביקש מאת התושבים לשמור על השקט בימי הפסחא[20]). אולם הוא מדווח רק על מקרה אחד של התנפלות בפועל על היהודים — התקפה על בית־כנסת בביאליסטוק בידי קוזאקים. התקפה שבאה, לדבריו, בתגובה על הריגת שוטר בידי יהודי יום קודם לכן; ועל כן, כפי שהוא כותב, לא היתה ההתקפה על היהודים ללא פרובוקאציה (בלשונו: "the attack wasn't altogether unprovoked"). תיאור זה שמסר הנציג האנגלי לממונים עליו בלונדון, יש בו משום סילוף של מה שקרה למעשה בביאליסטוק. מתוך דיווחים בעתונות היהודית, המביאה גם את מה שהתפרסם בעניין זה בעתונים הרוסיים, אנו למדים כי קוזאקים השייכים ליחידה שהיתה מוצבת בעיר היו מתעללים ביהודים, פורצים לבתיהם, מכים ובוזזים אותם; עשרות יהודים נפלו קורבן להתעללות זאת, רבים נפצעו קשה; ביום השלישי של חג הפסח התפרצו הקוזאקים לאחד מבתי־הכנסת בעיר והיכו קשה את היהודים שנמצאו שם. השלטונות לא עשו מאומה כדי לשים קץ להתנהגות הקוזאקים, שעוררה את חברי מועצת העיר להתלונן בפני שר הפלך ולדרוש את הוצאת היחידה מן העיר. מסתבר כי מעשי ההתעללות של הקוזאקים, אשר פגעו גם בתושבים הנוצרים, נתקלו בהתנגדות ובמקרה אחד נהרג אחד הקוזאקים הפורעים. אין בעתונות שום פרטים על נסיבות הרצחו של החייל הפורע — מכל מקום לא נאמר כי האיש נהרג בידי יהודי; יש להניח כי לו היה כך, היו בודאי העתונים מגיבים על כך וגם הקוזאקים היו מגיבים על כך בחריפות רבה. אולם גם אם נהרג הקוזאק בידי יהודים, הרי שנעשה הדבר תוך התנגשות בין יהודים לפורעים. מסתבר, על כן, כי ספרינג־רייס אימץ לעצמו את גירסת השלטונות שביקשו ככל הנראה להצדיק בדרך זו את מעשי הקוזאקים ואת חוסר המעש של אנשי השלטון במקום[21].

---

19) יש עדויות הרבה המלמדות על הסתה אנטי־יהודית חריפה שהתנהלה בימים ההם בחצרו של הצאר. ראה את מאמרי „המינשר מיום 17 באוקטובר 1905, הרוזן ויטה והשאלה היהודית ברוסיה", ספר רפאל מאהלר, מרחביה, תשל"ד, הע' 78 עמ' 136. והשווה N. Cohen, *Warrant for Genocide*, London, 1967, pp. 108 ff.

20) ראה ווסחוד, גל' מס. 15 מיום 14 באפריל, עמ' 17; הזמן מס. 80 מיום כ"ה ניסן (17 באפריל).

21) על פרעות הקוזאקים בביאליסטוק ראה ווסחוד, גל' מס. 16 מיום 23 באפריל, עמ' 25—27; הזמן מס. 81 מיום כ"ו ניסן (18 באפריל).

החששות הכבדים למעשי טבח המוניים ביהודים בימי הפסחא לא התאמתו. אמנם לא בכל מקום עברו ימי החג בשקט; בעיירה דוסיאטי (Dusiat) שבפלך קובנה נערכו ביום השני של הפסחא, ב־18 באפריל, פרעות ביהודים שבמהלכם נרצחו שני יהודים, יהודים אחדים נפצעו ורכוש יהודי נשדד[22]. באותו יום וכן למחרת, ה־19 באפריל, התחולל פוגרום גם בעיר מליטופול (Melitopol) בפלך טאבריה, אך ללא קורבנות בנפש[23]. בערים הרבה הורגש מתח רב אשר נבע גם מן העובדה כי יום השני של הפסחא, ה־18 באפריל, חל לפי הלוח הגריגוריאני ב־1 במאי ובערים אחדות נערכו הפגנות של אלמנטים רדיקליים שבהן השתתפו גם יהודים; במקצת ערים היו תקריות ויהודים בודדים הוכו, אולם תקריות אלה לא התפתחו למהומות בעלות ממדים גדולים[24]. ההתפרצות החמורה ביותר ארעה ימים אחדים לאחר ימי החג עצמו, בימים 23—25 באפריל, בז׳יטומיר. שם התחולל פוגרום קשה ביותר אשר זיעזע את היהדות הרוסית. 16 יהודים נהרגו ויותר ממאה נפצעו בידי הפורעים והצבא שירה באנשי ההגנה העצמית היהודית[25]. בעת שהתחולל הפוגרום בז׳יטומיר, נרצחו בעיירה טרויאנובו (Truyanovo) בידי האיכרים 10 צעירים יהודים מן העיירה צ׳ודנובו (Chudnovo) שהיו בדרכם לז׳יטומיר על מנת לעזור ליהודים הנתקפים[26]. ברם, גל של פוגרומים ומעשי טבח המוניים לא היה, כאמור. ה־Jewish Chronicle העלה את הסברה כי יתכן שהפרעות נמנעו מחמת הפירסום הרב שניתן ברוסיה ומחוצה לה לסכנה הצפוייה ליהודים הרוסיים, מה שעשה, כדברי העתון, את הפרעות לבלתי אפשריות[27]. אולי סייעה לכך גם התערבותה של ממשלת אנגליה, אף שספק אם אמנם כך היה הדבר. מכל מקום השערה זו אין לה לפי שעה שום סימוכין, כפי שאין לפי שעה שום סימוכין גם להשערה הנ״ל של ה־Jewish Chronicle.

ב

משהגיעו לאנגליה הידיעות על הפרעות אשר פרצו ברוסיה למחרת פירסום המינשר הקיסרי ב־17 באוקטובר (30 באוקטובר לפי הלוח הגריגוריאני), פנה שוב הלורד רוטשילד לשר החוץ האנגלי בבקשה כי ממשלת אנגליה תתערב למען יהודי רוסיה. רוטשילד פעל על דעת עצמו, מבלי לבוא תחילה

---

22) ראה ווסחוד, גל׳ מס. 16 מיום 23 באפריל, עמ׳ 27; הזמן, מס. 85 מיום ל׳ ניסן (22 באפריל).

23) ראה ווסחוד, גל׳ מס. 16 מיום 23 באפריל, עמ׳ 16; גל׳ מס. 17 מיום 28 באפריל, עמ׳ 16—17; גל׳ מס. 18 מיום 5 במאי, עמ׳ 29—31; גל׳ מס. 19 מיום 12 במאי, עמ׳ 20—21.

24) ראה את הידיעות והכתבות ממקומות שונים בגליונות הווסחוד שלאחר ימי הפסחא.

25) ראה את הכתבות והידיעות המרובות בעתונות היהודית של הזמן, הן ברוסיה והן מחוצה לה. ראה כמו כן בקובץ *Die Judenpogrome in Russland*, כרך שני, קלן ולייפציג, 1910, עמ׳ 37—44.

26) ראה ווסחוד, גל׳ מס. 22 מיום 2 ביוני, עמ׳ 14—17; בקובץ הנ״ל, עמ׳ 58—59.

27) ראה *J. Chr.* מיום 5 במאי, עמ׳ 8.

בדברים עם ראשי ועד שליחי הקהילות ואגודת אחים, שהיו הגופים היהודיים המרכזיים במדינה אשר פעלו למען היהודים מחוץ לאנגליה. כאשר שמעו נשיאי שני גופים אלה על הנעשה ברוסיה, התכוננו אף הם לפנות למשרד החוץ האנגלי, אולם ויתרו על כך משנודע להם כי רוטשילד כבר עשה זאת [28].

בעיקבות פנייתו של רוטשילד שלח לנסדאון ב־6 בנובמבר מיברק לספרינג־רייס, שהיה אז שוב, בהעדרו של הארדינג [29], הממונה על שגרירות בריטניה בפטרבורג, והורה לו להזהיר את הממשלה הרוסית כי לפרעות נודעת השפעה שלילית על דעת הקהל באנגליה [30]. לנסדאון חזר לנושא זה במכתב פרטי ששלח לספרינג־רייס למחרת, ב־7 בנובמבר [31], ושגם בו הוא מציין את הנזק שייגרם לרוסיה מחמת הפרעות. יש במכתב זה כמה התבטאויות והערות המעוררות תמיהה. כך אומר לנסדאון כי אם נכון הדבר שהשביתה מומנה במידה רבה בכסף יהודי, הרי מוזר שהיהודים נפגעו כל כך קשה (בלשונו: "If it is true that the strike movement has been largely supported by Jewish money, it is curious that the Jews should have been made to suffer so severely"). אף שדבריו מסוייגים ע"י המלים „אם נכון הדבר", הרי משתמע מהם כי למעשה אימץ לעצמו גם לנסדאון את הטענה כי היהודים נוטלים חלק פעיל ביותר בתנועת המחאה נגד הממשל הרוסי, טענה שהיתה אז נחלת כל חוגי השלטון ברוסיה. אין זה ברור למי התכוון לנסדאון בהזכירו „כסף יהודי"; אפשר להניח כי לא התכוון ל„כסף יהודי" במשמעות המקובלת על החוגים האנטישמיים, כלומר לכסף של מה שהיה קרוי באותם חוגים „הממשלה היהודית העולמית" או למוסדות סתר שלטוניים יהודיים הממנים את מסע היהדות להשתלטות על העולם. מסתבר שהוא חשב על כספים של בעלי־הון יהודים אשר מימנו את השביתה — ואף בכך יש משום הזדהות מתמיהה של שר החוץ האנגלי עם הטענה השגורה בפי אנשי השלטון ושונאי ישראל ברוסיה כי „ההון היהודי הגדול" עומד כביכול מאחורי תנועת המהפכה ברוסיה [32].

---

28) ראה את דבריהם של נשיא אגודת אחים, קלוד מונטיפיורי, בישיבת מועצת האירגון ב־12 בנובמבר — *J. Chr.* מיום 17 בנובמבר 1905, עמ' 38; ושל נשיא ועד השליחים, אלכסנדר, בישיבת הועד ב־19 בנובמבר — *J. Chr.* מיום 24 בנובמבר 1905, עמ' 14. וראה את מכתבו של לנסדאון לספרינג־רייס מן ה־7 בנובמבר, הנזכר להלן.

29) הארדינג יצא לאנגליה לחופש ב־25 באוקטובר וחזר לפטרבורג, על מנת לסיים את תפקידו שם, בתחילת ינואר 1906. ראה את זכרונותיו הנ"ל, עמ' 118—119.

30) ראה את מכתביהם הפרטיים של לנסדאון לספרינג־רייס מן ה־7 בנובמבר ושל ספרינג־רייס ללנסדאון מן ה־23 בנובמבר 1905 — PRO, שם.

31) שם, שם.

32) על זיהוי המהפכנים עם היהודים ועל הצגת המהפכה ברוסיה כמעשה ידיהם של יהודים וכן על הטענה כי המהפכה ממומנת בכסף יהודי הבא מחוץ לרוסיה, השווה את מאמרי „פלווה והפוגרום בקישינוב ב־1903", העבר, י"ז (תש"ל), עמ' 149 והע' 61, שם. על התבטאויותיו המרובות של ויטה בעניין זה — ראה עמוד 68 והערה 38 להלן. בתזכיר שהגיש שר החוץ הרוסי לאמסדורף לניקולאי, בינואר 1906 (ראה במאמרי הנ"ל, שם והערה 44 להלן) — אומר לאמסדורף כי אפשר להניח בודאות שהתמיכה בתנועה המהפכנית מקורה בחוגים של בעלי־הון יהודים מחוץ־לארץ; כן אומר לאמסדורף, בדומה למה שכתב לנסדאון, כי יש קשר בין השביתות

יש אולי בכך סימן לקליטתם של גישות ורעיונות שהיו רווחים ברוסיה ביחס ליהודים גם ע"י מדינאים אנגליים מסוימים. עם זאת בלתי מובנת תמיהתו של לנסדאון על כך שהיהודים, אם אמנם מימנו את השביתה, סבלו כ"כ קשה; הרי היהודים נפגעו בידי מי שהתנגדו לשביתה ולתוצאותיה!

מן הראוי לציין כי אין במכתב פרטי זה של שר החוץ האנגלי שום סימן של הזדעזעות נוכח המעשים שנעשו ברוסיה ושום הוקעה של מעשים הללו. לנסדאון כותב על הפרעות בצורה ענייניתי, ללא כל מעורבות רגשית; מה שמעניין אותו זוהי כנראה הסברה, שהוא שמע בלונדון, כי התקפה על היהודים מציינת תמיד את קץ המהומות ברוסיה.

בהתאם להוראות שניתנו לו, נקט ספרינג־רייס בצעדים כדי להביא לידיעת הממשלה הרוסית את עמדת ממשלתו. הוא נפגש תחילה עם ראש הסינוד (ה„אוֹבר־פּרוֹקוּרוֹר"), הנסיך אלכסיי אוֹבּוֹלנסקי (אותו מתאר ספרינג־רייס כידידו הגדול של ראש הממשלה ויטה) ומסר לו תזכיר המבוסס על המיברק של לנסדאון; בעיקבות הפגישה עם אובולנסקי נפגש ספרינג־רייס למחרת היום עם ויטה עצמו [33]) ומסר גם לו על עמדת הממשלה הבריטית בעניין הפרעות [34]). עם זאת נהג ספרינג־רייס בזהירות רבה והשתדל למעט במשקל פנייתו — בודאי כדי שזו לא תתפרש ע"י הרוסים כהתערבות בריטית בענייניה הפנימיים של רוסיה וכדי לא לעורר את רוגזו של הממשל הרוסי [35]). הוא הסביר לויטה כי פנייתו איננה בחינת צעד דיפלומאטי רשמי, אלא רק ביטוי ידידותי לעניין שיש לממשלה הבריטית להבטיח כי דעת הקהל בבריטניה

שפרצו באוקטובר לבין חוגי הבנקאים ואנשי הכספים היהודיים בחוץ־לארץ, ובעיקר בית רוטשילד, שהיו מעוניינים בשביתות אלה. על מימון של הפעילות המהפכנית ברוסיה בידי בעלי הון יהודים מחו"ל דיבר גם פלווה כבר ב־1903: לדברי סליוזברג, אמר פלווה לראש לשכתו כי הרצל אישר לו בשיחתו עמו באוגוסט 1903 שבנקאים יהודים מחוץ לרוסיה מממנים את התעמולה המהפכנית ברוסיה והציע כי מימון זה ייפסק אם תותר ברוסיה תעמולה ציונית. סליוזברג, שהתנגד לציונות ולפגישתו של הרצל עם פלווה, מעיר כי הרצל בודאי לא הציע הצעה כזאת, אך יתכן כי אמר איזה דברים בלתי זהירים אשר נתנו יסוד לפלווה לומר את אשר אמר לראש לשכתו. ראה H. Sliosberg, *Baron Horace - O. de Günzbourg*, Paris, 1933, p. 113-114. סליוזברג אינו מביא שום סימוכין לדבריו, ואין לדעת אם יש להם יסוד כל שהוא; במה שרשם הרצל ביומנו על פגישתו עם פלווה אין לכך שום רמז; ראה *Tagebücher*, כרך ג', ברלין, 1923, עמ' 459 ואילך. והשווה לעניין זה את ספרו הנ"ל של נורמן כהן, עמ' 52 ואילך, 108 ואילך. וראה עמ' 69—71 להלן.

33) כידוע, נתמנה ויטה עם פירסום המינשר ב־17 באוקטובר, שהוא היה במידה רבה אחראי לניסוחו ולפירסומו, כראש הממשלה המאוחדת, אשר נתכוננה כבר על פי התנאים החדשים שנכללו במינשר.

34) על פגישותיו ושיחותיו אלה עם אובולנסקי ועם ויטה דיווח ספרינג־רייס ללנסדאון בשני דו"חות, האחד רשמי (מס. 650) והשני פרטי, שנשלחו על ידו ב־9 בנובמבר, ובדו"ח פרטי שהוא שלח ב־23 בו — PRO, FO 65/1703 (הדו"ח הרשמי) ו־FO 800/141 (הדו"חות הפרטיים).

35) ראה עמ' 76—77 והערה 66 להלן.

תהא אוהדת לרוסיה — מה שביקש גם ויטה עצמו[*35]. לדברי ספרינג־רייס קיבל ויטה הסבר זה; אכן הוא לא דחה את פנייתו של הדיפלומאט האנגלי אלא ראה לנכון להסביר את עמדתה של הממשלה הרוסית בעניין הפרעות — מה שעשה יום קודם לכן גם אובולנסקי. ויטה אף ראה צורך לפרסם, בעיקבות הפגישה בין ספרינג־רייס לבין אובולנסקי ועוד לפני שהוא עצמו נפגש עם הנציג הבריטי, הודעה לעתונות בחו"ל, וזמן קצר לאחר מכן פירסמה הממשלה שתי הודעות שבהן היא דחתה את הטענה כי נהגה ברשלנות.

הן ויטה והן אובולנסקי הבטיחו לספרינג־רייס כי הממשלה הרוסית רוצה לשים קץ לפרעות ואף מעוניינת לעשות זאת גם מתוך האינטרס שלה עצמה מאחר שהיא עומדת בעניין זה — כדבריהם — במבחן. עם זאת העלו שניהם את הקשיים העצומים שבפניהם ניצבת הממשלה מחמת האוירה השוררת בקרב הפקידות ואנשי הכנסיה ומחמת השנאה ליהודים שבה חדורים אלמנטים אלה. את האשמה לכך הם הטילו על פלווה ועל פובדונוסצב; שני אלה חינכו, לדברי ויטה ואובולנסקי, במשך שנים את הפקידים הנמוכים ואת אנשי הכנסיה לראות בליברלים וביהודים אויבי העם והמשטר, שאותם חייבות הממשלה והכנסיה לעקור מן השורש. עתה חוששים הפקידים כי מעמדם ייפגע ע"י הצעדים החדשים של הממשל והם היו על כן מוכנים להצטרף לאספסוף המתייחס באיבה לפועלים המאורגנים, לאינטליגנטים ובעיקר ליהודים. התוצאה היתה, הוסיפו ואמרו ויטה ואובולנסקי, כי במקומות הרבה נערכו הפרעות בהסכמתם ולפעמים אף בהשתתפותם של השלטונות המקומיים. ויטה ואובולנסקי אישרו, איפוא, כי המנגנון הממשלתי ואנשי הכנסיה אכן תמכו בפרעות וכי השלטונות המקומיים נטלו חלק פעיל במעשי הטבח.

מאלפים דברי אובולנסקי על חריפות העמדה העוינת של הכנסיה ליהודים, לא רק של הכמורה הנמוכה, אלא גם של הדרגים הגבוהים ביותר שלה. אנו למדים כי אובולנסקי ראה הכרח לשלוח אזהרה למיטרופוליט של מוסקבה על אשר שר כנסיה זה הסית בפומבי את האוכלוסיה. כן סיפר אובולנסקי לספרינג־רייס כי היה לו קשה ביותר לשכנע את חברי הסינוד להסכים להצעתו כי יקראו בשם הנצרות לאוכלוסיה לקבל בשקט את הסדר החדש, אך לא עלה בידו להשפיע עליהם להזכיר בקריאה זו במפורש את היהודים[36].

עם זאת לא נמנעו ויטה ואובולנסקי מלהאשים את הליברלים ואת היהודים בכך שבהתנהגותם לאחר פירסום המינשר פגעו ברגשותיהם של

(*35 I spoke to Witte about the unfortunate effects on public opinion which would be certain to result from the horrible events in the South. I explained that as he had himself asked that public opinion in England should be guided in the right way it was a very friendly feeling on the part of our government which prompted the warning and that there was of course no question of a diplomatic representation — דברי ספרינג־רייס בדו"ח הפרטי שלו מן ה־9 בנובמבר.

36) ראה את הדו"ח הרשמי של ספרינג־רייס מיום 20 בנובמבר, מס. 672 (תיק FO 65/1703), שבו דיווח ללנסדאון על שיחה נוספת שהוא קיים עם אובולנסקי, כשבועיים לאחר השיחה הראשונה. ידיעות בעניין עמדתם העויינת החריפה של ראשי הכנסיה ליהודים הופיעו גם בעתונות — ראה, למשל *J. Chr.*, מיום 24 בנובמבר, עמ' 21.

האלמנטים השמרניים באוכלוסיה ובעיקר של הפקידות הנמוכה[36*]. משמע ויטה ואובולנסקי האשימו את האלמנטים הליברליים באוכלוסיה ואת היהודים בהתנהגות מתגרה אשר גרמה לפרעות; היה זה טיעון אנטישמי מובהק שרווח בחוגי השלטון אשר ביקשו לתרץ בכך את ההתקפות על היהודים[37]. כן חזר ויטה גם בפני הנציג האנגלי על הטענה כי היהודים הם המארגנים העיקריים של המפלגות הסוציאליסטיות הקיצוניות — טענה שהוא השמיע אותה בהזדמנויות שונות; ויטה היה גם הוא שותף לדעה זו שהיתה נחלתם של כל החוגים השליטים ברוסיה[38].

ראוייה לציון גם הטענה, שאף אותה העלה ויטה בפני ספרינג־רייס, כי הליברלים הרוסיים הגדילו את קשייה של הממשלה ע"י כך שעודדו אי־סדר וערכו הפגנות נגד המדינה ונגד הכנסיה; הוא הזהיר כי הסכנה המאיימת על רוסיה היא ריאקציה וכי הליברלים, ע"י פעולותיהם ובעיקר ע"י הצהרותיהם הקיצוניות, מסייעים לאלמנטים הריאקציוניים. גם בכך היה משום האשמת הליברלים בהתנהגות מתגרה, וגם נסיון להצדיק את עמדת הממשלה — בנימוק של העמדת סכר בפני הריאקציה שתשתלט על רוסיה אם הוא, ויטה, ייכשל בשמירה על הסדר.

את דיווחו על דבריהם של ויטה ואובולנסקי ליווה ספרינג־רייס בהערות מעניינות משלו, אשר מהן אנו למדים על הדעות והעמדות של הנציג הבריטי הראשי ברוסיה לגבי המצב ששרר אז במדינה ולגבי הפרעות. למעשה אישר והצדיק ספרינג־רייס במידה רבה את דבריהם של השרים הרוסיים. מצד אחד הוא הביע את בטחונו כי הממשלה הרוסית אכן תעשה כל אשר ביכולתה כדי למנוע את המהומות ומאידך גם הוא עומד על הקשיים שבפניהם ניצבת הממשלה ועל חולשת מעמדו של ויטה אשר בהיותו מבודד וללא תומכים בחוגי השלטון ומזוהה עם היהודים מחמת אשתו היהודיה וקשריו האישיים עם היהודים[39], אינו יכול להרשות לעצמו לגלות אהדה יתירה

36*) אלה דברי ספרינג־רייס בעניין זה, בדו"ח הרשמי שלו מן ה־9 בנובמבר, במילואם וכלשונם:

On the declaration of the promised reforms the liberals, and with them the Jews, naturally expressed their triumph. They often did so in a manner offensive to the more conservative elements in the population and especially to the minor officials, who saw their rule coming to an end.

37) ראה את הדו"חות הרשמיים של השלטונות על הפוגרומים שהתפרסמו בעתונות הזמן וכן את תיאורי הפוגרומים שהופיעו בעתונות האנטישמית; והשווה בקובץ הנ"ל *Die Judenpogrome in Russland*, כרך א', עמ' 260 ואילך, וכן את ספרו של J. Lawrinowitsch, *Kto ustroil pogromy v Rossii?* ברלין (ללא ציון שנת הדפוס), הפרק החמישי. והשווה כמו כן, להלן, עמ' 69, את הכתבה ב־Times על הפוגרום באודיסה.

38) ...The Jews are undoubtedly the principal organizers of the extreme Socialist parties, אמר ויטה — הדו"ח הפרטי מן ה־9 בנובמבר. על עמדתו של ויטה בעניין זה ראה את מאמרי בספר מאהלר, עמ' 123.

39) אשתו השניה של ויטה, שאף נישואיה עם ויטה היו נישואים שניים, היתה יהודיה שהתנצרה לכשנישאה לבעלה הראשון. ויטה בא במגע עם יהודים כבר בראשית הקאריירה שלו, בהיותו עובד של חברה פרטית של מסילות ברזל; גם לאחר מכן הוסיף ויטה לקיים קשרים עם אנשי כסף ועסקים יהודים. וראה הערה 55 להלן.

כלפיהם. בכך מגלה ספרינג־רייס הבנה למצבו של ויטה ומצדיק את התנהגותו ואת מעשיו. כמו כן מסכים ספרינג־רייס עם הערכתו של ויטה כי במקרה שייכשל, תבוא במקומו ממשלה בעלת אופי ריאקציוני ברור — ומכאן משתמע כי אסור לו לויטה לנקוט בצעדים העשויים להכשיל אותו, ואין גם על ממשלת בריטניה לנקוט בצעדים העשויים להכשיל את ויטה, שכן הממשלה שתבוא במקומו תהיה גרועה יותר.

בעלי משמעות רבה הם דבריו של ספרינג־רייס על תפקידם של היהודים בנעשה ברוסיה; הוא כותב כי התנועה המהפכנית מנוהלת במידה רבה בידי היהודים אשר ממלאים תפקיד עויין לממשלה, וכי ליהודים, המשמשים מטרה להתקפות הפורעים, קשר הדוק עם האירגונים הרדיקליים[39*]. אנו יודעים כי היהודים אכן השתתפו בתהלוכות השמחה לאחר פירסום המינשר וכי אלמנטים מסויימים באוכלוסיה היהודית, כגון אנשי ה„בונד", נטלו חלק פעיל, ובכמה מקומות בולט, בהפגנות נגד הממשלה[40]. אולם הדעה הכוללנית של הנציג הבריטי כי המהפכה מנוהלת במידה רבה בידי יהודים וכי ליהודים קורבנות הפרעות קשר הדוק עם האירגונים הרדיקליים — ולכן מתנפל עליהם ההמון הרוסי — מורה כי הוא אימץ לעצמו את עמדתם של השלטונות הרוסיים בעניין זה ואת השקפתו זאת העביר לממשלת בריטניה.

אמנם השקפות אלה הופצו באנגליה גם באמצעות כתבים מסויימים של העתונים האנגליים ברוסיה — כפי שעשה זאת כתב העתון Times, אשר שלח לעתונו תיאור מלא סילופים של מה שהתרחש באודיסה. לדבריו, שליחי גוף המכונה על ידו „האירגון היהודי המרכזי" (Central Jewish Organization), שמושבו בשווייץ, קוממו את הנוער היהודי שמילא תפקיד מרכזי הן בתסיסה ובהפגנות שקדמו לפירסום המינשר, והן בהפגנות השמחה שלאחר פירסומו. לדברי הכתב, הכריזו הצעירים היהודים המשולהבים במהלכן של הפגנות אלה על ביטול המלוכה ועל כינון רפובליקה, פגעו בסמלי הלאום והדת הרוסיים והתגרו באנשי השלטון וברוסים שהשתתפו בתהלוכות המלוכניות אשר התארגנו בתגובה על הפגנות היהודים והמהפכנים; שליחי „האירגון היהודי המרכזי", מוסיף ומספר הכתב, הביאו לאודיסה גם נשק רב על מנת ליצור שם תוהו ובוהו ובנשק זה השתמשו הצעירים היהודים כדי להגן על עצמם בפני הפורעים שהוסתו בידי המשטרה[41]. על אף דברי ההכחשה הנמרצים של ד"ר גסטר במכתב שהוא שיגר למערכת ה־Times[42], נקלטו בודאי הדברים הנ"ל לפחות אצל חלק מן הציבור האנגלי. כפי שראינו, סבר גם לנסדאון כי היהודים מימנו את הפעילות המהפכנית ברוסיה.

עמדתו של ספרינג־רייס לגבי היהודים ברוסיה ולגבי התערבותה של אנגליה למענם באה לידי ביטוי גם בשאלת תפקידם של נציגי אנגליה ברוסיה בחלוקת הכספים אשר נאספו באנגליה למען נפגעי הפרעות. משהוחלט באנגליה על איסוף תרומות למען היהודים הנפגעים ברוסיה, הוחלט לבקש מאת לנסדאון

39*) ראה הערה 48 להלן.

40) ראה „די געשיכטע פון בונד", כרך ב', ניו־יורק, 1962, עמ' 167 ואילך; והשווה H. Tobias, *The Jewish Bund in Russia*, Stanford, 1972, pp. 295 ff.

41) ראה *J. Chr.* מיום 24 בנובמבר 1905, עמ' 26—27.

42) שם, שם.

להסכים לכך שהכספים שייאספו יחולקו באמצעות הקונסולים האנגליים בעריה השונות של רוסיה. הצעה זאת, שהועלתה ע"י רוטשילד, נועדה להבטיח כי הכספים אכן יגיעו לתעודתם ללא הפרעות מצד הפקידים הרוסיים, וכן — וככל הנראה בעיקר — כדי למנוע את הטענה כי כספים יהודיים מחוץ־לארץ משמשים להסתה מהפכנית ולליבוי הפעילות האנטי־ממשלתית. לנסדאון הסכים להענות לבקשה זאת[43].

מסתבר כי סכומים מסויימים שנאספו ע"י יהודי המערב למען יהודי רוסיה אכן הגיעו, אם לא במישרין הרי בעקיפין, למפלגות המהפכניות ברוסיה: אישים ואירגונים במערב שלחו כספים לאירגונן וחימושן של קבוצות ההגנה העצמית היהודית ברוסיה אשר היו רובן מזוהות עם מפלגות מהפכניות שונות או עם מפלגות ציוניות סוציאליסטיות שגם הן השתתפו בפעילות מהפכנית, והיוו חלק מהן; מקצת מקבוצות ההגנה העצמית היו למעשה זהות עם הקבוצות הלוחמות של מפלגות מהפכניות קיצוניות. אישים יהודיים מסויימים במערב אף התייחסו באהדה למפלגות המהפכניות ברוסיה שבמלחמתן במשטר הם ראו גם את המלחמה לשיווי הזכויות של היהודים ברוסיה, ועמדו בקשר עם מפלגות אלה. זאת היתה, למשל, עמדתו של לוסיין וולף אשר גם קיים קשרים עם הבונד[44].

---

43) ראה את הקול־קורא שפורסם בידי הועד היהודי־רוסי (אשר הוקם בלונדון ב־1882, על מנת לטפל בחלוקת הכספים שנתרמו אז למען קורבנות הפוגרומים ברוסיה ושהמשיך לפעול מאז למען הגשת עזרה ליהודים רוסיים) בחתימתם של הלורד רוטשילד, סמואל מונטאגו (יו"ר הועד היהודי רוסי), דוד אלכסנדר וקלוד מונטיפיורי, ושבו נאמר כי הסכומים שייאספו

"are now being remitted direct to the British Consuls for distribution in the various places where the massacres have occurred, the British Foreign Office having, at our own request, empowered these officials to act on our behalf".

— פורסם ב־*J. Chr.* מיום 10 בנובמבר 1905, עמ' 13—14. וראה כמו כן את דבריו של הרב הראשי בישיבה הנ"ל של מועצת אגודת אחים מיום 12 בנובמבר 1905, *J. Chr.* מיום 17 בנובמבר 1905, עמ' 38—39); לדברי הרב ההסדר להעברת הכסף באמצעות הקונסולים הבריטיים נעשה על מנת שהכסף

may be forwarded to the several towns and distributed without any difficulty being incurred on the part of the various Russian officials;

את המיברק הנ"ל של רוטשילד ליעקב שיף מן ה־5 בנובמבר (*J. Chr.* מיום 24 בנובמבר 1905, עמ' 22—23), שבו אומר רוטשילד בעניין העברת הכסף:

"So far as sending money to destitute Jews in Russia is concerned, have already obtained from Government that money should be sent through diplomatic agents, because Russian reactionary party will not then be able to say that foreign Jews are fomenting revolution and money will not be plundered or taken from destitute Jews".

אמנם היו מנהיגים יהודים שהתנגדו להסדר זה מאחר שראו בו סימן של חוסר אימון ביהודי רוסיה; ראה את דבריו של גסטר בעניין זה בישיבה הנ"ל של מועצת אגודת אחים — *J. Chr.* מיום 17 בנובמבר 1905, עמ' 38—39.

44) ראה Z. Szajkowski, "Paul Nathan, Lucien Wolf, Jacob H. Schiff and the Jewisn Revolutionary Movement in Eastern Europe (1903—1917)", *Jewish Social Studies*, vol. XXIX (1967), pp. 7, 13—14.

על אופיין של קבוצות ההגנה העצמית היהודית ועל זיקתן למפלגות המהפכניות, ראה בקובץ הנ"ל *Die Judenpogrome in Russland* עמ' 383 ואילך, וכן ספר תולדות ההגנה, כרך א', עמ' 170—174. לאמסדורף אומר בתזכירו הנ"ל כי כבר ביוני 1905

השגריר הרוסי בלונדון התנגד לאיסוף כספים למען נפגעי הפרעות. בביוגראפיה שלו של הבארון גינצבורג, מספר סליוזברג כי השגריר הרוסי בלונדון הודיע לרוטשילד, כבר אחרי ארגון מפעל העזרה ליהודי רוסיה, שהממשלה הרוסית רואה בעין רעה את איסוף הכספים למען נפגעי הפרעות משום שהיא חוששת כי כספים אלה יגיעו לתנועה המהפכנית. רוטשילד הודיע על כך לועד העזרה שנתכונן בפטרבורג בראשותו של הבארון גינצבורג (ראה להלן), והועד מצידו מסר על כך לויטה ולשר הפנים דורנובו. לדברי סליוזברג, כעסו הן ויטה והן דורנובו על דבריו אלה של השגריר הרוסי בלונדון וייפו את כוחו של הועד להודיע לרוטשילד כי ממשלת רוסיה מקבלת בברכה את העזרה המושטת ע"י מוסדות זרים לנפגעי הפרעות וכי היא רוחשת אימון מלא לועד העזרה אשר הבארון גינצבורג עומד בראשו[45].

מדברי ספרינג־רייס אנו למדים כי ויטה התנגד בתוקף להסדר שהוצע ע"י רוטשילד בנימוק שהיהודים הם המארגנים העיקריים של המפלגות הסוציאליסטיות הקיצוניות; תחת זאת הציע כי החלוקה תיעשה באמצעות הבארון גינצבורג, שלו ניתנה הרשאה מטעם הממשלה לעסוק בכך; אכן, הוקם בפטרבורג ועד עזרה עם גינצבורג בראשו[46]. ספרינג־רייס התנגד אף הוא להצעה להשתמש בקונסולים האנגליים לשם חלוקת כספי התרומות, ומאותה סיבה עצמה שבגללה התנגד לכך ויטה: חלקם הרב והפעיל של היהודים בתנועה המהפכנית, ההופך, לדבריו, התערבות האנגלים לעניין עדין מאד. הוא הציע על כן, כפי שהציע גם ויטה, כי כספי התרומות יימסרו כולם לבארון גינצבורג וכי בפלכי הדרום יחולקו הכספים באמצעות סוכניו של גינצבורג — מה שיאפשר לא להעסיק לשם כך את הקונסולים האנגליים.

הוקם באנגליה ועד יהודי, בהשתתפותו הפעילה של וולף, על מנת לאסוף כסף לחימושן של קבוצות יהודיות לוחמות ברוסיה. וולף, שפירסם את התירגום האנגלי של התזכיר בספרו *Notes on the Diplomatic History of the Jewish Question*, לונדון, 1919, עמ' 57—62 — בהערתו לדברים אלה, אינו מכחיש את דברי לאמסדורף, אולם אומר כי מטרת הועד היתה לסייע לקבוצות של הגנה עצמית יהודית להתנגד לפרעות. ראה שם, עמ' 62, הערה 3. לאמסדורף טוען כמו כן כי ועד העזרה בראשותו של רוטשילד אסף סכומים עצומים „כביכול" לעזרת נפגעי הפרעות וגם יהודי אמריקה אספו כספים הן כדי לעזור לנפגעי הפרעות והן כדי לחמש את הנוער היהודי, מבלי להפריד בין שתי המטרות. וולף מכחיש דברים אלה. ראה שם, הערה 4. מכל מקום ממדי העזרה הכספית שנשלחה לקבוצות ההגנה העצמית הקשורות למפלגות המהפכניות עדיין טעונים בירור; נראה כי רק אישים מעטים, הנוטים להשקפות רדיקליות, התייחסו באהדה לאירגונים כמו הבונד; מנהיגי יהדות המערב שעמדו בראש מפעלי העזרה ליהודי רוסיה, כגון הלורד רוטשילד, בודאי לא נתנו את ידם למשלוח כסף לגופים רדיקליים ברוסיה והכספים שנאספו הועברו בלי ספק לנפגעי הפרעות. הסיפור המובא להלן של סליוזברג, שהיה בעצמו חבר הועד, בודאי משקף נאמנה את עמדתו של רוטשילד ואף את עמדתה של ממשלת רוסיה אשר אכן האמינה כי ועד שבראשו עומד אדם כבארון גינצבורג לא יעביר שום כספים למפלגות מהפכניות. דבריו של שייקובסקי בעניין זה במאמרו הנ"ל נראים על כן מוגזמים.

45) ראה סליוזברג, שם, עמ' 123.

46) ראה ווסחוד, גל' מס. 42—43 מיום 27 באוקטובר 1905, עמ' 78—79.

בהתאם לכך פנה ספרינג־רייס לרוטשילד וביקש את אישורו להצעתו, והלה אמנם נתן את הסכמתו[47]. ספרינג־רייס היה, איפוא, מעוניין לערבב פחות ככל האפשר את אנגליה בכל הנוגע לקשרים עם היהדות הרוסית, וזאת מחמת אמונתו כי היהודים ממלאים תפקיד מרכזי בפעילות המהפכנית והאנטי־ממשלתית ברוסיה ומחמת חששו הנובע מן האמונה הנ"ל כי קשרי אנגליה עם היהודים הרוסיים עשויים להתפרש ע"י הממשלה הרוסית כמתן עידוד מצד ממשלת אנגליה לתנועה המהפכנית והאנטי־ממשלתית ברוסיה[48].

בדיווחו על שיחותיו עם ויטה ואובולנסקי כלל ספרינג־רייס גם תיאור קצר של המאורעות המבוסס על דו"חות שהגיעו אליו מן המקומות השונים שבהם נערכו פרעות. תיאור זה אין בו דבר חדש — זאת היא תמונה הידועה לנו ממקורות רבים אחרים: תהלוכה של אוהדי הריפורמות העוברת ברחובות העיר עם דגלים אדומים, תוך השמעת נאומים בגנות שלטון היחיד, וכנגדה תהלוכה של אלמנטים „פאטריוטיים", שבה משתתפים — כפי שכותב ספרינג־רייס — אנשי השכבות הנמוכות ביותר באוכלוסיה, המתנפלים על יריביהם, והתנגשות זו מתפתחת עד מהרה לפרעות ביהודים הנערכות לעיני המשטרה והצבא שאינם מפריעים לפורעים, או אף משתתפים בעצמם בפועל במעשי השוד והטבח[49]. אף שאין בכך כאמור, חידוש, יש עניין באישור הנוסף

---

47) בדו"ח הפרטי שלו מן ה־9 בנובמבר כותב ספרינג־רייס בעניין זה: Wardrope, whose judgment I think very highly of, is very anxious that we should employ our Consuls as little as possible in this matter (ג'והן אוליבר וורדרופ היה מאז 1 באוקטובר 1903 קונסול של אנגליה ברוסיה הצפונית, הצפונית־מערבית והמרכזית; מקום מושבו היה בפטרבורג). מסתבר כי ספרינג־רייס היה תמים דעים עם וורדרופ. אכן אין לנו שום ידיעות על השתתפותם של קונסולים אנגליים בחלוקת כספי התרומות ליהודים שנפגעו בפרעות. הכסף הועבר לועד הנ"ל שקם בפטרבורג וחולק באמצעות ועדים מרכזיים ומקומיים שנתכוננו לצורך זה באנגליה, בגרמניה וברוסיה. על דרכי חלוקת הכסף הוחלט בהתיעצות שנתקיימה ב־14 בנובמבר אצל רוטשילד, בהשתתפות נציגים מאנגליה, צרפת, גרמניה ורוסיה ושבה הוסכם כמו כן לשלוח לרוסיה משלחת של שלושה אנשים שתפקח על חלוקת התרומות. ראה את הידיעות בעניין זה שפורסמו ב־*J. Chr.* מן הימים 17 בנובמבר 1905, עמ' 30, 1 בדצמבר 1905, עמ' 24, ועוד. וראה את רשמי המסע ברוסיה של מי שהיה מזכיר המשלחת הנ"ל Jack M. Myers מלונדון, ב־*J. Chr.* מן הימים 12 בדצמבר 1905, עמ' 13; 29 בדצמבר 1905, עמ' 13; 5 בינואר 1906, עמ' 18; 12 בינואר 1906, עמ' 28—29; 19 בינואר 1906 עמ' 14. וראה גם את הדיווח המפורט על פעולות העזרה ליהודי רוסיה שפורסם בידי Hilfsverein der Deutschen Juden בדו"ח הרביעי של האירגון (vierter Geschäftsbericht) לשנת 1905, ברלין, 1906, עמ' 58—74.

48) ...the revolutionary movement is largely directed by the Jews and... the part they play here (and very naturally) in politics is very hostile to the Government. This makes all intervention on our part, especially in the provinces, a very ticklish matter כותב ספרינג־רייס בדו"ח הפרטי שלו מן ה־9 בנובמבר. יש לציין עם זאת כן הן ספרינג־רייס עצמו והן הקונסולים האנגליים בקיוב ובאודיסה קיבלו בסבר פנים יפות את המשלחת הנ"ל בבואה לרוסיה וסייעו לה בדרכים שונות. ראה את רשמי המסע הנ"ל של ג'ק מאיירס, ב־*J. Chr.*, שם, שם.

49) הדו"ח הרשמי מן ה־9 בנובמבר. השווה את התיאורים של הפרעות שנתפרסמו בעתונות הזמן, ברוסיה ומחוצה לה, וכן בחיבורים שונים העוסקים בנושא זה, כגון בקובץ הנ"ל Die Judenpogrome in Russland ובספרו הנ"ל של לאברינוביץ.

הזה הניתן ע"י הדיפלומאט האנגלי לגבי התנהגותם של אנשי כוחות הבטחון בעת הפרעות, אישור שהועבר על ידו גם לממשלת אנגליה אשר בודאי ראתה בנציגה ברוסיה את המקור המוסמך ביותר למסירת אינפורמציה מהימנה.

בשני דו"חות שנשלחו על ידו בשבוע האחרון של נובמבר, נזקק ספרינג־ריס ליחסו של השלטון המרכזי אל כמה מן האדמיניסטראטורים הבכירים באזורי הפרעות, אשר הואשמו ברשלנות במילוי תפקידיהם או אף בגילוי אהדה לפרעות; כן נזקק ספרינג־ריס בדו"חות אלה גם למעמדו האישי של ויטה — דבר שהיו לו השלכות גם על יחסו של ויטה אל הבעיה היהודית בכלל ואל הפרעות בפרט. במיוחד יכולים הדו"חות האמורים להביא תועלת לבירור עמדתו של ניקולאי השני לגבי הבעיה היהודית והפרעות — אף שגם בעניין זה אין בדבריו של ספרינג־ריס דברים חדשים, שאינם ידועים לנו ממקורות אחרים. ב־23 בנובמבר הודיע ספרינג־ריס[50] כי כמה מן הפקידים הבכירים שכיהנו במקומות אשר בהם ארעו פוגרומים, הודחו מתפקידיהם; בכללם הוא מזכיר בשמותיהם את ניידהארט, שהיה מושל העיר אודיסה, את קאולבארס, שהיה המפקד הצבאי באותה עיר, ואת קלייגלס, המושל הכללי של גליל קיוב[51]. כן מוסר ספרינג־ריס כי ועדות חקירה נשלחו לאזורי הפרעות; הוא בודאי מתכוון לשני הסינאטורים קוזמינסקי וטוראו אשר נשלחו לחקור את הנעשה — הראשון באודיסה והשני בקיוב[52]. היה בכך משום סימן שויטה אכן נקט באמצעים להענשת האנשים אשר לא מנעו את פרוץ הפרעות ולא שמו להן קץ לאחר שפרצו. ואולם באותו דו"ח עצמו כותב ספרינג־ריס כי ניידהארט נתקבל לראיון מיוחד ע"י הקיסר, ומגילוי תשומת לב זה מצד הקיסר לאיש, הסיק ספרינג־ריס כי תקופת אי־הרצון כלפיו לא תאריך ימים. משתמע מדבריו אלה כי יחסו של ניקולאי לפקידים אלה — וממילא גם לפרעות — היה שונה מזה של ויטה[53].

ספרינג־ריס מוסר כמו כן כי בסינאט נתקבלה החלטה שפירושה למעשה ביטול התביעה נגד האחראים לפרעות בקישינוב ב־1903 וכי מושל פלך בסרביה, שהיה לדברי ספרינג־ריס האחראי לפרעות בקישינוב ואשר הושעה לאחר הפרעות, מונה בינתיים לתפקיד בכיר. מסתבר כי לאור מצב זה, הטיל ספרינג־ריס ספק רב בכנות כוונותיו של הממשל להעניש את הפקידים הבכירים שהושעו מתפקידיהם עקב התנהגותם בזמן הפרעות. הוא מציין כי העתון הרשמי לא פירסם שום דברי נזיפה לפקידים אלה ומודיע כי לא ידווח

---

50) ספרינג־ריס ללנסדאון, פרטי — PRO, FO 800/141 (Lansdowne Papers).

51) שלושה פקידים בכירים אלה, שהיו חדורים שנאת ישראל, מילאו תפקיד מרכזי בהסתה נגד היהודים שקדמה לפוגרומים באודיסה ובקיוב וכן במה שהתרחש במהלך הפוגרומים עצמם. ראה בעתונות היהודית של הזמן וכן בשני החיבורים הנזכרים בהערה 49 לעיל. וראה כמו כן את הדו"חות של שני הסינאטורים שנשלחו ע"י הממשל המרכזי לחקור את ההתרחשויות באודיסה ובקיוב ואת התנהגות השלטונות שם: *Kievskii i Odesskii pogromy v otchetakh senatorov Turau i Kuzminskogo*, פטרבורג [1907].

52) ראה בהערה הקודמת.

53) כידוע, יש בידינו ידיעות הרבה המלמדות על שנאת ישראל של ניקולאי ועל יחסו החיובי לפרעות; ראה למשל, A. Lopukhin, *Otryvki iz vospominanii*, מוסקבה, 1923, עמ' 85—86.

רשמית על פיטוריהם כל עוד לא יגונו בעתון הרשמי. לדעתו, נועדו הפיטורים בעיקר לסיפוק דעת הקהל באירופה.

ואכן, ימים אחדים לאחר מכן, ב־29 בנובמבר[54], דיווח ספרינג־רייס על חילוקי דעות בין ניקולאי לבין ויטה ביחס למינויים של אנשים אשר היו שייכים למחנה השמרני הקיצוני; מקצתם הואשמו בעידוד הפרעות ובאי־נקיטת אמצעים להפסקתן, ופוטרו בידי ויטה; בכללם היה ניידהארט. ספרינג־רייס מייחס את עמדתו של הקיסר לאמונתו של זה כי המחנה השמרני והריאקציוני הולך ומתחזק ועם זאת גדלה ההתנגדות למעשי המהפכנים. במקביל לכך, אומר ספרינג־רייס, מתערער מעמדו של ויטה המואשם בכך שהוא פועל לטובת אויבי המדינה ובעיקר לטובת היהודים[55]. יש בכך משום הסבר חלקי, ליחסו של ויטה לפקידים האחראים לפרעות וכן ליחסו לפתרון הבעיה היהודית כפי שהדבר בא לידי ביטוי גם בפגישותיו עם נציגים יהודים — בכללן הפגישה עם ד"ר פאול נתן מגרמניה, אשר אף עליה מוסר ספרינג־רייס בדו"ח זה. לדברי ספרינג־רייס הציע נתן לויטה לגרום לכך שהעתונות בגרמניה לא תעסוק עוד במעשי הטבח ביהודים ברוסיה, אם יתחייב ויטה כי יוענק ליהודים שיווי זכויות. ויטה דחה הצעה זאת בנימוק שאין הדבר אפשרי נוכח רגשות הקהל ברוסיה. הצעה זאת של נתן אינה נזכרת בשום מקום אחר ואף ספק אם היה אמנם בכוחו להשפיע על כל העתונות הגרמנית שלא לכתוב על הפרעות; יתכן על כן, שהיתה זו שמועה בלבד אשר הגיעה גם לספרינג־רייס, אף שהוא מציג אותה כעובדה[56]. מכל מקום תשובתו של ויטה אכן מבטאת נכונה את גישתו

---

54) ספרינג־רייס ללנסדאון, פרטי — PRO, שם.

55) ראה גם את רשמי המסע הנ"ל של מאירס, הכותב בעניין זה:
"His [Witte's] wife is a Jewess, and already pamphlets have been circulated broadcast alleging that he has been bought by the Jews and influenced by his wife" —
J. Chr. מיום 23 בדצמבר 1905, עמ' 13. ויטה אכן הואשם תכופות ע"י מתנגדיו ואויביו כי הוא מגלה יחס אוהד ליהודים וכי הוא מגן עליהם ותומך בהם. ראה את זכרונותיו של סליוזברג, Dela minuvshikh dnei כרך ב', עמ' 232; כרך ג', עמוד 52; את יומנו של הגנרל קורופאטקין, Krasnyi Arkhiv, כרך א' (1922), עמ' 59—60; את יומנו של א. א. פולובצב, מי שהיה סינאטור, חבר מועצת המדינה והשתייך לחוגי הממשל — Krasnyi Arkhiv, כרך ג' (1923), עמ' 99—100.

56) בביוגרפיה של פאול נתן מאת ארנסט פדר מסופר על עניין זה בצורה שונה לחלוטין מזו שכותב ספרינג־רייס; לדברי פדר שאל ויטה את נתן Ob nicht die Gründung "gutgesinnter" Zeitungen möglich sei. תשובתו של נתן היתה: "Unmöglich". ופדר מוסיף: Nathan erwähnte, dass man sich in Russland von der Sozialdemokratie eine ganz falsche Vorstellung mache; ראה Ernst Feder, *Paul Nathan*, Berlin, 1929, p. 78.
מאירס, המספר אף הוא ברשמי המסע שלו על הפגישה בין ויטה ונתן והמוסר גם פרטים מסויימים על השיחה ביניהם, אינו מזכיר כלל עניין זה. לדברי מאירס הביע ויטה את הזדעזעותו מן הפרעות אולם ציין כי מחמת האשמות ביחס אוהד ליהודים ומחמת התנגדותו של הצאר, אין ביכולתו לנקוט בצעדים תחוקתיים שהוא עצמו היה רוצה לנקוט בהם. עם זאת הביע ויטה גם בהזדמנות זו את דעתו, עליה הוא חזר פעמים הרבה, כי את הבעיה היהודית ברוסיה יש לפתור בהדרגה ובשלבים, מאחר שהענקת שיווי זכויות בבת אחת תגרום להתקוממות העם ולטבח ביהודים; ראה *J. Chr.*, שם, שם. הפגישה בין נתן וויטה אינה נזכרת כלל ב־*Allgemeine Zeitung des Judenthums* ואף לא בדו"ח הנ"ל של ה־Hilfsverein.

לעניין זה, גישה שנבעה לא רק מעמדתו האישית לגבי הענקת שיווי זכויות ליהודי רוסיה, אשר היתה תמיד דו־משמעית ובלתי ברורה, אלא גם מידיעתו את מעמדו המעורער אשר ממילא לא היה מאפשר לו להוציא את הדבר אל הפועל[57].

ג

הצעדים שנעשו בידי הממשלה האנגלית בקשר לפרעות ביהודי רוסיה ועמדתה בעניין זה נתקבלו בחיוב ע"י המנהיגות היהודית באנגליה. במיברקו הנ"ל מן ה־5 בנובמבר ליעקב שיף, הודיע לו רוטשילד כי ממשלת בריטניה גילתה עמדה אוהדת ביותר ושוקלת את הצעדים היעילים ביותר שאפשר לנקוט בהם[58]. גם ראשי אגודת אחים וועד שליחי הקהילות, אשר רוטשילד מסר להם על מגעיו עם לנסדאון, הביעו את שביעות רצונם הגמורה מן הצעדים שנקטה הממשלה. נשיא אגודת אחים, מונטיפיורי, הודיע בישיבה הנ"ל של מועצת האירגון ב־12 בנובמבר כי ממשלת בריטניה עשתה כל מה שניתן לעשות בעניין היהודים הרוסיים[59] והציע כי המועצה תקבל החלטה המביעה תודה לממשלה על שהפעילה את השפעתה במטרה לשים קץ למעשי הזוועה ברוסיה ולמנוע את הישנותם. רבם הראשי של יהודי אנגליה, הרב ד"ר הרמן (נפתלי) אדלר, שהשתתף אף הוא בישיבה האמורה, הצטרף לדברי ההערכה והתודה שהביע מונטיפיורי לממשלת בריטניה[60]. החלטה המביעה תודה לממשלת בריטניה על מאמציה למען הפסקת מעשי הטבח ברוסיה נתקבלה ימים אחדים לאחר מכן, ב־19 בנובמבר, גם ע"י ועד השליחים, על פי הצעת נשיא הועד[61].

אולם לא הכל היו שותפים לרגשות אלה של הערכה ותודה לממשלה. היו בין חברי שני האירגונים הנ"ל אשר סברו כי עמדתה של הממשלה הבריטית נוכח הנעשה ברוסיה מסוייגת מדי והצעדים שהיא נקטה בעניין זה אינם תקיפים די הצורך; הם מתחו ביקורת על הממשלה על אשר הסתפקה בפניות דיפלומאטיות מוצנעות ולא גינתה בפומבי ובלשון חריפה את מעשי הטבח ברוסיה, על מנת לעורר את דעת הקהל ולהפעיל בדרך זו לחץ על הממשלה הרוסית. זאת היתה, למשל, עמדתו של „החכם" ד"ר גסטר. גסטר הביע את התנגדותו למה שכינה „המדיניות החשאית" (backstairs politics)

---

57) השווה את מאמרי הנ"ל בספר רפאל מאהלר, עמ' 128—137.

58) *J. Chr.*, מיום 24 בנובמבר, עמ' 22—23.

59) "So far as the English Government is concerned, all has been done that can be done in the matter".

60) *J. Chr.*, מיום 17 בנובמבר, עמ' 38.

61) זהו נוסח ההחלטה במקור:
"This Board cordially and gratefuly acknowledges the prompt and beneficent endeavours on the part of his Majesty's Government to procure the cessation of the atrocities and trusts that his Majesty's Ministers will not relax their efforts until the rights of life and property have been permanently secured to the Jews of Russia" — *J. Chr.*, 24 Nov. 1905, p. 14.

של ממשלת בריטניה ותבע כי הממשלה תיתן ביטוי גלוי לעמדתה; כן מתח ביקורת על ראש הממשלה, ארתור ג'יימס בלפור, על אשר בנאום שנשא ימים אחדים קודם לכן בסעודה של ראש העיר לונדון, לא הזכיר כלל את הפוגרומים ברוסיה. אף שגסטר היה נכון לתמוך בהצעת החלטה שהוצעה ע"י נשיא האגודה, הרי עדיין מוקדם, לדעתו, להביע תודה לממשלה[62].

אותה עמדה עצמה נקט גם חבר אחר של המועצה, אוסוואלד סיימון (בנו של איש הציבור הידוע סר ג'והן סיימון) אשר בדומה לגסטר, מתח אף הוא ביקורת על בלפור מחמת הנאום שהלה נשא בסעודה הנ"ל; גם סיימון, אשר הצהיר כי אין הוא חש רגש של תודה יתירה לממשלה, טען כי שלב המו"מ הסודי כבר חלף וכי הגיע הזמן להתבטאות גלויה[63].

דעות בדומה לאלה הושמעו גם בישיבה הנ"ל של ועד השליחים. חבר הועד ס. אלכסנדר הזכיר את תגובתו הנמרצת של גלדסטון על רדיפת הבולגארים בידי התורכים ב־1876/8 והביע את דעתו כי עתה לא נעשה די כדי לעורר את דעת הקהל באנגליה נגד מעשי הטבח ברוסיה[64].

ממשלת אנגליה אכן נמנעה מלגנות בפומבי ובגלוי את הממשלה הרוסית והסתייגה מכל פעילות פומבית שהיה בה משום גינוי לממשלה הרוסית; רמזים לכך כלולים בדבריהם של אנשי ציבור יהודיים (ראה להלן). כפי שראינו, גם הפניות הדיפלומאטיות נעשו בצורה רפה ותוך מאמץ שלא לפגוע בממשלה הרוסית, כשהן מוצגות כצעדים המכוונים לשרת את האינטרסים של הממשלה הרוסית עצמה, ושכל מטרתן לשמור על תדמיתה החיובית של הממשלה הרוסית בדעת הקהל באנגליה — כפי שציין זאת גם כתב ה־Allgemeine Zeitung des Judenthums בכתבה המוקדשת לפרעות ברוסיה ולתגובת העולם לפרעות אלה[65].

אין ספק כי עמדה זאת נבעה במקצת מן הרתיעה מצעד כל שהוא שעשוי היה להתפרש כהתערבות בענייניה הפנימיים של מדינה אחרת, מה

---

62) *J. Chr.*, מיום 17 בנובמבר 1905, עמ' 38—39.

63) שם, שם, עמ' 39.

64) *J. Chr.*, מיום 24 בנובמבר 1905, עמ' 14.

65) ראה בעתון זה, כרך 69, גל' מס. 47 מיום 24 בנובמבר 1905, עמ' 555:
In den letzten Tagen hatten der amerikanische und englische Botschafter lange Besprechungen mit dem Minister des Aeusseren Grafen Lamsdorff, in welchen sie, wie von diplomatischer Seite verlautet, auf den "schlechten Eindruck" hinwiesen, welchen die "ungeheuerliche" Vorgänge in Russland, in Amerika und England, wie überhaupt in der gesamten zivilizierten Welt gemacht hätten und betonten, dass es im eigensten Interesse Russlands gelegen wäre, wenn solchen Schändlichkeiten ein rasches Ende bereitet würde. Selbstverständlich erfolgten diese Aeusserungen der Botschafter in der Freundschaftlichsten Weise...

עוד שמדובר באחת מן המעצמות הגדולות של אירופה[66]). אולם מסתבר כי היו שיקולים נוספים אשר הניעו את שר החוץ האנגלי ואת הממשלה האנגלית להמנע מכל מחאה פומבית ומכל גינוי חריף של מעשי הטבח ביהודי רוסיה, אשר יכלו להתפרש כפגיעה בממשלה הרוסית.

ראינו כי הן לנסדאון והן נציגי בריטניה ברוסיה סברו כי ליהודים קשר הדוק עם התנועה המהפכנית הרוסית וכי הם ממלאים תפקיד מרכזי בפעילות נגד המשטר ברוסיה; כל התערבות מצד ממשלת בריטניה למען היהודים הרוסיים עשוייה היתה על כן להתפרש כתמיכה בגורמים המהפכניים ברוסיה ומכאן הצורך להמנע מהתערבות כזו או על כל פנים להמעיט עד כמה שאפשר את ממדיה.

זאת ועוד: למעלה צויין כי ספרינג־רייס אימץ לעצמו את דעתו של ויטה כי במקרה שממשלתו תפול, תבוא במקומה ממשלה שמרנית וריאקציונית. דעה זו בודאי אימץ לעצמו, על יסוד דיווחו של ספרינג־רייס, גם לנסדאון; נובע מכך שכל פעילות תקיפה מצד ממשלת בריטניה נגד הממשלה הרוסית, אפילו בדרך של התבטאות חריפה, תפגע בממשלתו של ויטה ותחליש אותה וע״י כך עשוייה לסייע להפלתה ולכינונה של ממשלה ריאקציונית אשר תהיה הרבה פחות נוחה ליהודים מאשר ממשלתו של ויטה. מאידך ממשלתו של ויטה היא גם ערובה ליציבות ולסדר, שכן במקרה של כשלונה, עשוייה להשתרר ברוסיה אנדרלמוסיה שקורבנותיה הראשונים יהיו היהודים. אופייני לגישה זאת מאמר שהופיע בעתון Observer ושבו נאמר, בין היתר, כי במקרה שויטה ייכשל the chaotic powers of revolution will break forth with all their elementary force, and Russia will as likely as not become a howling wilderness of rapine and murder. The Jews will fall first[67]).

יש סימנים לכך שלנסדאון אמנם סבר כי פעילות פומבית תקיפה וחריפה מצד ממשלת אנגליה נגד הממשלה הרוסית תזיק ליהודי רוסיה ולא תועיל להם; מכל מקום נראה כי בדרך זו הוסברה למנהיגות היהודית באנגליה התנגדות הממשלה לפעולה פומבית תקיפה נגד ממשלת רוסיה (ראה עמ׳ 81—82 להלן).

---

66) בעיה זו ליוותה כל נסיון להפעיל את השפעתן של מדינות המערב למען הקיבוצים היהודיים הנרדפים בארצות מזרח אירופה. השווה, למשל, את מאמרי „הנסיון הראשון של פעולה אמריקאית למען יהודי רוסיה (1869/70)״, ציון, ל׳ (תשכ״ה), עמ׳ 211 והערות 31—32 שם, עמ׳ 218, 222 (מכתבו של שגריר אנגליה ברוסיה אל שר החוץ האנגלי). השווה כמו כן את מכתבו של מזכיר המדינה האמריקאי אל השגריר של ארה״ב ברוסיה מן ה־15 באפריל 1882 — אצל
Cyrus Adler and Aaron M. Margalith, *American Intercession on behalf of Jews in the Diplomatic Correspondence of the United States 1840—1938* (Publications of the American Jewish Historical Society, No. 36), New York, 1943, p. 210.
והשווה גם את המיברק ששלח יעקב שיף לנשיא רוזוולט לאחר פרוץ הפרעות באוקטובר 1905 — *J. Chr.*, מיום 24 בנובמבר 1905, עמ׳ 22.

67) הדברים צוטטו בידי הרברט בנטוויץ׳ בישיבת ועד השליחים מיום 3 בדצמבר 1905, ראה *J. Chr.*, מיום 8 בדצמבר 1905, עמ׳ 12.

חשוב בודאי מן השיקולים האמורים, לקביעת תגובתה של ממשלת אנגליה על הפרעות ברוסיה, היה השיקול הקשור במערכת יחסי החוץ של אנגליה בשנים אלה ובמיוחד במערכת היחסים בינה לבין רוסיה. לאחר סיום המלחמה בדרום אפריקה חל מיפנה במדיניות החוץ של אנגליה: אנגליה נוטשת את מדיניות „הבדידות המזהירה" שלה ונוכח התעצמותה הצבאית ובעיקר הימית של גרמניה, פותחת במדיניות של השתלבות במערכת של הסכמים ובריתות עם מדינות אחרות; ב־1902 נחתמה הברית עם יפן וב־1904 הושגה „ההסכמה הלבבית" עם צרפת. לנסדאון, שהיה ממעצבי המדיניות החדשה, חתר להבנה גם עם רוסיה[68], שהיחסים עמה היו מתוחים בשנים אלה מחמת התנגשות האינטרסים של שתי המדינות באזורים שונים באסיה. במדיניותו זו נתמך ונעזר לנסדאון ע"י הארדינג אשר בשנות שירותו בפטרבורג רכש לעצמו את אהדת חוגי השלטון ברוסיה והיה מקובל עליהם; בדומה לשר החוץ שלו, סבר גם הארדינג כי יש הכרח לבוא לידי הסכם עם רוסיה בכל העניינים השנויים במחלוקת בין שתי המדינות[69].

הגישושים הראשונים לבירור האפשרות של הסדר עם רוסיה נעשו בסוף 1903, אולם מגעים אלה נפסקו עם פרוץ המלחמה בין רוסיה ליפן, בעלת בריתה של אנגליה, בפברואר 1904. גם בשנות המלחמה לא נטשה ממשלת אנגליה את רעיון ההתקרבות לרוסיה; לנסדאון חזר והודיע בהזדמנויות שונות על נכונותה ועל רצונה של אנגליה להגיע להסכם עם רוסיה לכשיהיה הזמן מתאים לכך, מתוך אמונה כי הסכם כזה אפשרי וכי יש לחתור אליו. הוא השתדל לא להחריף את היחסים בין שתי המדינות שנעשו מתוחים במהלך המלחמה וליישב את חילוקי הדעות ואת הסכסוכים שפרצו ביניהן, על מנת להשאיר את הדרך פתוחה להסדר בעתיד. ביטוי לרצונה של אנגליה להגיע להבנה עם רוסיה ולקיים יחסי ידידות עמה ניתן בתקופה זאת גם ע"י המלך אדוארד השביעי בשיחה שקיים באפריל 1904 בקופנהאגן עם השגריר הרוסי שם, איזבולסקי (למן 1906 שר החוץ של רוסיה) וכן בכמה שדרים שהוא העביר לצאר ניקולאי באמצעות הארדינג. הארדינג מצידו פעל בפטרבורג לשמירה על יחסים תקינים בין שתי המדינות, להפגת המתיחות וליישובם ברוח טובה של המשברים שפרצו בעיקר עקב תקריות בימים בין אוניות רוסיות ואנגליות. בספטמבר 1905 יכול היה הרדינג להודיע ללנסדאון כי היחסים בין רוסיה לאנגליה טובים

---

68) עמדתו זאת של לנסדאון באה לידי ביטוי בהתבטאויות שונות בעל־פה ובכתב; ראה המיסמכים השונים שפורסמו בקובץ התעודות הנזכר בהערה 70 להלן. וראה הערה 75 להלן.

69) בזכרונותיו הנ"ל כותב הארדינג בהתייחסו לראשית 1903, כאשר הוא עזב את תפקידו בשגרירות בפטרבורג ועבר למשרד החוץ בלונדון כאחד מן הסגנים לשר־החוץ:
I felt the absolute necessity of coming to some sort of agreement with Russia upon the questions in conflict in Asia between the two countries... I felt that, in accepting the Under-Secretaryship at the Foreign Office, I would be able to impress my views in this respect upon the higher authorities.

ראה שם, עמ' 84.

יותר משהיו בזמן כל שהוא מאז פרוץ המלחמה[70], והוא עזב את תפקידו בפטרבורג בינואר 1906 בהרגשה כי אכן חל שיפור ניכר ביחסים בין שתי המדינות[71].

המגעים בין שתי המדינות במטרה להסדיר את היחסים ביניהן חודשו לאחר סיום המלחמה בספטמבר 1905 והם נעשו תכופים ואינטנסיביים בעיקבות השיחות שקיים לנסדאון ב־3 באוקטובר וב־5 בו עם שגריר רוסיה בלונדון. בשיחות אלה חזר לנסדאון והביע את רצונה של אנגליה בהסדר עם רוסיה ואת נכונותה של הממשלה האנגלית לפתוח במו״מ מעשי על השגת הסכם בין שתי המדינות[72]. ביטוי מעשי לרצונה של ממשלת בריטניה בהתקרבות עם רוסיה ניתן גם בהשתתפותו של מנהל הבנק של אנגליה, הלורד רבלסטוק, בהסכמתה של ממשלת אנגליה, במשלחת של אנשי הכספים מן המערב אשר באה באוקטובר לפטרבורג על מנת לנהל מו״מ עם הממשלה הרוסית על מילווה גדול שרוסיה היתה אז זקוקה לו ביותר[73].

המו״מ שהתחיל בו לנסדאון נמשך לאחר התפטרות ממשלתו של בלפור בדצמבר 1905 ע״י שר החוץ החדש, סר אדוארד גריי, והסתיים בחתימת ההסכם האנגלי־רוסי באוגוסט 1907[74].

---

70) ראה את מכתבו של הארדינג ללנסדאון מן ה־6 בספטמבר 1905, מס. 523, בקובץ התעודות
British Documents on the Origins of the War 1898—1914 (ed. by G.P. Gooch and H. Temperley), vol. IV: The Anglo-Russian Rapprochement 1903—7, London, 1929, No. 191, pp. 198—199.

71) ראה את זכרונותיו הנ״ל של הארדינג, עמ׳ 119.

72) ראה את מכתביו של לנסדאון להארדינג מן ה־3 באוקטובר 1905, מס. 296, ומן ה־5 בו, מס. 300, בכרך הנ״ל של *British Documents*, מס. 194, עמ׳ 204—205 ומס. 196, עמ׳ 207—208. הצרפתים, שהיו בעלי ברית הן של רוסיה והן של אנגליה, לחצו מצידם על האנגלים להגיע להסדר עם רוסיה.

73) ראה את מכתבו של הארדינג ללנסדאון מן ה־24 באוקטובר, מס. 639, שם, מס. 202, עמ׳ 215—216. והשווה את דברי לנסדאון בראשית מכתבו הפרטי הנ״ל (הערה 30 לעיל) לספרינג־רייס מן ה־7 בנובמבר 1905:
I have seen Revelstoke... whether the loan ever comes off or not, it seems to me very important that we should have taken a part in these financial negotiations... I am glad that we should have established friendly relations with Russia in this respect.

74) על מסכת היחסים בין אנגליה ורוסיה בתקופה זאת ועל המגעים שהתנהלו בשנים 1903—1907 במטרה להביא להתקרבות בין שתי המדינות, ראה את המיסמכים שפורסמו בכרך הנ״ל של *British Documents*; על המגעים בימי כהונתו של לנסדאון ראה בעיקר עמ׳ 183—218, שם פורסמו גם מיסמכים המשקפים את העניין שהיה לצרפת בהתקרבות בין אנגליה ורוסיה. ראה כמו כן את הביוגראפיה הנ״ל של לנסדאון בידי ניוטון, עמ׳ 307—345, ואת זכרונותיו הנ״ל של הארדינג, עמ׳ 100—121.

בתנאים אלה, כאשר ממשלת אנגליה ולנסדאון אישית[75]) שאפו לשפר את היחסים עם רוסיה ולהגיע להבנה ולהסדר עמה, היה אך טבעי שהם יימנעו מכל פעולה ומכל התבטאות בקשר לפרעות ביהודים, שהיה בהן כדי לפגוע ברוסיה וביחסים עמה ולהעיב או להקשות על המגעים שהתנהלו אז בין שתי המדינות על מנת לקדם את ההתקרבות ביניהן; ואכן נהגו שר החוץ והשגריר האנגלי ברוסיה בהתאם[76]).

המנהיגים היהודיים היו מודעים לשיקולים שהדריכו את עמדתה של ממשלת אנגליה בשאלת הפרעות ביהודי רוסיה ולהתנגדותה לפעילות פומבית בעניין זה והם ראו הכרח לנהוג בהתאם. הדבר בא לידי ביטוי בהתנגדותו הנמרצת של הלורד רוטשילד לכינוסה של אסיפת מחאה פומבית גדולה בלונדון, בהשתתפות נציגי הציבור האנגלי וראשי הכנסיות במדינה, אף שרבים בקרב אנשי הציבור היהודיים תבעו לקיים אסיפה כזאת. מן הדיונים שהתנהלו בעניין זה באגודת אחים ובועד השליחים עולה כי נימוקיו של רוטשילד, ושל קבוצת המנהיגים שעמהם הוא נהג לשתף פעולה, היו פוליטיים וכי הם היו קשורים בעמדתו של משרד החוץ האנגלי. כך אמר אוסוואלד סיימון, ממחייבי קיום האסיפה, בישיבה הנ"ל של מועצת אגודת אחים כי יש לקיים את האסיפה מבלי להתחשב בשיקולים דיפלומאטיים כל שהם, וגם

---

75) על עמדתו האישית של לנסדאון בעניין זה מעיד גם ספרינג־רייס; בשיחתו עם שגריר רוסיה באנגליה ב־26 בינואר 1906, בעת שהותו של הלה בפטרבורג, אמר לו ספרינג־רייס כי שר החוץ האנגלי החדש, סר אדוארד גריי
[is] in no sense less willing than Lord Lansdowne... to do all in [his] power in order to promote good relations with Russia —
ראה את מכתבו הפרטי של ספרינג־רייס לגריי מן ה־26 בינואר 1906, *British Documents*, שם, מס. 208, עמ' 222. לדברי הביוגראף של לנסדאון, הלורד ניוטון, אחד משני הקווים האופייניים למדיניות החוץ של לנסדאון היה
The gradual but clearly defined tendency to move nearer to France and Russia and further from Germany —
שם, עמוד 344.

76) אישור של עמדה זו שנקט משרד החוץ האנגלי ניתן במה שכתב איש הציבור האנגלי־יהודי נ.ס. ג'וזף ללוסיין וולף ב־11 באוקטובר 1907, כלומר כבר לאחר חתימת ההסכם האנגלי־רוסי:
Nothing that we may do can, I fear, check the F.O. efforts for a further Anglo-Russian rapprochement. On the two occasions when I have met Sir C. Hardinge, I could read in him — notwithstanding his sympathetic words — the most complete indifference to the moral question involved in the pogrom grievance. La haute politique had quite wiped out la haute morale. All diplomatists are essentially opportunists... so I can well understand Grey, Hardinge and Nicolson saying — "Bother the Jews, but let us, above all, not say a word that can wound the susceptibilities of the Tsar" —
המכתב בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי בירושלים, תיק אינ/316. במועד כתיבת המכתב היה הארדינג תת־שר החוץ הקבוע (Permanent Under-Secretary of State for Foreign Affairs) ואילו ארתור ניקולסון היה שגריר אנגליה ברוסיה. יש בדברים אלה כדי לזרות אור על יחסו של הארדינג ליהודים בכלל ולבעיה היהודית ברוסיה ולשאלת הפרעות שם בפרט. מן הראוי לציין כי בזכרונותיו הנ"ל אין הארדינג מזכיר כלל את הפרעות ברוסיה בהקשר עם שהותו שם.

אם אין הדבר נוח לשר זה או אחר[77]). חברים אחרים של שני האירגונים, אשר תמכו בעמדתו של רוטשילד, הצביעו על האספקטים הפוליטיים של האסיפה המבוקשת ולקשר שיש לה עם בעיות של מדיניות החוץ; זאת עשו נשיאי אגודת אחים וועד השליחים כאשר הדגישו בדבריהם כי המנהיגים אשר התנגדו לכינוס האסיפה — והם התכוונו ללורד רוטשילד — מכירים היטב את הנסיבות והם בעלי אינפורמציה טובה יותר במה שנוגע לבעיות של מדיניות החוץ[78]). מקצתם, כמו קלוד מונטיפיורי ואחיו של הרב הראשי, אלקן אדלר, רמזו לנימוקים שאי־אפשר לפרט אותם ושאי־אפשר לתת להם פומבי[79]).

דברים מפורשים הרבה יותר אמר אחיו של הלורד רוטשילד, ליאופולד; דבריו מורים כי התנגדות אחיו לכינוס האסיפה נבעה מחשש הפגיעה בממשלה הרוסית[80]).

יתכן כי החשש שהחלטות האסיפה עשויות להתפרש כפגיעה בממשלה הרוסית היה קשור גם באי־רצון להחליש את ממשלתו של ויטה בין משום חשש שממשלה אשר תבוא במקומה תהיה ריאקציונית יותר ובין משום חשש כי מפלתו תביא לתוהו ובוהו אשר יזיק ליהודים — כפי שראינו חשבו כך הארדינג ולנסדאון. בדברי תומכיו של רוטשילד, המציגים והמסבירים את עמדתו (הוא לא השתתף בדיונים אלה) חוזר פעם אחר פעם הנימוק כי האסיפה הפומבית, שבה עשויים להשמע דברים חריפים נגד הממשלה הרוסית, עשוייה להזיק ליהודי רוסיה (אין להניח שכוונת הדברים היתה כי ממשלתו של ויטה, או הכוחות שעמדו מאחורי הפרעות, יגבירו את מעשיהם נגד היהודים משום ההתקפות על רוסיה שתשמענה באסיפה). כך אמר מונטאגו בישיבת ועד השליחים כי אסיפה פומבית תעמיד את יהודי רוסיה בסכנה[81]; גם נשיא

(77 It is not in human nature to sit silent, under no diplomatic considerations, however inconvenient to this minister or that minister — *J. Chr.*, 17 Nov. 1905, p. 39.

יש להניח כי השר שסיימון התכוון אליו הוא שר החוץ.

78) דוד אלכסנדר דיבר בישיבת ועד השליחים מיום 3 בדצמבר 1905 על מנהיגים who were better acquainted with the surrounding circumstances (*J. Chr.*, מיום 8 בדצמבר 1905, עמ' 13) ואילו קלוד מונטיפיורי דיבר בישיבת מועצת אגודת אחים מיום 10 בדצמבר 1905 בלשון מפורשת יותר על מנהיגים, whose information on, and touch with, foreign affairs was more intimate and more comprehensive than his own — (*J. Chr.*, מיום 15 בדצמבר 1905, עמ' 16).

79) דבריהם נאמרו בישיבה של מועצת אגודת אחים מיום 12 בנובמבר 1905 — ראה *J. Chr.*, מיום 17 בנובמבר 1905, עמ' 38, 39—40.

80) הדברים נאמרו בישיבת ועד השליחים מיום 17 בדצמבר 1905 — ראה *J. Chr.*, מיום 22 בדצמבר 1905, עמ' 14. לפי הדיווח בעתון, אמר ליאופולד רוטשילד כי אחיו

had been afraid that the resolution might not reach the proper quarter and if they did, they might be construed as a threat to the Government.

אין כל בסיס להניח ש„הממשלה" אשר עליה דיבר ליאופולד רוטשילד היא ממשלת אנגליה.

81) *J. Chr.*, מיום 8 בדצמבר 1905, עמ' 13.

אגודת אחים מסר כי לדעת האנשים הבקיאים בענייני חוץ (ראה למעלה) אסיפה פומבית עשוייה לסכן את היהודים הרוסיים[82]. מאידך, רווחה בקרב המנהיגות היהודית באנגליה תקווה כי ויטה יעניק שיווי זכויות ליהודי רוסיה; בישיבת הועד המאוחד לענייני חוץ של אגודת אחים וועד השליחים שנתקיימה ב־29 בנובמבר אף מסר ד"ר גסטר (שהיה ממחייביה התקיפים של האסיפה) כי על פי מידע מהימן שוקל ויטה הענקת שיווי זכויות מלא ליהודים וכי שאלה זאת נמצאת עתה בדיון לפני המועצה. אף שידיעה זאת הוכחשה עד מהרה, היא גרמה לכך שבישיבה האמורה הוחלט שלא לקיים את האסיפה[83].

אפשר להניח בודאות כי עמדתו של רוטשילד משקפת את עמדתו של משרד החוץ האנגלי וכי היא נקבעה על יסוד מגעיו התכופים עם אנשי הממשל, בהשראתם ובהשפעתם. במגעים אלה הבהירו לו בודאי לנסדאון ועוזריו את שיקוליהם ואת הבעיות והקשיים שבפניהם עומדת הממשלה הבריטית בטפולה בפרעות ברוסיה[84], והוא שוכנע כי הממשלה לא תעשה יותר ממה שכבר עשתה; לכן, אם נועדה האסיפה להפעיל לחץ גם על הממשלה הבריטית, הרי לא תצמח מכך שום תועלת. עמדה זו באה לידי ביטוי בדבריו של הרב הראשי בישיבה הנ"ל של מועצת אגודת אחים מיום 12 בנובמבר, המשקפים בודאי את עמדתו של רוטשילד[85]:

What would be the purpose of such a meeting? It would call upon his Majesty's Government to address representations to the Russian Government on the subject. It is a source of deep satisfaction for me to be able to say that these representations have already been made.

רוטשילד הסכים לבסוף לכינוסה של האסיפה כאשר הגיעו לאנגליה ידיעות כי יהודי רוסיה מבקשים לקיים אסיפה כזאת וכי אף ויטה עצמו מעוניין בה שכן היא עשוייה לחזק את מעמדו[86]; ולאחר שהובטח כי באסיפה לא יושמעו דברים חריפים נגד הממשלה הרוסית ואף לא יהיה בה משום הפעלת לחץ על ממשלת בריטניה, כהגדרתו של ליאופולד רוטשילד בישיבת ועד השליחים, שבה הודיע על הסכמת אחיו לקיום האסיפה:

---

82) שם, 15 בדצמבר 1905, עמ' 16.

83) הפרוטוקול של הישיבה בספר הפרוטוקולים של הועד המאוחד הנמצא בארכיון ועד השליחים בלונדון; דברי דוד אלכסנדר בישיבת ועד השליחים מיום 3 בדצמבר — ראה *J. Chr.*, מיום 8 בדצמבר, עמ' 13.

84) השווה את דברי סמואל מונטאגו בישיבה הנ"ל של ועד השליחים מיום 3 בדצמבר (*J. Chr.*, שם):

[Rothschild] had been to the Government over and over again, but when they saw the great democratic government of the United States refusing to intervene, they saw the great difficulties which this question involved.

85) *J. Chr.*, מיום 17 בנובמבר 1905, עמ' 38.

86) ראה את רשימות המסע הנ"ל של מאירס, *J. Chr.*, מיום 22 בדצמבר 1905, עמ' 13, ואת מאמר המערכת באותו גליון של העתון הזה, עמ' 11.

...a meeting would be held merely to show the sympathy and the misery that was in their hearts for those suffering in the East[87]).

האסיפה נתקיימה ב־8 בינואר 1906 ורוטשילד ישב בראשה[88]).

87) *J. Chr.*, מיום 22 בדצמבר 1905, עמ' 14.

88) ראה את הדיווח המפורט על האסיפה ב־*J. Chr.*, מיום 12 בינואר 1906, עמ' 20—25. שאלות הקשורות בתגובתה של יהדות אנגליה על הפרעות ברוסיה נדונו במאמר זה במידה שיש בדיון זה כדי להבהיר את עמדתה של הממשלה האנגלית.

ניקולאי פולטיקה*

בעיני ילד בן תשע...

(מזכרונותי)

בסוף אוגוסט 1905 חזרנו לקיוב. סבתא שכרה דירה בת שלושה חדרים בקצה רחוב בולבארנו־קודריאבסקאיה, במקום שהוא יורד לשוק הגליצי, או כפי שקראו לו אז השוק היהודי. יכולנו לראות את כל ככר השוק מחלונותינו.

הלימודים החלו באחד בספטמבר, אולם בעיר שרר אי־שקט. סבתא חתמה על עיתון, ובחזרנו מן הגימנסיה בשעה האחת אחר הצהרים, היינו חוטפים מיד את העיתון. היה זה מקור עשיר של ידע. מאז הפך העיתון לחלק בלתי נפרד של חיינו.

מהעתון נודע לנו, כי המלחמה מתקרבת לקיצה. מתנהלות שיחות שלום עם יפאן, וכי ברוסיה החלה תנועת־עם בתביעה לריפורמות ול־קונסטיטוציה. מהי הקונסטיטוציה? — זאת הסבירה לנו סבתא, ואנו עקבנו בהתרגשות אחרי ידיעות העתון על המאורעות בקיוב ובכל המדינה. בכל מקום נערכו אסיפות סטודנטים ופועלים תוך תביעה לרפורמות. בקיוב החלו בראשית ספטמבר אסיפות סטודנטים באוניברסיטה ובמכון הפוליטכני. בסוף ספטמבר הפכו אסיפות הסטודנטים להתנגשויות עם המשטרה ולמהומות־רחוב. בראשית אוקטובר פסקו הרכבות מלכת והחלו שביתות בבתי־החרושת. ב־14 באוקטובר חדלו העתונים לצאת לאור בקיוב ונפסק מהלך החשמליות. בהדרגה נפסקה העבודה בכל המפעלים והלימודים בבתי הספר שבתו, החלו להיסגר בתי־המסחר.

ישבנו בבית וציפינו לידיעות שהביאו המשרתים והשכנים הנועזים יותר. סבתא לא יצאה מן הבית וחששה להוציא אותנו אל הרחוב. בעיר נשמעו יריות. השכנים הביאו ידיעות על התנגשויות ברחובות, על שוד חנויות, על בהלה באוכלוסיה.

בדירות אגרו במהירות מים ומזונות, ככל אשר אפשר היה להשיגם. אולם ב־17 באוקטובר נפתחו שוב בתי־המסחר ונעו החשמליות, ב־18 באוקטובר, בעלוני מברקי הבוקר, שהתפרסמו על ידי כתבי־העת, הופיע המאניפסט של הצאר על מתן „יסודות החרויות האזרחיות" לאוכלוסיה.

הסבתא, שירדה לשוק הגליצי, הביאה ידיעה: בעיר עוברות הפגנות, ההופכות לעתים לתגרות בין חסידי המאניפסט לבין „מגיני הצאר". בערב ירו אנשי הצבא שחנו סמוך לבנין העיריה, ב„קרשצ'אטיק"**) בהמון, וברובע

---

* ניקולאי פולטיקה, היסטוריון וכלכלן, נולד ב־1896 במשפחה רוסית־אוקראינית אמידה, שבניהו היו במשך דורות משכילים ופקידי ממשלה. הוא היה פרופסור להיס־טוריה בלנינגראד ובערים אחרות. התמחה בתולדות המדיניות במערב אירופה, ובמיוחד בתולדות פרוץ מלחמת העולם הראשונה. עלה לישראל עם אשתו היהודיה ב־1973.

** הרחוב הראשי בקיוב.

פודול, בשוק הגליצי ובפרבר לוקינובסקאיה החלו פרעות ביהודים, אשר התפשטו במהרה בכל העיר.

הפרעות נמשכו כמה ימים — עד ה־26 בספטמבר. לפי דבריה של סבתא יכלו אנשי הצבא והמשטרה להפסיק על נקלה את הפרעות. אולם הם הסתכלו באדישות כיצד הרסו ה„יחפים" בגרזנים דירות וחנויות יהודיות, כשהם זורקים החוצה רהיטים, רכוש, סחורות. משחיתים ומשמידים את הדברים הזולים וגונבים פריטי רכוש יקרים יותר. המשטרה, ביחוד ברובע פודול, לא רק השקיפה בשלוה אל הפוגרום ורצח יהודים, אלא אף קראה לפורעים „להכות בז'ידים". הצבא והקוזקים שמרו על נויטרליות, בענותם על תחנוני היהודים להגנה, שלא קיבלו פקודה לכך. המשטרה הגנה ושמרה לא על המוכים אלא על הפורעים, שחילקו ביניהם את הרכוש היהודי.

מחלונות ביתנו ראינו יפה כיצד החל הפוגרום בשוק הגליצי. השוק נקרא בפי המון העם „יהודי", משום שהיו בו בתי מסחר וחנויות רבים השייכים ליהודים. היה זה אזור עוני יהודי. בתי־המסחר, שהיו פתוחים אל המדרכות, אשר הקיפו בחצי־מעגל את כיכר השוק מצד הרחוב שלנו, שדרות ביביקוב והרחובות מרינסקי־בלאגובשצ'נסקי וזיליאנסקי היו חנויות קטנטנות, שקשה היה למצוא בהן יותר מזבן אחד. על הכיכר עצמה נערך „שוק פשפשים". כאן עמדו סוכות מסוככות ושולחנות מגולים, בהם נמכרו כל מיני סמרטוטים ודברים בלים, החל ממסמרים ומנעולים וכלה בפשטידות ממולאות מעים. דברי ערך היו מעטים. ראינו כיצד משכו הפורעים בגדים אריגים, נעלים, סידקית, כשהם מחרפים ורבים איש עם רעהו על השלל. איכרה שמנמנה ופרצופה נחושת־קלל, מטפחת על ראשה, משכה, כשהיא משתנקת בעריסה ובכובע נשים רחב־תיתורה וזר פרחים או נוצות בו. פרחח קרוע־בגדים, במעיל שחור חדש, סחב בכובד ראש כמה קופסאות נעלים. פרחח אחר, בעל זקן פרוע, נשא קופסא עם כותנות ושעון־קיר. אנשים שונים במעילי איכרים — חנוונים זעירים, זבנים, חצרנים חטטו במהירות בסחורות שנזרקו על המדרכות ועל הכיכר מהחנויות שנפרצו. המשטרה השתתפה בשוד, כשהיא לוקחת לה את השלל הטוב ביותר. הפורעים פרצו לבתים והוציאו מהם לא רק רכוש, אלא גם אנשים מוכים, שותתי דם, כשהם תובעים מהם לקרוא תפילה או להראות את תמונת הצאר. בדירות נשארו גופותיהם של ההרוגים. הבית שלנו הוקף על־ידי ההמון, אולם החצרנים סגרו את השערים, וכומר שהתגורר באחת הדירות נשבע בצלבו כי „ז'ידים ומורדים בצאר אינם מתגוררים בבית זה".

הסבתא המבוהלת משכה אותנו בקושי מהחלונות. היינו נדהמים ממראה עינינו, אולם לא יכולנו לזוז מהחלון. הפרעות נמשכו באין מפריע ב־19 וב־20 באוקטובר. הצבא והמשטרה לא מנעו מעשי שוד. לאחר מכן נודע לנו מהעתונים, שחידשו את הופעתם, כי במיוחד נפגעו ה„קרשצ'אטיק" והפודול, שבהם היו בתי־המסחר העשירים ביותר. ה„קרשצ'אטיק" היה מכוסה כולו בסחורות שנזרקו מבתי־המסחר. בפודול הועלו באש כמה חנויות יהודיות. בליפקי — הרובע העשיר והאריסטוקראטי ביותר בקיוב — נהרסו הוילות של העשירים היהודים, הבארון גינצבורג, האחים ברודסקי ואחרים; הרכוש שנבוז נזרק אל הרחוב.

רק בערב ה־20 באוקטובר ניתנה לצבא הוראה לאחוז באמצעים ולהפסיק את הפוגרום. ראינו מדירתנו כיצד ירו אנשי־הצבא בשוק הגליצי בהמון השודדים, שנפוץ לכל רוח כשהוא משאיר אחריו כמה הרוגים ופצועים.

המשרתת שלנו והצעירים בדירות הסמוכות סיפרו שבעיר מהלכות שמועות נוראות, ש׳אלפי זידים׳ נאספו, כביכול, כמה מילין מקיוב ומתכוונים לשחוט את כל תושבי העיר, שהמנזר הגילוסייבי הסמוך לקיוב עולה באש, וכל הנזירים נשחטו, שמחסני אבק השריפה ע״י העיר פוצצו. למשטרת הרובע באו בבהלה גברים, נשים, ילדים ערומים למחצה וביקשו שיגנו עליהם מנקמת היהודים. הם צעקו שהטבח בנוצרים על־ידי היהודים כבר החל. וכדומה. כל אלה היו, כמובן, בדיות, שמועות שהופצו בזדון על מנת לעורר מהומות.

הפוגרום, שהיינו עדי־ראיה לו, השאיר אחריו הרגשת דכאון, הרגשת בחילה, אימה, ויחד עם זאת זעם של חוסר האונים שלנו. כל חיי לא יכולתי לשכוח תמונות דמים אלה, את הטרגדיה של עם שלא עשה כל עוול. כמעט כל החנויות היהודיות בקיוב נהרסו ונשדדו. בתים רבים נפרצו ונתרוקנו. בשוטטך בקיוב יכולת לראות בתים בלי חלונות ודלתות נשארו רק קירות, רצפות ותקרות. ברחוב התגוללו שרידי ריהוט וכלים שבורים. הרחובות הסמוכים לשוק הגליצי ולשוק הפודולי, הגנים והשדרות היו מכוסים בנוצות של כסתות וכרים. על מספר ההרוגים והפצועים לא כתבו העתונים.

זו היתה התקלותי הראשונה ב„בעיה היהודית״ בנוסח ה„רוסי האמיתי״, או ה„אוקראיני האמיתי״. הסבתא, זקנה פקחית וטובת־לב בת אצילים רוסית עניה, היתה כה מזועזעת למראה הפוגרום, שהרגישה עצמה ברע כל אותו חורף. היא חלתה ומתה באביב 1906 משטף דם במוח.

(תרגם מרוסית — י. ס.)

שמואל אטינגר

תקנת 1804

תקנת 1804 היא הנסיון הראשון בתולדות התחיקה הרוסית בשאלת היהודים לדון בצורה מכלילה במעמדם החוקי, שלושים ושתים שנה לאחר שבאו המוני יהודים לראשונה תחת שלטון רוסיה. תוצאותיה המעשיות היו אמנם מועטות אולם ניסוח פתיחתה וסעיפיה חשפו את המגמות הסותרות שהיו קיימות בחוגי השלטון הרוסי בענין זה והניחו יסוד לקביעת מדיניות השלטון כלפי היהודים לתקופה שלמעלה ממאה שנה.

לבטי השלטון נתגלו מיד עם סיפוח השטחים המאוכלסים ביהודים לאחר חלוקת פולין הראשונה ב־1772. יקתרינה השניה רצתה להיות פרגמטית ו„נאורה" כאחד וניסתה לבנות סדרי ממשל המכוון לתועלת המדינה ולטובת תושביה, תוך התעלות מעל לניגודי המסורות והאינטרסים הנובעים מהבדלי מוצא, דת וקורפורציה. אך, מאידך גיסא, היא חשה שאסור לפגוע במסורת ההיסטורית המוסקבאית שהסתייגות מזרים בכלל ושנאת היהודים במיוחד היו מציינים אותה; היא אף רצתה להפיס את דעתם של תושבי השטחים המסופחים, בייחוד את אנשי האצולה הפולנית, שגם יחסה שלהם ליהודים ולפעילותם הכלכלית היה מלא ניגודים. והתוצאה — הכרזות כוללניות בדבר „מעמד השוה לזה של אחרים" לבני הדת היהודית על סמך „הכלל שנקבע, ע"י הוד מלכותה שכל אחד צריך להשתמש ביתרונות ובזכויות בהתאם לדרגתו ומעמדו, בלא הבדל דת ועם". לכאורה זוהי ההצהרה הראשונה באירופה בדבר שיווי־זכויות ליהודים, שקדמה אף למהפכה הצרפתית; הצהרה שהיתה גם מלווה בנסיון לתת ליהודים זכות לבחור ולהבחר, כשוים בין שוים, במוסדות השלטון המקומי. ואילו למעשה נקבעה אפליה מפורשת של היהודים על־פי צוים מנהליים, ישיבתם הוגבלה לשטחים שסופחו ולשטחים השוממים שבדרום בלבד, („תחום המושב" כפי שגובש לאחר מכן) והוטלו עליהם מסים כפולים, בהשוואה למה שהיו משלמים סוחרים ועירונים נוצרים[1].

מגמות סותרות אלו נמשכו גם בימי הצאר פאול. הוא קיבל ללא פקפוק את דעתם של אצילי פלך מינסק בדבר „הניצול היהודי" כאחת הסיבות העיקריות לרעב באותו איזור והטיל על הסינט „להגביל את זכויות היהודים", רוצה לומר את פעילותם הכלכלית, כאמצעי לתיקון המצב של האוכלוסיה הכללית[2]. אולם במאבקו נגד הזכויות הקורפורטיביות ובייחוד נגד השימוש בפריבילגיות הפולניות שניתנו לערים השונות שלא לסבול יהודים בתוכן

---

1. השווה מאמרי ,היסודות והמגמות בעצוב מדיניותו של השלטון הרוסי כלפי היהודים עם חלוקת פולין', „העבר" ספר י"ט, עמ' 22—29.
לאחר שמאמר זה נמסר לדפוס הופיע ב־ Soviet Jewish Affairs, vol. 5 No. 2 (1975) pp. 3—20 מאמרו של R. Ripes, Catherina II And the Jews, אולם דומה שעיקר עניינו הוא מגמותיה של הקיסרות בעניני שלטון, יותר מאשר מצבם של היהודים ברוסיה למעשה ואפילו להלכה.
2. שם, עמ' 29.

(de non tolerandis Judaeis) הוא דחה את תביעות עירוני קאמניץ־פודולסק, קובנה, וקייב לגרוש היהודים מתוכן[3].

אפשר לומר שבימי מלכותו הקצרים של פאוול (1796—1801) חל מפנה ביחס השלטון הרוסי לבעית מעמדם של היהודים במדינה: אם קודם לכן הוא הסתפק בתיווך בין המעמדות והקבוצות שהתנגדו ליהודים לבין אלה האחרונים, אם מטרת השלטון עד אותו זמן היתה „להגן על האיכרים" מפני היהודים ומצד שני להשיג באמצעות היהודים מטרות ישבניות (איכלוס שטחי הדרום) או פיסקאליות, הרי בשנת 1800 הוגשו לשלטון שתי תכניות שמטרתן המוצהרת היתה „תיקונם של היהודים" ושילובם במסגרת המדינה. שתי הצעות אלו הקשורות בשמם של הסנטור דרז׳בין (שהיה גדול משוררי רוסיה באותו זמן) ושל שר־הפלך הליטאי פריזל השפיעו במידה מרובה על התהוות „התקנה" של 1804.

בין אלה שעסקו בתולדותיהם של יהודי רוסיה מקובל להדגיש את ההבדל בין שתי ההצעות ואת יתרון תכניותיו של פריזל על אלו של דרז׳בין[4]. ואכן בולטת לעין התרחקותו של פריזל מן העוינות ליהודים המיוסדת על המסורת הדתית והרצון לקרבם לנצרות, נטיות העוברות כחוט השני בגישתו של דרז׳בין, וכן ניכרת יפה נכונותו של הראשון לשלב את היהודים במבנה המדיני והחברתי של רוסיה על יסוד עקרונות „האבסולוטיזם הנאור", לאחר שיבוטל אירגונם העצמי ההיסטורי, שילוב שדרז׳בין איננו נכון להשלים עמו.

לפי פריזל „כדי לשים קץ לחוסר סדרים כזה בעם היהודי, להפסיק את השוד שראשיהם [שודדים אותם], להגן על פשוטי היהודים מדיכוי ולהביאם עם זה למצב המועיל למדינה יש לערוך בו (במצב) תיקון כללי. כל אחד מעמדותיהם יהיה משלם את המס המגיע ממנו בדרך רגילה, כלומר הסוחרים יחד עם יתר הסוחרים, בעלי־המלאכה עם בעלי־המלאכה וכו׳... שני המעמדות הראשונים (כלומר, הסוחרים ובעלי־המלאכה), בגלל היותם יושבי ערים יהיו משתמשים בזכויות ובפריבילגיות המוענקות ליתר תושבי הערים, ותהא להם זיקה, בדומה לאחרים, לבחירות ולמשרות הציבוריות השונות וגם יהיו עצמם נבחרים אליהן אם יתברר שיש מהם המוכשרים לכך... בדיקה מדוקדקת של מצב היהודים... וכמו כן חיפוש שיטות חדשות ובטוחות יותר לתיקון מצב היהודים [יש] להטיל על כמה אנשים מנוסים, אשר יהיו מתקנים את מצב העם היהודי בעזרת יהודים נאורים ביותר ומלומדים ביותר, שיהיו מסוגלים (בנוסף להשפעתם הברוכה האחרת) גם לטהר את דתם מן הקנאות והדעות הקדומות המזיקות כל־כך לאושרם"[5]. ברור שאלה הם דברים המושפעים מדיעותיהם של משכילים גרמנים, יהודים ולא־יהודים, כפי שנתפרסמו בשנות ה־80 וה־90 של המאה הי״ח, וייתכן אף מן הדיונים על „תיקון היהודים" שהתנהלו בפולין בתקופת „סיים ארבע השנים" (1788—1792).

---

3. י. גסן, ייבריי וו רוסיי, פטרבורג 1906 (להלן — גסן, יהודים), עמ׳ 347—350.
4. השווה למשל את דבריו של ס. ברשדסקי, פולוז׳יניה או׳ יבראיאך 1804 (להלן — ברשדסקי), „ווסחוד" 1895, מרס, עמ׳ 71—72; גסן, יהודים, עמ׳ 21—31.
5. ברשדסקי, שם, עמ׳ 84, 94, 96.

ואילו דרז'בין, למרות שהוא מצהיר שרצונו „להשכיל אותם (את היהודים) מבחינה מוסרית ומדינית" ואף מודה שאת „עיקר הרעיונות נטלתי מן המוסדות הפרוסיים ומדיוניו של יהודי גרמני אחד, משכיל ביותר"[6], איננו יכול להשתחרר מהשפעת האיבה המסורתית ליהודים ומרצון לקרבם לנצרות. גם „עם תום הריפורמה (המוצעת ע"י דרז'בין) בל יעזו יהודים ויהודיות להשתמש בשרותי נוצרים ונוצריות" ולכן אסור שיהיו להם כפרים שיש בהם צמיתים. לא בבעלות ולא בחכירה „באיום [שהדבר ייחשב] כעבירה פלילית, היינו שהם יהיו נידונים על חילול הדת על פי החוקים"[7]. כמו־כן תובע דרז'בין „לאשר את האיסורים שהיו קיימים על־סמך הפקודה (משנת) 1727 ומן השנים שלאחריה, שלא להכניס יהודים לשום מקום בפנים רוסיה, פרט למחוזות שהם ממש על הגבול, [כלומר] פרט לפלכים שנקבעו לישיבתם ו[פלך] אסטראחאן, באיום של קנס כספי על היהודי ועל מי שיחזיק אותו. ולכן אפילו לעבודת פרך לסיביר, לא לשלוח יהודים עם נשיהם, כדי שלא יתרבו ולא ישחיתו את לב הקיסרות, רוצה לומר את תושביה העיקריים"[8]. הוא דורש לחזק מחדש בכל מידת החומרה את האיסור ליהודים להטות נוצרים לאמונתם, לשלוח כסף לארץ־ישראל. יש בהכרח לבטל את הזכות לבחור ולשבת יחד עם נוצרים במועצות, בעיריות ובהנהלות העירוניות שהוענקה ליהודים יחד עם יתרונות אחרים, אך היתה משוללת מהם לפי החוקות הפולניות, ומוטלת בספק על־פי הצו מ־1797, וזאת בעטיים של

---

6. מדברי דרז'בין באגרת־הלוואי לראש הסנט אובליאנינוב, שעה שהעביר אליו ב־26.10.1800 את חוות־דעתו בענין היהודים — גסן, יהודים, עמ' 453. היהודי הגרמני המשכיל הוא הד"ר פרנק, רופא מהעיירה קרסלבקה שהגיש לדרז'בין ב־6.9.1800 תזכיר הנושא את השם „האם יהודי יכול להפוך לאזרח טוב ומועיל" — שם, עמ' 446—448 (תרגום עברי ב„העבר", ספר כ', עמ' 81—82). השווה גם מאמרי הנ"ל, עמ' 31.

7. הצעתו של דרז'בין נדפסה במלואה בכרך 7 של המהדורה השניה של כתביו 1877, סוצ'ינניה דרז'בינא אקאדמ. איזדניה, מהדורה שניה, פטרבורג 1877, עמ' 331—261. הסעיף המובא כאן הוא בעמ' 324—325. דרז'בין מעיר שם: „דבר זה (כלומר, החזקת משרתים נוצרים) נאסר על־ידי קיסרים יווניים רבים". אולם הוא הותר, בתנאים מסויימים לא רק על ידי הקיסר האוסטרי ,הנאור' יוסף השני, אלא אף על־ידי מריה תרזיה לפניו. ואפילו החוקה הפרוסית ששימשה לדרז'בין כדוגמה, כלומר זו שחלה על השטחים הפולניים שסופחו לפרוסיה בחלוקות האחרונות General-Juden-Reglament für Süd-und Neu-Ost-Preussen L. Rönne und H. Simon;
מ־17.4.1797 התיר לאכרים יהודים לעבוד במשך זמן מה בעזרת משרתים נוצרים. השווה Die früheren und gegenwärtigen Verhältnisse der Juden in den sämmitlichen Landesteilen des Preussischen States, Breslau 1843, § 16, S. 297.

8. כתבי דרז'בין, כרך 7, עמ' 325. דרז'בין רושם בהערה שהכרוניקונים מעידים שהיהודים „ניסו כמה פעמים להנהיג יהדות ברוסיה. אף הצליחו בזה עד כדי כך שהיו להם כתלמידים אנשים בעלי השפעה בחצר [המלכות] ואף אנשי הכמורה... ועל־ידי זה בהפיחם כפירה זעזעו את הנצרות... הפושעים שנתגלו נענשו בעונש מוות, אך כל זה אינו מרתיע את היהודים".

הפתויים והדעות־הקדומות של היהודים נגד הנוצרים, כדי שגורל אלה האחרונים לא יופקד בידי השונאים אותם״ [9].

מגמת דבריו בולטת במיוחד במילות הסיום של תזכירו: המפקח שיתמנה להשגיח על ענייני היהודים חייב להתמיד בהגשמת התוכנית ובייחוד בענייני ההשכלה, שכן ״סעיף יחיד זה יניב בצורה בלתי־נראית לעין פירות הנעימים לנצרות, אם לא כעת ולא בבת־אחת, הרי בזמנים העתידים לבוא, לפחות בעוד כמה דורות, ורק אז, ולא קודם לכן, יהיו היהודים המושחתים נתינים ממש של כס המלכות הרוסי. באופן זה, גזע היהודים קשה־העורף והכופר, [אלה] אויבי הנוצרים, הגם שבגזירת הגורל הנצחי השאר יישארו בפיזורם ההכרחי עד שיעלה הרצון מאת האל, אף־על־פי־כן גם במצבם העלוב הזה יקבלו דמות מתוקנת. ופאוול הראשון, תצא תהילתו לדור ודור, [על] שהוא הראשון בין מלכי רוסיה לקיים את המצווה הגדולה: ׳אהבו את אויביכם, ועשו טוב לשונאים אתכם׳ [10].

למרות השוני בגישה ובמגמות של פריזל ודרז׳בין, כדאי בכל זאת ליתן את הדעת גם ליסודות המשותפים בשתי התוכניות, הן מבחינת תאור מצב היהודים והן בהצעות השינויים שביטול האירגון היהודי הפנימי וקירובם להשכלת הכללית, הם מסימניהן הבולטים. יש בתכניות אלו שתיהן מהשפעת רעיונות משכילי גרמניה שהגיעו אל שני בעלי־ההצעות, אולם גם מן המסורת האנטי־יהודית הרוסית ובעיקר מהלכי הרוח האנטי־יהודיים של אוכלוסיית השטחים שעברו ממלכות פולין אל השלטון הרוסי. אלה השפיעו לא על דרז׳בין בלבד, אלא, ללא ספק, גם על פריזל [11]. שהרי פריזל דן על אופיים של היהודים בהקשר למעמדם בפולין, ומציין ש״עם זה, שתחת שום שלטון לא הגיע להשכלה הראויה, הביא עמו לכאן ואף שמר עד עתה על עצלות אסיאנית, שצירף אליה חוסר־נקיון מבחיל... הם השיגו לעצמם מן המלכים [הפולנים] הנחות וקיבלו פריבילגיות מפוארות, שכמעט והשתוו לאלו של האצילים... עדיפות בהרבה מאלו של יתר התושבים. בקבלם יתרונות גדולים כל־כך נתרבו כאן היהודים עד בלי די והפכו כאילו לעם מיוחד לגמרי ולא הושפעו משינויים כל־שהם שנתרחשו באיזור הזה במשך כמה מאות שנים. בגלל עצלותם התורשתית, מצד אחד, וותרנות השלטונות מצד שני, נתרחקו היהודים מן העבודות הרגילות באותו חלק עולם שתושביו משיגים את מזונם ואת צרכי חייהם בעמל רב. הם פנו למשלח־היד הקל ביותר: החלו להשתמש במרמה בכדי להשיג את הדרוש להם כדי קיומם, שאיננו זול כלל. עיסוקם הראשון היה המסחר הקמעוני, מלאכות קלות, שהם לא עשו כל מאמץ כדי לשכללן, עסקי־כספים, שרות לנוצרים (סרסרות)

---

9. שם, עמ׳ 325—326.
10. שם, עמ׳ 331.
11. גם ברשדסקי וגם גסן, שעיקר מגמתם היתה להבטיח שיווי־זכויות ליהודים ואת שילובם בחברה הרוסית ושגישת פריזל היתה נראית להם, ציינו לשבחו שלא הסתפק בביקורת הקיים ״שלעיתים היתה חריפה מדי ושמא אף מופרזת״, אלא הציע ״הצעת ריפורמה יהודית המיוסדת על השכלת היהודים, שמטרתה הסופית השוואת היהודים בזכויות ובחובות עם אותם המעמדות באוכלוסיה הנוצרית שאליהם הם ישתייכו לפי סוג עיסוקם״ (ברשדסקי, שם, עמ׳ 71, גסן, שם, עמ׳ 30).

וחכירת בתי־מזיגה. באוסמם, באופן זה, את רוב הכסף במדינה, הם הפכו איך שהוא לדרושים לו (לשלטון), הקימו הנהגה עצמית משלהם, שנשאה את השם של בתי־כנסת, קהלים וחברות ובאופן זה נתרחקו לגמרי מאותו עם ומימשל שתחתיו חיו. היפרדותם זו היתה הסיבה לכך שהם היו משוחררים מכל התקנות הפנימיות שעל־פיהן מתנהגים אנשים בני מעמדות שונים...

בהתנהלם על־פי תקנות תורתם הקדומה, ועל־פי הפירושים חסרי הטעם של רבניהם וזקניהם המלומדים, עושים ראשיהם, לא ברור על סמך איזה חוק, תקנות המיוחדות להם, בנוגע לירושות, חינוך, מוסר ושיטור עצמי. נוסף על כך הם נטלו [לעצמם] שלטון במידה כזאת ורכשו השפעה כה גדולה על פשוטי עם מבני אמונתם, עד שהללו נאלצים לשאת, ללא הרהור ומתוך הכנעה גמורה, במיסיהם הכבדים, שהראשים משתמשים בהם לטובתם בלבד"[12]... ובדומה לכך נמצא בחוות דעתו של דרז'בין. לאחר שהביא כמה דברים הלקוחים מן הדעות המהלכות במערב[13] הוא טוען שיהודי פולין „בהשתמשם בחסדו זה [של קזימיר מלך פולין], ויותר מזה, בחוסר ההשכלה של עמו הם מלאו את הערים, העיירות ולבסוף נתפזרו בכפרים ובפונדקים ברכזם בידיהם את כל השייך למסחר הסיטוני והקימעוני ולעסקי הכספים... טפילים אלה התקיימו בהרווחה הודות למרמותיהם ולנכליהם על חשבון מארחיהם, והחזיקו אותם תמיד [במעמד של] פורעי מס להם. מעולם לא היה איש מהם עובד אדמה, וכל איש [מהם] היה לו [לחם] והוא כילה יותר לחם מאשר איכר בעל משפחה המשיג אותו (את לחמו) בזיעת אפו. מעולם לא נמצאו ביניהם בעלי הון העוסקים במסחר, אולם על ידי הפרת אמון ופשיטות רגל נעשו הם לעתים קרובות לבעלים של נכסי אחרים. בדומה לזה, הם לא השיגו הישגים במקצועות אחרים ובמלאכות, ומעולם לא נשאו את עול העבודות האמיתי, כיון שבכל דרך נמנעו מאהבת המלאכה בהיותם מובטחים על פי התלמודים שלהם שהם נועדו למשול ועמים אחרים חייבים להשתעבד להם. עם כל זה מצאו להם ולמשפחותיהם מזון בשפע. זה היה מצב היהודים בעת השלטון הפולני בפולין כולה וברוסיה הלבנה"[14].

מכאן מסקנתו ש„אין להם מושג על אהבת האדם, שגאת בצע, ויתר המידות הטובות, אין הם מתקשרים לשום דבר זולת לאיסוף נכסים ואוצרות לבנין אותו היכל (מקדש שלמה) או לסיפוק תאוותיהם החומריות. ברם, הם חושבים על ההווה בלבד בלי לדאוג כלל לעתיד ולכן מצפונם אינו מיסרם

---

12. ברשדסקי, שם, עמ' 82—84.

13. כמקור ראשי לידיעותיו על תולדות היהודים משמש לו חיבור רב הכרכים של I. M. Schröckh, Christliche Kirchengeschichte L'histoire Universelle depuis le commencement du mond jusqa present, שהיא תרגום של ה־E. Fueter, Universal History, שהופיעה בלונדון בשנים 1736—1765 (עליה ראה Geschichte der neueren Historiographie, München—Berlin 1925, עמ' 322—323). על פי הכרך הראשון של תולדות הכנסיה לשריוק, הוא רושם: „עם (העם היהודי) שנועד מקדמת דנא לשלוט, מושפל עתה עד עפר ובו בזמן שהוא מתרפש תחת עול זרים הוא לרוב ש ו ל ט על אלה שהוא שוכן ביניהם" — כתבי דרז'בין, כרך 7, עמ' 276.

14. דרז'בין, שם, עמ' 278—279.

לעולם והם נכונים לכל [דבר פשע]. הכבוד אין לו ערך כלל בעיני היהודי. הם רואים עצמם נעלים על כל האחרים״[15]. אם כי דרז׳בין מסתייג מהאשמת כלל היהודים בעלילת הדם, הוא מוסיף „באשר ליתר פשעי היהודים, הרי עליהם ידוע בודאות מן הנספח המצורף כאן סימן ו׳, שממנו משתמע שלעתים רחוקות מתרחש מעשה פלילי שלא יהיו מעורבים בו יהודים רבים או אחד מהם, אם לא בפועל ממש, הרי לפחות על ידי סיוע״[16]. דבריו של דרז׳בין קרובים מאד לטענתו של פריזל בנידון, אלא שהאחרון מדגיש יותר את הנסיבות המביאות את היהודי להתנהג כמות שהוא ומציג את התנהגותו: „אדם שאין לו דרך בטוחה לפרנס עצמו ואת בני ביתו יכול, ללא ספק, ליטול על עצמו כל התחייבות, להסכים למלא כל דרישה, אם רק ימצא לעצמו בכך טובת הנאה כלשהי. מכאן נובע שהיהודים יכולים, ואכן אף נעשים, מכשיר נוח ביותר למילוי חשאי של כל מיני עבירות ומעשי פשע. אפשר להיווכח באמיתות הדבר מן המשפטים הפליליים שאין בהם כמעט אחד שמישהו מהיהודים לא יהיה שותף בו״[17].

יוצא איפוא שהן בעיני פריזל ה,גאור׳ והן בעיני דרז׳בין השמרן היהודים הם חבר טפילים המתקיים על מרמה ופשע שיש לשנות באופן דחוף את אורח חייהם על מנת להגן על האוכלוסיה הכללית מפניהם. שניהם מושפעים השפעה מכרעת מן הסטריאוטיפ השלילי של היהודי כפי שנתגבש באירופה הנוצרית במשך ימי הבינים: היהודי הוא זר ומזיק. אלא ששניהם אינם אפילו מעלים על הדעת את הפתרון הימי־בינימי — גירושם הכללי של היהודים מן המדינה.

---

15. שם, שם, עמ׳ 281—282.
16. שם, שם, עמ׳ 286—287. למרות דבריו המסויגים של דרז׳בין בדבר עלילות הדם: „אני חושב שאם אף קרו כאלה אי־שם בזמנים הקדומים, הרי זה לא אחרת מאשר בגלל התפרצות אחדים מקנאיהם״, הוא מוסיף — „בכל זאת מצאתי לנכון שלא להתעלם מהם״. והוא מצרף בנספח ה׳ ,תזכיר מתיקים שנמצאו בארכיונים ביחס לשפיכת־דם נוצרים על־ידי היהודים׳ (שם, עמ׳ 340—342). בתזכיר שלוש האשמות יהודים ברצח נוצרים מן השנים 1783—1799. באחת מהן תרגם יהודי מומר מן ה„שולחן ערוך״ ומן התוספות שהיהודים צריכים דם נוצרי לפסח. התזכיר מסתיים במלים: „יש הרבה תעודות כאלו, על־פי השמועה גם בארכיונים אחרים, וגם התרגום מספריהם, המצורף כאן, מאשר מאורעות אלה״. על אחת מעלילות הדם המוזכרות בתזכיר הנ״ל, זו שבמחוז סננו — השוה את מאמרו של גסן, יהודים, עמ׳ 401—408. על יחסו הדו־משמעי, של דרז׳בין לענין עלילות הדם יכולה אולי להעיד העובדה ששנה קודם לכן, כאשר הוא נשלח לעיר שקלוב ברוסיה הלבנה כדי לחקור את תלונתם של יהודי העיר נגד אדונה של העיר, הגנרל זוריץ׳, הוא כתב אל הצאר: „עד אשר העם היהודי לא יצטדק בפני הוד מלכותך הקיסרית על הפשע הנזכר (עלילת הדם של סננו) המוכח בעליל נגד כל הנוצרים, אינני יכול בניגוד למצפוני, בלי הוראה מיוחדת מהוד מלכותך הקיסרית הנעלה, לקבל ולכבד את טיעוניהם ועדויותיהם נגד נוצרים״ (שם, עמ׳ 402—403). באשר לנספח ו׳ המוכיח, כביכול, את מעורבותם של היהודים בפלילים, הרי הוא מורכב מתרגום ארבעה קטעים מספר „שבט יהודה״ מהדורת הרודנא, שסולפו כך שכל מעשה הצלת יהודים או רדיפות על היהודים מתואר כאילו היה מעשה פשע שנעשה על ידי יהודים המתפארים בהצלחתם (דרז׳בין, שם, עמ׳ 342—343).
17. ברשדסקי, שם, עמ׳ 91.

דמיון רב מתגלה בין הצעותיו של פריזל לאלו של דרז'בין גם בברור הסיבות למצבם הירוד של היהודים, ואף בכמה מהצעות שינוי בתחומים העיקריים: אירגונם הדתי של היהודים, האוטונומיה הפנימית שלהם, מערכת החינוך ומקורות פרנסתם. ההבדל העיקרי בהצעות הוא, כאמור, בתחום מעמדם של היהודים בין יתר מעמדות המדינה ועצם זכות ישיבתם אפילו באזורים בהם הם ישבו זה מאות בשנים.

פריזל שם את הדגש על ליקויי חיי הדת: „היהודים, שהשלטון הניחם לעצמם, עסקו בפירוש מקומות שונים בכתבי הקודש שלהם. מכאן נתרבו הכתות בעם היהודי, הופיעו רמאים־קוסמים, שבסחטם כספים מן ההמון קל־הדעת הביאו אותו לדלדול, תוך כדי גרימת נזק למדינה... כל חברה (קהילה) מנהלת את ענייניה בנפרד מן האחרות, בלי שיהא לה שלטון עליהן ובלי להיות נשלטת על ידן, אלא כל אחת עומדת ברשות עצמה. זה יצר עילה לרמאים, המכונים אצלם זקנים (פטריארכים) או שלוחי־האל, להכריז על עקרונות אמונה חדשים, להפיץ כתות שונות, לעשות הכרזות משונות ולהנהיג חידושים על ידי פירושים שונים של סעיפים שקשה להבינם בדתם האמיתית, שאחדים מקבלים אותם ואחרים סולדים מהם. הם עסקו רק במחלוקות מרושעות ביניהם, בהביאם אלה את אלה לדלדול גמור בגלל התככים השונים. אם לראות את היהודים באופן זה אי־אפשר לומר שכל הלובש בגד יהודי ואינו עובר על הדת הנוצרית שייך לאותה דת עצמה[18].

הווה אומר, מגרונו של הרוסי מדברים גם מורשת השנאה ליהדות של הנצרות, גם ניסוחים של תקופת ההשכלה, וגם דעתם של משכילים יהודים ושמא אף ראשי־קהל שטענו: אילו במקום האנרכיה שהשתררה עם ביטול הועדים היה קיים ‚סדר דתי', כי אז ‚כתות החסידים וראשיהם הרמאים לא היו מרימים ראש.

נראה שהחסידים, תורתם, מנהיגהם והמחלוקות שנתעוררו סביבם נראו בעיני פריזל כגורם ראשי להתערערות סדרי הדת היהודית. כדאי לזכור שדעתו זו של פריזל הושמעה באפריל 1800, כלומר, לאחר שהשלטונות כבר דנו בהאשמות נגד רבי שניאור זלמן מלוזנא ונגד החסידות והקיסר עצמו פסק בסוף 1798 ש„התנהגות היהודים, שמשייכים אותם לאותה כת [לא נמצא] שום דבר המזיק למדינה, ולא פרוץ במידות או פוגע בשלווה הציבורית"[19]. דומה שהתבוננותו במאבקים בוילנא ותיאורי המשכילים העוינים לחסידות השפיעו מאוד על פריזל[20]. ואין תימא שבראש תיקוניו הוא מציע: „1) לבדוק ולחקור במה מהות דתם האמיתית, לעקור את כל הכתות, אמונות־

18. שם, שם, עמ' 84—85.
19. גסן — יהודים, עמ' 162.
20. דומה שבתאור פגעי החסידות ובהצעת התיקונים מורגשת השפעת החוברת של ישראל לבל (השווה בתרגום העברי של מ. וילנסקי, חסידים ומתנגדים, ירושלים תש"ל, כרך ב', עמ' 334—335).
Glaubwürdige Nachrichten von einer neuen und zahlreichen Sekte unter den Juden die sich Chasidim nennt, und ihren die Menschheit empörenden Grundsätzen und Lehren, Frankfurt am Oder 1799. Essai sur l'etat actuel des Juifs de Polonge et leur perfectabilité, Varsovie 1791, Israel Löbel, Jacques Calmanson.

תפלות, לאסור בכל חומרה להנהיג חידושים, שבאמצעותם הרמאים בפתותם את בני ההמון, משקיעים אותם בבורות גדולה יותר וסוחטים מהם את רכושם האחרון, שהשיגוהו בעמלם או אף על ידי מרמה. 2) לקבוע שהשלטון הדתי בכל הקיסרות יהיה אחד, בדומה ליתר הדתות. 3) שהוא (השלטון הדתי) לא יוכל לעשות דבר שהוא בניגוד לתקנות והוראות הממשלה הראשית״.[21]

לעומת זאת, דרז׳בין מכריז שאין הוא יודע מהי מהות הכת החסידית.[22] החוסאדים[23] הם „פורשים או אנשי כת אשר זה מזמן לא רב נבדלים בכמה מנהגים חדשים מן המסורות העתיקות שלהם. המחלוקת ביניהם גלויה לעין. הראשונים (המתנגדים) מתלוננים על האחרונים שהם מפתים לכתתם את בניהם, בייחוד אלה של הסוחרים העשירים ביותר, נוטלים מהם זהב וכסף, הנשאר לשם שימוש בלתי נודע אצל הצבוע הנ״ל (הוא הוא ר׳ שניאור זלמן מלוזנא), „צבוע זה, שראיתיו במו עיני, מאמינים בו ביותר החסידים הרואים בו את הפטריארך שלהם. רבים טוענים שבאמצעותו מעבירים הם (החסידים) מטבעות כסף וזהב לארץ ישראל לשם מעשי צדקה שם, בקוותם לבואו של המשיח, שהם מצפים כל שעה לבואו כדי שיקים את בית המקדש״. בכמה מקומות, טוען דרז׳בין, יש אצלם רבנים מקובלים[24] שעל ידי צרופי מלים שרירותיים מכתבי הקודש מרכיבים אמרות המתאימות לשאיפותיהם. „על ידי הגדות עתיד כאלו, מעשי קסמים וקנאות דתית, ויתירה מזו, בעדוד והעלמה אף של מעשים פליליים, מביאים הם את פשוטי העם למטרה הנראית להם. ולכן יהודים רבים אינם מתחילים שום מעשה חשוב בלי חישובי פסוקים או עצות של מקובלים אלה״.[25] אולם בסיכום שלו ואף בהמלצותיו אין דרז׳בין מתיחס לחסידים כלל. גישה זו נתקבלה גם על דעתה של הועדה שעבדה את החוקה ב־1804. התקנה של 1804 איננה מתיחסת באופן שלילי לחסידות. נהפוך הוא, סעיף 53 בה מתיר להם להקים בתי כנסת ולבחור רבנים משלהם. נסיונו של פריזל לגרום להתערבות השלטונות נגד החסידות לא נשא איפוא פרי.

ובדומה לזה בענין האוטונומיה הפנימית. פריזל לא ראה בה אלא אמצעי להשתלטות הראשים על ההמון היהודי ולניצולו: „כדי להשיג שלטון בלתי מוגבל על העם ולבססו, משתדלים הראשים להחזיקו בבורות, אמונות תפלות וקנאות. כדי שתהא להם עילה בטוחה לשדוד הם הנהיגו חברות שכונו בשם „קהלים״ ו„סביבות״, כביכול לשם איסוף מסי מדינה, אשר הם מטילים בשרירות לבם על הצבור כולו, בלי הגינות כלשהי. האלות שההמון ירא אותן ביותר, וכל מיני התחייבויות אחרות הנשמרות בסוד

---

21. ברשדסקי, שם, עמ׳ 92.
22. הוא טוען ש„כמה אנשים הנאורים בהשכלתם (כלומר משכילים יהודים) טענו בפני שכת זו דומה לאילומינאטים (ש. דובנוב, תולדות החסידות, עמ׳ 259 סבור שהמשכילים „שאבו ידיעה זו מספר האבטוביוגרפיה של שלמה מיימון״) והבטיחו לספק לי ספר אודותיה (כנראה את חוברתו של ישראל לבל), אולם כיוון שלא קיבלתי אותו ואין לי ידיעות בדוקות, לכן אינני יכול להעיד מהו בעצם טבעה של כת זו״ — דרז׳בין, שם, עמ׳ 284.
23. כך אצל דרז׳בין.
24. „קבליסטיקים״, בלשונו.
25. דרז׳בין, שם, עמ׳ 284—285.

תחת מסווה הדת, עושות פלסתר את מאמצי השלטון והשתדלויותיו להכיר בשלמות את כל הוראותיהם הפנימיות ולנקוט באמצעים הדרושים לשם הפסקת העוול ביניהם"[26]. „באופן זה, מצד אחד, משתדלים בכל האמצעים להחזיק בשלטונם על המון העם, בהסתירם מן השלטונות את מעשיהם הנפשעים, ומן הצד השני, העם, המוחזק בפחד ובבורות, אין לו דרך להשתחרר מן הדיכוי הזה. בלי כל מוסריות, בלי שאיפת כבוד נאצלה, בלי חינוך (הדגשה במקור) פונה [העם] לכל מעשה עוול כדי להשיג בדרך כלשהי אמצעים שבהם ניתן לשלם את המסים המוטלים על ידי הראשים, אשר מתוך תאוות בצע שלהם לא זו בלבד שמעלימים עין ומכסים על פשעיהם (של פשוטי העם), אלא אף מתירים להם את העוולות שהם גורמים לנוצרים. מכאן נובע, שפשעים לאין ספור, בהיותם נסתרים מן השלטון, נשארים ללא עונש, שכן או לפעמים חושפים את הפושעים שביניהם הם הנשפטים בבתי הדין שלהם[27]. בענין זה אינני יכול שלא להזכיר מעשה־רשע גדול וגלוי, שנאסר לעתים תכופות באופן החמור ביותר, אולם קיים גם היום לרעת הכל. אני מתכוון לחזקות ומערופיות... מינהג זה, שלאמיתו של דבר איננו אלא מונופולין, מביא תועלת לראשים בלבד וגורם לדלדולם של יתר היהודים..."[28].

בין ההצעות לשינוי המצב, שפריזל מדגיש, „יש לתקן שההנהגה היהודית תנהל את כל ענייניה בלשון הפולנית או שלפחות ייקבע פיקוח מיוחד שהשלטון הדתי לא יטול לעצמו עניינים שאינם שייכים לו... כיוון שמעטים הם העניינים השייכים לסמכותו של השלטון הדתי, די בבית דין דתי אחד לפלך שלם". נוסף על כך הוא מדגיש שעל ידי ביטול גביית המסים על ידי הקהלים ושיוך היהודים למעמדות הכלליים „היו מתבטלים הקהלים היהודיים ועמהם אלפי עוולות. נוסף על כך, על ידי חלוקה כזאת (לפי מעמדות), יהודים היושבים עתה קבוצות־קבוצות, היו מתפזרים באיזור כולו והיו מזיקים פחות לנוצרים, ואחד לשני, כשהם יחידים ולא בהמון"[29].

גם דרז'בין רואה בהנהגה העצמית אמצעי לדיכוי פשוטי העם על ידי הראשים. „קהלים כלומר בתי דין או מקומות הנהגה מורכבים, כמו בתי הכנסת שלהם (ר"ל הקהילות), מבחירי ראשיהם ורבניהם. הם קיימים מימי קדם ושולטים בעמם באופן שרירותי". כל גביות היהודים, חברה קדישא וקורובקי[29*] „מביאות לקהלים בכל שנה הכנסות בסכומים נכבדים, העולים לאין ערוך על המסים לממשלה [המשתלמים] לפי הנפשות שבמפקד. ראשי הקהל אינם מוסרים עליהם לאדם כלשהו. פשוטי העם, העניים ביניהם נמצאים בגלל כך בדיכוי חמור ודלות — והם הרוב. ההסתכלות בהם מעוררת סלידה. לעומת זאת ראשי הקהל עשירים וחיים בשפע. בנהלם את הממשל הכפול, הדתי והאזרחי, המסור בידיהם יש להם שלטון רב על העם". בניגוד לפריזל אין דרז'בין סבור שבאירגון היהודי הפנימי שורר אי־סדר וכל קהילה עומדת

---

26. ברשדסקי, שם, עמ' 84.
27. להלן (עמ' 91) הוא טוען: „לא קרה כמעט אף מקרה שיהודי ילשין על יהודי אחר שהוא רימה, גנב, רצח או ביצע פשע דומה אחר".
28. שם, שם, עמ' 86—87.
29. שם, שם, עמ' 92, 94.
29*. כלומר מסי קבורה ומסי עקיפין על מצרכים (בעיקר על בשר).

ברשות עצמה. נהפוך הוא: „קהלי המשנה המחוזיים משועבדים לקהל הפלכי וזה לבית הכנסת או לבית הדין הדתי העליון המתכנס לאסיפות יוצאות מן הכלל בבריסק או בווילנא, או במקום אחר, לרוב, על פי השמועה, מחוץ לקיסרות הרוסית. בית דין זה הוא המרכז העליון של הנהגתם. אליו מגיעים הערעורים בענייניים שונים מן הקהלים הפלכיים, דרך הדרגים התחתונים או קהלי־המשנה" [30]. זכרון מציאות ועדי הארצות בעבר נתערבב כאן בטעונים עוינים, שהחלו להלך במאות ה־17 וה־18 בדבר התכנסויות חשאיות של יהודים מארצות שונות.

דרז'בין מדגיש אף הוא את תוקפם של החרמות שלגבי העוברים עליהם מותר „אפילו לכתוב שטרות מזוייפים, לחתום באופן מסולף כאילו בידם ולאשר כל זאת בשבועה בבתי המשפט המקומיים. מכאן ניתן לראות ששבועת יהודי, שלא נתבעה על ידי הקהל שלהם, אין לה כל ערך בעיניהם" [31]. באותם התקהלויות או קהלים נקבעות וניתנות גם החזקות, כלומר זכות נצחית להחזקת חכירה או הכנסה, שלפיה הם, לפי רצונם, מוסרים [לאחד מהם] נכסים דלא ניידי זרים, כגון כפרים, אכסניות, טחנות, שדות מרעה וכו'" [32]. בסיכום: „אני מוצא שבתי הכנסת שלהם אינם אלא קיני אמונות תפלות ושנאה לנוצרים, הקהלים — Status in Statu מסוכן, ששום גוף מדיני מתוקן איננו צריך לסובלם: בפרוסיה הם בטלו. גביות הכספים משמשות יותר לדיכוי עמם מאשר לתועלת... חזקות — המצאה זדונית כדי להחזיק בידיהם שלהם בלבד כל חכירה והכנסה, היא צורת מונופולין מושלמת ביותר. חרמות — מעטה בלתי חדיר ומחלל־קודש של הפשעים הנוראים ביותר, המתבצעים לרעת הכלל והפרט..." [33].

בהמלצותיו טוען דרז'בין ש„בכל החברות היהודיות, בכל מקום שבקיסרות, לא צריכים להתקיים קהלים בשום צורה שהיא [34]. יש לבטל ולאסור בעונש אפילו את שמם וכן את החרמות, החזקות ויתר תקנותיהם המתחכמות. מזמן [ביצוע] התיקונים יימצאו היהודים בשליטה קבועה (כלומר של הפקידות הממשלתית), בהתאם למעמדם, בענייני משפט ודין [הן] בענייניהם שבינם לבין עצמם [והן באלה שיש להם] עם הנוצרים, מבחינה אזרחית, פלילית ומשטרתית. באשר לענייני דת, פולחנם ומנהגיהם [המרות תהיה] בבתי־כנסת, אם כי בהשגחת ראשי העיריה — בערים, של המשטרה הכפרית, קציני משטרה ובעלי אחוזות — במחוזות, [שישגיחו] כי באותם בתי־כנסת לא יידונו, פרט לעבודת האלוהים והלימוד שלהם, ענייניים אזרחיים ולא ייעשה דבר שהוא מזיק לחברה ופוגע בדתות אחרות... בגלל כך כל היטלי הקהל החמסניים הקודמים

---

30. דרז'בין, שם, עמ' 282—283.
31. בנספח ד' לתזכירו של דרז'בין מובא תרגום מפולנית, שהוא, כביכול החלטת קהל זלבה נגד יהודים שהפרו חרם בענין אציל פולני טיזנהאוז „עד כדי גילוי סודותינו". נגד אלה מותר „בכל העניינים לזייף את חתימת ידם ותעודות מזויפות אלו לאשר בשבועה כאמיתיות וצודקות עד אשר לא יתנו פיצוי פי שלושה לעומת הנזק וההפסד שנגרם בגלל התחברותם עם הנוצרים" (שם, עמ' 339).
32. שם, עמ' 285—286.
33. שם, עמ' 290.
34. בהערה הוא מציין: „הם בוטלו בפרוסיה ובקיסרות [האוסטרית]".

על העם היהודי יבוטלו ומסי הממשלה ייגבו מהם באותו אופן ובאותם מועדים כמו מן הנתינים האחרים...״ [35].

כללו של דבר, גם פריזל וגם דרז׳בין תובעים את חיסולה הגמור של האוטונומיה היהודית הפנימית המתוארת על ידי שניהם בצבעים הקודרים ביותר. אולם בתקנת 1804 יש הד קלוש בלבד לתביעות אלו. הקהל נשאר אחראי על גביית מסי הממשלה (סעיף 54), אולם הוא חייב למסור על כך דו״ח לקהילה ולשלטונות ואסור לו להטיל מסים נוספים בלי הסכמת השלטונות. בעניינים פליליים מסורים היהודים לסמכות בתי המשפט הכלליים (כבעבר), יש להם הזכות לפנות לערכאות אלו בענייני נכסים ושטרות, אולם בתי הדין היהודיים יש להם מעמד מוכר של בתי דין לבוררות (סעיף 49). בחירת הרב וראשי הקהל טעונה אישור השלטונות בערי הפלך והמחוז, אך בעיירות הפרטיות אסור לבעלי המקום להתערב בבחירה ולגבות כסף בעדה (סעיף 50). אפשר לומר שעל פי תקנה זו לא חל שינוי משמעותי במעמדן החוקי של הקהילות היהודיות.

פריזל ודרז׳בין מלאים ביקורת על מצב החינוך אצל היהודים. לדעת פריזל ״העם הזה אין לו כל חינוך כלל, ולא כללי מוסר, שעליהם מתבססת כל חברה, לכן אין דבר המזיק להם יותר מאשר אם יישארו העסקים, הקשרים והפעולות הנסתרות עתה של העם הזה בלא השגחה... הנוער היהודי אינו מתחנך לכך (להגינות, לסדר, לציות לחוקים) כלל. המדעים שלהם, שמלמדים אותם המורים המוחזקים על־ידי הקהל, מוגבלים לקריאה וכתיבה, ואילו החובות שבין אדם לחברו אינם ידועים להם כלל. אם אחד מהם, בגלל נטיה מיוחדת, ישכיל על־ידי קריאה וירכוש שם של מלומד (בלימודי חול), הרי יעזבוהו לנפשו, [הוא] לא יכנס לשום משרה ציבורית, יבלה את חייו ערירי, יתקיים על נדבות ויסיים את חייו בלי שום תועלת לחברה״ [36]. לכן מציע פריזל ש״הממשלה, כאשר היא מתחילה להשכיל את העם הזה צריכה לשים לב בראש וראשונה לחינוכו. בהניחה להם לעצמם רק לימוד הדת, צריך בהחלט לקבוע שהם ילמדו גם מדעים אחרים בבתי־ספר ציבוריים (הדגשות כולן במקור). כשהם ישיגו השכלה כלשהי ומוסריותם תתעצב, הם יתחילו, ללא ספק, להרתע מאותם הליקויים שבדרך כלל מיוחסים להם״. נוסף על־כך, הנישואים בגיל צעיר ״מפריעים לבני הנעורים להשתלם בהצלחה במדעים, באמנויות ובמלאכות״. בגלל ריבוי הילדים הם גם נחלשים מבחינה גופנית ומתדלדלים. ״מסיבות אלו רצוי לקבוע תקנה שגברים לא יכנסו בברית נשואים לפני גיל 20 ולפני שרכשו לעצמם אמצעי בטוח לפרנסתם״ [37].

תאורו של דרז׳בין גם הוא עוין ומזלזל כלפי תרבות היהודים וחינוכם, אלא שהוא הדגיש גם את חשיבות לימוד התורה בעיניהם ובכך הוא שונה במקצת מפריזל: ״הם מחנכים את ילדיהם בהקפדה יתירה רק בענייני דתם ודיעותיהם הקדומות, אולם אינם מלמדים שום דבר אחר ולא מורים כללי נאמנות והגינות. נהפוך הוא, הם מעודדים ומכוונים למרמה, אם־כי מתפארים

35. שם, עמ׳ 320—321.
36. ברשדסקי, שם, עמ׳ 87—88.
37. שם, שם, עמ׳ 92—93.

שיש ביניהם אנשים בעלי ידיעות מופלגות. בעד הוראת התלמודים הם משלמים הרבה, בלי לחסוך. ראיתי זקנים וצעירים המתעוותים והמתנודדים תוך צווחות על ספריהם אלה מזריחת השמש עד שקיעתה... כל עוד בתי־הספר ימשיכו להתקיים במצבם הנוכחי אין תקוה, ולו קטנה, לשינוי נימוסיהם...״ [38]. לכן הוא טוען, „צריך להשכיל את היהודים, להעביר מהם את האיבה לבני דתות אחרות, לקרב אותם אל [הנוצרים]. על־כך מתבססים הסדרים הפרוסיים שעל־פי דוגמתם הוא מציע להורות לנערים עד גיל 12, את יסודות הדת האמיתיים, בלשון עברית צחה, „תוך סילוק, במדת האפשר, של פירושים מזיקים״. אחרי גיל זה יש להורות בבתי־הספר הכלליים רוסית, גרמנית, פולנית, חשבון ומדעים אחרים. לתרגם ספרים עבריים לרוסית ושפות אחרות, להטיל צנזורה על הדפסת ספרים עבריים ולאסור על הבאתם מחו״ל. מדי פעם בפעם לשלוח מפקחים לבית־הספר לבדוק האם אין בהם ספרים אסורים. לאסור על נשואי הגברים עד גיל 17 ונשים עד גיל 15, ולעודד אלה מן היהודים שרכשו השכלה [39].

פריזל ודרז׳בין דורשים גם יחד להמיר את לבוש היהודים בלבוש המקובל, והאחרון גם דורש ששטרי החוב „ביניהם לבין הנוצרים ייכתבו רוסית, גרמנית או פולנית, ואין להתיר כלל [שיכתבו] עברית או ארמית״ [40].

גם ההצעות בתחום זה לא נתקבלו ברובן בחוקת 1804. ליהודים רק הותר לשלוח ילדיהם לבתי־הספר מכל הרמות (סעיפים 1—6), והוטלה חובה להורות את אחת השפות הלועזיות בבתי־הספר היהודיים (סעיף 6). כן הוטלה החובה לניהול רשימות, פנקסי מסחר ושטרות באחת משפות הלעז (סעיפים 7—8). חובת ידיעת השפות הוטלה (החל מ־1812) על נושאי משרות בקהל וברבנות וכן לנבחרים לעיריות (סעיפים 9—10), חומרה שלא חלה על הנוצרים, שרוב נבחריהם לא ידעו קרוא וכתוב. חובת נשיאת לבוש לא־יהודי חלה על הנבחרים לעיריות ועל תלמידי בתי־הספר התיכוניים בלבד. שני בעלי ההצעות ראו ביהודים יסוד טפילי ומזיק מבחינה כלכלית, נמרצת של הממשלה בחינוך היהודי והנהגת תקנות מחמירות בענין הנישואין והלבוש לא זכו לאוזן קשבת אצל מנסחי החוקה החדשה. יוצא מכלל זה הוא האיסור על השטרות והפנקסים בעברית, מחשש מרמה (הגנה על התושבים העיקריים!) מצד הבאים במגע עם השלטונות והציבור הלא־יהודי [41].

התערבות ממשלתית של ממש חלה בחוקה זו בתחום התעסוקה והפרנסה בלבד (סעיפים 3—4, 10). הצעותיהם של פריזל ודרז׳בין שקראו להתערבות וזאת היתה דעתם לא לגבי פונדקאים וסרסורים בלבד, אלא אף לגבי רובם הגדול של הסוחרים ובעלי־המלאכה [42]. לדעת פריזל „רובם הגדול (של הסוחרים

---

38. דרז׳בין, שם, עמ׳ 281.
39. שם, שם, עמ׳ 328, 329, 323.
40. ברשדסקי, שם, עמ׳ 95; דרז׳בין, שם, עמ׳ 326—327, 331. תכניתו של דרז׳בין מפרטת את סוגי הלבוש שיותר ליהודים ללבוש על־פי מעמדם החברתי. איסור כתיבת השטרות בעברית מופיע בסוף המאה הי״ח בתחיקה הצרפתית, האוסטרית והפרוסית הנוגעת ליהודים.
41. ברשדסקי, שם, עמ׳ 93—95.
42. דרז׳בין, שם, עמ׳ 310—319. כן השווה מאמרי (למעלה הערה 1), עמ׳ 30—33.

היהודים) לוקח את הסחורות בחו"ל באשראי או שלווה כאן את ההון, הופך לבעל־חוב ולאחר מכן מכריז על עצמו כפושט־רגל". וגם בעלי־המלאכה עוסקים במקצועות „הדורשים פחות כוח ומאמץ...אף פעם אינם מגיעים לשלמות, ומיד לאחר שרכשו הרגל כלשהו בעבודה, הופכים לאומנים [עצמאיים], מבלי להכיר יפה את המלאכה" [43]. גם דרז'בין טוען ש„היהודים עוסקים במסחר, ואחדים, וגם אלה מעטים, במלאכות קלות... ובכלל מוכרח אני לומר שכל המסחר היהודי ספק אם הוא מועיל למדינה ולאוצר [המדינה]... ובמקום שרבים מהם גרים, באותן ערים בכלל שורר יוקר של מצרכי מזון" [44]. אולם הצעותיהם לשינוי המצב בתחום זה שונות זו מזו, כאמור. פריזל מציע לפזר את הסוחרים ובעלי־המלאכה היהודים בין כלל אנשי אותם המעמדות ואילו את יתר היהודים לכוון לחקלאות. אין הוא מזכיר אמצעי כפיה במפורש ובכל זאת דעתו נחרצת ש„אלה שלא יעסקו במסחר או באמנויות צריכים בהחלט לעסוק בעבודת האדמה...". הוא מדגיש שיש להגן על היהודים שיופנו לחקלאות מפני נסיונות ההצמתה מצד בעלי־האחוזות; שיש להקצות להם אדמות ממשלתיות לעיבוד, עצים לבנין, בתים ולשחררם לעשר שנים ממסי המדינה. כלומר, הוא מפרט את העדוד שהשלטונות חייבים להעניק למתישבים החדשים, אולם בין השיטין ברור שאלה שאינם סוחרים או בעלי־מלאכה לא יוכלו למצוא את מחייתם, אלא מן החקלאות בלבד. ותוך שנתיים ימים הוא תובע לאסור על היהודים את שריפת הי"ש והחזקת בתי־מזיגה" [45]. כלומר, רבים מן היהודים יגיעו להתפרנס מעבודה חקלאית, אם לא מחמת העידוד, הרי מחוסר ברירה אחרת.

דרז'בין גלוי ותקיף הרבה יותר: הוא מציע להשאיר במקומות הישיבה הישנים אחוז קטן בלבד של סוחרים ועירונים ואילו את כל היתר להעביר (למעשה לגרש) לשטחים הריקים שברוסיה החדשה (חופי הים השחור) ופלך אסטראחאן, אלא אם כן הם יוכלו לעבור לחקלאות, על שטחי אדמה מספיקים, במקומות ישיבתם הישנים. מי שיתיר ליהודים להתישב בעיירותיו או על אדמותיו עליו להתחייב לא למסור להם שום ענף משק בחכירה, בייחוד לא בתי־מזיגה, ולאסור עליהם את העיסוק במסחר. בעל־אחוזה שלא יקיים איסורים אלה ייקנס ויאבד את זכותו לשריפת יי"ש. ואילו היהודי — אם יעסוק בכך שלא בידיעת בעל־המקום — יגורש לכל ימי חייו לעבודות־פרך לסיביר, בלי אשתו; אם יעשה זאת בידיעת הבעלים — יולקה בשוטים [46].

את איסור ייצור הי"ש ומכירתו על־ידי היהודים דרשו בעלי־האחוזות בליטא וברוסיה הלבנה הן בפניותיהם לערכאות הממשלתיות והן בתזכיריהם שהגישו לפריזל ולדרז'בין. אולם גם החוקה הפרוסית מ־1797 [47] אוסרת על מכירת בירה או י"ש לאיכרים בהקפה או תמורת תוצרתם וכן אוסרת היא להחזיק בבתי־מזיגה ובפונדקים סחורות שאינם צורך ישיר של המבקרים בהם.

---

43. ברשדסקי, שם, עמ' 88—89.
44. דרז'בין, שם, עמ' 287.
45. ברשדסקי, שם, עמ' 93—95.
46. דרז'בין, שם, עמ' 307—308, 312—313.
47. ראה למעלה הערה 7.

המגמה שנסתמנה בתחיקה הרוסית לאסור על ישיבת סוחרים ועירונים בכפרים[48] מתגלה בתוקף גם בפקודה הפרוסית הנ"ל, וכמו־כן האיסור הגמור ליהודים לעסוק ברוכלות, בעיר ובכפר גם יחד, והטלת פיקוח חמור על הלוואות היהודים לאיכרים. נמצאנו למדים שמגמות השליטים האבסולוטיים הנאורים' במלכויות שירשו את פולין־ליטא לאחר חלוקתה בהגדרת מעמדם החוקי של היהודים היו דומות, בייחוד בתחום הכלכלה. דמיון זה נבע הן מן הרצון להפיס את דעתם של תושבי השטחים המסופחים ובייחוד זו של האצולה הפולנית והן מחוסר האמון המושרש בעסקיו של היהודי ונטית הפקידות של המדינה הריכוזית לפקח בהתמדה על מעשיו של כל נתין. אלא שפריזל ודרז'בין גם יחד אינם מרבים לדון בכל אלה בהצעותיהם, שכן ממילא לשיטתם יועברו רובם המכריע של היהודים (פרט לסוחרים ובעלי־מלאכה מעטים) לעסוק בעבודת האדמה וכל עיסוק אחר יאסר עליהם. במגמה מרכזית זו מרובה המשותף שבין שתי ההצעות ומנקודת ראותם של היהודים היתה חומרה רבה בשתי ההצעות כאחד.

תקנת 1804 מתונה בהשוואה להצעות פריזל ודרז'בין. היא מעודדת יהודים לעבור לעבודת האדמה על־ידי הקצאת קרקעות ושיחרור ממסים, אולם מדגישה ששום יהודי לא יועבר להתישבות חקלאית בכפיה (סעיף 18). יהודי שיקנה אדמה ויישב עליה 30 משפחות אף יותר לו שם מסחר במשקאות (סעיף 15). יהודים גם יקבלו חתימה בייסוד בתי־חרושת והחרשתנים, וגם בעלי־המלאכה, יהיו פטורים מכפל מסים (בהשוואה לבני מעמדם הנוצרים) שהוטל על היהודים ב־1794 (סעיפים 21, 24). כמו־כן יותר לבעלי־המלאכה להצטרף לחבורות־אומנים (צחים — סעיף 23). התקנה הפוגעת ביותר ביהודים היה האיסור, החל בשנת 1807 (או 1808) להחזיק בחכירות, בתי־מזיגה ופונדקים שבכפרים ואף להתגורר בכפרים בכלל (סעיף 34) והעונשים הכבדים הצפויים על העוברים על התקנה הזאת (סעיפים 35, 36, 39). גם בערים ובעיירות שבהם הותר ליהודים המסחר במשקאות, נאסר עליהם למכור אותם בהקפה (סעיף 41).

רבות נכתב על הפגיעה שסעיפים אלה פגעו ביהודים, על ההשתדלות הרבה של נציגי היהודים לביטולם ואף על דעתה השלילית על הגזירות הללו של הועדה הממשלתית המיוחדת בראשותו של פופוב שנתמנתה ב־1809 והגישה את המלצותיה ב־1812[49], אולם ברור שבהשוואה להצעות שהוצעו ל„תיקון" מצב היהודים על־ידי דרז'בין ואף על־ידי פריזל היתה תקנת 1804 בכללותה בבחינת הרע במיעוטו, מנקודת ראותם של היהודים, ויש בה דמיון רב לתקנות דומות באוסטריה ובפרוסיה.

כידוע היתה התקנה משנת 1804 פרי עבודתה של ועדה מיוחדת שהצאר החדש אלכסנדר מינה ב־9.11.1802 כדי לבדוק את חוות דעתו של דרז'בין ולתקן את מצב היהודים[50]. ובאחת מישיבותיה, בספטמבר 1803, רשמה

---

48. ראה מאמרי (למעלה הערה 1), עמ' 24, 28—29.
49. גסן — יהודים, עמ' 326—335.
50. שם, עמ' 74.

הועדה ביומנה את המלים הנודעות: „תיקונים הבאים מכוחו של השלטון, אינם איתנים כלל, ובמיוחד סיכוייהם מעטים שעה שהשלטון צריך להאבק עם מנהגים בני מאות בשנים, בטעויות מושרשות ואמונות טפלות נחרצות... מוטב ובטוח יותר להוליך את היהודים לקראת שלמות על־ידי פתיחת הדרך בלבד לקראת תועלתם שלהם... בלא שימוש בכפיה כלשהי... ככל האפשר פחות איסורים וככל האפשר יותר חרות...“ [51]. ובדין מציין גסן שיש במלים אלו סטיה ממגמתו של דרז׳בין „שתוכניתו היתה רצופה אמצעי כפיה בלבד...“ [52], אלא שהועדה שמוכנה היתה לנהוג במתינות בכל הנוגע לענייני היהודים הפנימיים ראתה מחובתה לנקוט באמצעים תקיפים ואף אכזריים כדי „להגן על האוכלוסיה העיקרית“. כלומר, כאשר, לדעתה היה ניגוד בין טובתם של היהודים לזה של האחרים נטתה לנטוש את דרך המתינות ולנקוט באמצעים נמרצים [53]. הועדה ציינה באיגרת בעת הגשת הצעת החוקה של 1804 ש„בכל העניינים והידיעות, שהגיעו לעיונה היא מצאה סימנים גלויים של עוולות אלו ויסוד לתלונות, שהוגשו נגדם (נגד היהודים) פעמים כה רבות. מחאות אלו הגיעו עד כדי כך שכמה בעלי־אחוזות ואנשים שעסקו במקום בבדיקת מחיות היהודים, מיחסים במיוחד להם (כלומר ליהודים, שהם הגורמים) את העוני החמור וההתרוששות בו מצויים תושבי כפרים רבים בפלכים בהם יושבים היהודים. החזקת חכירות ועסקי הייש [המצויים] בידי היהודים הם לדעת אותם אנשים רעה חולה נסתרת, המופיעה בצורות רבות ומגוונות, המכלה את כוחות העם, הבולעת את כל פרי עמלו, [הם] המכשיר האכזרי ביותר של תאוות־הבצע, הדיכוי והצרות. תלונות אלו הגיעו כבר מזמן לממשלה...“ [54].

לזכותה של הועדה יש לציין שהיא ראתה צורך להצטדק על החלטתה הקשה, ובאותה איגרת עצמה המשיכה לטעון: „כלום אפשר לראות בתקנה זו (איסור הישיבה בכפרים) תקנה מגבילה, שעה שיחד עמה נפתחים בפני היהודים אמצעים רבים אחרים, לא זו בלבד כדי לקיים עצמם במצב של אמידות, אלא גם לערוך רכישות בחקלאות, בבתי־חרושת, במלאכות, כשיחד עם כל זאת נפתחת בפניהם הדרך אף לרכוש אדמות בבעלותם? כיצד על־ידי הגבלת ענף אחד של עיסוק יכול להיות מדוכא עם בתוך מדינה שאלפי [דרכים] אחרות פתוחות בפניו, במקום בו אדמות מתאימות לחקלאות ומחיות שונות בפלכים בעלי אדמה פוריה, ומיעוט אוכלוסין מהוות מקור

---

51. דברים אלה שדובנוב מיחס אותם להשפעתו הברוכה של ספרנסקי, המדינאי הליבראלי, שגילה ענין רב בעבודת הועדה (History of the Jews in Russia and Poland, Philadelphia 1946, כרך א׳, עמ׳ 340), אינם אלא הבאה כמעט מילולית מדברי מונטסקיה: „...זה הרוצה לשנות מנהגים ונימוסים, איננו צריך לשנותם על־ידי חוקים... בדרך כלל העמים קשורים מאד למנהגיהם ולשלול אותם מהם באלימות פירושו לעשותם אומללים: לכן לא צריך לשנותם (את המנהגים), אלא לעודדם (את העמים) לשנותם בעצמם“... (Montesquieu, De l'esprit des lois, ed. G. True, Paris 1956, Livre XIX, Chap. XIV.).
52. שם, עמ׳ 76—77.
53. באיגרת הלווי של הועדה לצאר בעת הגשת הצעת התקנה החדשה צויין שהועדה היתה „נאלצת על־ידי הכורח עצמו לקבוע הגבלה זו“, שם, עמ׳ 304.
54. שם, עמ׳ 305.

לעושר בטוח, מתמיד ומוגן על־ידי החוקים, בו מוצרים מקומיים מצפים רק ליד פעילה וחרוצה כדי ליסד בתי־חרושת שהם גם מביאים רווח וגם בטוחים?״ [55]. הוועדה נסתה להעמיד פנים או לשכנע עצמה שהגזירה אינה פוגעת ביהודים, אולם תוך תקופה קצרה אף פקידי ממשלה ונציגיה נוכחו לדעת שאין הדבר כן. התוצאה המעשית היחידה של תקנת 1804 היתה, איפוא ראשית גירושם של היהודים מן הכפרים. „התיקונים״ האחרים שהוצעו על־ידי דרז׳בין ופריזל ברובם הגדול לא נכללו באותה חוקה. אולם החוקים של שנות ה־40 (ביטול ההכרה בקהל, הנהגת בתי־ספר ממשלתיים, „סיווג״ היהודים ל׳מועילים׳ ובלתי־מועילים׳ תוך הטלת חומרות מרובות על אלה האחרונים שהם היו רובם הגדול של היהודים) יש בהם יסודות רבים שמקורם בהצעות פריזל ודרז׳בין בשנת 1800.

בסופו של דבר, תקנת 1804 מיוסדת על פשרה בין מגמות שילוב היהודים בחייה של רוסיה, שהחלה בהן עוד יקתרינה השניה לבין הכניעה ללחץ האצולה והעירונות של תחום המושב, שהציגו את היהודים כסיבה עיקרית של כל חוליי האזור. לכאורה היהודים „הם חופשיים ונמצאים תחת חסותם המדויקת של החוקים בשווה עם כל הנתינים הרוסיים האחרים״ (סעיף 42). למעשה הם מוגבלים במקום ישיבתם ובמשלוחי־ידם ומוטל עליהם כפל מסים, ואף שהועדה לא קיבלה (יתכן בהשפעת ספרנסקי או פוטוצקי) את טיעוניהם והצעותיהם של דרז׳בין ופריזל כאחד היא בכל זאת לא הצליחה להשתחרר מן הדימוי של היהודי הזר, הטפיל והגורם נזק, הטתה אוזן קשבת לטיעוני אויבי היהודים ויצאה להגן על „התושבים העיקריים״. למעשה גם הועדה הנאורה בחרה בדרך הנוחה ביותר, לראות סיבה עיקרית לסבל האיכרים ולפגעי האזור, בחוליה החלשה ביותר במערך החברתי של רוסיה הדרומית והמערבית — ביהודי. גם בזה היא קבעה תקדים למאה שנים ויותר.

* * *

נוסח תקנת 1804

9 לדצמבר 1804, תקנה שאושרה על־ידי המלכות.

על סידור היהודים
צו שמי [56] שניתן לסנט.

לפי תלונות שהגיעו פעמים רבות אלינו ואל הסנט המושל [57] על שימוש לרעה והפרעות המזיקות עבודת־האדמה והחרושת של התושבים, המתרחשים

---

55. שם, עמ׳ 313—314.
56. שניתן על־ידי הצאר אישית בשמו.
57. הגוף המנהלי העליון ברוסיה, המפקח על המנגנון הממשלתי כולו. כמו כן מוסד שיפוטי עליון.

באותם פלכים בהם יושבים היהודים, מצאנו לנחוץ בצו שניתן לסנט המושל ביום 9 לנובמבר 1802 להרכיב ועד מיוחד לבירור העניינים הנוגעים לנדון ולשם בחירת האמצעים לתיקון מצבם הנוכחי של היהודים.

הועד, לאחר שאסף את כל הידיעות השייכות לכך, ולאחר ששקל הצעות שונות שהוצעו עד כה לסידור היהודים, הביא בפנינו תקנה שחוברה מחדש בשבילם, תוך הסברה, בתזכיר מיוחד, של היסודות עליהם היא מתבססת.

לאחר שבדקנו תקנה זו, אנו מוצאים את העקרונות שנקבעו על־ידי הועד לצודקים מאוד וכל סעיפיה כמתאימות, הן לשיטת המתינות והדאגה לאושרם האמיתי של היהודים, והן כמיוסדות על תועלת התושבים העיקריים של אותם הפלכים, בהם מותר לשבת לאנשים אלה (ליהודים).

לכן אישרנו תקנה זו ואנו מעבירים אותה במצורף אל הסנט המושל יחד עם תזכיר, לשם ביצוע מדוייק של כל ההוראות הכלולות בה.

התקנה בדבר היהודים

ע ל ה ה ש כ ל ה

1. כל ילדי היהודים רשאים להתקבל וללמוד, בלי כל הבדל מילדים אחרים, בכל בתי־הספר העממיים, הגימנסיות והאוניברסיטאות ברוסיה.
2. אף אחד מילדי היהודים, הנמצא בבית־הספר בזמן חינוכו, אינו צריך להיות בשום צורה ואופן מודח מדתו, ואין להכריחו ללמוד דברים שהם בניגוד אליה (לדתו) או אפילו שאינם בהתאם לה.
3. ילדי היהודים הלומדים בבתי־הספר של הקהילות המקומיות, הכנסיתיות ושל המחוזות רשאים ללבוש מלבוש יהודי; אולם אלה הלומדים בגימנסיות עליהם להיות לבושים, לשם האחידות והנימוס, בלבוש גרמני או פולני.
4. ילדי היהודים יתקבלו גם לאקדמיה לאומנויות של פטרבורג אם יגלו את הכשרון והנטיה לכך; אז יצטרכו ללבוש לבוש גרמני.
5. אלה מן היהודים אשר ישיגו בכשרונותיהם באוניברסיטאות דרגות מסוימות של הצטיינות ברפואה, בכירורגיה, בפיסיקה, במתמטיקה ובמדעים אחרים, יוכרו באותן דרגות ויעלו לדרגות אוניברסיטאיות, בשווה עם נתיני רוסיה האחרים.
6. אם לא ירצו היהודים, למרות כל העדודים האלה, למסור את ילדיהם לבתי־הספר העממיים הכלליים, יש לכונן על חשבונם בתי־ספר מיוחדים שילדיהם ילמדו בהם, ולשם כך יש לקבוע את המס הדרוש, לפי ראות־עינה של הממשלה. בין מקצועות לימודיהם [באותם בתי־הספר] חייבת להיות אחת השפות: רוסית, פולנית או גרמנית.
7. כעבור שש שנים, אחרי פרסום התקנה הזאת, צריכים כל פנקסי החשבונות, ובכלל כל מהברות שהן (ר״ל פנקסים) של הסוחרים וכל רשימות בין היהודים להיות כתובים באחת מן השפות הנ״ל, כלומר, ברוסית, פולנית או גרמנית, או לכלול תרגום בצדם. בלעדי זאת לא יהיו תקפים בתביעות ובבתי־דין.
8. כל היהודים המתגוררים בקיסרות הרוסית, אם כי יש להם חרות גמורה להשתמש בלשונם בכל ענייניהם, הן הנוגעים לאמונתם והן לעסקי

הבית, חייבים החל מה־1 בינואר 1807 להשתמש בלשון הרוסית, הפולנית או הגרמנית בכל התעודות הציבוריות, בהתחייבויות, שטרות ותעודות־מכר מכל המינים. בלעדי זאת לא תרשמנה התעודות ולא תצורפנה לתיקים.

9. בהתאם לתקנה זאת, בבחירה הראשונה של חברי העיריות מבין היהודים, אלה שירצו להתקבל לתואר הצטיינות זה (כלומר ירצו לשבת במועצות העירוניות לאחר הבחירה) בפלכים שסופחו מפולין, צריכים לשם האחידות, והסדר הכללי, ללבוש לבוש פולני או רוסי, באם לא ירצו ללבוש לבוש גרמני; ואילו בפלכים הרוסיים שמותרת בהם ישיבת־קבע של יהודים, באם ייבחרו יהודים לחברי עיריות, צריכים ללבוש לבוש גרמני. — החל משנת 1808 אף אחד מן היהודים לא יוכל להיבחר לחבר עיריה, אם לא יקרא ויכתוב באחת הלשונות — רוסית, גרמנית או פולנית.

10. מראשית שנת 1812 איש לא ייבחר ולא יתמנה למשרה בקהל או ברבנות, אם לא ידע קרוא וכתוב באחת הלשונות הנ"ל.

על המעמדות השונים של היהודים ועסקיהם ועל יתרונותיהם:

11. כל היהודים נחלקים לארבעה מעמדות: א) חקלאים; ב) בעלי תעשיה ובעלי מלאכה; ג) סוחרים; ד) עירונים.

(א) יתרונותיהם של החקלאים

12. החקלאים מבין היהודים הם כולם בני חורין ובשום פנים ואופן אינם עלולים להיות משועבדים למישהו או להמסר לשלטונו של מישהו.

13. החקלאים מבין היהודים, כמו גם בעלי התעשיה, האומנים, הסוחרים והעירוניים, יכולים לרכוש בדרך של קניה, קרקעות בלתי־מאוכלסות, למוכרן, למשכנן, למוסרן במתנה או לצוותן בירושה, בפלכים[58] של ליטא, רוסיה הלבנה, רוסיה הקטנה, קיוב, מינסק, ווהלין, פודוליה, אסטרחאן, קאוקאז, יקטרינוסלב, חרסון וטאבריה[59], בכל גבולות הצו מ־12 לדצמבר 1802.

14. בהשתמשם בזכות לקנות קרקעות, יכולים היהודים לעבדם בעזרת פועלים שכירים על־פי הסכם עמהם וחוזים.

15. אם יהודי יקנה קרקע שלא יושבה קודם לכן, ויאכלס אותה על־פי חוזים והסכמים על־ידי 30 בתים או משפחות לפחות, אז יורשה לו במקום ישוב חדש זה לקיים מכירת משקאות, אם זו מותרת בישובים אחרים באותו פלך על־פי התקנות הכלליות.

16. מותר ליהודים לחכור אדמות מבעלי האחוזות, לערוך עמהם הסכמים ואותם הסכמים, לאחר שנרשמו בערכאות יש לקיימם כהתחייבות קדושה וללא ערעור כלשהו. זאת תוך הבנה שהם לא ימכרו יי"ש בשום צורה. יהודים שהתישבו מרצונם הטוב על אדמות בעלי־האחוזות, פטורים למשך חמש שנים מכל מסי המדינה. הנחה זו כוחה יפה רק לגבי אותם יהודים שיתישבו ביישובים מיוחדים.

---

58. פלך—גוברניה, היחידה האדמיניסטרטיבית הראשית של הקיסרות הרוסית.
59. קרים.

17. אותם היהודים שאין ביכולתם לקנות קרקעות או לחכור אותן מבעלי האחוזות, יכולים להתישב על קרקעות הממשלה בפלכים של ליטא, מינסק, ווהלין, פודוליה, אסטרחאן,קאוקז, יקטרינוסלב, חרסון וטאבריה. בכמה מן הפלכים הללו יוקצו למטרה זו, לרוצים בכך, בזמן הראשון עד 30 אלף דיסטין[60].

18. איש מן היהודים לא יוכרח לעבור להתישבות [חקלאית], אולם אלה שיתישבו יהיו פטורים לעשר שנים מכל המסים, פרט לחובות החלות על הקרקע; ולשם סידורם [הראשון] יקבלו הלוואה, שחייבים יהיו להחזירה תוך שנים מספר, בתנאים בהם ניתנת הלוואה כזאת למתישבים מחו"ל.

19. יהודים שיתישבו בפלכים הנזכרים הן על אדמות בעלי האחוזות והן על אדמות הממשלה, ישלמו לאחר שנות הפטור את כל ההיטלים, בשווה עם נתינים אחרים השייכים לאותו מעמד. כמו־כן בפלכים בהם כבר יושבים יהודים יהיו אלה מהם שיעסקו בחקלאות פטורים ממסים כפולים לאוצר.

(ב) יתרונות בעלי התעשיה ובעלי המלאכה:

20. הרשות ליהודים להקים בתי־חרושת מכל הסוגים בפלכים שבהם מותר להם לשבת על־פי היסודות והחירות של כל נתיני רוסיה.

21. בעת יסוד בתי־חרושת הדרושים ביותר [למדינה], כגון בתי־חרושת לאריגי צמר, לאריגי פשתן, עיבוד עורות ואחרים מאותו סוג, יכולה הממשלה, אחרי שתיווכח כראוי (כי אכן דרושים הם), לתת ליהודים עידוד מיוחד על־ידי הקצאת קרקע דרושה ומתן הלוואה כספית. לשם כך יוקצב שנה שנה, בכל אחד מהפלכים שסופחו מפולין, סכום עד 20 אלף רובל, כדי שמן ההון הזה תנתנה הלוואות, לפי ראות עיניו של מושל הפלך, אחרי שיבוא בדברים עם המיניסטריון לענייני פנים, לאותם היהודים שירצו לייסד בתי־חרושת נחוצים ביותר ומועילים ביותר. ולא ידרשו להלוואות או משכונות, אלא יסתפקו בערבותם של יהודים נכבדים אחרים. ואילו ליתר עדוד של יהודים ליסוד בתי־חרושת, אלה מהם שיעסקו בבתי־חרושת ישלמו מס־יחיד (ר"ל יהיו פטורים מכפל מסים) מן הזמן שיאספו ידיעות מדוייקות בכל עיר על אנשים העובדים בבתי־חרושת אלה. מותר ליהודים ליסד בתי־חורשת גם על אדמות בעלי־האחוזות על־פי תנאים שהוסכמו מרצון.

22. גם לבעלי־האחוזות שייסדו על אדמותיהם בתי־חרושת שינוהלו על־ידי יהודים בחכירה ועל־פי הסכם, יינתנו הלוואות כספים נגד משכונות בתנאים נוחים, וכמו־כן יינתן עידוד מסוג אחר לאחר שיבדקו התנאים ותוכח תועלתם הממשית.

23. בעלי־המלאכה מן היהודים רשאים לעסוק בפלכים הנזכרים בכל אומנויות שאינן אסורות לפי החוק, ושום הנהלה של בעלי מלאכה ושל חבורת אומנים אינה רשאית בשום אופן להפריע להם בזה; יש להם גם הרשות

60. דיסטינה — 1.09 הקטר.

להירשם כחברים בחבורת האומנים, אם אין זה מתנגד לכתבי הקיום שניתנו לכמה ערים במיוחד.

24. בעלי־המלאכה מן היהודים יהיו משוחררים ממס־כפול על אותו יסוד עצמו, כפי שנאמר למעלה (סעיף 21) לגבי המועסקים בתעשיה.

25. אם לא ימצאו להם בעלי־המלאכה מספיק עבודה ואמצעי קיום באחד מן הפלכים הנ״ל, הם צריכים לפנות לשר הפלך אשר יתקשר על־כך עם מיניסטר הפנים. כתוצאה מכך יקבעו עבורם השיטות, כיצד ליסד באופן מועיל את חרושתם בפלכים המיושבים פחות— יקטרינוסלב, חרסון, טאבריה וקאזאן.

(ג) יתרונות הסוחרים והעירונים.

26. סחר פנים וחוץ מכל המינים, מותר ליהודים בפלכים הנ״ל במדוייק על יסוד התקנה בדבר הערים והתחיקה שאחריה.

27. על אותו יסוד עצמו מותרים ליהודים משלוחי יד מכל הסוגים ומסחר קמעוני, כולל סחר היי״ש, הן בסיטונות והן בקמעונות, תוך ההגבלות שנקבעו להלן (סעיף 40).

28. יותר לבעלי־התעשיה, בעלי־מלאכה, אומנים וסוחרים לנסוע לזמן קצוב לפלכים הפנימיים[61] ואף לבירות[62], לשם עסקי מסחר, השתלמות באמנויות, להוכחת הישגים מיוחדים במלאכות ובחרושת, אך זאת לפי תעודות־מסע של שרי פלכים, שמדי חודש חייבים למסור דו״ח על־כך למיניסטר הפנים. יהודים אלה המגיעים לזמן קצר, וכן נשיהם וילדיהם, חייבים ללבוש לבוש גרמני, כדי לא להיות שונים מאחרים. אם ישתמשו בלבוש שלהם, אין לסבול אותם, ויגורשו מיד על־ידי המשטרה.

29. כשכל היהודים כולם יתמידו וישקדו על התעסקות בחקלאות, בחרושת ובמסחר, תנקוט הממשלה באמצעים להשוות את מסיהם לאלה של הנתינים האחרים.

על חובות היהודים לפי המעמדות הנזכרים לעיל:

30. שום יהודי, באף מקום ברוסיה, לא יהיה נסבל אם לא יהיה רשום לאחד מן המעמדות הללו. כלפי היהודים אשר לא יציגו על־כך תעודה בכתב בצורה הקבועה על־ידי החוק, ינהגו כמו כלפי משוטטים[63], לפי כל חומרת החוקים.

31. הזמן לעריכת רישום זה, הן שנתיים ממועד פרסום תקנה זו. במשך הזמן הזה צריך להערך רישום זה בכל הפלכים, בערים ובמחוזות, בהם מותר לגור ליהודים.

32. בעת רישום זה חייב כל יהודי שיהא לו או שיקבל שם משפחה מורשתי[64] או כינוי כלשהו, החייב להישמר מכאן ולהבא בכל התעודות

---

61. כלומר, הפלכים מזרחה מאלה שסופחו בזמן חלוקות פולין.
62. פטרבורג ומוסקבה.
63. כלומר, ארחי־פרחי, שאין עליהם הגנת החוקים.
64. כלומר, העובר מאב לבנו.

והרשימות, ללא כל שינוי, בתוספת שם פרטי, הניתן לפי הדת או בשעת לידה[65]; אמצעי זה הכרחי לסידור טוב יותר של מעמדם האזרחי, לשמירה נוחה יותר של רכושם ולברור סכסוכים ביניהם.

33. מובן מאליו שרישום במעמד אחד אינו יכול להפריע למעבר ל[מעמד] אחר, אולם מעבר זה חייב להיעשות בידיעת שלטונות המקום ועל יסוד התקנות הכלליות.

34. שום איש מן היהודים אינו רשאי — בפלכים של אסטרחאן, קאוקאז, רוסיה הקטנה ורוסיה החדשה, החל מן ה־1 לינואר 1807, ובפלכים האחרים החל מן ה־1 לינואר 1808 — להחזיק בכפר כלשהו או בישוב כלשהו, כל חכירות שהן, בתי מזיגה,בתי מרזח, ואכסניות, לא בשמם ולא בשם אחר[66], ולא למכור בהם יי״ש ואף לא לגור בהם בשום פנים ואופן, אלא בעת מסעם בלבד. איסור זה חל גם על כל בתי המזיגה, אכסניות ובתי עסק אחרים הנמצאים על דרך המלך, ללא הבדל בעלות, בין שהם שייכים לקהילות הכפריות או לאנשים פרטיים.

35. בעל אחוזה אשר יתיר ליהודי כעבור הזמן הנקוב להחזיק בכפרו או בישובו חכירה, בית־מרזח, בית־מזיגה או בית־עסק אחר למכירת יי״ש, שיתבע לאחר הלשנה ראשונה לבירור בית־המשפט הארצי התחתון, ישלם לפי פסק־הדין של בית־משפט האיזורי או המחוזי, קנס שיחולק בין משרדי הסעד הציבורי לבין המלשין, מחצה על מחצה. בפעם הראשונה — 5 רובל מכל בית הנמצא בכפרו, בשניה — כפליים ובשלישית — נמסרת אחוזתו לאפוטרופסות[67] ל־10 שנים. המחזיקים [אחוזה] בחכירה[68] מודחים כליל מניהול האחוזה ומוכרזים בכל המשרדים [הממשלתיים] כבלתי ראויים לכך.

36. יהודי שייתפס במכירה כזאת [של יי״ש], ישלם לאותה מטרה בפעם הראשונה — מאה רובל, בשניה — מאתיים ובשלישית — יישלח לגלות לסיביר. ואם ליהודי לא יהיה כסף לתשלום הקנס יש לנהוג בו, במקרה כזה, לפי חוק הלווה חסר־האמצעים.

37. כל החוזים וההסכמים שנערכו לאחר התאריך הנ״ל למכירת יי״ש בכפרים וביישובים בטלים וחסרים תוקף.

38. כל חובות הכפריים ושל אנשים אחרים בבתי־המזיגה המוחזקים על־ידי יהודים בטלים בגלל כך ואין גביה על־פיהם.

39. במושבות ממשלתיות יוטל קנס דומה בשתי הפעמים הראשונות על הזמסקי איספרבניק (מפקד משטרת האיזור), אם לא יימסור על־כך [לשלטונות] ואילו בפעם השלישית הוא יפוטר ממשרתו ולא ימונה להבא לשום משרה. אם הלשכות הממשלתיות [הפלכיות][69] תסבולנה עוול זה, יש

---

65. כלומר, בעת הטקס הדתי הקשור בלידה או בתאריך, כגון הקדוש שעל שמו נקרא יום מסוים.
66. ר״ל שעיסקו של היהודי יהיה רשום על שמו של נכרי, שהאיסור איננו חל עליו.
67. לניהול בידי משרד ממשלתי.
68. כלומר, אלה שחכרו אחוזה מבעליה.
69. הנהלת הפלך, שסגן־שר־הפלך היה מנהלה למעשה.

לגבות קנס זה מסגן־שר־הפלך ומחברי הלשכה. באחוזות השייכות לסטא־רוסטות (ראשי המנהל הכפרי הנבחר) או הנחכרות (מן הממשלה), יש לגבות את הקנס מן הבעלים וליטול את הסטארוסטות מהם, אם יתפסו בשלישית.

40. תוך כדי שמירת האיסור החמור והמוחלט המוטל על היהודים למכור יי״ש ביישובים [הכפריים] ובכפרים ו[לערוך] חוזים השייכים לכך, מותר להם לעסוק במשלח־יד זה בערי־פלך, ערי־מחוז ועיירות ממשלתיות על־פי התקנות בענין זה, ואילו בעיירות השייכות לבעלי־האחוזות מותר לבעלי־האחוזות, לכשירצו, להתיר להם את מכירת היי״ש ולערוך עמהם חוזים. אך מובן מאליו ששום אדם לא יקנה לכפרים וליישובים זכויות של עיירות ולא — [יוטלו עליו] העונשים הנ״ל, ושום אדם לא יורשה ליסד עיירות חדשות מבלי לפנות בענין זה לשלטונות העליונים מכל מקום, השם עיירות חל על אלו [בלבד] הקיימות בפלכים שסופחו מפולין.

41. בערים ובעיירות עצמן אסור ליהודים לעולם למכור יי״ש בהקפה לכפריים. כל החובות הנובעים מכך (ממכירות בהקפה) יהיו בטלים; לא זו בלבד שאין לגבותם, אלא שהפקידים והמשרדים שיתירו לקבל ולהגיש תביעות כאלו ייתבעו בעצמם לדין ולעונשין.

על סידורם האזרחי של היהודים:

42. כל היהודים המתגוררים ברוסיה, הבאים להתיישב בה מחדש, או המגיעים מארצות אחרות בענייני מסחר, הם חופשיים ונמצאים תחת חסותם המדוייקת של החוקים בשווה עם כל הנתינים הרוסיים האחרים.

43. יהודים שיצטיינו בידיעות או בזכויות חשובות למדינה יזכו לציון או פרסים, בהתאם לכך.

44. איש אינו יכול ליטול לעצמו רכוש היהודים, לנצל את עבודתם וודאי שלא להצמיתם באופן אישי. איש אינו רשאי לדכאם או אף להטרידם בקיום אמונתם ובחיים האזרחיים הכלליים, לא בדיבור ולא במעשה. תלונותיהם על פגיעות, יהא טבען מה שיהא, מתקבלות בבתי־משפט וזוכות לפיצוי לפי כל חומרת החוקים, הקבועים לכל נתיני רוסיה כולה.

45. חוזים חוקיים ומותרים, שייערכו ביניהם לבין בעלי־האחוזות שעל אדמותיהם הם ירצו להתגורר, יש לקיימם ללא פגיעה.

46. בעת מעבר היהודים ממקום למקום חייבים הם להציג אישורים מאת בעלי־האחוזות שעל אדמותיהם הם התגוררו, שהם מילאו את כל חובותיהם ביחס אליהם. כמו־כן, חייבים הם למסור לבית־הדין הארצי אישור מהקהל שלהם בדבר תשלום המסים המגיעים מהם (מהיהודים). על־סמך אישורים אלו מוציא בית־הדין הארצי תעודת־מסע למהגרים לאותו מקום אליו הם רוצים להגר. חסרי תעודת־המסע ייעצרו על־ידי המשטרה ויועברו לשטחי הערבה, אשר בבוא הזמן ייקבעו למטרה זו.

47. בעת שהיה על־פי החוזים על אדמות בעלי־האחוזות הם יהיו בפיקוחה הכללי של המשטרה הארצית, אשר חייבת על־פי תלונותיהם להסדיר את העניינים בהתאם לחוזיהם.

48. בערי הפלך והמחוז נמצאים היהודים בפיקוחה של המשטרה העירונית, ובמיוחד של ראש העיר והעיריה.

49. כיוון שצריך להיות דין אחד לכל הנתינים במדינה, לכן חייבים גם היהודים להשתייך בענין דין ועשיית דין, לבתי־המשפט הרגילים בכל תביעותיהם בענייני רכוש, שטרות ובפלילים. מכאן משתמע: 1) שבעלי־האחוזות שעל אדמותיהם הם יושבים, אין להם זכויות משפט כלפיהם (כלפי היהודים), לא בדיני ממונות ולא בעניינים פליליים; 2) שמותר ליהודים לקיים בית־דין של בוררות בדיני ממונות על יסודות כלליים[70] ובכל אותו תוקף השייך לבית־דין זה על סמך החוקים הכלליים.

50. בערי פלך ובערי מחוז יש להם הזכות לבחור ברב אחד וכמה ראשי־קהל, אשר יוצגו בפני הנהלת הפלך ולאחר אישורה יכנסו לתפקידם, ויתחלפו כל שלוש שנים, באם לא יאושרו על־ידי בחירה חדשה. בעיירות של בעלי־האחוזות יכולים היהודים לבחור גם כן ברבנים ובראשי־קהל, בלי השתתפות בעלי־האחוזות בכך (בבחירה). לאלה אסור לגבות מס כלשהו בהזדמנות זו בעד הרבנות.

51. תפקיד הרבנים הוא להשגיח על מנהגי הדת ולדון בכל מחלוקות הדת, יחד עם זאת אין להם רשות להשתמש בפסקיהם בשום אמצעים, פרט להטפה ולשכנוע, ואסור להם להטיל עונש כלשהו, פרט לגינוי והתראה בתוך בתי־הכסת. רבנים וראשים רוחניים אשר יעזו, בניגוד לתקנה זו, להטיל עונש פומבי, יהא אשר יהא, כגון איסור אספקת מצה או בשר כשר ולא כל שכן, קללה וחרם, ייענשו, נוסף על הגביה מהם של הנזקים שנגרמו על־ידי החרם, בפעם הראשונה בקנס של 50 רובל, בשניה — 100 רובל לטובת משרד הסעד הציבורי, ובשלישית — לאחר שיוכח הדבר, יישלחו לגלות לסיביר ובכל מקרה לא יהא כל תוקף לחרמות ולאיסורים שלהם.

52. כיון שהרבנות היא משרת כבוד ולא הכנסה[71], אסור בתוקף לרבנים להטיל היטלים בעד הרבנות או לתבוע לעצמם תגמול מסוג כלשהו, אלא צריכים הם להסתפק במשכורת שנקבעה להם מן הקהילה (היהודית).

53. אם במקום כלשהו תתעורר מחלוקת של כתות והפילוג יגיע לידי כך שסיעה אחת לא תרצה להיות בבית כנסת אחד עם האחרת, מותר במקרה זה לאחת מהן לבנות בית־כנסת משלה ולבחור רבנים משלה. אולם בכל עיר חייב להיות קהל אחד.

על **תפקיד הקהלים:**

54. הקהלים חייבים להשגיח שההיטלים הממשלתיים, כל עוד יהיו (ההיטלים) במצבם הנוכחי, יוכנו בסדר וללא פיגורים. הם (הקהלים) חייבים לנהל את הסכומים שיימסרו להם על־ידי הקהילה ולמסור דו״ח על־כך לקהילה. במסרם [דו״ח] כזה בלשון רוסית או פולנית בערים לראשי העיריות,

---

70. כלומר, דינם יהיה כדין יתר בתי־הדין לבוררות.

71. ר״ל היא משרת כבוד המזכה את בעליה במשכורת, אך לא בהכנסות בעד פעולות או טקסים.

בישובים ממשלתיים — לאיספרבניקים[72], בעיירות של בעלי־האחוזות — לבעלי־האחוזות, בכל מקרה שהדו"חות שיימסרו על־ידם לשלטונות יימצאו בלתי־מתאימים במשהו למקוריים, המוגשים לקהילות, הם יועמדו לדין וייענשו על־פי חומרת החוקים. כמו"כ אסור להם בשום תואנה להטיל מסים חדשים בלא ידיעת השלטונות, אחרת לא זו בלבד שייגבה מהם אישית כל מה שהוטל על־ידם מחדש, אלא אף יועמדו לדין ויוטל עליהם עונש.

(אוסף החוקים של רוסיה, כרך כ"ח סי' 21547).

72. מפקדי המשטרה האזורית.

יצחק מאור

עלילת-הדם בפאסטוב

התבוסה המוסרית, שנחל הצאריזם הרוסי במשפט ביליס*, הדריכה את מנוחתם של אנשי „המאה השחורה" ושל בעלי בריתם בממשלת הצאר ניקולאי השני. על כן הוחלט במקום שהוחלט לעורר עלילת־דם חדשה. בפרשת ביליס ניצלו יוזמיה את מקרה הרצח של הנער הנוצרי, אנדריי יושצ'ינסקי, שבוצע על־ידי כנופיית הפושעים בקיוב עם ויארה צ'אבאריאק בראשה. הואיל ועברו שמונה ימים מהעלמו של הנער עד שנמצאה גופתו, והדבר היה סמוך לפסח, השתמשו אנשי „הרוסים האמיתיים" בקיוב בהזדמנות נאותה זו כבחומר לעלילת־הדם. הרוצחים החליטו לנצל את גירסת עלילת־הדם לשם טישטוש עקבותיו של הרצח, והתקינו את הגופה לפי „מתכונת יהודית" בדקרם בה 47 דקירות בחלקיה השונים — סימן להקזת דם מגופו של הנער. לא כן היה בעלילת־הדם שלאחר משפט ביליס. כאן בוצע רצח מיוחד ובכוונה תחילה, כדי לביים משפט חדש של רצח „פולחני" יהודי. כך נולדה פרשת פאסטוב כספיח ה„ביליסיאדה". פרשה זו היתה קרובה להתלקח אף היא לתבערה איומה כמשפט ביליס שלפניה**.

שמעשה פאסטוב היה המשך ישיר מפרשת ביליס, נמצאנו למדים מהופעתן של אותן „דמויות" פועלות, שראינון והכרנון במחזה הדמים הקודם. אנו פוגשים בעלילת פאסטוב באותם עדי־שקר שכורים ומשוחדים, שהופיעו במשפט ביליס. אף כאן מופיע הפרופסור הישיש סיקורסקי ומחווה דעתו, כי היה זה „רצח פולחני טיפוסי". לכאורה המנצח הראשי, הפרוקורור הקיובי צ'אפ־לינסקי, איננו כאן, אך לאמיתו של דבר הוא נמצא גם פה, אלא שהוא מסתתר מאחורי הקלעים, ומשם מושך את החוטים. על שירותו ה„פאטריוטי" הנאמן למולדת בפרשת ביליס הועלה צ'אפלינסקי בדרגה, ומיניסטריון המשפטים העביר אותו לפטרבורג הבירה. במקומו נשלח לקיוב מחליף זמני ושמו וולודקוביץ'. צ'אפלינסקי נשאר עוד זמן מה בקיוב, כדי להכניס את ממלא מקומו לעבודה ולהדריכו בדרכי ה„חקירה", שהוא עצמו השתמש בהן קודם לכן בפרשת ביליס. ואלה פרטי הענין:

ב־27 בנובמבר 1913, כלומר — חודש ימים אחרי הוצאת פסק־הדין של זיכוי לבייליס נמצא נער בן 11—12 הרוג בתחומו של מחסן עצים בעיירה פאסטוב שבפלך קיוב. החקירה שנערכה קבעה עד מהרה, כי רוצח הנער הוא אחד איוואן גונצ'ארוק, שכבר נשפט קודם לכן עשר פעמים על מעשי־פשע שונים. גם הפעם נעצר, כשדרכון מזוייף בידו (אגב, ברוסיה היה חייב כל תושב להחזיק דרכון־פנים — פאספורט — ולהיות רשום במשטרה המקומית).

בצווארו של הנער הנרצח היו שלושה עשר פצעים („במתכונת יהודית"), שנגרמו במכשיר חד. אולם נתברר, כי הנרצח אינו נוצרי, אלא הוא הילד

---

* ראה מאמרנו „שישים שנה למשפט מנדל ביליס", „העבר" ספר כ'.

** ראה: Razsviet 1914 No. 5, 6. A. S. Tager, Tzarskaya Rossia i delo Beilisa, 1933, pp. 278—286.

היהודי יוסל פאשקוב, בנו של החייט אפרים פאשקוב מפאסטוב. הרצח, שבוצע סמוך לגמר משפטו של ביילים, עורר חששות, שיש כאן נסיון מחודש של עלילת־דם, אלא היה זה נסיון שלא הצליח: הרוצח השכיר איוואן גונצ׳ארוק בחר לו לקרבן על פי טעות ילד יהודי, ולא נוצרי. הסופר היהודי הנודע שלמה אנ־סקי (רפופורט) נסע לפאסטוב, כדי לעמוד במקום המעשה על פרטי העניין. הוא אסף חומר רב ופירסם על כך מאמר מפורט בעתון הרוסי הליברלי „ריאץ׳". אנ־סקי הציג בחריפות את שאלת הנסיון החדש הזה לעלילת־דם. בהשפעת מאמרו הוחל בחקירה רשמית נמרצת של מקרה הרצח. מאחר שהרוצח נתגלה ונתפס, היה העניין לכאורה פשוט וברור. אך לא כן היה סבור הפרוקורור הקיובי החדש וולודקוביץ׳. נראה, כי „זרי־הדפנה" של קודמו צ׳אפלינסקי הדריכו מנוחתו. צ׳אפלינסקי לא השכיל, אמנם, לבצע זממו בעניין ביילים, שזוכה בבית־הדין, אך עם זאת הצליח לעלות בדרגה. מדוע, איפוא, לא יצליח הוא, וולודקוביץ׳, עוד יותר? על כן ציווה „לברר", אם אמנם הילד הנרצח הוא בנם של הוריו, ואם אין כאן מקום להשערה, שהיהודי פאשקוב ביצע רצח פולחני של נער נוצרי, וכדי לטשטש את מעשה הפשע שלו, הוא טוען, כי ההרוג הוא בנו.

ברוח זו שלח וולודקוביץ׳ דין־וחשבון למיניסטר המשפטים שצ׳אגלוביטוב בפטרבורג בהעירו, כי העניין טעון חקירה נוספת, על אף מאסרו של איוואן גונצ׳ארוק. כעבור זמן קצר נתקבלה בפרוקוראטורה הקיובית הוראה סודית מאת מיניסטר המשפטים, למסור את חקירת העניין לידי „שופט־חוקר מנוסה יותר". בו בזמן פתחה העתונות השחורה האנטישמית בהסתה פרועה מחודשת ביהודים. אנשי „אגודת העם הרוסי" („סויוז רוסקובו נארודא") החלו מפיצים שמועות, שהילד היהודי יוסף פאשקוב ברח לאמריקה או נסע לחוץ־לארץ „עם ביילים", ושבמקומו קברו בבית־הקברות היהודי את הנער הנוצרי הנרצח. הגדילו לעשות בזה העתונים הצוררים „רוסקויה זנאמיה" ו„נובויה וראמיה".

לפי פקודתו של מיניסטר המשפטים שצ׳אגלוביטוב הוצא העניין מיד השופט־החוקר, שתבע לדין את הרוצח האמיתי איוואן גונצ׳ארוק, ונמסר, ב־24 ביאנואר 1914 לידי שופט־חוקר אחר. בינתיים הופיעה אשה, „כפי הנראה רוסיה", שבאה אל השופט־החוקר והודיעה, שהיא מחפשת את בנה בן ה־11—12, שנעלם. על כך הודיע וולודקוביץ׳ לשצ׳אגלוביטוב, ועוד הודיע, כי טענותיו של גונצ׳ארוק, שהוא חף מפשע, עושות רושם של דברי אמת. עם זאת כבר ידעו עתוני הימין למסור, כי הילד הנוצרי שנרצח נימול לפני הירצחו על־ידי ה„ז׳ידים", כדי להוליך שולל את שלטונות החקירה. עד מהרה הופיעו „אמהות" נוצריות נוספות לזהות את „בנן האומלל", שנעלם ונרצח בידי ה„ז׳ידים". אף נמצא פקיד ממשלתי מהעיר ז׳יטומיר ושמו טאראנאֶנקו, ש„הכיר" את בנו בוריה, שנעלם ב־9 בנובמבר 1913. הוא „זיהה" בנרצח את „בנו" חדשיים אחרי הרצח, לאחר שהגופה, אשר הוצאה במיוחד מן הקבר, כבר היתה בתהליך של רקבון. אז פקד וולודקוביץ׳ לאסור את החייט אפרים פאשקוב, אבי הנער הנרצח, ואת עוזרו גוטהארץ ולכלוא את שניהם בבית־הכלא.

„נובויה וראמיה" פירסם שיחה עם הפרופסור סיקורסקי, אשר שוב חיווה דעתו, שיש כאן מקרה מובהק של רצח פולחני. דרך אגב, הופיעה

בעתונים ידיעה, כי למעשה מנהל את פעולות החקירה בפרשה זו הפרוקורור צ׳אפלינסקי, הנמצא בקיוב, אף כי מסר את משרתו הקודמת לוולודקוביץ׳.

אולם „זיהויו״ של הפקיד הז׳יטומירי טאראנאנקו נכשל, והפרוקורא־טורה הקיובית הודיעה בעל כרחה, כעבור חודש, למיניסטר שצ׳אגלוביטוב, כי יש עדים שראו את הנער בוריס טאראנאנקו, ואף דיברו עמו בחדשים נובמבר, דצמבר, יאנואר; משמע, שלא הוא שנרצח ב־27 בנובמבר בפאסטוב. אף על פי כן הוסיפה עתונות הימין להפריח את השמועה, שיוסף פאשקוב נסע „עם ביליס״ לחוץ־לארץ. מן הראוי לציין שהאכספרטיזה הרפואית־פאתולוגית של גופת הנער שנרצח בפאסטוב, נעשתה על־ידי אותו רופא קיובי טופאנוב, הידוע מפרשת ביליס בחוות־דעתו על רצח אנדריי יושצ׳ינסקי. גם כאן קבע טופאנוב, שהדקירות בגוף הנער נעשו ל פ נ י המוות, משמע לשם הקזת דם מן הגוף החי...

אך איתרע מזלו של וולודקוביץ׳: בעיצומה של חקירת רצח פאסטוב בא לקיוב, ב־25 בפברואר 1914, הפרוקורור החדש הקבוע (וולודקוביץ׳ נקבע למשרה זו רק באורח זמני) צ׳אֶבישאֶב, איש משפטים הגון וישר־לב, על אף היותו מחוגי הימין ואנטישמי. הפרוקורטורה הקיובית בהנהלתו הפסיקה את לחצה על העדים ועל האכספרטים בעניין רצח פאסטוב וחדלה לחפש עדי־שקר. גם האכספרט הרפואי־פאתולוגי טופאנוב חזר בו מהודעתו הקודמת, וחוות־דעתו השניה היתה פשוטה בתכלית הפשטות: הנרצח הוא, ללא צל של ספק, הנער היהודי יוסל פאשקוב, בנו של החייט אפרים פאשקוב, החבוש בבית־האסורים כאשם ברצח בנו שלו, מתוך מניעים דתיים.

ביוני 1914 כבר יכול צ׳אבישאב להודיע למיניסטר המשפטים שצ׳אגלו־ביטוב שכל הבנים ש„נעלמו״ בז׳יטומיר ובשאר מקומות נמצאו חיים, בריאים ושלמים. וכאן מן הראוי לציין, כי אלה שהביאו את „ההורים האומללים״ לזהות בנער ההרוג את בנם, היו מקרב עדי־השקר של התביעה במשפט ביליס, כגון — הבלש פולישצ׳וק ועוד.

אכן, בהתערבותו המהירה של צ׳אבישאב חוסלה פרשת פאסטוב בדרך פשוטה ונורמלית: החייט היהודי אפרים פאשקוב ועוזרו גוטהארץ שוחררו מכלאם, והרוצח האמיתי איוואן גונצ׳ארוק נידון על־ידי בית־הדין של מושבעים ב־28 בפברואר 1915 ל־12 שנות עבודת־פרך. אולם „האנשים הרוסיים האמיתיים״ לא אמרו נואש, גם אחרי כשלון עלילת פאסטוב. „נתגלו״ על־ידי הצורר פוריש־קביץ׳, הנודע לשמצה, כמה וכמה מקרי רצח „דתיים״ גם בסיביר ובמקומות אחרים. אולם כל ה„מקרים״ הללו נתבדו אף הם עד מהרה.

בעלילות־דם אלה מסתיימת תקופת האנטישמיות של הצאריזם הרוסי שלפני מלחמת העולם הראשונה. בימי המלחמה שוב לא הטרידו את יהודי רוסיה עלילות של רצח „פולחני־דתי״. אולם במקומן באה עלילת־דם מסוג חדש, עלילת־שווא בריגול כולל לטובת האויב הגרמני, עלילה שהוטלה על כל האוכלוסיה היהודית, במיוחד באזורי החזית; ובכך היתה פעילה ביותר שותפתה של הריאקציה הרוסית — האנטישמיות הפולנית הקיצונית. עלילת־ריגול זו העלתה על מזבחה של שנאת ישראל הרבה מאד קרבנות יהודים חפים מפשע.

חיים לייב פוקס

„הזמיר" בלודז'[1]

„הזמיר" בלודז' היה האגוד הראשון היהודי לזמרה בפולין. רק כמה שנים לאחר מכן קמו אגודות דומות בוארשה, לובלין וערים אחרות.

„הזמיר" הוקם (בתחילה בשם „מכבי") בחנוכה תרס"א (1900) כ„אגודה ציונית", מייסדו היה כותב־הבקשות ו„חובב־ציון" ניסן שפירא (1862—1943)[2], אביו של מזכיר ההסתדרות הציונית בלודז' אשר שפירא. ניסן שפירא מסר את כל זמנו לעבודה ציבורית יהודית, זנח את פרנסתו והיה עני מדולדל.

המורה הראשון לזמרה היה אז החזן של „בית הכנסת האשכנזי" הארט־שטיין[3]. הופעותיה הראשונות של המקהלה הסתיימו בכשלון והיה צורך למצוא תמיד מקורות לכיסוי ההפסדים. אולם המזל בא לעזרת המקהלה. ללודז' באה להקת משחקים ולא היה לה כסף לצאת מן העיר. „הזמיר" קיבל את הלהקה תחת חסותו. מנהל הלהקה היה בחור צעיר, כבן 19, יוסף רומשינסקי, שהתפרסם לאחר מכן כאחד המלחינים שכתב מוסיקה לבמה היהודית[4]. בהנהלתו של רומשינסקי, התפתחה המהקהלה עד כדי כך שבהופיעו עמה בקונצרט הראשון באחד ביולי 1901 בתיאטרון זלין[5] זכה להכנסה כספית גדולה, אשר הבטיחה את קיומה הכספי, עד שהותרה רשמית בשם מקהלת החובבים היהודים (כמובן לאחר שהשוחד המתאים שולם לראש המשטרה, שהיה חובב זמרה)...

בעת ההיא היה „הזמיר" המקום היחיד שבו התקבצו מוזיקאים יהודים וחובבי־זמרה, ובעזרתם הפך „הזמיר" גם למקור הכנסה למטרות צדקה שונות. כך יודעים אנו על שורת קונצרטים של „הזמיר" בלודז, בפטריקוב, בטומאשוב ואפילו בוארשה, שהכנסותיהם נועדו לעזרת הנשרפים בבריסק דליטא, בפינסק וערים אחרות, ולמוסדות צדקה שונים שקמו בלודז'. הצלחתו של „הזמיר" עוררה את ד"ר גרשון לוין להקים את אגודת „הזמיר" בוארשה, שמלאה במשך זמן רב תפקיד תרבותי גדול בקרב יהודי וארשה, ויושב הראש שלה בזמנו היה י. ל. פרץ.

מעניין לספר על חילוקי הדעות שהתעוררו בהנהלה בקשר עם חזרות המקהלה בשבתות. רוב החזרות נערכו בדירות פרטיות. בהתחלה בדירתו

---

1) על פרשת השגת הרשיון לאגודת „הזמיר" בלודז' ר' שמחה לעוו, „פרקים יידישע געשיכטע", ניו־יארק, 1941, עמ' 107—212.

2) ניסן ואשר שפירא עלו ארצה ונפטרו בה.

3) י. הארטשטיין היה אבי אשתו הראשונה של המשורר מלך ראוויטש וסבו של הצייר יאסל ברגנר.

4) יוסף רומשינסקי (1881—1956) היה פעיל בחיי התיאטרון היהודי באמריקה וניהל שם כמה תיאטראות.

5) לאחר מכן התיאטרון היהודי הגדול ברח' קונסטנטין, שהועלה באש על־ידי פורעים פולנים בימים הראשונים לעצמאות פולין.

הקטנה של שפירא. האולם הראשון היה ברחוב פיטרוקוב[6], משום המחסור בכספים לתשלום שכר דירה היו נוהגים להשכיר את האולם ארבעה ימים בשבוע לחתונות ולמסיבות ריקודים.

באותה עת התקיימה בלודז' עוד אגודת זמרה בשם „אנעים זמירות", בהנהלתו של המורה לזמרה הותיק והמנצח של „בית הכנסת האשכנזי", משה דארגוז'אנסקי[7], אולם מאחר שלא היה מקום בלודז' לשתי אגודות זמרה יהודיות, התאחדו השתיים, ביזמתו של צבי יפה[8], „הציוני הידוע", וניתן להם שם כולל — „הזמיר" (קיץ 1904). אולמות „הזמיר" עברו כמה דירות. זמן מה היה האולם ברחוב פולודניובה (לאחר מכן — מועדון ה„בונד"), אחר כך פסג' שאץ (לאחר מכן — „בית העם" היהודי) ובסוף, עד השואה, בשדרות קוסטיושקו, בבנין שבנה עבורם בכספו המוסיקולוג והמלחין המשכיל חייקל ינובסקי (1860—1935). הוא גם קישט את האולמות הגדולים ברהיטים נאים ובכורסאות, ותלה על הקירות תמונות של ציירים יהודים[9].

בשנים אלה היה המורה והמנצח י. פודקאמינר, שקיבל שכרו 80 רובל לחודש, סכום שהיה למעלה מאפשרויותיה של התזמורת, אולם ינובסקי שילם תמיד את ההפרש. במשך הזמן התרבו החובות ו„הזמיר" הוכרז ב־1903 כפושט רגל והפסיק את פעולתו. בכך נגמרה התקופה הראשונה לקיומו.

כמה שבועות לאחר מכן חידש שוב „הזמיר" בעזרתו של צבי יפה, שתרם סכום כסף ניכר ובעזרת חברי המקהלה, שקיבלו עליהם לשלם רובל לחודש דמי־חבר, שכרו אולם חדש ברחוב פולודניובה 20, בקומה השלישית, שכר הדירה היה 20 רובל לחודש, ו־10 רובל עבור השימוש בפסנתר. גם פודקאמינר הסכים לוותר על החוב המגיע לו ולקבל 30 רובל לחודש. לפני חג הפסח אותה שנה נערך קונצרט פומבי ראשון של שירי עם עברים ואידיש, אריות ומוזיקה דתית. הקונצרט הביא הכנסה יפה. הדבר עורר את ההנהלה הקודמת, שבה היו כמה וכמה אנשים אמידים, לחזור ולהשתתף בהחזקת „הזמיר". שכרו כמנצח את זילבארץ הידוע, ומאחר ש„הימים הנוראים" התקרבו סידרו באולם „מנין" שבו הופיע חייקל ינובסקי, כחזן ו־12 מטובי הזמרים — כמשוררים, בניצוחו של זילבארץ, הכנסת „המנין" נתנה את האפשרות לשכור

---

6) בבית זה השתכנה לאחר מכן הגימנסיה העברית־רוסית, ולאחר מכן העברית־פולנית של י. שאקין.

7) דארגוז'אנסקי (1867—1942) היה מפרסם עד פרוץ מלחמת העולם השניה. בקורות ודו"חות על קונצרטים בשני עתוניה היהודים בלודז'.

8) צבי יפה, העסקן הציוני בלודז' (1874—1957). צבי יפה היה איש בעל מרץ רב, ששאף תמיד לחדש דבר מה. כך יסד בלודז', ב־1911, את „המסעדה הצמחונית" הראשונה, שבגינתה התקיימו עד מלחמת העולם הראשונה האסיפות הראשונות של אמני העיר היהודים וכן ישיבות הפעילים הציונים, שהיו אז ליגליות רק למחצה.

9) ינובסקי שלח ב־1909 על חשבונו את הציירים הצעירים בני לודז' מקס האנה ויוסף ניסנהוז, שציירו בירושלים, חברון וצפת תמונות של יהודים מכל העדות ושל ערבים. תמונת „ההילולה במירון" היתה מן הראשונות שקשטה את קירות „הזמיר". ניסנהויז הגר לאחר מלחמת העולם הראשונה לארצות הברית, והשתתף כקריקטוריסט בעתונים ההומוריסטים היהודים „דער גרויסער קונדס", „דער קיביצער", כן צייר את ספריו של משה נאדיר.

אולם גדול יותר הוא „האולם האנגלי" בפסג' שולץ. שם התקיימו כל ערב שבת קונצרטים, שאליהם בא קהל רב. אולם זה שימש גם כבית־תפילה בימים נוראים.

באולם זה הונח היסוד לסטודיו דרמטית, שהציגה בלודז', לראשונה את מחזהו של שלום עליכם „צעזייט און צעשפרייט", בבימויו של איזידור לוי [10]). לאחר מכן ניהל את הסטודיו הדרמטית מרק ארנשטיין [11]), שהעלה על הבמה מחזות בעלי תוכן כללי.

בראשית 1906 קיבל „הזמיר" רשיון ממשלתי בתור „אגודה מוסיקלית־ספרותית" [12]), ואנשי „הזמיר" החלו לחשוב על אולם משלהם. שוב בא לעזרתם חייקל ינובסקי, שתרם 8000 רובלים כ„הלוואה" ל„הזמיר". (הוא ידע היטב, כי חוב זה לא ישולם לו, והוטל עליו גם לסבול התקפות מ„האופוזיציה", ובעיקר מהסופר משה הירשפלד [13]), שהאשים את ינובסקי בבזבוז. אולם העבודה נשאה פרי והאולם החדש משך קהל רב אל „הזמיר".

היות ותיקון האולם והכשרתו נמשכו זמן רב, נשכרו לעת עתה שני אולמות גדולים בבית החרושת של נ. רוזנבלט ושם נערכו החזרות הן של המקהלה והן של הסטודיו הדרמטית, אשר הכינה, בבימויו של ארנשטיין, מערכונים של שלום עליכם, פרץ, הירשבין ואחרים (כמה מהם — בעברית).

בראותו את ההצלחה הגדולה של „הזמיר" תרם חייקל ינובסקי 1500 רובלים נוספים. בכסף זה קנה פסנתר, כלי נגינה, תוים ועל כולם חתם את שמו. בהיותו מאמין גדול בכשרונותיו השפיע על „הזמיר" שישלב בתכניותיו את הסימפוניות שלו בניצוחו. בדרך כלל, אם כי היה ינובסקי, חובב כבוד, נהג ביושר ובנדיבות. אנו שומעים מהדו"חות שלפנינו, כי הוא סידר שעורי נגינה אצל מיטב מורי המוסיקה בלודז' למען קבוצה של שמונה ילדים עניים, בעלי כשרונות לנגינה והוציא על כך כסף לא מעט. מהם יצאו ברבות הימים כמה מוסיקאים בעלי שם. שמחתו הרבה ביותר היתה, כאשר עלה בידו להעלות על הבמה, בהנהלתו את האורטוריה „יהודה המכבי" של הנדל בנוסח עברי.

ב־1907 מונה למזכיר „הזמיר" הסופר ראובן ברייגין, שהרחיב רבות את פעולת האגודה. הוא ניצל את במת „הזמיר" גם לפעולה תרבותית נוספת. במשך השנתיים בהן כיהן כמזכירו ארגן שורה של הרצאות על ספרות, אמנות ובעיות חברתיות אקטואליות. אנו יודעים על ויכוחים פומביים, שבהם הופיעו נציגם של מפלגות לא־ציוניות, אם כי „הזמיר" נודע כאגודה ציונית. הוא הביא ללודז' מגדולי הספרות העברית והאידיש, עסקני ציבור, וכן שחקנים

---

10) איזידור לוי היה אחיו של העסקן והעתונאי יוסף לוי־עברי (1895—1944), שהיה פעיל בהתאחדות־צעירי ציון, היה ציר בעירית לודז' והשתתף בעריכת היומון „לאדזער טאגבלאט" וכן של „פאלק און לאנד" ועתונים אחרים של התנועה החלוצית באידיש ופולנית.

11) מארק ארנשטיין — סופר ובמאי ברוסיה ובארצות־הברית, היה בין מייסדי „הבימה".

12) ראה הערה 1.

13) משה הירשפלד (1879—1929) מחבר מחזות וסטירות („ישראל נאך דער גאולה" ו„דער ליטוואק").

מוארשה ופטרבורג. חוץ מאנשי לודז' יצחק קצנלסון, ישעיהו איגר, לזר קאהאן ואחרים — מוצאים אנו בין המרצים את שמותיהם של נחמן סירקין, ז'בוטינסקי, ה. ד. נומברג, יהושע טהון, הלל צייטלין, ב. מוסינזון, י. ל. פרץ, ח. נ. ביאליק, ד. פרישמן, שלום עליכם, פרופ' שור, מתתיהו בירנבוים (ויכוח בענין עברית ואידיש), ע. נוסבוים, מראשי הקהילה בלודז'. מן המתבוללים, שדיבר פולנית, אולם הכריז עצמו כידיד פעולותיו של „הזמיר". גם ברייזין הרצה באולם כמעט כל חודש והנהיג „ערבי שאלות", בהם לקח חלק פעיל קהל המבקרים, ועורר דיונים בבעיות החיים הלאומיים והחברתיים. ברייזין גם הוציא לאור הוצאה מיוחדת בשם „לאדזשער הזמיר" (ראש השנה, 1907) [14] הצלחתה של הוצאה זו, שבה ניתנו שבחים רבים לינובסקי, עוררה אותו למפעלים חדשים, בהם ביצועם של המזמורים המלוים את הסימפוניה ה־9 לבטהובן. מאותו זמן היתה כל עונה ועונה מסתיימת בקונצרט פילהרמוני — עד 1939 [15].

---

14) לדאבוני, לא ראיתי את ה„לאדזער הזמיר" וידוע לי עליו מן המודעות בעתון.

15) והרי רשימת האישים שהשתתפו בהנהלת „הזמיר" ובפעולותיה בשנים 1900—1939: יושבי ראש האגודה היו: ניסן שפירא, חייקל ינובסקי, מ. ירבלום, ד"ר ליטווין, א. י. פיקלני, מיכל קרניצקי (1880—1944, נספה בשואה), ד"ר ל. פאלק, ד"ר לייב פריבילסקי, (1884—1933), ד"ר וולפזון, ד"ר אוריה רוזנבלט (1876—1940), ציר ציוני לסיים הפולני, נפטר בא"י), מנהל הגימנזיה העברית פרלמן, מרדכי מרחיב, צבי כהן (1885—1968, נפטר בניו־יורק).

בהנהלה לקחו חלק: צבי יפה, ד"ר ברוידה, ש. רוזנבלט, אלישיב, דוד קריניצקי, י. מ. מלאטעק, עמנואל המבורגר, מגיסטר שץ (אחיו של פרופ. ב. שץ, מייסד „בצלאל"), לבינשטיין, ליברמן, י. מ. מושקוביץ, ליבנשטיין (אביו של אליעזר לבנה), רחל קפלן, אברהם ליב איטקין (1870—1936), לייב אוריזון, ו. מזא"ה.

מנצחי מקהלה: יוסף רומשינסקי, י. פודקאמינר, זילבערץ, ט. ברין, זעלמן, מ. דארגוזנסקי, ח. ינובסקי, אפרים שקלאר (מריגה), ל. קופץ, ל. ליאוו, פרופ' פייביש (עד עצם השואה), פרופ. ה. זוזוליה, תיאודור רידר, רומן רוזנטל, ו. יאבלון.

מנצחי תזמורת: אמיל מלינרסקי, ארטור פיקלר, ז'דיסלאוו בירנבוים, אבנדראט, נומילר, אסקאר פריד, ברוניסלאוו שולץ.

הבמאים בסטודיו הדרמטית: איזידור לוי, מרק ארנשטיין, איטשע מאיר מושקוביץ (1888—1942). ראוי להזכיר במיוחד את ההצגות: „האוצר" לשלום עליכם, ארוין שאו „קברו את המתים". מפעם לפעם ניצל „הזמיר" את י. קצנלסון, שהציג הצגות־ילדים בעברית. גם זלמן זילברצווייג (1894—1972) בעל ה„טעאטער־לעקסיקאן", ביים כמה מערכונים מהספרות העולמית בעברית. הוא גם היה מנהל בסטודיו הדרמטית הראשונה בעברית בפולין, אף היא במסגרת „הזמיר".

משתתפים קבועים הן בשטח המוסיקה היהודית והן בהופעות אחרות היו ד"ר פוטק, בריש, החזן הראשי בבית הכנסת האשכנזי, בילוסטוצקי, גב' צ'אשניק, גב' קראפיבניק, המשכיל פרידברג דוליצקי, סמיאטיצקי, י. זליגמן, שכתב שירים באידיש ועוברית, מארק קרישק (1893—1953) שיסד ב־1914 יחד עם אמן השח מ. סלאווע, את כתב העת „יידישע שאך־צייטונג".

רשימה זו נכתבה לפי הארכיונים של העיר לודז', העתונות היהודית והגרמנית בשנים ההן, מכתבים של צבי יפה ומ. קרשק ועדויות אישיות של צבי כהן וזלמן זילברצווייג ז"ל.

פייביש ארונס

זכרונותיו של שחקן יהודי

א

נולדתי בדווינסק, שם עברו עלי ימי ילדותי. תחילה למדתי אצל מלמד ובבית־ספר יהודי בעיר. כך עברו עלי השנים עד גיל 14—15 בקירוב.

בשנת 1907, בהיותי כבן 10, הגיעה לדווינסק השחקנית היהודית המפורסמת אסתר רחל קמינסקי במסגרת מסע הצגות והופעות ברחבי רוסיה. לדווינסק הזמין אותה האמרגן הנודע בעיר — דוברין ובניו, בעל משרד תיאטרוני גדול. אחותי היתה פקידה ראשית במשרד זה, כך שניתנה לי אפשרות לבקר בתיאטרון בהצגות רבות. משחקה של אסתר רחל קמינסקי ומשחק הלהקה כולה הטביעו בי רושם כביר, עד כי „נדבקתי" במחלת התיאטרון. התחלתי לחלום להיות לשחקן. אז אירגנתי כמה מחברי בבית הספר. הקימונו יחד להקה דרמטית קטנה. אחד הבחורים, שהיה המבוגר בינינו, הביא איתו מחזה בשם „המיליונר בתור קבצן", אחד מהמחזות הזולים (שונד־פיעסעס) שהיו מצויים בימים ההם, ועלו על במות התיאטרונים השונים.

הצגותינו נערכו בצריף ששימש מחסן חציר וה„קהל" היו נערים בני גילנו, ששילמו קופיקה אחת ולעתים הסתפקנו בסוכריה — העיקר שנוכל להציג בפני קהל. באחד הימים התקשרתי ללהקה נודדת, שהגיעה לעיר. כאן עלי לציין, שדווינסק היו בה חובבי תיאטרון רבים. זכורני, שמדי פעם כאשר היתה מגיעה לעיר להקה כלשהי היה הקהל היהודי נוהר בהמוניו להצגות. הרפרטואר של להקות התיאטרון בימים ההם כלל מחזות שכבשו את ליבו של הקהל הרחב. כך הוצגו מחזות של גולדפאדן, או של אחרים, בעלי תוכן לאומי. למשל, המחזה בר־כוכבא או עקדת יצחק. כאמור, הייתי כבר אז „מכור" לתיאטרון, אבל לא היה לי כסף לקנות כרטיס. ההצגות היו נערכות בצריף של קרקס, שהיה מצוי בימים ההם ליד הגן העירוני החדש. את המיבנה הזה היו הופכים לאולם הצגות ע"י הוספת רצפת עץ, במה וכדומה.

באחד הימים הגיעה לעיר להקתו של השחקן היהודי הנודע, שהיה במאי ומנהל הלהקה, יעקב גוזיק, אביה של השחקנית היהודית אנה גוזיק, שעלתה לא מזמן ארצה. אנה גוזיק עצמה היתה בימים ההם ילדה כבת 4—5. התקשרתי עם הלחשן של הלהקה — חיים פודלאס, שלימים היה דמות מרכזית באגודת השחקנים היהודים באמריקה. בזכותו ובהסכמתו — ולא חינם אלא תמורת חפיסת שוקולדה או חלה — הירשה לי לשבת איתו בתא הלחשן. מתוך תא הלחשן הייתי צופה בהצגות וכך הכרתי את משחקם של כמה וכמה שחקנים יהודים. כך נעשיתי גם בן־בית בביתו של גוזיק. וכיצד הגעתי לכך? אשתו של גוזיק, השחקנית רוזה גוזיק, אשה יפה, אבל שחקנית בינונית בימים ההם, לא ידעה קרוא וכתוב. זו היתה תופעה רגילה באותה תקופה. לפני שהגיעה לתיאטרון היא היתה פועלת פשוטה או עוזרת בית. נתבקשתי לקרוא לפניה את המחזה, היא היתה חוזרת אחרי ולומדת את תפקידיה בעל־פה.

כל מחזה חדש היו משננים וחוזרים במשך שנים שלושה ימים. ואכן, לאחר כמה חזרות איתו והקראות בקול רם ידעה השחקנית את תפקידה בעל־פה.

הלחשן חיים פודלאס היה מנצל לעתים את יכולתי לקרוא היטב והיה מסתלק מהתיאטרון לסדר את עניניו ואני נשארתי במקומו לשמש לחשן של מערכה אחת ולעתים של המחזה כולו, דבר שהיה בשבילי מאורע גדול. בעיני יעקב גוזיק מצא חן כל העסק והוא ניסה לדבר על לבי שאצטרף ללהקתו ואסע איתו, בתנאי, שאביא הסכמה בכתב מאת אבי ודרכון או תעודת־לידה. גמרתי אומר בלבי לברוח מהבית, כי מובן היה, שבעיר מולדתי, עיר מגורי הורי, לא אוכל להיות שחקן לעולם. אבי היה יהודי אמיד, בעל־בית משלו, ומטרת חייו בחינוך בנו היה לעשותו רב או סוחר, ואם לא שני אלה — מקצועו שלו — חייטות. היה לו בית מלאכה וחנות משלו.

היה ברור שאבי לא יתן לי להיות לשחקן. גורלו של שחקן בימים ההם היה אחד: חיי נדודים ורעב למחצה, אך הדבר לא הרתיע אותי. וכך, לילה אחד „סחבתי" מהבית את תעודת הלידה שלי וכתבתי פתק בזיוף חתימת אבי, שהוא מסכים, כביכול, לכך שאצטרף ללהקה ואנדוד איתה, והבאתי כל זה לגוזיק, אשר הורה לי להתכונן לנסוע איתו ועם הלהקה בצאתה מדווינסק; הימים היו ימי פורים. מדווינסק יצאה הלהקה לסובאלק. בלילה לפני הנסיעה הודעתי בבית כי לא אלון בבית, כי עלי ללון אצל חבר, ולפנות בוקר נסענו ברכבת, בקרון המחלקה הרביעית, קרון משא פשוט אלא שעמדו בו ספסלים.

ב

וכך הגעתי עם להקתו של גוזיק בימים שבין פורים לפסח שנת 1911 לסובאלק. ובבית ההורים בינתיים היתה ממש טראגדיה. אוי לאותה בושה! בן ברח מבית הוריו בערב פסח. אינני מדבר על הטראגדיה הפנימית במשפחה, שבנה, בן בעל מכובד, ברח עם „קאטערינשטשיקעס" — עם חבר ליצנים ונגני רחוב, ר"ל. גרוע מזה. בעיני יהודים רבים אז היה גנב מיוחס ומכובד יותר משחקן. דבר זה אמר לאחר מכן דוד שלי, בדברים מפורשים. ובינתיים הייתי נודד עם הלהקה וניתן לי מיד תפקיד של לחשן שני. לנסות ולשחק תפקידים לא יכולתי, כי הייתי נער קטן, נמוך קומה ורזה. לפעמים הייתי שר במקהלה. מסובאלק נדדנו לשאבלי ומשם לפוניווז', ובכל מקום היינו משחקים באולם מכבי־האש.

המשכורת של הלהקה, שהיתה מעין קואופרטיב, ניתנה לא בכסף אלא בבולים, „מארקעס". מעין תלושים שכאלה. כאשר היתה הכנסה גדולה יותר מהצגה — עלה ערכם של התלושים, ואילו כאשר לא היתה הכנסה היה גוזיק נותן לשחקני הלהקה מקדמות כלשהן על חשבון ההכנסות בעתיד. לי קבע גוזיק משכורת קבועה של 20 רובל לחודש. זו היתה משכורת די טובה, שאפשר היה להסתדר בה. השחקנים היו מקניטים אותי לפעמים באומרם, שגוזיק מפלה אותי לטובה מפני שהוא שואף להשיאני לבתו הבכירה. היו לו שלוש בנות. אנה גוזיק היא הצעירה בהן. האמצעית היתה דינה והבת

הבכירה היתה לולה, שחקנית כשרונית מאוד. אז היתה כבת 12. ואנשי הלהקה החליטו, שגוזיק יחזיקני ויחנכני אצלו ובחיק משפחתו עד שאהיה, באחד הימים לחתנו.

בקיץ אותה שנה, 1911, הגיעה הלהקה להצגות לדובלן ליד ריגה, מקום מרפא יחידי, שבו הורשו היהודים להתגורר ארבעה חדשים בשנה, בעונת הקיץ. בשאר מקומות המרפא הסמוכים של החוף הבלטי כמו מאיארן ובולדורי לא הורשו היהודים כלל להתגורר, אלא אם כן היו סוחרים גדולים. בימי הקיץ היתה דובלן מתמלאת יהודים נופשים ומתרפאים מאזורי לטביה, ליטא ואפילו פולין. שהינו בדובלן כל עונת הקיץ. מסתבר שהייתי היחיד בין חברי הלהקה כולה בעל השכלה ומתמצא בספרות. מנין הגעתי לכך? בביתנו בדווינסק שוכנה הספריה של פועלי ציון. עמדו שם כמה ארונות ספרים בחדר שהשכיר להם אבי לשמש ספריה. ובלילות הייתי לוקח לי ספרים ובולעם אחד אחד. כיוון שכך היה גוזיק נוהג שאתלווה אליו לפגישות של מו"מ על מכירת הצגות לאמרגנים או אגודות צדקה שונות. ולמה כך? כי גוזיק עצמו, ששיחק באידיש כידוע, לא ידע לדבר היטב בשפה זו, כי מוצאו מיאליסאווטגראד, וגדל בתרבות הרוסית, והיה גאה על כך שסיים את חוק לימודיו בגימנסיה. זאת לדעת, כי הלימודים בגימנסיה היו בימים ההם רחוקים ממושגיו של שחקן יהודי כמרחק לירח. כיוון שגוזיק דיבר בעיקר רוסית והגבירות הנכבדות, שהיו באות אליו לדון על קניית הצגות למטרות צדקה, דיברו באידיש מגורמנת, הייתי משוחח איתן אידיש והן הבינו את האידיש שלי ואני — את שלהן. וכך הייתי חשוב בעיני גוזיק בתור בעל השכלה.

אבל כאן אירע מעשה. בריגה התגורר דוד שלי, שהיה שמש אצל הרב. ואז כבר התחלתי לכתוב מכתבים להורי והם ידעו על מקום הימצאי. אבא היה מוכן לסלוח לי את הבריחה בתנאי שאחזור בהקדם הביתה. ודבר זה לא בא בחשבון עבורי. כולם היו בזים לי לו הייתי נכנע וחוזר. בא אלי דודי זה שהתגורר בריגה ותבע ממני לא לנדוד יותר עם הלהקה, כי הדבר ממיט בושה וחרפה לא רק על אבי אלא על משפחתי כולה. אגב, באותם הימים הגיע לריגה בן־דוד שלי, רב, שהזמין אותי לבוא מדובלן לריגה. כשבאתי אליו הושיט לי את ידו כשהיא עטופה בכנף מעילו, כי הוא לא רצה לנגוע ביד טמאה כשלי... בשיחתו אתי אמר כדלקמן: „גרוע אתה מעוכר ישראל. עשית מעשה שאינני בטוח אם ימחלו עליו בעולם הבא. גרמת להשמצת כל המשפחה. לא זו בלבד שאתה גנב ו„קאטערינשטשיק" — גרוע אתה מהם, כי נעשית „אקטיארשטשיק". ואם אינך רוצה לאבד לחלוטין את עולם הבא, עליך לנטוש את הלהקה ולחזור לבית אבא". הקשבתי לדבריו, גיחכתי עליהם בלבי, אבל קצת חרה לי, שפגע בגאוותי על היותי שחקן, דבר שבעיניו היה גרוע מגנב. העמדתי תנאי שאם יעזרו לי להסתדר בריגה — אטוש את התיאטרון. כאן עלי להעיר, שלאחר נדודים במשך חצי שנה עם להקתו של גוזיק ולאחר שהכרתי מקרוב את ההווי והרמה התרבותית של השחקנים — וכן הרמה האנושית הירודה שלהם, גמרתי אומר לעזוב את הלהקה כי מהבחינה הרוחנית לא נתן הדבר שום סיפוק. התחלתי לשנוא את הלהקה.

אך היתה סיבה נוספת לרצוני לעזוב את גוזיק. לפני שברחתי איתו,

הגיע לדווינסק תיאטרון רב־ענין ביותר בימים ההם, בהנהלתו של פרץ הירשביין. היתה זו להקה מיוחדת של שחקנים משכילים בעלי תרבות, מעוררי ענין ובעלי מקצוע מעולים על קרשי הבמה. היתה להם תרבות גבוהה של משחק ובמאות. הספקתי להיות נוכח בכמה הצגות של הלהקה זו עוד לפני שברחתי מדווינסק. ותיאטרון שכזה עמד מול עיני ולא להקה כלהקתו של גוזיק. בימים ההם, זה היה בשנת 1910 או אולי 1909, ואני חובב תיאטרון, לא יכולתי עדיין לחלום להשתתף בלהקה כגון זו. ועתה גמלה בלבי ההחלטה לא להישאר יותר בלהקתו של גוזיק. הסתדרתי בריגה ועבדתי כזבן בחנות בדים. וכאן החלו בשבילי חיים חדשים.

ג

ריגה היתה בימים ההם קהילה יהודית גדולה וחשובה, בעלת פעילות חברתית ותרבותית ענפה. בעיר פעלו שלושה חוגים דרמטיים. החוג הראשון והטוב ביותר היה במועדון „עבריה", מועדון ציוני, אשר לידו פעל חוג דרמטי בהדרכתו של שחקן חובב ובמאי טוב, מנדל וורקל. לפי מקצועו — וורקל היה מצייר שלטים ובמידה מסויימת — צייר אמן. הוא ואשתו היו השחקנים הראשיים של חוג זה. בחוג זה השתתפו גם שני שחקנים חובבים, שנישאו זה לזו לאחר מכן: יעקב וברוניה הלברייך. ברוניה הגיעה לישראל, אך אינני יודע מה גורלה והאם היא עוד בחיים. בחוג זה השתתף גם הצעיר שלמה ופסי, שנודע לימים כשחקן ובמאי גאוני בשם שלמה מיכאלס. שלמה ופסי היה אז בריגה סטודנט אכסטרני בפקולטה למשפטים. והוא שאף כמוני להיות לשחקן. אבל סיכוייו אז להיות שחקן היו אפסיים, מפני שמראהו החיצוני היה לא כפי שכולנו דמינו לראות שחקן במה. קלסתר פניו היה מיוחד במינו ונעשה מעניין ביותר רק בתקופה מאוחרת בחייו, כאשר הוא התבגר והיה לאמן גדול, אבל בימים הם לא הכירו בו כמתאים להיות שחקן. בכן, מה עשה בחוג הדרמטי? הוא היה מופיע במועדון „עבריה" כרציטטור, כקריין אמנותי. זכורני שהיה קורא את יצירותו של מוריס רוזנפלד „אפן בוזים פון ים" (בחיקו של ים). קטע זה היה ה„שלאג־נומער" שלו. יחד עם זה מילא תפקיד של עוזר במאי. כלומר, תפקידו היה להציב את התפארות, להעמיד את אביזרי הריהוט במקומם, בכדי שהכל על הבמה יהיה מוכן להצגה. גם כאן הייתי אני הלחשן. זו היתה פגישת הכרותי הראשונה עם שלמה מיכאלס בשנת 1911 בריגה. שם שהיתי עד 1914.

חוג דרמטי שני, שלא היה לנו כל מגע איתו, היה „כרמל". זה היה חוג מטעם הבונדאים וההוגים השמאליים. לבושתי, לא נוכחתי מעולם בהצגותיו של „כרמל". החוג השלישי היה זה שהייתי מקורב אליו בלב ונפש, כי שם יכולתי להיות לא רק לחשן אלא גם למלא תפקידים על הבמה. החוג פעל בפרבר המוסקבאי של ריגה, שבו התגוררו המוני העם היהודי, דלת העם באלפיהם. שם התארגן חוג דרמטי בהדרכתו של ווינר, (שמו הפרטי לא אזכור), יהודי מיהודי „עמך". לפי מקצועו היה תפר (לנעליים). ווינר היה נוטל לעצמו את כל התפקידים הקומיים בהצגות. בתור במאי פעל בחוג הצעיר מישה יופה, שנודע לימים בתור מיכאל יא. הרפורטואר של החוג הזה לא היה

מובחר. הציגו את המחזות המקובלים אז בלהקות היהודיות. אחותו של מישה יופה, רבקה יופה, היתה הפרימה־דונה של החוג. הביא אותי לחוג הזה אחד ממשתתפיו רוברט או ראובקה שרגא, שמאוחר יותר, בלטביה העצמאית, היה בעל פירמה ידועה לבגדים „ג'נטלמן". בחוג דרמטי זה נעשיתי לאחד האנשים המרכזיים, הן כלחשן והן כשחקן. גם אני שאפתי לשחק תפקידים קומיים, כי הקהל אוהב היה את מי שמביאו לידי צחוק, כך שקל יותר, כביכול, לשחקן קומי „להרויח את פת לחמו" לעומת השחקן המשחק תפקידים דרמטיים. הייתי גם צעיר מכדי לשחק תפקידים כאלה. בחוג דרמטי זה השתתפתי כל השנים ששהיתי בריגה.

כאמור, החיים ברחוב היהודי בריגה היו אז מלאי ענין. החוג הדרמטי שליד „עבריה" הצטיין בעריכת נשפי חנוכה ופורים. נשפים שנתיים אלה היו נערכים בשני בנינים: במועדון ה„גילדות" הישן ובמועדון החדש ברחוב פאולוצ'י, מול הפארק „וורמאן". הנשפים היו גראנדיוזיים ונתקיימו מדי שנה בשנה. בקיץ היו הסטודנטים, שלמדו בחו"ל ובילו את חופשות הקיץ בריגה, עורכים ב„קורזאל" של דובלן נשפים. מנדל וורקל היה מקבל על עצמו את תפקיד קישוט הבמה והאולם. היינו מיודדים מאוד ומנדל זה היה מזמינני על מנת שאעזור לו בקישוט האולם וגם אשתתף בנשף לפי הצורך. נשפים אלה היו לרוב בעלי אופי של בילוי קל ורק לעתים היתה נערכת גם הצגה כלשהי.

כאן אספר אפיזודה מעניינת הקשורה באישיותו של שלום עליכם. היתה זו פגישתי הראשונה עם שלום עליכם פנים אל פנים. בשנת 1913 הוא הוזמן לריגה על ידי חוגי האינטליגנציה שבעיר. קבלת הפנים הראשונה שנערכה לכבודו בתחנת הרכבת נשאה במידה מסויימת מראה עלוב. קיבלו את פניו 5—6 זוגות של נשים נכבדות עם בעליהן ולא יותר. הוא התאכסן במלון „מטרופול", שבעליו היו יהודים. כאן עלי לציין, שמנדל וורקל היה קריין של יצירות שלום עליכם, אלא שבעל פה לא זכר אף יצירה. ולכן היה קורא בעזרת לחשן, והלחשן הייתי, כמובן, אנוכי.

הציבור היהודי ערך לכבוד שלום עליכם נשף גדול, בו קרא מנדל וורקל מיצירותיו של הסופר לצדו של שלום עליכם עצמו, אלא שבשעה שהסופר קרא את יצירותיו לפי הזכרון, קרא וורקל את כל מה שקרא לפי „לחשנותי". וכאן אירע אותו מעשה שעליו ברצוני לספר: בריגה היה „משרד ראינוע" להשכרת סרטים בבעלותו של יהודי אחד בשם מינטוס. וורקל דיבר על לבו של מינטוס שיסריט סרט על הנושא חוה בת טוביה החולב, הבורחת עם ה„שגץ". מינטוס כבר הספיק עד אז להסריט שני סרטים על נושאים יהודיים, בהם השתתפו מנדל וורקל, שחקנים לטים, וכן השחקנית הלטית המפורסמת לוליטה ברזין, שהיתה אז כבת 18. בסרט זה השתתפתי גם אני לצדם של לוליטה ברזין ומנדל וורקל, ששיחק תפקיד של יהודי עני, סנדלר, שבתו בורחת עם שגץ; אני שיחקתי את תפקיד החתן בסרט ששמו היה „יום החופה". בסרט השתתפו גם שחקני להקה שביקרה בריגה, בשם „קומפאניעץ", כשמו של ראש משפחת השחקנים. אגב, זה היה הסרט היהודי השני שהוסרט בריגה, האחר נקרא בשם „סאפוזשניק מענדה". זכור לי הדבר היטב, גם בגלל

כך, שבריגה נערכה לפני שנים, בהיותי עוד שם, תערוכה לתולדות אמנות הקולנוע הלטבית ובתערוכה זו הוצגו גם כמה תמונות של הסרט שהזכרתי; בו השתתפו מנדל וורקל ולוליטה ברזין; לפני כמה שנים היא קיבלה אותות הצטיינות רבים והוכרזה כשחקנית של הרפובליקה הסובייטית.

וורקל החל להתכתב עם שלום עליכם בענין זה. ואגב אורחא, בכרך מכתביו של שלום עליכם מופיעים גם שנים ממכתביו אל מנדל וורקל בנידון. במכתבו נתן שלום עליכם את הסכמתו העיקרונית והציע לשוחח בענין אתו ועם מינטוס בעת שהותו הקרובה בריגה. הכל יודעים, ששלום עליכם היה בעל חוש „מסחרי" חלש והפסיד את כל רכושו בבורסא. כאשר שלום עליכם הגיע לריגה נערכה הפגישה איתו בענין הסרט. אני רציתי מאוד להיקלע למחיצתו של שלום עליכם והפצרתי במנדל וורקל להסכים שאתלווה אליו לפגישה עם שלום עליכם. וורקל לא יכול היה להשיב את פני ריקם, וכך התלוויתי אליו.

כאשר הגענו לחדרו של שלום עליכם במלון וישבתי לידו לא היה איש מאושר כמוני בעולם. וורקל הציג אותי לפני שלום עליכם ואשתו כקרוב משפחה, שביקש לזכות ולראות את הסופר מקרוב. אכזבתי הקשה הראשונה היתה בכך, ששלום עליכם ואשתו דיברו ביניהם רוסית! חשתי את עצמי כמו נעלב. אנו מעריצים את האיש בתור סופר והומוריסטן יהודי הגדול ביותר — והנה, שפת הדיבור שלו עם רעייתו היא דווקא רוסית... האכזבה השניה באה אחר כך. דומני שאפיזודה זו ידועה רק לאיש אחד הנמצא עדיין בחיים — זה אני. שלום עליכם שאל את מנדל וורקל: „זאגט מיר, פאניע וורקל, וויפיל ווילט איר פרדינען אין דעם ענין?" — כמה אתה, מר וורקל, רוצה להרוויח בעסק זה?... אני כאילו ניטלה ממני לשוני. הסתכלתי בפניו של וורקל וראיתי שהוא החוויר והסמיק וכל הצבעים התחלפו בפניו. מנדל וורקל ראה זכות גדולה לעצמו שהוא יוכל להיות שושבין ויוזם בענין הסרטת סרט על פי יצירה של שלום עליכם שבו אולי יוכל לשחק תפקיד כלשהו. אבל זה היה ענין משני בשבילו. העיקר שהוא יוזם מפעל כזה עם אישיות כמו שלום עליכם. ולפתע פתאום הוא מקבל מהלומה בשאלה כמה הוא רוצה להרוויח... הוא פשוט איבד את עשתונותיו ונאלם דום ולא היה מסוגל להוציא הגה. אומר שוב שלום עליכם אליו: „ניין, ערנסט, מיר זיינען עפעס מענטשן, איר פארשטייט דאך. איר גייט, איר טוט, איר ארבייט, טא וויפיל ווילט איר פארדינען אין דעם ענין?" — כלומר, ברצינות, הרי אנו מבינים... אתה פועל וטורח בעסק, בכן כמה אתה רוצה להרוויח בו... מנדל וורקל המסכן היה צריך לתת תשובה. הוא היה איש ענו, אדם „בלי מרפקים". אם יאמר שאין הוא רוצה להרוויח כלל — אולי זה יעליב את שלום עליכם. לאחר רגע של התלבטות הוא ענה: „כ'ווייס? פארדינען? אפשר א רובל זיבעציק, אכציק"... כלומר, מה אני יודע? להרוויח? אולי שבעים, שמונים רובל. שלום עליכם תלה בו מבט כועס ורוגז ואמר: „אויב איר ווילט פרדינען א רובל זיבעציק־אכציק פון דעם גאנצן ענין, ביי מיר שמעקט עס מסתא מיט א פאר הונדערט — עס איז ניט פאר מיר קיין ענין. זאגט אייער מינטוסן אז ער זאל גיין געזונטערהייט, איך וועל מיט אים קיין שום פארבינדונגען ניט האבן. איך האב געמיינט אז עס שמעקט מיט

עטלעכע טויזנט רובל, איר ווילט פארדינען א פאר הונדערט — איז עס אן עסק".

שנינו יצאנו מחדרו של שלום עליכם „ווי אפגעשמיסענע", חפויי ראש ומדוכדכים. דרכנו הביתה עשינו יחד מבלי להוציא הגה מהפה. הוא לא היה מסוגל להוציא הגה ואני התביישתי לדבר. שיחה זו התקיימה לפני הנשף הגראנדיוזי, שנערך באולם בעלי המלאכה.

הנשף נערך ברוב עם ובהידור רב. ליד התיאטרון נערכו נכבדים בשתי שורות עם פרחים. הנוער יצא מכליו לשוות למאורע הוד והדר. היה תלוי כרוז גדול של „ברוך הבא", פרי מכחולו של מנדל וורקל... בנשף, כפי שאמרתי, קרא שלום עליכם וכן קרא מיצירותיו של הסופר מנדל וורקל, הוא קרא את „הגימנסיה". ואני הייתי הלחשן. אחרי הנשף נערך באנקט גדול לכבוד הסופר ונישאו נאומים, כמקובל. כל זה כבר לא היה חשוב בעיני. אוסיף עוד את הפרט הזה: מרכבה רתומה לשני סוסים עמדה להסיע את שלום עליכם ואת רעייתו מהאולם אל המלון. הסטודנטים היהודים התירו את רתמות הסוסים, סילקו הצידה ונרתמו במקום הסוסים וכך הסיעו את האורחים הנכבדים למלון „מטרופול", שם נפרדו מהם. ובזה תם ביקורו של שלום עליכם בעיר ריגה. כאמור, היה זה בשנת 1913.

ד

בקיץ 1914 פרצה מלחמה. זה היה סוף שהותי בריגה. לאחר שרות של שנתיים בצבא הצארי, הגעתי בשנת 1917 לחארקוב, לאחר מהפכת פברואר, ומצאתי שם תיאטרון יהודי בהדרכתו של נחום ליפובסקי; הבמאי היה יהודה לייב בוימוול, אביה של המשוררת רחל בוימוול. הוא צרפני לצוות התיאטרון וגם הפעיל אותי כעסקן ציבורי במישור התיאטרון. אז החל להתארגן האיגוד המקצועי הראשון של שחקנים וזמרי מקהלה יהודים. לקחתי חלק פעיל מאוד באירגון איגוד זה. נבחרתי להנהלת האיגוד. רק עתה, כאשר התוודעתי לשחקנים יהודים ולתיאטרון היהודי, החלה להתגשם שאיפתי להיות שחקן יהודי, דבר שחלמתי עליו מימי ילדותי. דבר זה התממש כאשר נוסד בחארקוב תיאטרון ציבורי יהודי בשם „אונזער ווינקל". נתקבלתי לתיאטרון זה כסטודנט בסטודיה שלו וכשחקן צעיר. בתיאטרון זה השתתפתי עד שהבולשביקים פינו את העיר מפני אנשי דניקין. כיוון שלא רציתי לשרת בצבא דניקין ברחתי מחארקוב, עד שהבולשביקים שוב כבשו את העיר. עם קבוצת פועלים של בית חרושת הגעתי לטאגאנרוג ועבדתי איתם עם שהגיעו לשם הבולשביקים. התיאטרון „אונזער ווינקל" התמקם אז בעיר מינסק, לכן נסעתי לשם. שוב נתקבלתי לתיאטרון כשחקן ונשארתי שם עד שנת 1921, עד שהתיאטרון התפרק. סיבת פירוקו היתה עזיבתם של שחקנים יוצאי פולין, ששאפו לחזור למולדתם. צריך לציין, שהתיאטרון הזה היה ציבורי ולא ממלכתי ולא קיבל סיוע מאת הממשלה.

רציתי לחזור ללטביה, אבל לפי מוצא הורי היתה לי נתינות ליטאית ולכן לא ניתנה לי זכות ישיבה בלטביה. יצאתי דרך לטביה לליטא. הגעתי לקובנה, שם התגורר אז אחי, שניספה עם משפחתו בשואה.

ה

בליטא הכרתי את ד"ר מוקדוני, ששאף להקים סטודיה תיאטרלית יהודית. כאשר קמה סטודיה זו הייתי קשור איתה ועבדתי בה כשנתיים ימים. אך אני שאפתי כל פרק זמן זה להגיע למוסקבה, משום ששם נמצאה החבורה של שרידי „אונזער ווינקל". רצינו יחד ליצור עוד בהיותנו במינסק סטודיה דראמטית, שתוכל לעבור למוסקבה על מנת ללמוד שם. בשנת 1923 הגעתי ללטביה בדרך ליגאלית ומשם הברחתי את הגבול לברית המועצות. כאשר הגעתי לעיר וויטבסק, נתפסתי ונשפטתי על הברחת הגבול. למזלי, טרם היו הענשים אז חמורים ובעיר היו כמה מכרים טובים, שערבו בשבילי, כך שהעונש היה רק שלושת חדשי מאסר. למעשה ישבתי במאסר פחות, קיבלתי תעודה ונסעתי למוסקבה. מיד נתקבלתי לאינסטיטוט התיאטראלי של רוסיה הלבנה. שלידו פעלו שני מדורים (סקציות): יהודי ובילו־רוסי. כמעט 4 שנים למדתי באינסטיטוט זה, כאשר סיימתי את הלימודים בסוף שנת 1926 הפכו המדורים לשני תיאטרונים. כך נוסד התיאטרון היהודי הממלכתי של רוסיה הלבנה — „יידישער מלוכה תיאטר פון ווייס רוסלאנד" במינסק, בהנהלתו של משה רפאלסקי. בתיאטרון זה עבדתי עד 1932, שם עברתי קורסים של במאות, ושיחקתי בשורה של תפקידים חשובים עד שבראשית 1933 נסעתי ללנינגראד ללמוד בקורסים לבמאות של ראדלוב, במאי ידוע שהיה לאחר מכן בריגה, כי רציתי להיות לבמאי מוכר. כאשר הגעתי לשם, החל העסק הידוע בשם הפאס־פורטיזציה בברית המועצות. וזה פגע בי, כי טרם הייתי רשום ורשאי להתגורר בלנינגראד בשעה שבמינסק כבר נמחקתי מרשימת זכות המגורים. וכך נהפכתי לאזרח חסר „מולדת" — אינני רשאי להישאר בלנינגראד ואין לי לאן לנסוע. הציל אותי מהמצב הדבר, שהייתי רואה את עצמי גם במקצת ככותב מחזות. אחד המחזות שלי „פרטיזאנים" הוצג בהצלחה מרובה ע"י התיאטרון הבילו־רוסי. בקיץ 1932 הופיע תיאטרון זה בלנינגראד וההצגה „הפרטיזאנים" הועלתה 15 פעמים רצופות לפני אולמות מלאים עד אפס מקום. ברוסיה מקובל, שהמחזאי מקבל אחוז מסוים מההכנסה מכל הצגה. בהיותי במוסקבה קיבלתי שם תמלוגין עבור מחזה זה, סכום נכבד ביותר בימים ההם — אלף וחמש מאות רובל. לקורסים של ראדלוב לא יכולתי להתקבל, כי בגלל הפאספורטיזציה נסגרו הקורסים לכמה חדשים, עד סיום הרישום. אז פניתי לאגודת הבמאים בלנינגראד. מזכיר האגודה היה אז לויטין, צעיר יהודי סימפאטי. הצגתי את עצמי לפניו והוא הטיל בי מבט של רחמנות: מה תוכל עתה לעשות כאן בלנינגראד? עניתיו שרצוני שתרשמו אותי כדרמטורג. לויטין ענה, שישנה הוראה למחוק מרשימת החברות כל אותם חברי האגודה, שמחזותיהם לא הוצגו על במה. איזה מחזה שלך הוצג? אז הראיתי לו את פנקס החסכונות, בו היה רשום שקיבלתי לא מזמן סכום של 1500 רובל עבור מחזה שלי שהוצג בלנינגראד. הוא שמח מאד וקרא: „מזל טוב, הכל יסתדר, אתה תקבל היתר מגורים על סמך היותך מחזאי שמחזותיו מוצגים ברפרטואר". וכך קיבלתי תעודה שהנני תושב לנינגראד וקיבלתי רשות לסעוד במסעדה של האגודה.

כיון שהייתי כאיש שנולד מחדש ובעל פאספורט וידעתי שהקורסים של ראדלוב ייפתחו רק בחודש מארס — נסעתי בינתיים למוסקבה, שם היו לי מכרים

רבים, ביניהם מנהל התיאטרון היהודי בן־עירי שלמה מיכאלס, וידעתי שהוא לא ישיב את פני ריקם. או שיקבלני לתיאטרון שלו או שיעזור לי בכל דרך אפשרית. אז בא אלי חברי מהתיאטרון במינסק, מוגילבסקי, שהיה בלנינגראד אסיסטנט לבמאי של „לנ־גוס־קינא". זה הציע לי להשתתף בסרט יהודי ברוסית בשם „גראניצה" (הגבול) או „החופה השחורה", שהוסרט בלנינגראד. עניתי לו, שהסכמתי תלויה בטיב התפקיד שיוצע לי. סוכם שאפגש עם במאי הסרט המיועד, מיכאל דובסון, אדם מעניין, והוא בחן אותי בו במקום בחדרו. מיד הודיע לי שימסור לי תפקיד חשוב בסרט, תפקיד הרב. נשארתי בלנינגראד חצי שנה לפי חוזה. ואכן השתתפתי בסרט „די שווארצע חופה", אשר החל להיות מוקרן בשנת 1936. לפי מיטב ידיעתי, הוקרן הסרט גם בלטביה ובליטא.

עם תום הפקת הסרט חזרתי למוסקבה ובשנת 1935 הוצע לי לעבור לשנתיים לבירא־בידזשאן. בירא־בידזשאן החלה להיות אז באופנה וההצעה קסמה מאוד; חלמנו שהאזור יהיה במרוצת הזמן לרפובליקה יהודית. אנשי תרבות ואמנות יהודים החלו לנהור לשם, ואני בתוכם. הבמאי של התיאטרון היהודי שם היה חברי הטוב אברהם אייזנברג, שחתם אתי חוזה לשנתיים. וכך נסעתי איתו לבירא־בידזשאן. שם נשארתי עד 1949. עם חיסול מוסדות התרבות היהודית אותה שנה — נאסרתי ודנו אותי לעשר שנות מאסר עבור ציונות וכו'.

בשנת 1972 עליתי ארצה מריגה.

(תרגם מאידיש, מ. ניישטט)

בנימין אקצין

ריגה בשנות המלחמה והמהפכה*)

מספרים על שני ידידים ותיקים שנפגשו לאחר שנות פרידה רבות. אחד מהם סיפר על הרפתקאותיו השונות. האחר, לאחר שנשאל על מה שעבר עליו, סיפר לידידו כי התגורר באוסטריה, רומניה ורוסיה. „אם כן — מעיר חברו — הרבית במסעות". „לא — באה התשובה — לא עזבתי אף ליום אחד את צ'רנוביץ".

הרי זה סיכום יפה של פרשת חיי בריגה מקיץ 1916 עד קיץ 1919. בשלוש שנים האלה הייתי תחת שלטון הצאר עד מארס 1917, תחת הממשלה הרוסית הזמנית עד ספטמבר 1917, תחת שלטון הכיבוש הגרמני עד נובמבר 1918, בתקופת השלטון הקצרה של הממשלה הזמנית של הרפובליקה הלטית החדשה עד ינואר 1919, ותחת עול הסוביטים עד מאי 1919. לאחר מכן באה תקופת לטביה העצמאית.

א.

העיר אליה חזרנו בקיץ 1916 השתנתה מאד. אוכלוסיתה האזרחית הוקטנה ברובה וירדה מ־540,000 לפני המלחמה לפחות מ־200,000. התעשיה נעלמה. מוסדות הממשלה, הכלכלה והחינוך פעלו במסגרות מצומצמות ביותר. חיילים וקצינים נראו לרוב ברחובותיה. רוב ידידינו הוותיקים לא נשארו בעיר, וחיינו החברתיים הצטמצמו בחוג קרובי המשפחה שנותרו בעיר, או עם משפחות קצין ושוארצברג, שבאו לריגה מישובים קטנים סמוכים יותר לקו החזית. אבל היו כמה גורמים מפצים. אחרי הרחובות השוממים והבתים בני שתי הקומות של סאראטוב, נראתה העיר העתיקה הרומנטית של ריגה, רחובותיה הרחבים והסלולים כהלכה של חלקה החדש, בניניה החדשים וביחוד משטחיה הירוקים הגדולים — כמלאים ענין. אפילו דירתנו, גדולה ושקטה, היו לה צדדים נעימים משלה אחרי ביתו ההומה של ראפאלוביץ. טיולים בסביבתה וסיורים בשדרות העיר וגניה היה בהם משום שינוי. ומוזר הדבר — לא התגעגעתי לסארטוב כל עיקר.

השעורים העברים התחדשו מיד. זמן קצר היה מורי מר פומרנץ, אדם שקט, רציני ומלומד כבן ארבעים שנה. הוא היה מוסמך לרבנות ולמדן גדול ללא ספק, אולם כמחנך לנער ההולך ומתבגר נכשל לעורר את התלהבותי, וכאשר הודיע על נסיעתו הקרובה על מנת לשמש רב בעיר רבל (לאחר מכן — טאלין, בירת אסטוניה), עשתה עלי ידיעה זו רושם רב אך לא הצטערתי עליה.

---

*) דפי זכרונות אלה מהווים קיצור הפרק הששי של זכרונות פרופ' ב. אקצין, שנכתבו אנגלית. בחמשת הפרקים הקודמים מספר בעיקר על ילדותו בחיק משפחת סוחרים יהודית אמידה ושמרנית בריגה. האב, שהיה ציוני מסור, דאג שבנו יקבל חינוך עברי. את השנה השניה של מלחמת העולם בילה הנער בבית דודו ראפאלוביץ בסאראטוב, ומכאן חזר לריגה בקיץ 1916. הפרק הבא כאן מספר על החיים בריגה בשנות 1916—1919.

מורי העברי האחר, וגם האחרון, אשר נשאר עמנו עד שנעלם באמצע שנת 1919, המלאה תלאות, היה שטיין. עם עזיבתו באו שעורי העברים לסיומם. שטיין נראה שונה ממורה עברי טיפוסי, ככל אשר יוכל אדם לתאר בנפשו: גבר בגיל השלושים, גבוה, במבנה גופו האטלטי, בראשו העוטה בשפע שערות בלונדיות־אדמדמות ובזקנו הגדול, בתווי פנים ישרים ובאפו הקטן והישר, מזכיר היה את תמונות הוויקינגים — אבירי הצפון. שטיין היה תלמידה של ישיבת אודיסה הידועה, בראשותו של חיים צ׳רנוביץ („רב צעיר״), ותאם בדיוק לאותו טיפוס של מחנך יהודי שתארו בנפשם אבי ואני. בקי במקרא ובתלמוד, גילה שטיין ענין בהיסטוריה ובספרות עברית, ובמהרה הפך את שעורינו לצרוף של לימוד וויכוחים שריתקו אותי לשיעוריו.

הגיעו ימי חופשת הקיץ הארוכים, ומאחר שכל חברי לשעבר — נעלמו, הסתפחתי לחבורה של ילדים מבני המשפחות כץ ופרידברג. בנו של כץ, בנו של פרידברג ואני שחקנו רבות בגנים העזובים למחצה של העיר, כשאנו עורכים מפעם לפעם טיולים בסביבות העיר. שני הנערים לא היו מהטיפוס האינטלקטואלי, שהיה רצוי להורי, ואלה לא הביטו בעין יפה על הידידות החדשה, ובמיוחד לאחר ששתי המשפחות היו רחוקות מחיי מסורת. לא הייתי שווה־נפש ביחס לשתי הנערות — טולה פרידברג ואולגה כץ. טולה היתה גדולה ממני בשנה ומפותחת מבחינה שכלית מכפי גילה, אולגה — בת גילי, נערה בעלת לחיים־תפוחים וידידותית. לפני שיכולתי להחליט מי משתיהן חביבה עלי יותר — החלו הלימודים בבית־הספר ועיסוקים חדשים מלאו את זמני. כמה זמן לאחר מכן היגרה משפחת כץ לשבדיה, ואין אני יודע מה אירע למשפחת פרידברג.

ב.

מאחר שכל הגימנסיות הממלכתיות יצאו את העיר נרשמתי בגימנסיה פרטית, רגעי הליכה מועטים מביתנו. לשון הלימודים בבית־ספר זה היתה גרמנית, וכן היו גרמנים — בעלה ומנהלה של הגימנסיה, איש תרבותי מאד מן האצולה הבלטית בשם פון־טידבל, ושאר המורים. התלמידים היו ברובם גרמנים־בלטים, וביניהם כמה נערים יהודים ממשפחות דוברות גרמנית. עם פרוץ המלחמה אסרו השלטונות את השימוש בגרמנית כשפת ההוראה, ובית־הספר נאלץ לקבל באורח שטחי אופי רוסי. אני אומר באורח שטחי, משום שרוב המורים דברו רוסית איומה באקצנט גרמני ולעתים משובשת מבחינת הדקדוק, ואני, שזה עתה באתי לאחר שלוש שנים בבית־ספר רוסי ולאחר שנת מגורים בסאראטוב הרוסית, התאמצתי שלא לצחוק למשמע אזני. ברור ששעורי הרוסית לא היוו עבורי כל קושי. שונה היה המצב לגבי הגרמנית. לשון דיבורי הגרמנית ירדה פלאים מאז מותה של האומנת, וידיעותי בקריאה ובכתיבה היו בסיסיות בלבד. הייתי מן המפגרים בכתב. ורק לאט לאט השתלטתי על השפה הגרמנית. אולם כמה שלא היתה רמת הרוסית של המורים ירודה, חייב אני להודות שהאיכות הכללית של הוראתם היתה ממדרגה גבוהה ונשארה כזאת בכל שנות לימודי באותו בית־ספר, למרות כל השינויים שהתחוללו. כל המורים היו בעלי ידע רב במקצועותיהם ופדגוגים למופת.

כמה מהם ידעו כיצד לעורר ענין במקצועותיהם ואיך להרחיב את אופקינו. אחרים היו צרי־אופק יותר, אבל כולם הניחו בנו יסוד רציני לידע מדוייק. המנהל עצמו, אדם שהידלדל במקצת, אולם לפנים איש אמיד ובקי בהויות עולם, לימד גיאוגרפיה בכיתות הנמוכות, כשהוא מבסס את שעוריו לא רק על ספרי־לימוד ומפות, אלא גם על מסעותיו המרובים בשנים עברו בכל חלקי עולם. כל זה נמשך בחמש השנים הבאות, כשהמורים הולכים ומתעלים עם המעבר מכיתה לכיתה.

נכנסתי בבית־הספר לכיתה ג׳. לראשונה מצאתי עצמי בבית־ספר חסר־מדים. לפני המלחמה לבשו נערי טידבל כובעים כאותם הנהוגים עד היום באוניברסיטאות פינלנד ושבדיה ובין חברי אגודות הסטודנטים בגרמניה ואוסטריה, אולם אלה נחשבו לסימנים חיצונים של לאומנות גרמנית וחבישתם נאסרה עם פרוץ המלחמה. כל אחד בא אז לבית הספר כשהוא לבוש לפי רצונו. מאידך חסרה בבית הספר המשמעת הכמו־צבאית, והאוירה היתה רגועה יותר מאשר בגימנסיה הרוסית. ההבדל באוירה התבטא בין השאר, גם בשעורי ההתעמלות: במקום צעדות בנוסח צבאי, שהיו נהוגות בבית־הספר הרוסי, הושם הדגש על האתלטיקה, אולם היחס ללמידה היה רציני יותר, והיה עלי לעבוד הרבה יותר מאשר לפני כן. לרשימת המקצועות שלמדתי קודם — רוסית, גרמנית, אריתמטיקה, היסטוריה, גיאוגרפיה ומדעי הטבע*) נוספו שלושה אחרים: לטינית, צרפתית ואלגברה. לימודי־דת ניתנו רק לתלמידים הלותרנים, והנערים היהודים היו פטורים מהם, אולם שעורי הדת בבית ספרו של טידבל היו כה מעניינים, שאני, וגם שאר הנערים היהודים, בקרנו בהם לעתים תכופות. המורה, מטיף לותרני, הרחיב את תחומי המקצוע, בצרפו עליו דיונים באנתרופולוגיה תרבותית, תולדות האידיאות ופילוסופיה. היו בבית־הספר טכסי־דת לותרניים, אולם התלמידים שאינם לותרנים היו פטורים מהם. אף על פי כן הייתי מבקר בהם לעתים תכופות, בעיקר משום הדרשות המזהירות של אותו מטיף. אלה היו יותר שעורים בהיסטוריוסופיה מאשר דרשות דתיות. סדרי התפילה היו שונים מאלה הנהוגים בכנסיות הפרבוסלביות שראיתי לפנים. הפשטות איפיינה אותם יותר מההדר, ונגינת העוגב הצטרפה למקהלת זמרים. שם הכרתי את הכוראלים הפרוטסטנטיים.

שוב לא הייתי, כמו קודם, מן הטובים בכיתה. לא היו לי בעיות לגבי הספרות הרוסית, ההיסטוריה והגיאוגרפיה. מקצועות אלה חיבבתי, הרביתי בקריאה בספרות המתאימה וקיימתי בקלות את עמדתי בהם. בגרמנית היה עלי להתגבר על פיגור התחלתי ניכר, אולם לאחר שבצעתי זאת, מצאתי ענין רב במקצוע, אשר הפך בהדרגה לקורס בעל דרגה גבוהה בספרות הגרמנית ובהשוואתה עם ספרויות אחרות, כשבעיות חברתיות, היסטוריות, אסטתיות ומטפיסיות כרוכות בהן. לאחר שהגעתי לשלב זה הפך השעור הגרמני לאחד המקצועות החביבים עלי. לא פסקתי מלהצטער בימים הבאים על שעזבתי את בית־הספר הגרמני לפני שהגעתי לכיתה השמינית, והחסרתי

*) מדעי־הטבע כללו בוטניקה, פיסיקה, כימיה וביולוגיה. שנלמדו בזה אחר זה בשנים שונות.

את שני הנושאים המרכזיים באותה כיתה: „פאוסט" של גתה ושקספיר בתרגומו הגרמני הנהדר של שלגל.

המקצועות האחרים לא עניינו אותי, ומאחר שהייתי עצל מטבעי ובחרתי לעסוק בדברים המעניינים אותי, הגעתי בהם לציוני מעבר גרידא. במתמטיקה, לאחר שהגענו לגיאומטריה (נקודת התורפה שלי) ובצרפתית הייתי יורד לעתים מהמינימום הנדרש, אולם הביסוס הרציני נשאר לי.

לגבי טיבה של גימנסיה טידבל ראוי לציין כי כאשר עברתי ב־1921, מבית־הספר הגרמני לכיתה העליונה של הגימנסיה היהודית ברוסית שנוסדה אז, מצאתי, כי אני, שהייתי מקבל ציוני „מספיק" בלטינית, הפכתי לפתע לראשון התלמידים במקצוע זה, וקיבלתי את הציונים הגבוהים ביותר בלי עמל ויגע.

ג.

ארבעה נערים יהודים היו עמי בכיתה, ועוד שניים, אם לא יטעני זכרוני, בכיתה המקבילה. אחד מהשניים — אדגאר מאכטוס, היה נער מבריק שלא שהה זמן רב בבית־הספר. באחד מהמהפכות שזעזעו את העיר הועבר לבית־ספר רוסי, כשהוא „קופץ כיתה" תוך העברה זו, וכך סיים את בית־הספר שנה אחת לפני שאר בני גילו. אח"כ למד הנדסה, אולם במהרה עבר לעתונאות, והיה אחד העתונאים הידועים והחביבים על קהל הקוראים של העתון הרוסי המקומי „סיבודניא", אשר התקיים בריגה עד שנסגר ב־1940. למעשה איבדנו כל קשר עוד בבית־הספר התיכון, אולם אחר כמה עשרות שנים קיבלתי ממנו מכתב ארוך מפרם שברוסיה המזרחית, קרוב להרי אוראל. בעת הכיבוש הסובטי ב־1940, הוגלה האיש כ„אלמנט קונטר־רבולוציוני" להרי אוראל ובכך ניצל, כמובן, מהשואה הנאצית. הוא מצא פרנסתו כמהנדס, ועתה חי כפנסיונר, כשהוא מקדיש זמנו לזכרונות, לקריאה ולשמיעת תכניות רדיו זרות. נראה, כי שמע אותי מדבר ב„קול ישראל", והדבר הניע אותו להתחיל בהתכתבות שיטתית עמי. הוא כותב על עניני דיומא בגלוי־לב הראוי לציון ומכתבינו עוברים ושבים בלי הפרעות, אולם כל פעם שאני שולח לו, לפי בקשתו, ספרים או מאמרים, אין הם מגיעים אליו. מתברר כי שלטונות הדואר הסובטים מחרימים אותם, אם כי אני נזהר מאד שלא לשלוח כל דבר העלול לחרוג מן המותר.

עם הנער השני בכיתה המקבילה, יצחק מגידסון, קשרתי קשרי ידידות חזקים. הוא היה נער מלא חיים ממשפחה עליזה, הוא היה כמשחק בכל דבר, או כך נראה לי אז. לאחר סיימו את בית־הספר יצא ללמוד באוניברסיטה בגרמניה. ושם הפך, כנראה, לחבר מנגנון התעמולה הקומוניסטית. הוא נתפס והוצא להורג על ידי הנאצים.

מבין ארבעת הנערים היהודים בכיתתי, שניים היו התאומים לבית אהרנשטאם, שלהוריהם היתה החנות הגדולה ביותר בריגה למכשירי כתיבה. הם היו נערים שקטים דוברי גרמנית, שלא נתבלטו בשום דבר, והיה לנו מעט מן המשותף. האחרים היו גוטליב וקוצ'מאן, אשר היו במשך השנים שלאחר־מכן חברי הקרובים ביותר. קוצ'מאן בא ממשפחה עניה דוברת אידיש.

במאמץ רב הפך לתלמיד הטוב בכיתה בכל המקצועות, כולל גרמנית והתעמלות, שלא היה לו כל רקע קודם לגביהם. לאחר המהפכה ב־1917 החל ללמוד את כתבי מארכס, והפך לקומוניסט בעל הכרה. אחר בחינת הבגרות ב־1922 עבר לברית־המועצות. שמעתי כי מילא שם תפקידים אחראים והוצא להורג באחד ה„טיהורים" של סטאלין.

מישה גוטליב בא ממשפחה אמידה דוברת גרמנית. הוא היה תלמיד בינוני, כמוני, חוץ משני מקצועות אותם אהב — היסטוריה וגיאוגרפיה. עקב התנהגותו המופתית היה החביב ביותר על המורים מבין התלמידים היהודים. שנים רבות לאחר מכן, במדינת ישראל, סיפרה לי אמו כי המנהל הזהירה שלא יתחבר בנה עמי, כי לא הצטיינתי בהתנהגותי.

מאז מהפכת האביב ב־1917 עסקנו אני וקוצ'מאן, ואנו אז כבני 13 שנה, בוויכוחים אין־סופיים בעניינים חברתיים ומדיניים. עם מישה גוטליב ביליתי את זמני באורח רגוע יותר: היינו דנים בבעיות היסטוריות ומדיניות, החלפנו בינינו ספרים על הנושאים החביבים עלינו, וכן שחקנו במשחקים שונים והחלפנו בולי־דואר. אחד העניינים החביבים עלינו היה המשחק בשחמט ובתום המשחק, בהתאם לכך מי היה המנצח, היינו עורכים „ועידת שלום", שבה הופענו כראשי משלחות של שני הצדדים הלוחמים: בנות הברית המערבית ומדינות המרכז, והיינו דנים על סדרי השלום לאחר המלחמה. עשינו זאת במלוא הרצינות, כשאנו מבססים את טענותינו ועמדותינו על שפע של נתונים היסטוריים, גיאוגרפיים ומדיניים. כל הקומבינציות האפשריות של ניגודי אינטרסים בין מעצמות גדולות ואומות קטנות נחקרו ביסודיות על ידינו, בלשון המדע של ימינו — ב„תרגילים מדומים" של מדיניות.

בתחומי התעניינותו היה מישה יסודי ביותר, ואין ספק שהיה הופך לחוקר רציני. אולם לרוע המזל מת אביו כשלמד עדיין בבית־הספר. על מנת לתמוך באמו ובאחותו הצעירה ויתר על לימוד באוניברסיטה. במקום זה קיבל עליו את הנהלת בית העסק המשפחתי, בית־דפוס זעיר. כשהייתי בא לריגה בימי החופשה הייתי מתפלא מרוחב ידיעותיו ועמקותן. הוא היה מקרה ראשון שהוכיח לי כי אדם מבוגר המתיחס ברצינות ללימודו, אינו זקוק לביקור פורמלי באוניברסיטה, לכל הפחות בלימודים ההומניים ובלימודי החברה. כאשר התישב בריגה ב־1933 ההיסטוריון שמעון דובנוב, נפגש המלומד הישיש עם הלמדן הצעיר, ומישה הפך לעוזרו התמידי של דובנוב במחקריו. שניהם נרצחו כאשר כבשו הנאצים את העיר ב־1941. האירוניה הטראגית בגורלו של מישה היתה בכך, שבעת שויתר על קריירה מבטיחה רבות ונשאר בריגה לעזור למשפחתו, עזבו אמו וגם אחיותיו את העיר. אחותו הבכירה תרזה, נערה חביבה, עלתה לארץ־ישראל בשנות העשרים, וחיתה עם בעלה המזרחן ד"ר גויטין, פרופסור באוניברסיטה העברית, עד שירדו שניהם לארצות הברית בשנות החמישים, שם לימד ד"ר גויטין באוניברסיטה של פנסילבניה.

אמו של מישה ואחותו הצעירה עלו לארץ־ישראל בשנות השלושים. האם ישבה בירושלים עד מותה בשיבה טובה. הבת נישאה לפקיד בריטי וירדה עמו לאנגליה.

ד.

היה זה באביב 1917, חודש מרץ לפי הלוח המערבי, הגריגוריאני, אולם לפי הלוח היוליאני ששרד אז עדיין ברוסיה, בחודש פברואר, כשפרצה המהפכה. הצאר התפטר לטובת אחיו הצעיר, הנסיך הגדול מיכאיל, זה האחרון סירב לקבל את המלוכה, וממשלה זמנית הוקמה, קודם בראשותם של הנסיך לבוב ומנהיגם של חוגי האינטליגנציה הרוסית פרופסור מיליוקוב, ולאחר מכן — בראשותו של קרנסקי. במשך השבועות הראשונים שררה ברחובות התרוממות רוח שאין לתארה. חרות, אחוות עמים, שיוויון פוליטי ותיקונים חברתיים להמונים נראו כעומדים להתחולל במהרה. במיוחד עלצו היהודים. שיוויון זכויות מלא נקבע באחת התקנות הראשונות של הממשלה החדשה. גל פטריוטיות מקרב־לב שטף את יהודי רוסיה, שהתקשו עד אז לגלות סולידריות עם המשטר האנטישמי. רק בית־ספרנו נראה אדיש בימים גדולים אלה. הן המורים והן התלמידים הגרמנים לא התרשמו, כנראה, מהלך הרוח ספוג התקוות הוורודות, אולם מרבית התושבים היו נלהבים. פוליטיקה, אידיאולוגיות והבדלים בין המפלגות הפכו לנושא לדיונים בין מבוגרים וצעירים. זוכר אני את הופעתו של קרנסקי בעיר, והוא עדיין שר המשפטים בממשלה הזמנית הראשונה. הוא נאם נאום נלהב מגזוזטרת בית המלון הראשי בעיר „הוטל דה־רום". בין האלפים שמלאו את הרחבה מול המלון הייתי גם אני, אחוז התפעלות, ככל השאר. יחד אתם קראתי הידד, אם כי לא הבנתי הרבה, מחוץ לפזמון החוזר „המהפכה הרוסית הגדולה" (וייתכן שלא היה מה להבין יותר; נאומיו של קרנסקי היה בהם יותר מרגש ופאתוס, מאשר תוכן ממשי). אולם במהרה חלפה ההתלהבות הראשונה. שסועה בין ממשלה חלושה, בין „מועצות פועלים, חיילים ואכרים", שהחיילים מלאו בהן את היסוד הדינמי, ובין אנרכיה גמורה, טבעה המדינה באנדרלמוסיה. בממשלה הזמנית הראשונה היוו המתונים, שזוהו לפנים עם מפלגת ה„אוקטיאבריסטים" וה„קדטים" רוב מכריע. סוציאל־דימוקרט אחד, הגרוזיני צ'חאידזה, ונציגה של מפלגת פועלים מתונה יותר, קרנסקי, ייצגו את השמאל, ו„פרוגרסיבי" בודד, אפרמוב, היווה את ה„מרכז". בנסיון לרסן את ה„מועצות", שלא רצו לסבול ממשלה „בורגנית", התפטרה הממשלה, והוקם קבינט חדש, שבו תפסו תפקידי המפתח סוציאליסטים מכל הגוונים. קרנסקי — עורך דין צעיר, שידע לדבר יפה וכוונותיו היו טובות, אבל בזאת נצטמצמו כל מעלותיו — היה לראש הממשלה, לשר הבטחון ולמפקד עליון. אולם הוא היה חסר אונים לעמוד בפרץ, ונסיונותיו הבלתי־פוסקים לשכך בנאומיו את הרוחות, ביחוד בקרב הצבא, היקנו לו את הכינוי „המשכנע הראשי" („גלאבנו אוגובאריבאיושצ'י") במקום („גלאבנו קומאנדויושצ'י"). בחוגינו לא היתה כל אהדה ל„אוקטיאבריסטים". הדור הישן אהד את מפלגתו של מיליוקוב, הדמוקרטים הקונסטיטוציונלים (שהיו ידועים בקיצור שמם — קד"טים). הצעירים התחלקו לתומכים בקד"טים, בסוציאל־דמוקרטים, בעמלנים ובסוציאל־ריבולוציונרים. מעטים מאד תמכו בקומוניסטים. ויכוחים בין אוהדי המחנות השונים היו מתמשכים לאין סוף. לא היתה לי עמדה ברורה, והייתי פוסח בין הקד"טים לבין העמלנים. הקומוניסטים,

שהופיעו על הבמה במהרה, בסיועו של הפיקוד הגרמני העליון, שהתיר למנהיגיהם לעבור מגלותם בשוויצריה, דרך אדמת גרמניה, לרוסיה, התחפרו במהרה במועצות הפועלים, וביחוד בצבא. נסיונות של קבוצת קצינים בראשותו של הגנרל קורנילוב לחסל את המועצות (ה„סובטים") ולכונן ממשלה חזקה, ואולי אף לשקם את המלוכה בצורה מוגבלת, דוכאו על־ידי כוחותיהם המשותפים של הממשלה והסובטים. אולם לנוכח התעמולה הקומוניסטית היתה הממשלה חסרת אונים. ובראשית נובמבר תפסו הקומוניסטים את השלטון בפטרוגראד ובמוסקבה; השרים ברחו או נאסרו. אולם בימים אלה כבר נכבשה ריגה על ידי הצבאות הגרמנים.

כמה מיתוסים פותחו על מנת להסביר את ה„סיטואציה המהפכנית", שעשתה את נצחונם של הקומוניסטים לבלתי־נמע. לי נראה, כי הגורם העיקרי לנצחון זה היה רצונם של מספר חיילים הולך וגדל להפסיק את המלחמה ולחזור לבתיהם. גורם שני היה חוסר סבלנותם של האכרים חסרי הקרקע ומעוטי הקרקע לצפות לחלוקת האדמה, שהובטחה להם והתאחרה לבוא. טעותם היסודית של לבוב־מיליוקוב וקרנסקי היתה עקשנותם להמשיך במלחמה, אשר לאור המהפכה ועקרונותיה, הפכה לחסרת־משמעות, וזאת כאשר המלחמה נמאסה על רבים והחיילים סרבו להילחם. אפילו ממשלת הצאר החלה בחדשים האחרונים לקיומה לחפש דרכים לצאת מהמלחמה, שסבלותיה גברו מיום ליום, ו„פירות הנצחון" שלה, שלא ניתנו להשגה, אלא בתמיכת בני־הברית המערביים, הפכו בלתי חשובים בעיני המוני העם. חיפושי דרכים אלה נודעו בלונדון ובפאריס, וידיעה זו היתה הסיבה העיקרית לתמיכתם הנסתרת במהפכה בתחילתה. התעקשות הממשלה הזמנית על „נאמנות אבירית" לעניינם של בנות־הברית, היה בה, בנסיבות אלה, משום דון־קישוטיות וחוסר ריאליות כאחד. הנסיון לכפות מלחמה כושלת על חיילים שלא רצו בה וששאפו לחזור לבתיהם ולקחת חלק בחלוקת האדמות ובחיי החרות החדשים — הוא שעורר את המוניה חיילים, ועמהם רבים מן האזרחים, שחיכו בחוסר סבלנות לקצור את יבולה של המהפכה — להצטרף למפלגות שהבטיחו להם זאת מ י ד, בלי כל דיחוי.

גורם זה, ולא ההבדלים בין הפרוגרמות של הקומוניסטים לבין אלה של קבוצות סוציאליסטיות אחרות, הוא שמשך את לבם של ההמונים. ההבדלים עצמם היו דקים משיוכלו רוב האנשים להבינם. למעשה היתה מפלגת הסוציאל־רבולוציונרים הגדולה ביותר במספר חבריה ואוהדיה בקיץ 1917, ובבחירות למועצה המכוננת, שנערכו בסתיו אותה שנה, זכתה, יחד עם קבוצות סוציא־ליסטיות ולא־סוציאליסטיות, לרוב מכריע. לא ההבדל בפרוגרמות, אלא ההבטחה להגשמה מיידית זו, והרצון לסיים את המלחמה, הביאו המוני חיילים, אכרים, פועלים ויסודות עירוניים לתת ידם לקומוניסטים. גורם אחר, חשוב מאד, היה כשרונו הטקטי והארגוני הגדול של לנין; הוא רכש את לב ההמונים בסיסמאותיו לסיים את המלחמה ו„לשדוד את השודדים". בארגון מפלגתו לא חתר למספרים גבוהים, אלא התרכז בלוחמים עיקשים. ורק לאחר מהפכת נפל, ביולי, שדוכאה על ידי קרנסקי, אבל בעקבותיה הותר למפלגה להמשיך בתעמולתה, הלכו הקומוניסטים וגברו בין ספטמבר עד סוף אותה שנה, ובסופו של דבר עלה בידיהם להשתלט על המדינה כולה.

ה.

נחזור אל הבמה המקומית, ויותר מזה — לסיפור חיי. שני מאורעות חשובים אירעו בחיי במשך השלבים הראשונים של המהפכה הדמוקרטית שיכורת החרות. האחד היה בר־המצווה שלי. מאורע זה הוחג בפאר רב, והיה מורכב משלושה טכסים נפרדים, שחלו כולם בשבת אחת. ראשית נקראתי לעלות לתורה ולקרוא את ההפטרה בבית־הכנסת החסידי שלנו. הטכס בבית־הכנסת היה, כמובן, המרכיב העיקרי של אותו יום, אולם לא היה בו משום קושי לגבי נער שהכיר את שגרת בית־הכנסת ושלט יפה בשפה העברית. אז בא החלק השני: לאחר התפילה הוזמנו כ־80 איש, כולם גברים, לארוחה חגיגית בביתנו, רובם תלמידי חכמים ושומרי מסורת, מהמתפללים בבית־הכנסת ומחוג הידידים של הורי, ובראשם רבה של העיר. לפני קהל זה היה עלי להשמיע דרשה, שארכה כמחצית השעה. נושא הדרשה נלקח מ„שאגת אריה" ועסק בבעית הנחת תפילין בחול־המועד. היה עלי להביא נימוקים בעד ונגד, לצטט מדברי הפוסקים ולהגיע למסקנה הגיונית. אינני זוכר מה היתה המסקנה אליה הגעתי, אך אבי זכה לתשואות עקב למדנותו של בנו. רק דודו הזקן של אבא, שלמה, מתנגד עיקש לחינוך היהודי החדש וחסיד של שיטות החינוך הישנות, הביע את אי־שביעות רצונו. כאשר שאל אותו אחד האורחים, האם אין דרשתי מוכיחה כי החינוך החדש יכול להקנות את ידיעת התורה, ענה הדוד שלמה: „הדרשה לא היתה רעה, אולם השיטה פסולה מעיקרה. לפנים היה השעור העברי הראשון אותו קיבל הילד: „בראשית ברא אלוהים את השמים ואת הארץ". הוא ידע אם כן שקיים אלוהים, ושאלוהים ברא את העולם, היום, המשפט הראשון שקורא הנער הוא „ילד וילדה הולכים בשדות". הדבר הראשון שהוא לומד, שעליו לטייל עם ילדות". האורחים צחקו ועלי להודות שהיה משהו מן ההגיון בדבריו של אותו זקן.

בערב התקיים נשף, אף הוא בביתנו. היתה זו ארוחת ערב ל־120 אורחים, נשים וגברים, שהסתיימה בריקודים. כאן היתה האוירה שונה לחלוטין. היה זה קהל צעיר, פחות דתי, לבוש לפי האפנה, ומצב הרוח היה עליז יותר מאשר חגיגי. במשך הנשף התבקשתי לשאת נאום, ועשיתי זאת impromptu (על רגל אחת, בלי הכנה מוקדמת) ובשפה הרוסית. איך שהוא הצלחתי לומר דברים מתאימים פחות או יותר, אולם לאחר מכך הסתבכתי ולא ידעתי איך לסיים את דברי. אולגה, אחותי, היא שהוציאה אותי מן המבוך. היא קראה בקול רם: „ניומקה, אם אינך יודע לסיים, לא היה עליך להתחיל". היו לי, אם כן, אותו יום שני תרגילים ראשונים בדיבור בציבור, ובשנים מהם קיבלתי לקח חשוב ביותר לגבי עתידי כנואם. נוסף לעצתה של אולגה הביא לי בר־המצוה שפע של מתנות — רובם ככולם ספרים — בגרמנית, רוסית ועברית. ראוי לציין כי לא היה ביניהם שום ספר באידיש. גם כתביהם של גדולי הסופרים האידים שלום עליכם ופרץ — ניתנו לי בנוסח העברי. רכשתי לי ספריה לא קטנה, שהכילה לרוב ספרי מופת, היסטוריה, מיתולוגיה, מדע פופולרי — במקור או בתרגום, והיה לי חומר קריאה לשנה, עם כל הקצב המהיר של קריאתי בהם. אחד הספרים שהשאיר עלי רושם רב היה ספרו של ד"ר יוסף קלוזנר „עולם מתהווה", בו תיאר את רשמי מסעו

בארץ ישראל בשנת 1913. הספר נתן לי מושג ראשון על הבעיות המעשיות שעמדו בפני המתישבים הציונים, וחיזק את שאיפתי להצטרף אליהם. רוזה וסאשה שלחו לי 5 לי"ש מלונדון, והעברתי אותן למו"ל ידוע במוסקבה, כמקדמה על חשבון קניית ספרי מופת נוספים, בהם תרגום רוסי של כתבי דיקנס. עקב תלאות הזמן לא זכיתי לקבל דבר מאותה הזמנה.

המאורע השני שאירע באותו אביב של שנת 1917 היתה אספתי הציונית הראשונה. במשך שנים רבות היתה התנועה הציונית נסבלת בקושי על־ידי ממשלת הצאר, וכינוסים ציונים פומביים היו אסורים. עם מיגור המשטר הישן פרחה התנועה הציונית בכל רחבי רוסיה, ולאחר כמה שבועות יצאה הקריאה לכינוס ועידת ציוני רוסיה בפטרבורג. כבשאר הערים במדינה התכנסה אספה מקומית בריגה לדון בבעיות השעה ולבחור צירים לועידה הארצית. אבי לקח אותי לאותו אירוע. היתה זו אספתי הראשונה בה השתתפתי בחיי והתלהבותי היתה רבה. בכניסה קנה לי אבי את השקל הציוני וכך הפכתי בגיל ברי־מצוה חבר משלם מסים בהסתדרות הציונית העולמית. כל נואם נראה לי כמחונן בחכמה עליונה וכנואם נעלה. סטודנטים דברו על ציונות סוציאליסטית, אחרים דברו על הצורך להשכין שלום בין המעמדות, לעודד יזמה פרטית, לטפח ערכי דת ומוסר. לגבי היו כל הנאומים ביטוי לאמת שאין לחלוק עליה. חוששני שהתלהבות בלתי־ביקורתית זו („שמחת עגל" — כפי שמכונה מצב־רוח זה ברוסית) לגבי ההשקפות הציוניות השונות לא ארכה זמן רב, במהרה הפכתי ביקורתי יותר, אולם המסירות היסודית לרעיון הציוני לא עזבה אותי מאז.

ו.

בספטמבר 1917 פתחו הגרמנים בהתקפה חדשה. הצבא הרוסי, שהיה כבר רעוע עד מאד, כמעט ולא גילה כל התנגדות, וריגה נפלה.

האוירה השתנתה בין־לילה. לפתע השתררו סדר ומשמעת. במקום העיסוק המופרז והבלתי שיטתי בריפוי כל מדוי תבל, תוך הזנחה מצערת של פתרון בעיות יום יום, שהיה אופיני לחדשים שחלפו, בא, על כל פנים מבחינה חיצונית, טיפול נמרץ בבעיות הקיום והשעה. מידות היעילות עלו לדרגה שלא היתה ידועה אף פעם, אולם המחשבות ואפקי ההתענינות צומצמו מאד בהשוואה לעבר הקרוב ביותר, ושוב לא נידונו בעיות העולם הגדולות. לא ששלטון הכיבוש היה כבד ביותר. בריגה, עם אוכלוסיתה הגרמנית הגדולה, עברה הגרמני והשפה הגרמנית, שהובנה למעשה על ידי כל התושבים, נהגו הכובשים בכפפות משי. מראשית הכיבוש חשבו הגרמנים כי בדרך זו או אחרת תשתלב ריגה וסביבותיה בגרמניה המנצחת, ואמנם, זמן קצר לפני מפלת גרמניה ונסיגתה מריגה בסוף 1918 נעשו הכנות לכינוס אספת נכבדים, שהיתה צריכה להכריז על הקמת מלוכה באלטית, שבראשה יעמוד נסיך פרוסי או סאכסוני ושתהווה חלק מהרייך הגרמני.

למחרת הכיבוש אוכסנו חיילים גרמנים לכמה ימים בבתים פרטיים. גם אנו ארחנו שניים מהם, אבל הם קיבלו, כנראה, הוראות לנהוג בידידות ובמיטב הנימוסים. תזמורת צבאית גרמנית ניגנה יום יום בגני העיר כל עוד

איפשר זאת מזג האויר, והציבור נהר לשמוע אותה, כשם ששמע את התזמורת הצבאית הרוסית בימים שלפני המלחמה. מצעד צבאי מפואר בהשתתפותו של הקייזר וילהלם נערך במגרש האימונים במרכז העיר, וסבורני שלא היה נער בעיר שלא יצא לחזות בו. בימים שלאחר מכן היה מפקד הגייס הי״ב של הצבא הגרמני, גנרל שמנמן וחייכני עם שם לא־גרמני ביותר — פון־פרנסוא, נראה מטייל בשדרות העיר, כשהוא עונה בטוב־לב להצדעות אנשי־החייל ולברכות האזרחים. אף־על־פי־כן היו רבים, ובמיוחד הצעירים, שלא קבלו ברצון את הכיבוש. לא רק משום שחונכו לפטריוטיזם רוסי, אלא משום שמאז המהפכה היה שמה של רוסיה קשור לחזון החרות. גרמניה הקיסרית, אם כי הופיעה בפנינו תרבותית ומנומסת, אם כי הערכנו את הגילויים החיצוניים של הסדר, נראתה כמעוותת מעיקרה, משעממת, כופה סמכותה שלא לצורך. אנו, הצעירים היהודים, דברנו עתה רוסית ביניינו לא רק מתוך הרגל, אלא גם כדי להפגין את נאמנותנו למה שסימלה רוסיה, לפי אמונתנו, בימים ההם.

כשנפתח בית־הספר, השתנה גם זה. המורים, משוחררים מהחובה לדבר רוסית, צירפו ללימודים נימה בולטת של לאומנות גרמנית, והנערים נסחפו ברצון בעקבותיהם. במהרה הוחלפו כל ספרי־הלימוד בחדשים, תוצרת גרמניה. ביחוד מורגש היה השינוי בלימודי ההיסטוריה. למדנו את תולדות אירופה בימי הביניים ובעת החדשה. תשומת לב ניתנה לתולדות הקיסרים הגרמנים מאז המאה התשיעית, כאשר הדגש הועבר בהדרגה לשושלת המלכים של בראנדנבורג־הוהנצולרן. את אלה האחרונים ציינו אני וחברי כשורה של תמרורי־דרך שנקראו חליפות פרידריך — פרידריך וילהלם. רק כאשר החליף מורה חדש, בעל אפקים רחבים, בשם ארדמאן, את המורה הלאומני שלנו בעל השם הטבטוני הילדבראנד, הפכה שוב ההיסטוריה למקצוע רב ענין.

ידידי ואני, שרגישותנו לתהפוכות החברה התעוררה עם פרוץ המהפכה, לא הסתפקנו בלימודי ההיסטוריה. עקבנו בצמאון אחרי המתרחש סביבנו וביחוד אחרי החדשות הנוגעות לארץ־ישראל. הידיעה על הצהרת בלפור הגיעה אלינו בצורה חיוורת באמצעות צינורות גרמניים, אבל חשיבותה לא נעלמה לא מן הקהילה היהודית בכללה ולא מקבוצתנו. דרך ה„יודישה רונדשאו״, העתון הציוני מברלין, עמדנו על ההתפתחויות בתנועה הציונית ועל הצהרות האהדה הפושרות שנמסרו ע״י ממשלות גרמניה וארצות אחרות. צהלנו למשמע כיבוש ארץ־ישראל ע״י האנגלים בסיוע הגדודים העבריים, והתלהבנו כשהודיע העתון הגרמני המקומי על השמועה שכאילו מתארגנת ממשלה יהודית זמנית לארץ־ישראל בהרכב — עד כמה שאני זכור — של ברנדייס כנשיא, וייצמן כראש־ממשלה, אחד הרוטשילדים כשר האוצר, איינשטיין כשר החינוך, וסוקולוב (או שמא היה זה נורדוי) כשר החוץ.

כן לא פסקו לעניין אותנו ההתפתחויות ברוסיה וסביבה ומאורעות המלחמה העולמית. הצטרפות ארצות־הברית למלחמה, קרבות הדמים בחזית המערבית, מלחמת הצוללות המוגברת, הופעתו של הטאנק כנשק מכריע, גישושי השלום השונים (במידה והותר לנו לשמוע עליהם) — עוררו ויכוחים סוערים ותכופים. רובנו, אם כי לא כולנו, היינו לצד בנות־הברית. לאט לאט התברר, אפילו בפינה הנידחת שלנו ודרך מסך התעמולה

הגרמנית, כי גרמניה מתחילה לוותר על תביעותיה הקודמות לשלטון בעולם כולו, ולמרות כמה ביטויי יהירות, מצפה היא לכל היותר לשלום על בסיס של הסטאטוס קוו שלפני המלחמה. ב־1918 החילותי לחתום על ה„לייפציגער צייטונג", הבטאון הלוחם של האגף השמאלי במפלגה הסוציאל־דמוקראטית הגרמנית. חיבבתי את העתון לא בגלל הסוציאליזם הלוחם שלו. אפילו בגיל צעיר זה לא הייתי משוכנע אף פעם בצדקת הסוציליזם, ולכל היותר טעמתי קצת מקצהו — אלא משום שהיה קיצוני בהתנגדותו לסיפוחים ובחתירתו לשלום יותר מכל כתב־עת אחר בגרמניה. אולם תוך קריאה בו וב„פארווערטס" המתון יותר, הכרתי את מהות הסוציאליזם הגרמני, את מדיניותו ואת אישיו. ארבע־עשרה הנקודות של וילסון והתמוטטות בנות־בריתה של גרמניה־אוסטריה ותורכיה שימשו ציונים ברורים לעתיד. וילסון עצמו, קלמנסו ולויד־ג'ורג' הפכו לשחקנים הראשיים על בימת העולם הפוליטית. ובנובמבר 1918 בא הסוף: גרמניה התמוטטה, והקיסר הסתלק מכסאו. בהשקיפנו על מאורעות גדולים אלה היה לנו קשה להישאר בחוג המחשבה הפרובינציאלי, וסבור אני שכל אחד מהטובים שבנו היה מיועד מאז להתעניין בכל הנעשה בעולם כולו.

ז.

בשבועות המעטים בין ההתמוטטות הגרמנית בנובמבר 1918 לבין הכיבוש הרוסי של העיר בינואר 1919 התחוללו בה פעילויות קדחתניות שונות. קבוצה של מנהיגים לטים התכנסה והכריזה על קהיליה לטית עצמאית ועל כינון ממשלה זמנית. מאחר שלא היו להם כוחות צבא משלהם קיוו כי בנות־הברית יתמכו בהם, אם על ידי לחץ פוליטי ואם יהיה צורך בכך, על ידי משלוח צבא שיעמוד בפני הצבא הקומוניסטי, שהחל לפלוש לשטחים שפונו על ידי הגרמנים. הגרמנים המקומיים, שסרבו לוותר על החלום שטופח עד לימים האחרונים, לשלטון באיזור, ולא נתנו אימון בבנות־הברית, ארגנו, בעזרת כוחות הצבא הגרמני הנסוג — „לאנדווהר" — מיליציה אזרחית, שהיתה מוכנה להיאבק בקומוניסטים ולהבטיח מבנה מדיני שמרני באיזור, שבו ימשיכו הגרמנים המקומיים למלא תפקיד חשוב. כמה מבני הנוער היהודי השמרנים הצטרפו ל„לאנדווהר". בין הצעירים יותר, מגיל 14 עד 15, נעשה נסיון להקים תנועת נוער לומד ציונית. היוזמים, ובראשם בוריס גורביץ (לאחר זמן בוריס גוריאל, אחד מעוזריו של ד"ר ויצמן ומארגן ארכיונו ברחובות) ואנכי, קראו לכינוס שבו לקחו חלק כמה מאות נערים ונערות. נבחר ועד, והחילונו לעבד תכנית מפורטת של פעילות חינוכית.

בתוך כל אלה הגיעו ידיעות על התקדמות מתמדת של הצבא האדום. יום אחד, בסוף דצמבר, בא גנרל בריטי (דומני ששמו היה גוף) ועמו משלחת צבאית של בנות הברית, ושתי משחתות בריטיות חנו ברציף הנהר בעיר העתיקה. כל צעירי העיר זרמו לאותו רציף לחזות במראה הבלתי־רגיל. ראש השנה האזרחי נחוג בבתים רבים, ובהם גם בביתנו, בהרגשה של אופטימיזם יחסי. יום או יומיים לאחר מכן שמענו כי האדומים מתקרבים לפרברי העיר המזרחיים. ה„לאנדווהר" התכונן להלחם בעברו הדרומי של הנהר, ואנו חיכינו לראות את אניות המלחמה הבריטיות מפעילות את תותחיהן האדירים בקו־

יריה גבוה מעל לבתי העיר נגד הכוחות הרוסיים. בהשכמת הבוקר הבא רצו חבורות של נערים, ואף אני בתוכם, אל עבר הנהר לחזות במראה ההיסטורי. מה שראינו היו צלליות המשחיתות הבריטיות ששטו במורד הנהר אל עבר הים. גנרל גוף ופמלייתו היו על סיפוניהן של אותן אניות. בו ביום אחר־הצהרים נכנס הצבא האדום העירה. כך קבלתי לקח במדיניות בין־לאומית: „הפגנה" של כוח אין לה כל ערך אם אינך מחליט להפעיל כוח כזה, ויריבך יודע שאינך עומד להפעילו.

ח.

ארבעת החדשים ומחצית החודש שלאחר מכן היו שונים לחלוטין בכל אשר ידעתי בחיי. היה זה נסיוני היחיד של חיי נתין במשטר סובייטי. היתה זו התקופה הקדומה של השלטון הסובייטי. לא היה עדיין ממסד מרכזי מוצק, הרבה מקום ניתן ליזמה המקומית, מין תרכובת של דיכוי מגושם עם אנרכיה כמעט אוטופית. הגייסות כללו כמה יחידות רוסיות, אולם גם יחידה לטית — „הקלעים הלטים", אשר הוקמו בשעתם למלחמה בגרמנים והפכו לאחת היחידות היעילות ביותר בצבא האדום. התלהבותם המהפכנית היתה כרוכה בלאומנות. תשוקתם העזה ביותר היתה להחרים את אדמות בעלי האחוזה הגרמנים ולחלקן בין האיכרים הלטים. בימי הקומוניזם הראשונים היתה סיסמת חרותן של כל האומות שהיו כלולות בקיסרות הרוסית לשעבר לבחור בעצמאות — נראית כרצינית, ועל כן ציפו הקלעים הלטים לשחרור לאומי וסוציאלי בעזרת רוסיה האדומה. הוכרז על כינון קהיליה לטית סובטית כחלק מר.ס.פ.ס.ר. („הקהיליה הסובייטית הסוציא־ליסטית הפדרלית הרוסית") וממשלה זמנית הוקמה בראשותו של קומוניסט לטי ותיק פטר סטוצ'קה. לטית ורוסית הוכרזו לשפות הרשמיות. האצילים הגרמנים נחשבו כאויבים הראשיים. רבים מהאצילים שלא ברחו עם הצבא הגרמני הנסוג, נאסרו ומרבית בתיהם ואחוזותיהם הוחרמו. ננקטו צעדים להלאים או להפוך לקואופרטיבים בתי־חרושת, בנקים ומפעלים פרטיים גדולים אחרים, אולם מפאת קוצר הזמן והמאבק נגד הכוחות האנטי־מהפכניים בפינות שונות של רוסיה הרחבה, ואי־התגבשות השיטה החדשה, לא הרחיק תהליך זה לכת.

החיים הכלכליים הגיעו במהרה לשיתוק גמור כמעט. קודם כל השתרר תוהו ובוהו בשוק הכספים. כל מיני שטרות כסף זרמו מסביב: הרובלים הצאריים שלפני המלחמה, שטרות של שעת חירום, שיצאו בחדשים האחרונים של השלטון הצארי ובראשית ימי הממשלה הזמנית (לפעמים בצורת בולי דואר), פיסות־נייר של קרנסקי, מארקים גרמניים, שטרות הכיבוש הגרמני ושטרות סוביטים. ערכם היה משתנה בלי כל הגיון, כשהוא תלוי בציפיות הציבור לנצחונו של משטר זה או אחר וכיצד ינהג המנצח בשטרות הכסף של יריביו. מובן מאליו שהחדשות האחרונות ביותר בשטח הצבאי והמדיני וכמו כן השמועות, הביאו לירידות ועליות מסחררות. האיכרים, שהתייחסו בספקנות לערכם של כל שטרות הכסף, לא ראו צורך להביא את תוצרתם אל העיר, וביכרו מסחר חליפין על תשלום בכסף לאלה מן העירונים שבאו אל כפריהם. החרמות של צרכי מזון ושל אמצעי הובלה לצרכי הצבא האדום גרמו לצמצום נוסף של המצרכים. והתוצאה היתה מחסור הולך וגדל במזון ודלק. השלטונות

הסוביטים טיפלו במשבר ככל אשר יכלו, ואיך־שהוא מנעו רעב מוחלט. אולם רוב התושבים, כולל משפחתנו, סבלו מרעב מכרסם מתמיד ובתיהם נשארו בלי הסקה, סבל לא קטן בימי החורף הצפוני. המזון העיקרי היו תפוחי־האדמה, ואף הם חולקו בצמצום. האוכלוסים, ממילא תשושים לאחר הכיבוש הגרמני, כאשר כמויות המזון הוגבלו ובמקום כמה מצרכי יסוד (סוכר, חמאה, טבק) קיבלו תחליפים, היה סבלם של התושבים רב.

אנחנו, בני משפחת אקצין, הסתדרנו ככל אשר יכולנו. אבא, ששימש עתה כפקיד בקואופרטיב בנקאי, קיבל מנת אוכל של עובד משרד. אולגה הלכה לעבוד בבית־חרושת ונהנתה ממנת אוכל גדולה יותר של פועל. אני הייתי נער לומד, ובכן גם כן בעל זכות מסויימת. רק אמא ואחותי ברטה סווגו כאלמנט בלתי־יצרני, ועל כן נמנו על הדרגה התחתונה. חדרים בדירות גדולות הוחרמו לא על מנת לספק דירות למחוסריהן (ריגה היתה עדיין ריקה למחצה כתוצאה מפינוי חלקי של תושביה בראשית ימי המלחמה), אלא מטעמים עקרוניים. על מנת להבטיח עצמנו נגד החרמה כזאת, הלכתי אני — כחבר גאה של „מערכת עתון התלמידים של בית־הספר התיכון הממלכתי בשפה הגרמנית" — ותליתי מודעה על דלת דירתנו ועל דלת אחד החדרים בה, לאמור: „משרד המערכת של עתון התלמידים" וגו'. התברר כי לא היה צורך באמצעי זהירות זה, ובמשך כל אותם ירחים ספורים שחיינו במשטר הקומוניסטי לא נעשה כל נסיון להחרים חלק מדירתנו.

אותה שעה שלשאר בני המשפחה לא היה בכיבוש הקומוניסטי אלא משום תלאה, מצאתי אני בו הרבה ענין. בימים ההם עוד לא הפכה המדיניות החינוכית הקומוניסטית לאוטוריטרית. שיטות „דמוקרטיות" שלטו בה. כל כיתה בבית־ספרנו היתה בה אספה כללית, וועד כיתה קבע בהתיעצות עם המורים מה, איך וכמה יש ללמד מכל מקצוע ומקצוע. היו גם אספות מליאה של כל התלמידים בחמשת הכיתות הגבוהות בהן דנו בבעיות הנוגעות לכל בית־הספר. הייתי חבר של ועדת הכיתה וכן של הועד הכללי של בית הספר. הייתי גם חבר מערכת עתון בית־הספר (אשר לא הופיע למעשה כל אותו זמן).

אחת ההחלטות החשובות ביותר שהוטלה על אסיפת בית־הספר היתה בחירתו של מנהל חדש. פון טידבל, כאציל, נאסר מיד עם כניסת האדומים לעיר. הילדבראנד, לאומני גרמני לוהט, שלימד היסטוריה בכיתות הנמוכות, נעלם. על האספה הוטל לבחור מנהל חדש, וכאן קרה משהו אופייני. שני מועמדים היו — מורה ההיסטוריה הליברלי ארדמן והמורה להתעמלות. כמעט כל הנערים הגרמנים הצביעו עבור המורה להתעמלות. הנערים היהודים כאיש אחד תמכו בארדמן. מאחר שהיהודים היוו מיעוט קטן, נבחר המורה להתעמלות ברוב גדול.

ט.

השלטון הקומוניסטי בריגה לא היה יציב. בראשית 1919, לאחר שמלחמת העולם נסתיימה, יכלו בנות־הברית המערביות להקדיש קצת תשומת לב לעזרת הכוחות האנטי־קומוניסטיים באירופה המזרחית. יחידות „לבנות" גדולות הוקמו באוקראינה, בקווקז, סיביריה וצפון רוסיה, ואלה קיבלו נשק למכביר מבנות־

הברית. בצפון ובדרום נראו התחלות של התערבות צבאית ישירה של בנות הברית. ואפילו עינינו שלא היו מנוסות הבחינו כי כמה מפעולות אלה (וביחוד אלה של הבריטים באזור הפנט של באקו, ושל היפאנים במזרח הרחוק) היו מכוונות לרכישת שלטון באותם האזורים, לא פחות מאשר למיגור המשטר הקומוניסטי. פולין הקמה לתחיה נהנתה מעזרה צבאית ותמיכה פוליטית של בנות־הברית. ויותר קרוב אלינו באיזור הבאלטי, ניתנה תמיכה לכוחות אנטי־קומוניסטיים. פינלנד, בהנהגתו של גנרל מאנרהיים, לשעבר קצין במשמר המלך בפטרוגרד, חתרה לעצמאות ולאורח חיים מערבי. ועדים לאומיים, או ממשלות זמניות, לאומניות מאד, אולם בעלות אידיאולוגיה דמוקראטית, שאפו להשיג עצמאות לאסתוניה, לטביה וליטא. חלק ניכר של לטביה הדרומית, עד לנהר הדבינה, היה נתון לשלטונם של כוחות צבא בלתי־מאורגנים ומתחרים זה בזה. היו שם הועד הלטי הלאומי הדמוקראטי וחסידיו. גייס של חיילים רוסיים בפיקודו של הקולונל ברמונט, שרצה לספח את האיזור עם רוסיה לא־קומוניסטית, לכשתקום; ויחידה שהיתה מורכבת מחיילים גרמניים ששוחררו ומצעירי העדה הגרמנית הבאלטית, בפיקודו של הגנרל פון־דר־גולץ, ששאף לקיים בדרך כל שהיא את היתרון של היסוד הגרמני בחבל *). קבוצות אלה, אם כי היו עוינות זו לזו, כפו על השליטים הסובטיים לסגת מאותו מחוז על מנת שיוכלו לשמור על שלטונם על החלקים הפנימיים של המדינה הרוסית, מוקפת האויבים. וכך במאי 1919, פינו האדומים את כל הטריטוריה שנתבעה על ידי שלוש הקהיליות הבאלטיות. בעקבות נסיגתם הופיעו משלחות צבאיות של בנות־הברית, מלוות אניות מלחמה, שהוסיפו משקל לנוכחותן. בהתכנסן בועידת השלום בוורסיי נתנו בנות־הברית את ברכתן לועד הלטי הלאומי. כוחותיו של פון־דר־גולץ נאלצו לסגת. חיילותיו של ברמונט, שנשארו בגפם, התפזרו, ואנשיהם הצטרפו רובם לפליטים הרוסיים שפשטו בכל אירופה. הקהיליה הלטית נולדה, על מנת לקיים את עצמאותה עד צירופה, מתוך אונס, לברית המועצות ב־1940.

עבורי ועבור רוב אזרחי ריגה, שלא היו מעונינים בפוליטיקה, היה הרגע הדרמטי ביותר של מעבר המשטר מיד ליד, הופעתה, כמה ימים לאחר נסיגת הקומוניסטים, של ספינת משא אמריקאית גדולה שעגנה במרכז העיר. רבים ממלחיה היו כושים, משאה כלל קמח־חיטה צחור, והאוכלוסיה התפעלה משני המראות החדשים. עמדתי עם רבים אחרים על הרציף כשאני מסתכל כיצד נפרקים שקי קמח. למחרת בבוקר נשלחנו למאפיות העירוניות לקבל כמה ככרות של לחם טרי לבן, לאחר שנים של תחליפי אוכל, לאחר חדשים של רעב למחצה. היו אלה ככרות גדולים, חמים עדיין, קרום נאה מעליהם, תוכם רך ופריך וטעמם — טעם גן־עדן. זכורני, שקיבלתי את הככרות במאפיה סמוכה לביתנו, ונשאתי אותם למשפחתי המצפה להם. עוד בדרכי לבית פרסתי לי חתיכת לחם והחילותי ללעוס אותה. שום מעדן, לפני זה ולאחר מכן, לא ערב לחיכי כמו אותה פת לחם לבנה.

(תרגם י. ס.)

---

*) לאחר שנאלצו היחידות של פון־דר־גולץ לסגת מלטביה לפרוסיה המזרחית, הפכו לגרעין היחידות הידועות בשם „פרייקורפס", התנועה הלאומנית הקיצונית בגרמניה, שהיתה אחראית לכמה התפרצויות נגד הרפובליקה של ויימר. חבריהן נתנו ידם לראשית התנועה הנאצית.

דב לוין

השתתפות יהודים במלחמות העצמאות של אסטוניה ולאטביה*)

החלצותם הפעילה של יהודי הארצות הבאלטיות בשלהי מלחמת העולם הראשונה, לעצמאות ארצותיהם, ידועה בעיקר במישור הפוליטי־ציבורי. פעילות זו, במתכונות הארצית־פנימית וכן במתכונת בינלאומית, המאבק על קבלת האוטונומיה הלאומית וצורת הפעלתה, האפילו כנראה, מבחינה היסטוריוגראפית על תופעה קצרה נוספת שאירעה אותה עת במקביל, והיא — הפעילות היהודית לעצמאות הארצות הבאלטיות במישור הצבאי. זו כנראה, אחת הסיבות החשובות שלא זו בלבד שהנושא הזה לא סוכם עד כה מבחינת העובדות ההיסטוריות אלא, כמעט ונפקד מקומו אפילו בפרסומים הרבים של הציבור היהודי בארצות אלו ובקרב יוצאי ארצות אלו.

אף כי התופעה עצמה היתה קצרה יחסית, ובמידה מסוימת, אולי היוותה גם פונקציה שולית לגבי הפעילות הפוליטית רבת העוצמה, כפי שנרמז לעיל, יש לציין את מורכבותה, מאחר ושיקפה במידה רבה את המצב הפוליטי־צבאי המסובך ששרר בשלהי מלחמת העולם הראשונה בארצות הבאלטיות.

הכוונה היא קודם כל לעובדת קיומן של פורמציות צבאיות שונות ומשונות בשלהי מלחמת העולם הראשונה, בגדה המזרחית של הים הבאלטי, שהופיעו בזירה זו לסרוגין, תוך לחימה והשלמה ביניהם והעיקריות בו: א) יחידות הצבא האדום הסדיר, פרטיזנים אדומים, הגווארדיה האדומה ושלוחות אחרות של רוסיה הקומוניסטית — אשר כונו בשם הכולל, „הבולשביקים" או „האדומים" ואשר פעילותם הצבאית נועדה למעשה לספח את הארצות הבאלטיות לרוסיה הקומוניסטית וכינון משטר קומוניסטי בתוכן (בעזרת תומכים מקומיים). ב) צבאות גרמניים שנותרו בארצות הבאלטיות לאחר סיום מלחמת העולם, כגון „דיביזיית־הברזל" של פון־דר־גולץ ויחידות לאנדסוואהר. ג) יחידות רוסיות של הגנראל יודניץ', שכונו גם „הלבנים"; יחידותיו של ההטמן ברמונט־אוולוף ועוד צבאות שונים, מהם קיקיוניים ומהם סדירים, כמו הצבאות הפולניים. הסיסמה המוצהרת של כל אלה היתה: „הלחימה בבולשביקים."

אם כי כמעט בכל אחת מן הפורמאציות הצבאיות שלעיל השתתפו יהודים באלטיים ואחרים, מכל מיני סיבות ומניעים, הרי עיקר הדגש במאמר זה, יושם על לחימתם של היהודים בתקופה זו במסגרת הצבאות הלאומיים של הארצות הבאלטיות. צבאות אלו הוקמו בחיפזון תוך כדי הדיפת הבולשביקים והגייסות האחרים שהתבססו בשטחים ניכרים של הארצות הללו, לעתים בעת ובעונה אחת. מצב זה השפיע בין השאר, גם על התיעוד הדל מתקופה זו שהיה עשוי לשפוך אור על מימדי ההשתתפות הפעילה של היהודים במלחמה על

---

*) מאמר זה מהווה פרק מתוך עבודת מחקר מקיפה, המבוצעת ע"י המחבר, במסגרת המכון לייהדות זמננו באוניברסיטה העברית בירושלים, בסיוע הקרן ע"ש אברהם ואדית שפיגל, מלוס־אנג'לס שבקאליפורניה.

מהותה וטיבה. אין צורך לציין כי בגלל התמורות הרבות שעברו על ארצות אלו מאז ובמיוחד בגלל מצבן הפוליטי כיום. תיעוד דל זה, במידה שלא הושמד — אינו נמצא בהישג יד מסיבות ידועות.

מאמר זה — נסיון הוא לתאר את הנושא בצורה שיטתית ולנתחו מבחינות שונות, מבוסס על מקורות מקריים ומקוטעים עם השלמה בעזרת ראיונות אישיים של כמה מתוך ותיקי הלוחמים היהודים מאותה תקופה.

לפני שנביא את תיאור תופעת הלחימה של היהודים בכל אחת מהארצות הבאלטיות, דהיינו, אסטוניה, לאטביה וליטא*). נעמוד בקצרה על הקווים האופייניים המשותפים ללוחמים היהודים בכל הארצות הללו ובסיום, נעקוב אחרי גורלו של ציבור הלוחמים היהודים לאחר תום פעילותם הצבאית, וכן נעמוד על מידת המשכיותה של פעילות זו, בין היהודים בארצות אלו והשלכותיה בשנים שלאחר מכן, עד עצם מלחמת העולם השניה.

רקע וקוים כלליים

על אף העובדה שהמידע המועט אודות השתתפותם הפעילה הצבאית של היהודים במלחמת העצמאות בכל אחת משלוש הארצות הבאלטיות, רחוק הוא מלהיות אחיד מבחינת רמתו, היקפו וטיבו, מצטיירת מתוכו בהבלטה רבה מידת הדמיון והמשותף של התופעה הזו בכל אחת מהן.

הדבר נובע, בין השאר, מהרקע הפוליטי הדומה מאד והעובדה שבכל שלשת הארצות הללו שהיו עד מלחמת העולם השניה בשעבוד ממושך של רוסיה הצארית, התפתחו במשך הזמן כוחות לאומיים מקומיים שהכריזו בשנת 1918 על עצמאות ארצותיהם. למרות העזרה המדינית והצבאית שקבלו הארצות הבאלטיות מאנגליה, צרפת וארצות־הברית, המשיכו להוות אובייקט להשתלטות שיטתית הן מצד רוסיה הבולשביקית, שכבשה כמעט 3/4 משטחיהן והן מצד גרמניה, שלשם קידום האינטרס שלה השתמשה במישרין או בעקיפין בשרידי גייסותיה שם.

האוכלוסיה היהודית, ובכלל זה אלה שחזרו כבר אותה עת ממקומות גירושם ההמוני ברוסיה, מנתה אז כ־250,000 איש והיוותה על כן, גורם צבאי בר משקל בהתמודדות על גורל הארצות הללו, במיוחד הודות לפיזורה הגיאוגרפי, להיותה מעורה בחברה — בעיקר בעיירות — ולאור העובדה שחלק מסויים בתוכה היה בעל נסיון צבאי לאחר השירות הצבאי. השתתפותם של היהודים בפורמציות הצבאיות של הבולשביקים מצד אחד ושל הממשלות הלאומיות מצד שני, לא זו בלבד שהתקבלה בחיוב על ידי כל אחד מהצדדים, אלא שבשלבים הראשונים של מלחמות העצמאות אף „חיזרו" אחריהם בשידולים שונים, בע"פ ובכתב, כולל גילויי דעת מיוחדים בשפה האידית. אף כי היחידות הרוסיות והגרמניות האנטי־בולשביסטיות למיניהן היו היהודים המעטים, ששירתו בשורותיהם — נסבלים. כמובן שבסיטואציה זו התאפשרו גם מקרים בהם לוחם יהודי ממחנה אחד יילחם ויפגע ביהודי במחנה האחר.

---

*) בגלל קוצר היריעה לא נכלל הפרק על ליטא במסגרת המאמר הזה. בדעתנו לפרסמו בחוברת הבאה. (המערכת)

השתלבות היהודים בצבאות הבולשביסטיים והלאומיים בארצות הבאלטיות היתה לפחות בשלב הראשון, ספונטנית וספוראדית גם יחד. מספר ניכר של מקרי התגייסות מרצון חלו בעת ובעונה אחת במקומות שונים. עם זאת אין ספק שמספר הנענים לקריאת ההתנדבות היה קטן בהרבה לעומת אלה שנשמעו לצווי ההתגייסות שהופיעו זמן קצר לאחר מכן. לית מאן דפליג שבין המניעים להתנדבות ואפילו להתגייסות (שהרי המנגנון המנהלי ואמצעי הביקורת וההענשה עדיין היו רופפים ביותר) היו גם אידאולוגיים (במיוחד לגבי אלה שנכנסו לשורות הבולשביקים), אך קרוב לוודאי שהמוטיבציה לצעד זה היתה בדרך כלל אישית, ונבעה, בין השאר, משיקולים כלכליים וחברתיים; במיוחד אמורים הדברים לגבי אותם היהודים בעיירות ובכפרים שישבו בין שכניהם המקומיים ונהגו בעניין זה כמוהם. כך אנו מוצאים לוחמים יהודים ממשפחות מיוחסות בקורלנד בתוך שורות הלאנדסוואהר שהורכב משכניהם הגרמניים; בלטביה המזרחית — אנו מוצאים יהודים בין הפרטיזנים האנטי־בולשביסטיים שהורכבו משכניהם הלטגאליים. בדרום ליטא (בחבל סובאלק) — בעלי אחוזה יהודים שהיו בין המתנדבים הראשונים לצבא הליטאי ולסגל הפיקודי בתוכו, כמעט במקביל לשכניהם הליטאים.

בין הלוחמים היהודים באותה תקופה בצבאות הלאומיים, אנו מוצאים, על כן, מספר יחסי גדול של אנשי ישובים כפריים ועיירות לעומת עירוניים. בין האחרונים בלטו קבוצות של אינטליגנטים, הווה אומר, תלמידי תיכון, בכיתות הגבוהות וכן אקדמאים. מבחינה דמוגרפית ראוי לציין את הממוצע הנמוך של גיל הלוחמים היהודים (פרט לקציניים ולרופאים) שנע בין 18 ל־22, לעומת הממוצע הגבוה יותר של הלוחמים הלא־יהודים, שכן חלק ניכר מהאחרונים היו אנשי צבא הקבע לשעבר, בעיקר מן הצבא הרוסי הצארי. בין הלוחמים היהודים, ביחוד בעיירות לטגליה, אנו מוצאים תופעה של השתתפות משפחות שלימות ואפילו חלק ניכר של אותה קהילה (עיירה).

גיוון רב־צדדי בולט בהרכב הסוציאלי התרבותי ואפילו הפוליטי בצבאות הלאומיים, אנו מוצאים בהם: בעלי אחוזות, בני עניים מרודים מעיירות זעירות; בעלי השכלה אקדמאית וכאלה שבקושי יודעים קרוא וכתוב; „פאלקיסטים" וציונים. בציבור מגוון זה, כמעט ולא נכללו תלמידי ישיבה, וכמובן, חברים ואוהדים של המפלגות השמאליות הקיצוניות שברחוב היהודי. האחרונים בלטו במיוחד בפורמציות של הצבא האדום.

בעוד ראשיתן של מלחמות העצמאות בכל שלש הארצות הבאלטיות היתה בסוף 1918, הרי משך זמנם לא היה שווה: באסטוניה הסתיימו כבר בסוף 1919 ואילו בליטא נמשכו לסירוגין עד 1923. לגורם הזמן היתה השפעה בלתי מבוטלת, בין היתר, גם על מימדי ההשתתפות היהודית במישורים השונים של מלחמות העצמאות. כך למשל, השפיעה התמשכותה של מלחמת העצמאות בליטא על פני תקופה של קרוב ל־5 שנים גם על שיפור שיטות הגיוס הממלכתי מצד אחד, ופעולות ועידוד שיטתית מטעם המוסדות האוטונומיים של היהודים שהתבססו בינתיים — מצד שני. מובן שגם העובדה שהצבא הליטאי לחם ביותר חזיתות ויותר זמן מאשר הצבא האסטוני, למשל, השפיעה במידה ניכרת על מספרם היחסי של החיילים היהודים שהשתתפו בקרבות ממש ומכאן גם על מספר הנפגעים ביניהם.

מסיבות שונות, שבחלקן הוזכרו לעיל, לא ידוע ההיקף המספרי של יהודי הארצות הבאלטיות אשר השתתפו במלחמות העצמאות של ארצותיהם; על סמך נתונים חלקיים ואומדנות שונות ניתן להעריכו לכ־4,000 איש בכל המסגרות הצבאיות. פירוט הערכה זו יבוא בתיאור הנפרד לגבי כל אחת מן הארצות הבאלטיות בפרקים הבאים.

א ס ט ו נ י ה

הקרבות הגורליים במלחמת העצמאות של אסטוניה, החלו בארץ זו בסוף 1918, עם נסיגת חילות הגרמנים משם וכניסתם של הבולשביקים. מולם התיצבו יחידות מתנדבים לאומיות שהתארגנו אותה שעה מתוך אגודות „ההגנה העצמאית" האסטונית שפעלו כבר קודם לכן.

ב־28 לנובמבר 1918, ניהלו המתנדבים בהצלחה את הקרב הראשון נגד יחידות הצבא האדום ע"י הנהר נארווה. תוך קרבות אלה, והבאים אחריהם, הפכו כוחות המתנדבים הללו, לצבא סדיר וחזק. הצבא האסטוני הצעיר, לא זו בלבד שהצליח בזמן קצר, יחסית — עד ה־2 לפברואר 1920 — לגרש תוך קרבות קשים ועקשניים, את הצבא האדום מגבולות אסטוניה, אלא אף לסייע בצורה פעילה לשכניהם הלאטבים, במאבקם נגד הבולשביקים והגרמנים, כאחד.

יהודי אסטוניה, שמנו כ־4,500 נפש (כולל כ־500 מארצות אחרות) — 0.4% מכלל האוכלוסיה בארץ זו, היו פעילים בצורה ניכרת עוד באגודות „ההגנה העצמאית" האסטונית בטרם הוקם הצבא הלאומי הסדיר. במקרים לא מעטים סירבו בהתחלה לקבל יהודים למסגרות ה„הגנה העצמית", ובין השאר, בגלל הסיבה, שחלק מיהודי אסטוניה היה רשום כיוצאי פלכים אחרים ברוסיה. רק לאחר התערבות הועד הפוליטי של היהודים בדורפאט (טארטו), החלו לקבל יהודים[1] הן לשורות ההגנה העצמית והן למסגרות הגיוס לצבא שחל לאחר מכן על אזרחי ארץ.

לפי נתונים שעובדו על ידי פעילי הציבור היהודי באסטוניה[2], בסיוע

---

1) ק. יקטן, די געשיכטע פון די אידן אין עסטלאנד, דארפאט, 1927 — תרפ"ז, (להלן: יקטן) עמ' 76. עוד במהלך מלחמת השחרור האסטונית נחלץ הוועד הפוליטי הלאומי של יהודי אסטוניה (בדורפאט) להפצת חוזרים לכל ערי אסטוניה בשאלה למספר התושבים היהודים שמשרתים בצבא. פעילות זו באה בתגובה על הערתו של הגנרל האסטוני טניסון שבחזית נארווה נמצאים 4 יהודים בלבד „בה בשעה שנמצאו שם במספר רב וביניהם מתחת לגיל הגיוס גם מתנדבים, כמו כן אזרחי מדינות אחרות, שם, עמ' 71.

2) נ. געגש, „דער אידישער אנטייל אין באפרייאונגס־קאמף פון עסטלאנד". יובל־אלמאנאך פון פארבאנד פון אנטיילנעמער אין לעטלאנד באפרייונג (להלן: יובל אלמאנאך) ריגה, 1938, עמ' 16. מקור אחר נוקב במספר 250 לוחמים כשברובם הגדול היו מתנדבים. „20 יאר עסטישער אומאפהענגיקייט", אידישע שטימע פאר עפטי, 24.2.1938. במפקד שקיימה הקהילה היהודית באסטוניה ב־1935, עדיין נתגלו בו שמותיהם של 178 יהודים שהשתתפו בשעתם בפועל במלחמת העצמאות של אסטוניה, (ביניהם 68 מתנדבים). ראה: ש. גורין, סטטיסטיקה של אוכלוסי היהודים באסטוניה. טאלין, 1936, עמ' 116.

מיניסטריון המלחמה, השתתפו במלחמת העצמאות של אסטוניה, הן במסגרות יחידות המתנדבים והן בצבא הסדיר, למעלה מ־200 חיילים יהודים, רובם מתנדבים. בין החיילים היהודים נמצאו 25 רופאים, 10 חובשים ו־3 רוקחים, אך רובם הגדול מילא תפקידי לחימה ביחידות השונות, כמו, בטליוני התלמידים וכן גם במסגרות קרביות מובהקות. רובם ככולם היו טוראים[3], מיעוטם מש״קים. בתקופת מלחמת העצמאות שרתו בצבא האסטוני שני קצינים יהודים והם[4]: משה שאכער, כחייל רוסי השתתף עוד במלחמה נגד היפאנים וזכה ב„צלב גיאורג״; במלחמת העולם הראשונה נפצע, בעת היותו קצין, מספר פעמים בחזית הרוסית־אוסטרית; במלחמת העצמאות האסטונית ב־1918/19 פיקד על מחלקה בבטליון האסטוני הראשון. ריכארד פרידמן, התנדב בשנת 1919 — בהיותו כבן 19 — לבטליון התלמידים בצבא האסטוני הלאומי; משם נשלח לבית ספר לקצינים וחזר בדרגת לויטנאנט; עד סוף מלחמת העצמאות האסטונית, המשיך לפקד על יחידות תותחנים.

במלחמת העצמאות האסטונית נהרגו בקרבות, לפחות 5 חיילים יהודים; אחד מהם נפל ונקבר בטריטוריה הלאטבית; כמה עשרות נפצעו.

ל א ט ב י ה

מלחמת העצמאות של לאטביה נמשכה למעלה משנה, והחלה למעשה באמצע דצמבר 1918, עם פלישת כח ניכר של הצבא האדום, שכלל גם 6 גדודים של רובאים לאטביים. תוך זמן קצר השתלטו יחידות אלה (שכונו, כאמור, בשם כללי „הבולשביקים״), בסיוע אוהדיהם המקומיים על החלק הגדול של הארץ, כולל ריגה הבירה, התקדמו מערבה לכיוון עיר הנמל ליבאו שעל שפת הים הבאלטי. אל עיר זו, אשר החזיקה מעמד בחסות הצי הבריטי, נמלטו גם הממשלה הלאומית הזמנית של לאטביה והיחידות הצבאיות הלאטביות הלאומיות שהוקמו קודם לכן. כמו כן התרכזו באיזור זה, מתנדבים לאטביים לאומיים, „דיביזית הברזל״ (משרידי הארמיה ה־8 הגרמנית) בפיקוד פון־דר־גולץ, חילות הגנרל הרוסי „הלבן״ יודניץ׳, ויחידות גרמניות מקומיות שכונו — „לאנדסוואהר״. בשלב זה פעלו כל הכוחות הללו פחות או יותר בצוותא, נגד הבולשביקים, ותוך תיאום מסוים ערכו אף התקפת־נגד; תוך

---

3) מתוך רשימה אישית מפורטת של 88 משתתפים יהודים במלחמת העצמאות של אסטוניה, הנמצאת בידינו, ניתן ללמוד על הרכבם הדמוגרפי, התיפקודי והדירוגי של חלק ניכר מהם, כדלקמן: רובם צעיר יחסית (20), המבוגר ביוור הוא בן 50 (רופא) ואילו הצעיר ביותר הוא בן 16 (מבטליון התלמידים). בין ה־88 היו לפחות: 11 רופאים, 9 חובשים, 3 רוקחים, 2 מלחים, 4 לוחמים ביחידה פרטיזנית, 9 ביחידות פרשים, וכבת משורינת ודסאנט, 11 בבטליוני התלמידים. לפי עדות אברהם חזק, אשר שרת אז בגדוד התלמידים של העיר טאלין, היו בגדוד זה כתריסר מתנדבים יהודים (מתוך כ־200) כולם גילאי 17—18.

מתוך 88 החיילים היהודים שעליהם יש לנו, כאמור לעיל, פרטים, היו (לפחות) 46 טוראים, 5 מש״קים וקצין אחד, הוא ריכרד פרידמאן עליו מדובר להלן.

4) קריגס אינוואליד, צעון־יאר אלמאנאך פון פאראייניקטן באלטישן יידישן קריגס אינוואלידן פארבאנד (להלן: קריגס־אינוואליד, צעון יאר אלמאנאך), ריגה 1939, עמ׳ 75.

הדיפת הבולשביקים מזרחה, ביצעו הלאטבים גיוס כללי בארצם. כוח לאטבי־אסטוני מאוחד נכנס ביולי 1919 לריגה, אשר עליה השתלטו קודם לכן חילות פון־דר־גולץ.

הצבא הלאטבי הלאומי שמנו כבר אז, כ־38,000 איש והסתייע בפרטיזנים שפעלו בעיקר בגבול המזרחי (לטגליה), נאלץ מעתה לנהל קרבות, במקביל נגד הבולשביקים וגם נגד הצבאות הגרמניים, אשר הלחימה בבולשביקים שמשה להם עילה להתבססותם בארץ זו. כל הצבאות הללו, שכללו בין השאר, את שרידי „דיויזית הברזל", של פון־דר־גולץ, קורפוס המתנדבים ה־1 של הגנרל קלר ויחידות נוספות, שמנו ביחד כ־45,000 איש, אוחדו למעשה תחת פיקודו של ההטמן הרוסי־גרמני ברמונט.

על אף ההסכם, בלחץ מדינות המערב, לפיו על הגרמנים לעזוב כליל את הארצות הבלטיות, השתלטו חילות ברמונט על חלקים ניכרים של לאטביה ואף ריגה נפלה בידיהם.

בסוף אוקטובר 1919, לאחר שורה של קרבות, הצליח הצבא הלאטבי הלאומי, שנעזר במשלוחי נשק ניכרים ממדינות המערב, לטהר את ארצו משרידי הצבאות הגרמניים. הבולשביקים, שעדיין החזיקו מעמד בלטגליה, נהדפו בסוף ינואר 1920, אל מעבר לגבול המזרחי, בסיוע עקיף של כוחות פולניים וליטאיים. ב־1 לפברואר 1920 כבר היתה כל הטריטוריה הלאטבית חופשית מצבאות אוייב למיניהם, ובכך נסתיימה למעשה מלחמת־העצמאות הלאטבית, שארכה כ־13 חדשים.

לפי אומדנות מבוססות של ארגון לוחמי החופש היהודים בלאטביה, מ־1933, השתתפו במלחמת העצמאות הלאטבית לפחות כ־1,200 יהודים. אומדנה זו [5]) מבוססת על מספר החברים הרשומים של הארגון הזה, עדויותיהם של הללו על חבריהם לנשק שנפלו, נפטרו או עזבו עד אז את הארץ, וכמו כן על רשימות של מיניסטריון המלחמה והמטכ"ל הלאטבי. על פי החומר שריכז ארגון זה ועל פי מקורות נוספים, ניתן לקבל תמונה מסוימת גם על צדדים נוספים של מלחמה זו, כגון: כיצד הגיעו היהודים לצבא ומה היו מניעיהם לכך, מה היה חלקם בחילות וביחידות השונות, מי ומי היו יהודים אלו, אופיונם הדמוגרפי, תרבותי ופוליטי. מה היתה עוצמת השתתפותם בפעילות קרבית ופיקודית, כמה מהם נפלו בקרבות.

השתתפות היהודים במלחמת העצמאות של לאטביה

מבחינה פוליטית נוצר קשר הדוק בין לאטבים ויהודים — שניהם מיעוטים נטולי זכויות ברוסיה הצארית, אף בתחילת המאה העשרים. קשר זה התהדק במיוחד בתקופת מהפכת 1905, כשמרכז התנועה המהפכנית בריגה

---

5) אומדנות פורסמו על ידי המזכיר הכללי של ארגון החיילים היהודים בלאטביה ומתבססים על רשימות של 706 חברי הארגון, 209 בלתי מאורגנים, 37 שמות נופלים ועוד כ־300 שנפטרו או עזבו את הארץ או ששמותיהם לא נודעו מסיבות שונות. ראה יצחק ווייספאס, „דער אידישער אנטייל אין לעטלאנדס באפרייאונגס־קריג" (להלן ווייספאס), דער באפרייער אלמאנאך, ריגה 1931, עמ' 64. והשווה: ווייספאס, דער באפרייער, ריגה 1933, עמ' 18, והשווה גם יזכל אלמאנאך עמ' 18.

היה מורכב בעיקר מנציגי הסוציאל־דמוקרטים הלאטבים ו„הבונד" היהודי; גם בשנים שלאחר מכן כשחוגים לאטביים ויהודיים היו מתלכדים יחד לקראת הבחירות ל„דומה" הרוסית. זמן קצר לאחר הכרזת עצמאותה של לאטביה ב־18.11.1918 ע"י המועצה העממית, נתקבלה במוסד זה החלטה עקרונית בדבר הבטחת זכויותיהם החברתיות והלאומיות של המיעוטים בלאטביה העצמאית במסגרת חוקי היסוד של המדינה. לישיבה השלישית של המועצה כבר צורפו רשמית 3 נציגים יהודיים; נאומים והצהרות אהדה ליהודים מפי מנהיגים לאטביים מימין ומשמאל והבטחות לקיום אוטונומיה תרבותית פרסונלית פוזרו אז ביד רחבה[6]; אין תימה, על כן, שעוד בשלבים המוקדמים של התארגנות הצבא הלאטבי נימנו היהודים בין המתנדבים. מהם שהתנדבו לארמיה הצפונית הלאטבית שהוקמה באסטוניה[7] ולאסקדרון הפרשים הלאטבי הראשון של חטיבה זו. בין המתנדבים לבטליון של קולפאק, נמצאו הסמלים ל. שליט ול. בלומברג[8]; שניהם השתתפו בקרבות בתפקידים מיוחדים של צוותות הקשר. ביחידת זעמעסארגי בליבאו שרת הסמל יפה; ברכבת המשורינת — הטוראי דרוניבוב מבטליון הסטודנטים שבליבאו, היו כמה יהודים, ואף ביחידות המתנדבים הלאטביות הלאומיות שהוקמו עוד על אדמת רוסיה (כמו גדוד אומאנטא, טרויצקי, גדוד הקלעים הסיבירי ואחרים) אנו מוצאים שמותיהם של חיילים יהודים. יהודים בודדים שרתו גם בצי ובחיל האויר[9]

---

6) ראה: מ"מ לאזארסון, „היהודים והפרלמנטריזם הלאטבי" (1918—1934), יהדות לאטביה — ספר זכרון, תל־אביב, תשי"ג, עמ' 31—34.

7) ברקוביץ התנדב ב־52.19 לפלוגת ההגנה העצמית הלאטבית שהוקמה באסטוניה; לאחר מכן הועבר לגדוד הוואלמארי ה־4. במסגרת יחידה זו השתתף בקרבות. (על הצטיינותו בקרב, ראה להלן עמ' 153 והערה 20). שפונגין התנדב לצבא הלאטבי בדורפאט שבאסטוניה, הועבר לגדוד הוואלמארי ה־4 והשתתף במסגרתו בקרבות נגד חילות ברמונט והבולשביקים. בעת אחד הקרבות נגד הבולשביקים, בהשתתפו בפעולת סיור, נלקח בשבי ונכלא בפטרופאוולובסק; משם הועבר עם עוד שבויים לאטביים ואסטוניים לחזית באסטוניה, שם נאלץ להילחם בשורות הצבא האדום. באחת ההזדמנויות ערק לצד האסטונים ונשלח לגדוד הרזקנאי ה־9 של הצבא הלאטבי. במסגרת גדוד זה שוב לחם נגד הבולשביקים.

8) סמל שליט התנדב לצבא הלאטבי בפברואר 1919 והשתתף כקשר במסגרת בטליון קולפאק של הגדוד הליבאווי ה־1 בקרבות לשחרור פראונבורג, ריגה ולטגליה. רס"ל בלומברג התנדב לבטליון של קולפאק בינואר 1919, במסגרת יחידה זו השתתף בקרבות על יד שרונדען ודורבען. ביחד עם חיילים לאטביים אחרים שנמצאו בנמל הצבאי של ליבאו, הוא נתפש על ידי חיילי פעפער־מאנטויפל (השתייכו ללאנדס־וואהר), פורק מנשקו ונשלח הביתה. אך כחייל סדיר של הצבא הלאטבי חזר והתייצב לשירות על האניה „סאראטוב" שעל סיפונה מצאה מקלט הממשלה הלאטבית הזמנית. בלומברג מונה לסמל בפלוגה ה־2 הגדוד הרזקנאי ונפצע בקרבות לשחרור העיר ריגה. משהחלים מפצעיו מונה לאחראי על חיל המצב של העיירה ווינדאון ולאחר מכן כיהן בדרגת רס"ל כקומנדנט־העיירה דונדאגען, עד לשחרורו מהצבא בינואר 1921.

9) מאיר בלומנאו שירת בדרגת רב"ט בתפקיד של מדריך ואארולוג בחיל האויר הלאטבי, כמו כן השתתף בקרבות נגד חילות ברמונט; באותו זמן שרתו גם שלשה אחיו בצבא הלאטבי: שמעון, סמל בגדוד הדווינסקאי ה־8, נפצע בקרבות נגד חילות ברמונט על יד העיירה בולדארא; משה, התנדב לגדוד הטוקומי ה־13 ובמסגרתו נטל חלק בקרבות נגד הבולשביקים; יוסף, הצעיר ביותר, גם הוא התנדב ונלחם במסגרת גדוד זה.

ועוד 5 יהודים. גם בחיל הנדסה ושרות טכני שרתו יהודים. כן ידוע על מנצח יהודי בתזמורת צבאית באותה תקופה — י. קלאט.

בין השרותים הצבאיים, בהם היה גדול יחסית, מספר היהודים, ניתן למנות את השרות הרפואי, בו שרתו, בדרגים שונים, כמה עשרות רופאים יהודים, רוקחים ואחיות רחמניות. 20 מהם ידועים לנו בשמותיהם ובדרגו־תיהם[10], ברובם המכריע היו אלה בעלי מקצוע ונסיון מלפני המלחמה וגילם היה, בדרך כלל, בשנים אחדות מעל לגיל הממוצע (22) של החיילים הקרביים שהתגייסו או שהתנדבו לצבא. היו גם מקרים חריגים, כמו מאלעצקי, שהחל שרותו כמתנדב בגיל 17 (בניגוד לרצון הוריו) ועלה מדרגת טוראי לרב סמל. הוא סיים שירותו כעבור 4 וחצי שנים כחובש בכיר. לעומתו ידוע לנו על חייל ותיק מהצבא הצארי בשם ח. שטיין, שהתנדב בגיל 60 והצטיין בקרבות נגד ברמונט ועל כך הועלה לדרגת רב״ט. לוחם זה, שהיה לכל הדעות, החייל היהודי הזקן ביותר בצבא הלאטבי שרת בצבא עד אפריל 1921.

יהודים לחמו גם בשורות ה„לאנדסוואהר״ הבאלטי, שמטרתו המוצהרת היתה להגן ביחד עם הלאטבים, על מולדתם המשותפת מפני השתלטות „הברבריות הבולשבית רוסית״. בראש יחידות אלו, אשר מבחינת הפיקוד היו כפופות לפון־דר־גולץ, עמדו אנשי האצולה הגרמנית האגראריט בקורלנד. היהודים שנלחמו במסגרת זו היו, בעיקר בני המשפחות הותיקות בקורלאנד וריגה, שהיו מושפעים מן התרבות הגרמנית, דיברו גרמנית והיו אנטי־רוסים ברגשותיהם (תחילה נגד רוסיה הצארית־האנטישמית, ואחר כך נגד רוסיה הבולשביסטית — הרודפת את היהודים הבורגנים).

צעיר יהודי מריגא שמשפחתו נפגעה קשות מהשלטון הבולשביסטי הנוקשה, ב־1919, מתאר בעדותו: „...החנות שלנו היתה פתוחה, נכנסו שני בחורים, היו להם מעילים מעור ושני אקדחים. הם היו יהודים. אבא התחיל להגיד: „מה אתם עושים?״ והם צעקו לו — „בורגני!״ נתנו לו סטירת לחי וזרקו אותו מהחנות... כל כך התרגזתי על זה, אבל מה יכולתי לעשות?...

„... אצלי התחילה התנגדות לכל המשטר הזה... הם ירו והרגו אנשים. זה היה טרור כזה, אי־אפשר לתאר זאת... היהודים היו רובם בורגנים והם לקחו מהם הכל... באופן מיוחד פגעו ביהודים. לקחום לעבודה שחורה... ראיתי תמונות איך הם הרגו אנשים ברחובות... ה„לאנדסוואהר״ ערכו התקפה על ריגה וזרקו את כל הצבא האדום החוצה... באותו הזמן הם עשו גיוס של מתנדבים. אני הייתי בחור צעיר ולא הבנתי הרבה, איזה צבא זה, אלא, שהם נלחמו נגד הבולשביקים והלוא היה בלבי הרבה נגד הבולשביקים, ואני — התנדבתי... לא קבלו את כל אחד מן הרחוב. כל אחד היה צריך להגיד מיהו. היו לי כמה קצינים שהעידו שמכירים אותי. באתי לשם, היתה שם קומיסיה של רופאים. אני הייתי בחור בריא ולקחו אותי... יהודים לא ראיתי שם. הייתי יחידי בגדוד שלנו: הגדוד הבאלטי השלישי על שם ייאנה. התחיל שם „שיפשוף״, אבל זה היה מאד רציני וחזק מאד. את הכל עשו קצינים

---

10) שמות הרופאים והאחיות על דרגותיהם מובאים במאמר הנ״ל של ווייספאפ, דער באפרייער 1933, עמ׳ 19—20. שמות אלו מוזכרים בספר הזכרון של ה„לאנדסוואהר״.

גרמניים. זה נמשך שלשה חודשים עד שהיינו מוכנים. זה היה בערך במאי—יוני 1919. שלחו אותנו לעיר צאסיס ושם היה הקרב הראשון שלי".

פעילותו הקרבית של הגרנדיר (הרובאי) שמעון שרשבסקי [10*]) הסתיימה למעשה בתחילת יולי, עת נלקח מן הקרב לטיפול רפואי בבית חולים ומשם נשלח הביתה.

עם השתלטות הצבא הלאטבי הלאומי על ריגה, גוייס אותו שרשבסקי לצבא זה ושירת בו כחצי שנה. כמו במקרים דומים, הוענקו לו לאחר מכן עיטורי כבוד, הן מטעם הלאנדסוואהר והן מטעם הצבא הלאטבי.

בין היחידות המיוחדות שיהודים לאטביים התנדבו לשורותיהם ונלחמו במסגרותיהם נגד הבולשביקים, ניתן לציין גם את „הפלוגה הרוסית להגנת האיזור הבאלטי". ביחידה זו שהחלה לפעול בפיקודו של סרן (אח"כ אל"מ) דידורוב, קציו רוסי „לבן", בתפקיד משטרתי בריגה בסוף 1918 ובמשך הזמן גדלה לחטיבה קרבית ע"ש הנסיך ליוואן, שירתו לפחות כ־10 יהודים, ביניהם גורבשטיין וק. יקטן. יקטן התנדב לשורותיה בהיותו כבן 16, השתתף בקרבות נגד הבולשביקים באיזור ריגה גולדמונצן ומיטאו. לאחר מכן הועבר באניה בריטית דרך הים הבאלטי לחזית פטרוגראד, שם השתתף במסגרת ההתקפה הכללית של חילות גנרל יודניץ' על עיר זו באחד הקרבות נפצע, החלים וחזר שוב לשדה הקרב. כתוצאה מפציעתו השניה נקטעו שתי רגליו והוא שוחרר בסוף 1919 מהצבא בדרגת תת־קצין. לימים היה לאחד מראשי ארגון נכי המלחמה היהודים בריגה ואף ייצג את הארגון בועידת לוחמי החזית היהודים בפאריס במאי 1930 [11]).

היענות ניכרת בקרב האוכלוסיה היהודית בלאטביה להיכנס לשורות הצבא הלאטבי, נודעה גם בזמן הגיוס, עליו הכריזה הממשלה הלאטבית. עם פרסום פקודת הגיוס ב־2.6.19 בעיירה סמילטין, שמנתה כ־40 משפחות יהודיות, התיצבו בו ביום 20 צעירים יהודיים ושובצו ביחידות השונות של הבריגדה הצפון־לאטבית בפיקודו של אל"מ זייטאן. ההיענות החיובית לגיוס נתנה אותותיה גם ביחידות אחרות. כך למשל היו בפלוגת למילואים ה־11 של הדיביזיה הקורלנדית, 70 חיילים יהודים מתוך 200 לא־יהודים.

ריכוזים גדולים יחסית של חיילים יהודים בצבא נמצאו בימי מלחמת העצמאות, במיוחד ביחידות התלמידים, הסטודנטים והפרטיזנים. פלוגת התלמידים הוקמה בליבאו באוקטובר 1919 בזמן שיא התקפותיו של צבא ברמונט. פרט לשלשה מתנדבים (אחד מהם יהודי), כללה יחידה זו תלמידים מגויסים מן הכיתות הגבוהות של בתי־הספר התיכוניים בעיר זו. מחציתם היו יהודים; 18 מהם ידועים גם בשמותיהם [12]). חלק מחיילי פלוגה זו מילאו תפקידים

10*) שמעון שרשבסקי, המכון ליהדות זמננו, מדור תיעוד בע"פ (להלן: מל"ז), עמ' 4 ואילך (במקוטע).

11) פרשת התגייסותו, פעילותו הקרבית וקורותיו במלחמה ואחרי פציעתו, כלולה בספר זכרונותיו, שהופיע בפאריס בשפה הרוסית: ק.מ. יוקטון, איסטוריה יונאבו בויאנובו אינוואלידה ייברייה רוססקו ארמי, פאריזש 1938.

12) וויספאפ, שם, עמ' 19 והשווה גם י. פיין „די ליבוישע שילער ראטע" „דער באפרייער" 1931, עמ' 47—48; י. פינקלשטיין, „די מערקווירדיקע ראטע", דער באפרייער, 1933 ריגה, עמ' 30.

שיגרתיים של חיל מצב בעיר, בפריקת נשק מן האוניות האנגליות והצרפתיות, כמתורגמנים עם הצוות של האוניות. אחרים השתלבו בהדרגה בין שורות מגיני העיר והשתתפו בקרבות ההגנה. בליל ה־5—4 לנובמבר התנדבו למשל, 5 מאנשי פלוגה זו (ביניהם שני יהודים) לפטרול סיור בחזית.

עם הדיפת חיילות ברמונט מליבאו ומלאטביה כולה, חזרו חיילי פלוגת התלמידים להמשך אימוניהם ובתחילת 1920 הועברה כל הפלוגה מחבל המזרחי לטגליה, שם נוהלו עדיין קרבות עם הבולשביקים. בסוף מלחמת העצמאות פוזרה הפלוגה בין יחידות לאטביות שונות בחזית נגד הבולשביקים ועם גמר המלחמה, חזרו רובם להמשך לימודיהם.

בין היחידות בהן בלט מספר לא קטן של יהודים, נמנה גם בטליון הסטודנטים. ברשימה (בלתי שלימה) שבידנו, מופיעים שמותיהם המלאים של 29 חיילים וקציני יהודים[13], חלקם כמתנדבים. אחד מהם — הירש הירשהורן, שהתנדב בגיל 19 בעת התקפת ברמונט על ריגה, נפצע קשה בקרבות ומת כעבור זמן קצר.

אולם לא כל הסטודנטים היהודים שהשתתפו במלחמת העצמאות שרתו בבטליון הסטודנטים; סטודנט יהודי בריגה — בן 22 — בשם אליעזר פריידברג, קצין לשעבר בצבא הרוסי, שובץ במסגרת הגיוס ליחידת הנדסה קרבית; הוא ניספה בעת פקדו על יחידתו, במבואות ריגה באחד הקרבות הקשים נגד חילות ברמונט.

אגב, ראויות לציון כמה עובדות מפרשת התגיסותו ונפילתו של קצין זה, אשר מהן אפשר לעמוד גם על הלכי רוח ועמדות בציבור היהודי בלאטביה, לגבי שאלת ההשתתפות הפעילה במלחמת העצמאות של ארצם: „עם התנפלות חילות ברמונט והכרזת הגיוס ע"י הממשלה הזמנית הלאטבית" — ספרו בניביתו של הקצין, שהיה אנטי־מיליטריסט בהשקפתו — יעצו לפריידברג לברוח לחו"ל, אבל הוא לא אבה לשמוע; הוא ראה מחובתו להכנס לצבא. בקלוב „בורוכוב" של פועלי־ציון הגן פריידברג בלהט על העמדה שכל יהודי חייב להיות בחזית כדי להגן, ביחד עם הלאטבים על המולדת המשותפת ועל־ידי כך לדחות גם את ההאשמה האנטישמית שיהודים אינם רוצים להילחם בעד ארץ מולדתם". בהחלימו מפצעיו בבית חולים צבאי, שמע מפי אחד מחבריו לנשק ש„כל היהודים חובשים את ראשיהם ועושים עצמם חולים כדי לא לצאת לחזית". מלים אלה, מספרים בני משפחתו, פגעו בו כל כך עמוק עד שהתפרץ בזעם, קרע מעל ראשו את התחבושות וצעק: „רצוני לצאת לחזית מיד, אני אראה לכם למה מסוגלים יהודים[14]". ואכן חזר לעמדתו בקו הראשון וכעבור זמן קצר נפגע למוות מכדור אוייב.

מידת השתתפות מיוחדת במינה במסגרות הצבא הלאטבי בתקופת מלחמת העצמאות, הוכיחו יהודי לטגליה ובמיוחד בני אותן העיירות שם, אשר נמצאו בתוך זירת הקרבות עם הבולשביקים. רובם ככולם, פעלו במסגרת החטיבה הפרטיזנית הלטגלית.

---

13) שם, שם.

14) הפרטים והציטוטים לפי: מ. ראזמני, „לייטענאנט אליעזר פריידבערג" **דער כאפרייער** 1933, עמ' 24—26.

כשהעיירה ווילאקי היתה עדיין תחת שלטון חילות הבולשביקים, חמקו ממנה מספר צעירים יהודים וחצו את החזית כדי להתגדב לשורות הפרטיזנים הלאטביים שנסתייעו בכוחות אסטוניים. אותה עת היה עדיין הצבא הלאטבי הצעיר עסוק בהדיפת חילות ברמונט במרכז הארץ ובדרומה. על ראשיתה של תנועת ההתגייסות ההמונית שהקיפה עם הזמן המוני יהודים מאוכלוסית הספר המזרחי של לאטביה, ועל מניעיה, אנו למדים מזכרונותיו של אחד מראשוני המתנדבים היהודים לתנועה הפרטיזנית באיזור העיירה שבלטגליה [15]:

„על האוכלוסיה היהודית והנוצרית של בולווי עברו ימים קשים בתקופת השלטון הבולשביסטי, ב־1919: רעב ומחסור, הלאמות ומאסרים היו מעשים שבכל יום. המצב הורע עד כדי כך שהחלו לאסור חנוונים יהודים באשמת ניהול מסחר. מחוסר ברירה עזבו הרבה יהודים ולא יהודים את בולווי והתחבאו... ביום בהיר אחד הופיע אצלנו לאטבי מקומי, שזה עתה ברח מבית־כלא בולשביסטי, ביחד עם עוד כמה עסקנים לאטבים והחלו לארגן קבוצות פרטיזניות נגד שלטון הבולשביקים ובעד הקמת לאטביה עצמאית וחופשית [16]. הצעה זו מצאה אוזן קשבת. לקבוצות הפרטיזניות החלו להגיע לאטבים ויהודים. הצטרפו בהתנדבות 13 אנשים. קבוצות הפרטיזנים, שכונו אחר כך „הצבא הירוק" התרכזו בשדות וביערות של האיזור משם ניהלו מלחמה פרטיזנית עם הצבא האדום הנסוג. מחמת מחסור בנשק השתמשו 2 „ירוקים" ברובה אחד; אחרים הזדיינו במקלות ורובי־דמי — מעשי ידיהם. „הירוקים" גרו בכפר, כשהאיכרים מספקים להם ידיעות ומזון... לאחר שיחרור בולווי החלו הקבוצות שלנו להתאחד. מריגה שלחו אלינו קבוצת לאטבים והקימו מקבוצותינו את חטיבת המתנדבים הפרטיזנים הלטגלית הראשונה. כמה מבין חיילינו הוותיקים ובעלי הנסיון מונו אז למפקדי כיתות.

„עם נסיגתם החלקית של חילות הבולשביקים מזרחה, והכרזת הגיוס הכללי בחבל לטגליה, הצטרפו יהודים רבים נוספים לחטיבה הלטגלית. לפי רשימה שמית (בלתי שלימה) שהורכבה בשנות השלושים והמונה 69 איש [17], מסתבר שחלקם הגדול באו מן העיירות הבאות: מבולווי — 26 איש; מווילאקי — 25; מרוגאי — 7; מבאלטינובה — 5 וממקומות אחרים — 5.

בזכרונותיהם של הלוחמים היהודים בחבל לטגליה מודגשת „הידידות הגדולה ששררה בין הפרטיזנים היהודים והלאטבים", שכן „אלה הרי לא היו אנשים שנזדמנו במקרה אלא, כאלה שגרו שנים רבות בשכנות והכירו היטב איש את רעהו" [18].

---

15) ב. קעפעל, „מיט די ‚גרינע' אין לאטגאלער פעלדער און וועלדער", דער באפרייער 1933, עמ' 3.

16) על מוטיבציה דומה להתנדבות למלחמה נגד הבולשביקים ראה גם: א. גורוויטש, „דער טעלעפאן האט פאראטן", שם, עמ' 37—38. ע' טענות שהוכחו כנכונות בעניין הקפדת יתר מצד השלטון הקומוניסטי נגד היהודים בלטביה ד. 1918/19, ראה: ב. זין, פרשיות יחדות לטביה, ספר זכרון, ת"א, תשי"ג. עמ' 210.

17) ווייספאפ, שם, עמ' 19.

18) ז. לאצווינסקי, „אידן אין דער לאטגאלער פארטיזאנער באוועגונג" דער באפרייער 1933, עמ' 22.

תופעה מיוחדת שציינה את השתלבותם של יהודי לטגליה בתנועה הפרטיזנית הלאטבית, היה האופי המשפחתי המובהק בין הלוחמים היהודים: דבר זה בא לידי ביטוי בהצטרפות כמה גברים מאותה משפחה.

על האופי העממי הרחב של תנועת ההתגיסות והסיוע מצד האוכלוסיה היהודית ללוחמים הפרטיזנים, אנו למדים מתוך זכרונותיו של אחד מתושבי העיירה בולווי: „כשהופיעו ששת הפרטיזנים הפצועים הראשונים הורגש בחסרונו של בית חולים שדה באיזור; יהודי מקומי, קופלמאן מסר חלק מביתו לבית חולים. אחרים לקחו על עצמם את כל העבודה הארגונית בהחזקת המוסד החיוני הזה. בעיירה הוכרז מיד על מיבצע איסוף מטות, כלי־מטה, לבנים, כלים וכד' וכמו כן — על מגבית כספית עבור בית החולים. כשמספר החולים גדל והבנין הראשון נעשה צר מהכיל את כולם, הועבר בית החולים לבנין אחר. להעבודה הוכנסה כל האוכלוסיה של בולווי (אז היתה עדיין יהודית ברובה). הנוער נרתם לתפקידים שונים כגון: שירותים, בידור החולים, תורנויות לילה וכו'; במיוחד התמסרה לעבודה הצעירה חוה סאנדלר (כאשר ניצח הצבא הלאטבי את ברמונט והוא הועבר ללטגליה ובית החולים הפך לבית חולים צבאי סדיר, מונתה חוה סאנדלר לאחות רחמניה צבאית — ונשארה בתפקיד זה עד לאחר מלחמת השחרור באוקטובר 1920. עבור מסירותה הוכרה כלוחמת חופש־„משחררת" — בו זכו המתנדבים במלחמת השחרור הלאטבית). האוכלוסיה היהודית האזרחית מבולווי השתתפה גם בתפקידי שמירה של מתקנים בעלי חשיבות אסטרטגית כגון: פרשות הדרכים, גשרים וכדומה. במקומות חיוניים ביותר צורף אליהם לתורנויות הלילה גם פרטיזן או פרש אסטוני" [19].

לכאורה היו תנאי השירות בצבא הסדיר משוכללים יותר מאשר במסגרות הפרטזניות. עם זאת נמצאו גם יחידות סדירות בצבא הלאטבי הצעיר, שמבחינות הציוד, האספקה ואפילו החימוש, כמעט לא נבדלו מן הפארטיזנים; „חיילינו היו מאוד חלושים ומלוכלכים מהרפש הסתווי שדבק בנו בחזית" — מספר אחד היהודים שהשתתף בקרב לשחרור העיר מיטאווה מידי חילות ברמונט — „נוסף לכל הצרות התהלכו חיילינו ערומים ויחפים, וזאת בתקופת הסתו... או שרגליהם היו עטופות בסמרטוטים ופוצעים את רגליהם עד זוב דם מחמת פתיתי הכפור החדים. מעט הנעליים האנגליות ששלחו לנו — מידותיהן היו, למרבית האסון, קטנות ברובן... בחפירה שוכבים כמה יהודים, אחד על יד השני" [20]...

פעילותם ורמת לחימתם של החיילים היהודים לא היתה שונה בטיבה מאלה של חבריהם לנשק הלא־יהודים והוכתבו במידה רבה מהנסיבות בהן נקלעו, כך, למשל, תיכנן החייל מ. ליכטמן, מהגדוד הליוואי ה־1, ביחד עם רס"ל לאטבי את בריחתם מהשבי הבולשביקי ברוסיה. במשך 7 יממות עשו הבורחים בדרכים, עד שהצליחו לחצות את קוי החזית ולחזור ליחידותיהם. בעבור

---

19) שם. עמ' 23.

20) א. מולער, „בילדלעך פון שלאכטפעלד", דער באפרייער, ריגה 1931, עמ' 49.

מעשה זה הועלה ליכטמן לדרגת רב״ט והשתתף מאז תכופות בפעולות סיור בחזית נגד הבולשביקים. יוסף בינודר, מכונאי במקצועו, שרת כחייל בגדוד הוואלמארי ה־4 והצטיין בקרבות נגד ברמונט ונגד הבולשביקים; תוך הקרבות תיקן מניה וביה מקלע פגום שנתפש כשלל והשתמש בו ברדיפה אחרי האויב הנסוג. הוא הועלה לדרגת רב״ט. החייל זלמן לויתן, מאותה יחידה שהשתתף בקרב בחזית המזרחית על יד אופוטשקא, לקח בשבי 2 חיילי הצבא האדום, יחד עם המקלע בו פעלו: בעבור מעשה זה הועלה לדרגת רב״ט. יצחק אופיקה, חייל הפלוגה ה־3 של הגדוד ה־10, הועלה לדרגת רב״ט, לאחר שבאחד הקרבות נגד הבולשביקים נטל לידו את הפיקוד על יחידה שמפקדה ניספה. גם הוא עצמו נפצע בהמשך הקרב הזה ומת אח״כ מפצעיו. על חייל הפלוגה השניה של הגדוד הוואלמארי ה־4 — טר״ש הירש ברקוביץ, שהוזכר לעיל ועל חברו הלאטבי הוטלה משימה להפיץ בין הבולשביקים עלוני תעמולה. בעלונים אלה — מספר בזכרונותיו ברקוביץ — הם נקראו לעבור לצדנו, מאחר ונגדם אינם נלחמים אנשי הגווארדיה „הלבנה", אלא לאטבים שוחרי חירות... בשעה 11 בלילה באנו למטה הבטליון ושם קבלנו את העלונים. היה עלינו לעבור 2 ק״מ עד הנהר הכחול שעל גדתו השניה שמרו הזקיפים האדומים; חברי קיבל כידון קוזאקי, בעזרתו היטלנו את העלונים, יחד עם זאת עטפתי בעלונים אלה אבנים, התקרבתי לשפת הנהר וזרקתי אותם לעבר השני... שם התעוררה זעקה; החלו לירות מרובים ומקלעים. אחרי שסיימתי לזרוק את העלונים עוד הספקתי להטיל 2 רימונים על הזקיפים וחזרנו לעמדותינו״ [21]).

לאחר שטר״ש ברקוביץ הצטיין באחד הקרבות באספקת תחמושת (בהתנדבות) תחת אש האויב, הוצע לו (כנראה כגמול) לעבור לפלוגת־שרותים, ולעבוד שם במקצועו — כשען. ברקוביץ סירב בתוקף והושאר בתפקיד קרבי. בעבור מסירותו ופעילותו הקרבית צויין לשבח בפקודת יום והוענק לו עיטור „שלשת הכוכבים". עיטור זה קיבל גם החייל המתנדב דוד בער מהגדוד הוואלמארי ה־4, עבור הצטיינותו בקרבות נגד חילות ברמונט והבולשביקים.

2 יהודים נוספים, שקיבלו עיטור זה היו חיילים ששרתו בפלוגה ה־3 של בטליון הסטודנטים: טר״ש פיליפ פארבמאן, שבעבור הצטיינותו בקרבות קודמים נגד חילות ברמונט הועלה בשעתו לדרגת טר״ש ואליהו ריכטר, שגם הוא השתתף קודם לכן בקרבות נגד ברמונט. בקרב לשחרור העיר מיואויא, פיקד טר״ש פארבמאן על יחידת חלוץ של הכוח הפורץ לעיר. פארבמאן וריכטר, שגם הוא השתתף בפריצה במסגרת יחידת החלוץ, זכו בעיטור „שלשת הכוכבים" על הצטיינותם בקרב זה. אחרי סיום שרותו בבאטליון הסטודנטים בצבא הלאטבי, התגייס טר״ש פארבמאן, שהיה בעל אזרחות ליטאית, לצבא הליטאי עד גמר תקופת שרות החובה [22]).

---

21) ה. בערקאוויטש, „ווי מיר האבן געקעמפט מיט פאטראנעס און... פראקלא־מאציעס", דער באפרייער, ריגה, 1931, עמ׳ 46, השווה עם שם, עמ׳ 57.

22) הפרטים על ריכטר ופארדמאן, דער באפרייער, ריגה 1931, עמ׳ 57—58.

לשלשה חיילים יהודים הוענק העיטור הגבוה ביותר בצבא הלאטבי לאטשפלעשיס" בדרגה 3 ואלה הם[23]:

1) ריכרט (שמעון) מאלעצקי, חייל הגדוד הליבאווי ה־1. בתעודת העיטור שלו מובאים הפרטים הבאים: „בהיותו בפעולת סיור בעורף האויב בכפר מאקושי, בלטגליה, פתח הוא, ביחד עם חיילים אחרים, באש חזקה את אגפו של האויב ושיתק את המקלע שחיפה על סוללת התותחים באותו כפר. גבורתו אילצה את האויב לברוח ולהותיר בשדה הקרב תותח אחד, מקלע אחד וציוד צבאי רב".

2) יוסף האפ (האפפע) — רב"ט בפלוגה ה־2 של הגדוד הוואלמארי ה־4. עוד קודם לכן צויין האפ לשבח בפקודת היום מס' 276 מן ה־1.10.19 של הגדוד הזה על אומץ רוחו, כמו כן הועלה לדרגת רב"ט עבור פיקוד מוצלח על קבוצת חיילים שאיגפה מיפקדת־שדה של האויב ולקחה בשבי את אנשי המטה והזקיפים ששמרו עליהם. את העיטור ה„לאטשפלעשיס" קיבל רב"ט האפ עבור הצטיינותו בקרב אחר, כפי שמתואר בתעודה מטעם מפקד יחידתו (מפקד הפלוגה השניה) לאמור: „בהשתתפותו בסיור לילה בחזית הבולשביסטית בין ה־25 במאי ל־26 בו בשנת 1920, וחדירתו לעורף האויב בכפר טאמאני, ניתק הטר"ש האפ, יחד עם לוטץ, את הקשר הטלפוני והסתערו הראשונים בקריאות „הורא" תחת אש האויב על הכפר, חיסלו את הצוות של מקלע האויב ואילצו במקלע זה את האויב לסגת ולהותיר במקום הרבה שבויים ופצועים".

3) שמואל האפ, סמל בפלוגה ה־5 של הגדוד הזעגעוואלדי ה־7 (אחיו של יוסף האפ הנ"ל), החל שרותו הצבאי כטוראי־חובש. הנימוקים להענקת העיטור מפורטים בתזכיר שהוגש ע"י מפקד פלוגתו כדלקמן: „הוא תמיד ובכל מקום הופיע כחובש אמיץ ביותר. יחד עם מילוי תפקידו כחובש, מילא גם חובותיו כחייל. ב־3 לנובמבר 1919, בקרב על יד בית חרושת למלט, חילץ משדה הקרב את מפקד הפלוגה הפצוע, הסרן זווייגונה, על אף אש עזה של רובים ומרגמות, בהמשך הקרב חילץ גם את הסרן הפצוע בירוויניק".

מתוך כ־1,200 החיילים היהודים שהשתתפו, כמשוער, במלחמת העצמאות של לאטביה ידועים בשמותיהם 12 קצינים קרביים[24].

מכלל 1200 היהודים שהשתתפו במלחמת העצמאות של לאטביה נפלו בקרבות או מתו מפצעים בקרבות לפחות כ־40 איש[25].

---

23) הפרטים על 3 מקבלי העיטור דלקמן, לפי דער באפרייער, ריגה, 1931, עמ' 57.

24) ראה דער באפרייער, ריגה, 1931, עמ' 63.

25) שם, עמ' 60—61. על הקשיים בזיהוי החללים היהודים של מלחמת העצמאות הלאטבית, מחמת אי ציון הלאומיות בעת הקבורה. ראה שם, עמ' 62; במקום אחר מצויינים שמות של 7 חללים שזהותם הלאומית מסופקת, שם, עמ' 58. כמה מקומות מציינים את מספר החללים היהודים של מלחמת השחרור בלאטביה לפחות ב־40, כגון: מ. לאזערסון, „אידן אין לעטלאנדס פרייהייטס קאמף", דער באפרייער, 1931, עמ' 50. עוד ב־1930, נתבקשו רבני לאטביה לסייע באיתור קברים נוספים של קברי חיילים יהודים, דער אידישער זעלנער ריגה, 1930, עמ' 17.

צבי ליבנה

הסברה ציונית בערבות אוקראינה

א

משהגעתי להכרה ברורה, כי הדרך היחידה העומדת בפני היא עליה ארצה, התחלתי לנער מעלי כל מיני תכניות אחרות, וכל מעיני היו מעתה בארץ־ישראל. באותם ימים ראיתי כבר את עצמי כאורח בכפרי מגורי ותושב בארץ־ישראל. גליונות „הפועל הצעיר" שחתמתי עליהם, קרבו אותי יותר ויותר ליעד הנכסף, והגבירו את סקרנותי לגבי כל המתרחש בארץ ובתנועה הציונית, אך הידע והמספרים שהגיעו אלי אותו זמן, היה בהם כדי לאכזבני מרה. הוברר לי, שהמכשיר לגאולת הארץ — הקרן הקיימת לישראל, אשר למענה פעלתי מיום שעמדתי על דעתי, לא חוללה גדולות ובמשך 9 שנות פעולה לא הספיקה אלא לרכוש 16.000 דונם וכל הרכוש הקרקעי שהיה בידי היהודים הגיע רק עד כדי 400 אלף דונם בערך וששים אחוז מהם נרכשו ע"י איש אחד בלבד — הבארון. לא יכולתי בשום פנים להשלים עם העובדות האלו. האמנם זהו פרי עמלה של יהדות העולם? — הרהרתי לעצמי. הרי יהדות רוסיה בלבד, בהקיפה 6—5 מיליון יהודים, יכלה לגאול פי מאה דונמי קרקע, אם לא למעלה מזה! והיכן יהדות העולם כולו? והיכן המיליונרים היהודיים והנגידים המרובים והמוני הציונים? התחלתי לחשב עד היכן יכולנו להגיע עם רכישת קרקעות בארץ־ישראל אילו נדבו כל היהודים למטרה זו אחוז אחד בלבד מרכושם — ומי יודע אם איננו מחמיצים את ההזדמנות ההיסטורית שניתנה לנו? שעשעתי עצמי בכל מיני חישובים וסטטיסטיקות, ובין היתר הגעתי למסקנה שאילו כל נפש בישראל היתה תורמת לגאולת הקרקע רק קופיקה אחת לשבוע (בערך חצי רובל לשנה) אפשר היה בכסף זה, לרכוש, במחירים של אז, 150 אלף דונם לשנה, שלא להביא במניין את הרכישות של חברות שונות.

העברתי בכור הביקורת והחישובים שלי גם את בני כפרי. כשלוש מאות רובל לשנה תרם כפרנו לקרן־הקיימת. רק שלוש מאות רובל, והרי מאה משפחות יהודיות היו בכפר, שהן כשש מאות נפשות, וביניהם עשירים ואמידים, שכל אחד מהם בעצמו יכול היה להרשות לעצמו תרומה של 300 רובל. ודאי שבערך כך, אם לא גרוע מזה, הוא המצב בכפרים ובעיירות אחרות. מה טעם איפוא לכל הציונות הזאת של הבנקטים והדרשות והמליצות אם בסופו של דבר היא מסתכמת במעשים קטנים כל כך?

ככל שחשבתי בענין זה, כן התחזקתי במסקנה שלי, כי רק מחמת חוסר פעולה אירגונית מודרכת ושיטתית שתהיה מלווה הסברה ראויה לשמה, הגנו מגיעים לתוצאות אפסיות האלו.

לבי השיאיני להתמודד עם התפקיד הזה, לנסות כוחי בפעילות ציונית רצינית, וקודם כל בעיר המחוז אומן, שהיתה מרכז לכל העיירות והכפרים בסביבה. כאן היו ציונים רבים, עשירים מופלגים, נוער אינטליגנטי ודובר עברית, רב מטעם (קונטורשצ'יק) ציוני, מורי שפת־עבר וכו'. מכאן שלחו צירים לכל קונגרס ציוני וברחוב הראשי של העיר (קרשצ'טיק) אפשר היה לשמוע דיבור עברי מפי צעירים רבים. מכאן צריך להתחיל — הרהרתי לעצמי. יהודי העיר הזאת בלבד יכולים היו, אילו רצו, לרכוש שטחי אדמה עצומים בארץ־ישראל. ולמה שלא ירצו? מה מונע בעדם מלהגשים את משאת לבם, והם הרי מדברים יום ולילה על ציונות? אין זה אלא שאין אנשים מתאימים לארגון הפעולה בקנה־מידה גדול, ובמקום שאין אנשים — השתדל להיות איש — אמרתי לעצמי. קיצורו של דבר — התחלתי לתכנן פעולה רבת־היקף, לפי המושגים שלי בימים ההם, כדי להביא את יהודי אומן, ובעיקר את הציונים שביניהם, לציונות של ממש. לפי תכנית זו, יהא צורך

לבקר כל עסקן ציוני בעיר, ולגייס אותו גם לפעולה בכל העיירות הסמוכות לאומן, להוציא חומר־הסברה מתאים, להתרים כל יהודי וכו׳ וכו׳. התחלתי לחזר אחרי העסקנים ולגולל בפניהם את תכניתי, אך רובם ככולם לא גילו כל התלהבות ומפניהם האדישות קראתי, כי הענין נוגע להם כשלג דאשתקד. נבוכותי מאד, אך לא הרפיתי מהתכנית. „ולו גם אאלץ לפעול יחידי — עשה אעשה — כך החלטתי בנפשי. נצח הציונות לא יכזב. אני צבי (הירש) ליברמן, אוכיח לעסקנים המבוגרים הללו מה פשרה האמיתי של ציונות.

ב

אותם ימים עוד התייחסתי בדרך־ארץ לציוניות באומן ולפעיליה. מפעם לפעם, הייתי נשאר באומן ללילה, כדי לבלות עם מכרי הציונים הצעירים, בביתו של מאיר גרנובסקי. אשתו רבקה, היתה אחותו של צבי יהודה ז״ל, מראשוני העליה השניה ופעיליה. מכתביו על המתרחש בארץ־ישראל ועל עבודתו, היו עוברים מיד ליד. גיסו מאיר, מנהל חשבונות באחד הבנקים, היה בעל שאר־רוח, עדין־נפש וציוני נלהב. ביתו שימש בית וועד לצעירים שהתכוונו לעלות ארצה. (אגב, הוא ומשפחתו עלו ארצה אחרי המלחמה, והיו ממתיישבי נהלל הראשונים), אחד הצעירים מבאי הבית היה שמואליק ש. נמוך־קומה, מרושל־לבוש, בעל שער קצר מסומר למעלה, אזנים ארוכות, עיניו זרועות חוטים אדומים, עוד פניו אפרורי מצמיח שער רך ודליל כעין פלומה. הוא היה מהקנאים ביותר להפצת השקל הציוני, ביקר בחתונות להתרמה, צבר פרוטה לפרוטה, להוצאות הדרך ארצה.

באחד מביקורי בבית מאיר גרנובסקי, נטפל אלי וביקשני שאצטרף אליו להתרמה בשתי חתונות. נעניתי לו, והצטרפתי אליו. החתונה הראשונה היתה בקצה העיר החדשה. הגענו למקום החתונה בתום הסעודה הדשנה, שעה שהמקהלה פתחה בנגינת וולס, וצמדים צמדים יצאו במחול. הבחנתי מיד בכלה — נערה גבוהה צנומה, עיניה גדולות חלומות ופניה מאורכות. ההינומה הוסיפה לה לווית־חן. מפי אחד המסובים נודע לי שהכלה היא בת חזן מבורך במשפחה גדולה, משכילה, בעלת קול ערב, והחתן הוא בנו של בעל טחנת קמח אמיד באחד הכפרים. נמוך־קומה אדום־שער, פנים אטומות ללא הבעה.

הייתי טירון במלאכת ההתרמה, וצעדתי נבוך ומתוסכל בעקבות שמואליק, שהיה בעל־נסיון בכגון אלה. הוא העביר מבטיו לכאן ולכאן, ומשכני לעברו של כרסתן אחד, שהיה לבוש בפראק, חבוש מגבעת שחורה עגולה קשה, ועל אפודתו בולטת שרשרת זהב דקה של השעון. הוא היה סוכן חשוב של בית חרושת לסוכר, קרוב־רחוק של החזן. שמואליק פנה אליו ישר לענין: „אנו אוספים תרומות למען ארץ־ישראל, אנא תרום תרומתך״.

האיש סקר את שנינו במבט לעגני מגבוה ואמר בחומרה: — „לא נותנים מנוחה. תן ותן. פרזיטים. כלום אינכם מתביישים לעסוק בדברי הבל״. ביני לבינו התקרבו אלינו כמה „מחותנים״ והיטו אוזן למדובר, שמואליק לא הניח לו לסרבן להתחמק, ופתח בדברי כיבושים והסברה, למרות שאני משכתיו בכנף בגדו. אחד האורחים (אחר כך נודע לנו שהוא שוחט, אחיו של החזן, אבי הכלה) האזין לדברי שמאוליק בסבלנות וראה צורך להשיב לו. הוא פתח בניחותא כמרצה פרק בהיסטוריה: — „דברי ימי ישראל עשירים בנביאי־שקר, המתעים את העם, מעוררים תנועה וסופם שמד, ימח שמם. הנה לפני כשלוש מאות שנה, קם נביא־השקר שבתאי צבי, שהקים תנועה משיחית וסופו קלון ודראון. כל מקורביו המירו דתם, ימח שמם. כמאה שנה אחריו קם משיח שקר חדש בשם יעקב פרנק, ואף הוא סיים את הקריירה שלו בקבלת דת נוצרית. כמאה וחמישים שנה אחריו, קום שוב משיח, כביכול, ד״ר הרצל, ואף הוא מתעה את העם ברוח אחרת. שני צעירים אלה — אמר, כשהוא מצביע עלינו — הם שליחיו. רצוי היה שהרבנים יחרימו את התנועה״. — כנראה שלא מצא לנחוץ להכנס בויכוחים עם שני נערים תמימים, ופרש. אי־אלה אנשים פתחו בשאלות אם מתוך ענין של ממש או מסקרנות סתם.

אחד שאל אם ציוניסטים וסוציאליסטים הם היינו הך? ושני, שהיה כנראה מקורב לאחד הפריצים כמתווך או סוכן, שאל שאלה מעשית: „וכמה עולה שם דיסיאטינה אדמה טובה לזריעה?" הזדרזתי להשיב ולהוכיח בקיאות(: „בדיסיאטינה עשרה דונם. מחיר כל דונם כערך כשני רובלים. משמע: מחיר הדיסיאטינה 20 רובלים". — לא רע, לא רע. הפריץ שלי מוכר לאכרים חלקות־שדה, בארבעים רובל כל דיסיאטינה".

אחר — שהציג עצמו כיערן, שאל אם הארץ ברוכה ביערות? שמואליק השיב בגימת־גאווה שבארץ־ישראל נוטעים יער עצום, הוא יער הרצל.

שאלות, דיבורים, אך אף אחד לא מנסה לתרום תרומה כלשהי. חרה הדבר לאברך צעיר אחד שתבע עלבוננו, ואמר: מה אתם מרבים להג? שני הנערים עושים רושם טוב, ובדין שנסייע בידם. הבה ניגש לגבירה, ונסה להתרים אותה. ותוך כדי דיבור אחז בידי, והוליכני לעברו השני של האולם, כששמואליק נגרר אחרינו, ותוך כדי הילוכו הסביר: „בעלה של הגבירה, היה חוכר אחוזה אצל הפריץ. החזן הוא בן דודה, והיא גם שהעניקה את הנדוניה מכספה. אשה חכמה ומשכילה. ראוי לקרב אותה לציונות.

הגבירה היתה ישובה בכורסה עמוקה, והדום לרגליה. כסופת־שער, פניה מאופרות, ועיניה נבונות ומביעות חשיבות עצמית. לבושה היתה בשמלת משי בצבע הזית, צוארה עטור מחרוזת אבנים מבריקות, עגילי זהב באזניה, וצמידים על ידיה.

האברך החווה קידה אריסטוקרטית ואמר ברוסית: „שני צעירים אלה, באו להתרים בשביל פלשתינה. בקהל האורחים אין יודעים טיבה של הציונות, ואף אני זר לענין. חשבתי כי את כגברת אינטליגנטית רחבת אופקים, תסבירי לנו טיבו של ענין".

הגברת נהנתה ממחמאותיו, נתחייכה, סקרה את שנינו ואמרה בנועם: „בעלי המנוח לא היה דתי, אולם גם לא אפיקורס להכעיס והוא תרם ביד נדיבה לישיבות ובתי־מחסה בירושלים, ולהבדיל גם לכנסיה. גם אני הולכת בעקבותיו. לגבי התנועה הציונית יש מתלהבים ויש שוללים. לדעתי אין לקפוץ את היד. אם שני צעירים אלה מטריחים עצמם, ומקדישים מזמנם לענין זה, ראויים הם לגמול". בדברה כך, הוציאה רובל מארנקה, והגישה לנו: — „רשמו זאת ע"ש החתן והכלה". עתה פנתה לעבר כמה אנשים שעמדו בקרבתנו: — „אדון רוזנפלד, יש לך הזדמנות לרכוש מצווה. תוציא מכיסך עשרים קופיקות, ותרום אותם לירושלים הקדושה" — „ואתה מר זלמן הרוקח, כשאקנה אצלך בקבוק בושם, אל תשכח להוסיף על מחירו כמה קופיקות, שתתרום אותן עתה לקופה הציונית"? ביניתיים הוגשה לנו תקרובת. אני סירבתי להתכבד, ואילו שמואליק, שתמיד היה רעבתן, שיקע עצמו באכילה בתיאבון רב.

הגבירה פנתה לעברי: „מה שם משפחתך? ליברמן? אה, לבעלי המנוח היו עסקי מסחר עם מנדל ליברמן, בעל הטחנות הגדולות. שב נא וספר לי, מה באמת אתם עושים שם בארץ?".

הואיל וידעתי שהיתה חוכרת אחוזה — סיפרתי לה בעיקר על המושבות, פרדסי תפוזים, רכישת קרקעות חדשים בתרומות אלה שאנו אוספים, וכו'.

היא שאלה שאלות ענייניות והעירה: יתכן שאשלח לחמי על פני המים. אתיעץ עם ידידי הדוקטור הציוני, ואולי ארכוש מגרש עירוני או חלקת אדמה במושבה בא"י. בין האנשים שנתקהלו סביבנו והקשיבו לשיחה, היה גם אותו ברנש משופם שכינה אותנו: „פרזיטים". היא נשאה אליו עיניה, ואמרה ברוסית: „גוספודין ברקוביץ, אם אקים ביום מן הימים בית־חרושת לסוכר בירושלים, אשמח לשתפך במניות,

ולמנותך כמנהל, וביניתיים תרום לשני נערי־חמד אלה חצי רובל" — „וגם אתם — פנתה לכל היתר, תנו תרומותיכם אחד המרבה ואחד הממעיט".

שמואליק סיים בינתיים את כל התקרובת אשר על המגש, ועזר לי לאסוף את התרומות שניתנו ברוח טובה בהשפעתה של הגברת המכובדת.

משיצאנו החוצה, מנה שמואליק את הכסף: ארבעה רובל ושבעים וחמש קופיקות. לא רע.

לאור הצלחתנו זו, הציע שמואליק שנגנסה כוחנו בעוד חתונה בעיר התחתית. הצעתי לנסוע לשם במרכבה. ש. הופתע: „הרי זה יעלה עשרים וחמש קופיקות". „אין דבר, אני אשלם מכיסי". ש. הרהר רגע ואמר: „אם אתה מוכן להוציא מכיסך רבע רובל — תרום אותו, ויהיה לנו סכום עגול חמישה רובל. נגיע ברגל". „ניחא, יהיה כך". הלכנו ברגל.

*

היתה זו חתונה של משפחת קצבים עם משפחת דייגים. הגברים גבוהי־קומה, חסונים, סמוקי־פנים ובעלי ערפים אדומים. אף הנשים בלי „עין־רעה" מלאות גוף, בעלות חזה גבוה, מקומר, ותנועותיהן זריזות, חפשיות. במחולות בסער, בתנופה רבה. הכלה היא בת קצב. חסונה, תמירה, סמוקת־פנים. עיניה שחורות לוהטות. גם החתן אינו מן הנמושות. גבוה, שרירי זריז־תנועה, בקיצור: צמד למופת. הנשים עורכות את השולחן „לשבע ברכות" ואילו הגברים מיטיבים לבם בכוס משקה חריף, שהוא תערובת ממוזגת של ספירט מעלה 95 עם דבש מורתח בתנור. הלגימה היתה בעמידה ומלווה במצמוץ שפתיים מהנאה רבה ב„לחיים" קולני ורגשי.

אחד מהם הרגיש בשנינו, עומדים מן הצד נבוכים. קרא בקול רם: „ילדים בואו, התכבדו בכוסית. משקה זה מעורר כל התשוקות". ואילו האחר, קשיש, ובעל זקן עבות, העיר: „לא, משקה זה אינו בשביל נערים. אותם יש לכבד במשקה דובדבנים". הוא קרא לעבר אשה אחת: „חנה, הביאי נא בקבוק משקה דובדבנים, ומשהו לטעימה בשביל שני האורחים הצעירים".

לא חלפו שלוש דקות, וחנה הביאה מגש טעון נקניק, בשר־עוף, פשטידה ובקבוק של משקה אדום. שמואליק הוכיח גם הפעם את יכולתו, וכהרף עין חיסל כל אשר על המגש.

פניתי לאותו יהודי בעל הזקן העבות. וסיפרתי לו על מטרת בואנו לכאן: „בארץ ישראל רוכשים אדמות, ומקימים כפרים עבריים. חובה על כל יהודי לתרום תרומתו".

לא נתקלנו הפעם בזלזול או לגלוג, כפי שהיה בחתונה הראשונה. פשוטי עם אלה שהיו את מרבית האורחים בחתונה זו, התחילו להמטיר עלינו שאלות שונות ומשונות, אך לא לשם קינטור, חלילה, אלא פשוט כדי לספק את יצר הסקרנות שבהם. היו שהתעניינו בטיב פרות הבשן שבארץ־ישראל (סו"ס קצבים הם) והיו שרצו לדעת אם ייבנה בית מקדש מחדש, ואשה אחת, אם לארבע בנות, תאבה היתה לדעת, אם יימצאו בארץ־ישראל חתנים לבנותיה — איש איש לפי צרכיו ועיסוקיו. אם בסבר פנים, ובנפש חפצה.

לפני שהתחילו ב„שבע ברכות" הציע מן דהוא לסיים קודם כל את „ענין ירושלים" (הכוונה אלינו) והחרה החזיק אחריו אחד הקצבים שהרים כובע וביקש, כי כל מי שידבנו לבו ישלשל תרומתו לתוך הכובע. ההצעה נתקבלה בהסכמה כללית.

בהתעוררות ובזריזות נפתחו הארנקים, והמטבעות נזרקו לכובע. כל המבצע, נמשך כעשר דקות. ועם סיומו, הכריז בעל הכובע: „לשנה הבאה בירושלים"! ושמואליק אסף את המטבעות במטפחת האף שלו, ונפרדנו בהבעת תודה לכל האורחים והשושבינים. יצאנו מאולם החתונות בהרגשה טובה, רווח ללבנו. פשוטי העם האלה שנענו בהתלהבות לבקשתנו הפיחו בנו תקווה ואמונה.

ג

אכזבתי בציוני עיר אומן גברה והלכה. נער הייתי באותם הימים, אך השכל הנערי שלי לא השיג כיצד עיר עם ארבע—חמש רבבות יהודים שביניהם מיליונרים, עשירים, נגידים ובעלי־בתים משופעי־פרנסה אינה מצליחה להפיץ אלא 400 שקלים בלבד, שתמורתם אינה עולה על מחצית משכורת שנתית של זבן. גם התרומות האחרות לקרן הקיימת לישראל לחובבי־ציון וכו' הן אפסיות. ביקורי בשתי החתונות שתיארתי לעיל, לא הוסיף להרגשתי ואוכזבתי. הא כיצד לא נמצא אף אחד בין מאות האורחים ששמע וידע על הציונות ופעולותיה בארץ. הופתעתי לשמוע מפי שמואליק שבקושי נמצא מתנדב להתרמה בחתונה. והרי ציוני אומן היו טופחים על כרסם בגאוה וביהירות ומתפארים בכך שאומן היא עיר ציונית למהדרין ושני צירים משלה משתתפים בקונגרסים. הם גם הצליחו לבחור רב מטעם ציוני (הרב קונטורשצ'יק). ד. פאסמאניק מראשי הציונים ומעורכי ה„ראזסוויט" הטריח עצמו לבקר את אומן, ולשאת נאום ציוני באולם התיאטרון. ברחוב הראשי מהלכות גימנזיסטיות ודוברות עברית. בתיכון־המסחרי מצויים תלמידים קוראי־עברית.

כלפי חוץ, היתה התפארות נאה, אך האמת לאמיתה היא, כי הכל היה קפוא. ללא מעוף ומנוף. חסר היה מה שמכונה ברוסית „ראזמאח" (תנופה). חסרים היו לפחות עשרה—עשרים שמואלקים צעירים שיבקרו בחתונות, ישוחחו עם פשוטי־עם ויסבירו להם עקרונות ציוניים. לא היתה יזמה אצל ראשי הציונים בעיר לנער את העשירים, ולסחוט מהם לטובת קרנות ציוניות לפחות סכומים שהם מוציאים על סיגריות. אכזבה גמורה... ומכיוון שנתאכזבתי מהעיר הגדולה, החלטתי לשנס מתני, ולפעול על דעתי עצמי, בעיירות ובכפרים הסמוכים.

*

רוב היהודים בעיירות ובכפרים ינקו מחייתם ממקח וממכר עם איכרי הכפרים. פרנסתם של רבים היתה על „הירידים", שנערכו בימים שונים בעיירות שונות. יהודים שפרנסתם בעיירתם היתה זעומה, היו יוצאים כמעט יום יום ליריד אחר. בנים שנשאו נשים, היו פותחים בדמי הנדוניה חנות חדשה. או שהיו מחזרים אחרי האיכרים כדי לקנות מהם שק חיטה, או שעורה. טבעית, איפוא, היתה ההתחרות המכוערת והשפילה בין החנונים לבין עצמם, ובין רוכלי התבואה. נסיבות אלה גרמו לכך שלעתים אחים ואחיות היו צהובים זה לזה. איכר שהיה בא ליריד עם שק או שניים של תבואה, או סל ביצים וכמה תרנגולות — היו מקיפים אותו יהודים רבים כשכל אחד מהם בולש לעבר עגלתו שמא תימצא שם פרנסתו... אכן ענין זה של פרנסה, העסיק אותם יומם ולילה. אכן קשה היה לקיים את מצוות „לכו והתפרנסו זה מזה". אך גם מהאיכרים קשה היה להתפרנס...

אף על פי כן אין לומר שהמרוץ אחרי הרובל הסיח דעתם של יהודי העיירות מעניני־רוח. הבלי עולם הזה לחוד, ועניני תלמוד תורה השכלה ומורשת־אבות לחוד. בכל עיירה ועיירה, היו חדרים עם מלמדי־דרדקי, מלמדי חומש ותנ"ך ומלמדי גמרא. והיכן תמצא עיירה יהודית בלי תלמוד תורה? ואף העני שבעניים חסך מפיתו, ובלבד שילדו יבקר ב„חדר". שהרי „תלמוד תורה כנגד כולם". בשבתות ובמועדי ישראל, נהנו לא רק מ'געפילטע פיש" ו„צימעס", ו„קוגעל" וכוס יין. אלא גם מנשמה יתירה ואיתערותא דלעילא.

נשי ישראל, אף מהפחותות שביניהן, שלבושן היה מרושל בימי חולין ופניהן זועפות — היו מתקשטות לכבוד שבת, לובשות שמלות משי וסטין, ועודות תכשיטי זהב וכסף למגינת לבן ופוקת־נפשן של האיכרות שלא יכלו להבין מנין בא עושר זה ליהודיות מרודות אלה...

*

אשר להתעוררות לאומית וציונית — נראה לי, כי המונח המתאים ביותר להגדרת מהותם של חיי היהודים בערים ובעיירות הוא — קפאון. גם ההתעוררות שבאה בעקבות ראשית הקמתה של התנועה הציונית, העליה השניה, הקונגרסים הציוניים וכו' — לא היה בה כדי להפשיר את הקיפאון הזה, וזו לא הקיפה אלא מיעוט קטן בין המוני היהודים. מבחינה זו אין ספק ששירו הידוע של ח. נ. ביאליק „אכן חציר העם, יבש היה כעץ", שיקף את המצב נכוחה.

„אשר ירעם קול אל, גם מפה גם משם
ולא נע ולא זע, ולא חרד העם".

הסיבה העיקרית לקפאון הזה, נעוצה היתה בעובדת חוסר מנהיגות ראויה לשמה, שבכוחה להפעיל את ההמונים, ולהניעם למעשים גדולים וקונסטרוקטיביים.

אני, על כל פנים, הגעתי למסקנה זו לא על יסוד תיאוריות אלא על סמך ביקורי בערים ובעיירות והסתכלות מקרוב לאורח־החיים היהודי ועל יסוד שיח ושיג שהיה לי עם הנוער היהודי שהיה תועה בדרכי החיים ולא היה מי שינחהו בדרך הנכונה ויפעילו.

ד

כפר מולדתי מנקובקה היה מהגדולים בכפרי רוסיה. אוכלוסיתו הגיעה למעלה מחמישה עשר אלף נפש, ומספר היהודים כארבע—חמש מאות נפש. מצבם החמרי של היהודים הניח את הדעת. בכמה בתים נתקבל עתון ליברלי ברוסית, והיו גם חותמים על שבועון רוסי, כגון „ניבה". עתון בעברית או באידיש לא נתקבל בשום בית פרט לביתנו. המידע על הציונות והתישבות בארץ, היה קלוש מאד, וזה שהגיע — בדרך עקיפין הגיע תוך כדי נסיעה ברכבת או מפי קרוב וסוחר בעיר אחרת. עד כדי תרומה לקרן ציונית לא הגיעו יהודי הכפר. לא היה מי שיתרים וממילא לא היה מי שיתרום.

ניתן לומר, שהייתי הציוני הראשון והיחידי בכפר. לאחר זמן נצטרפו כמחצית המנין נערים ונערות שהיוו חוג ציוני.

הייתי אז כבן שבע עשרה שנה, ניזון מפירורי הציוניות באומן, בקיא בחילוקי דעות שבין הציונות המדינית ברוחו של הרצל, ובין זו של חובבי־ציון והשראתו של מ. אוסישקין. והיה לי מושג גם על הטריטוריאליזם מיסודו של זנגוויל, וכחותם קבוע על „הפועל הצעיר" ידעתי פחות או יותר על המתרחש בארץ ועל הרוחות החדשות המנשבות שם. ידעתי איפוא להשיב לשאלות שונות שנשאלתי ע"י צעירים בני גילי ומבוגרים יותר.

*

פעילותי הציונית התחילה מכך שהייתי קובע קופסאות של הקהק"ל בבתים בשכנות לקופסאות של ר' מאיר־בעל־נס וכן גם קערות בבתי הכנסת ערב יום־הכיפורים. פרט לכך, הייתי מבקר בבתים ביום כ' בתמוז וכן גם בפורים, לרכוש „משלוח מנות", בצורת תרומות כספיות. נוסף על אלה, עסקתי בהפצת בולי הקרן הקיימת לישראל. הפצת „שקלים" ועל הכל: התרמה בחתונות ובטכסי ברית־מילה. שיטתי היתה לא לשלוח מתרימים מהחוץ, אלא למצוא תמיד אחד או שניים מהאורחים המוזמנים לחגיגות אלה, ללמדם על רגל אחת תורת הציונות, והם שעשו את המלאכה בנאמנות. לכל בן שנולד הוצע לאורחים המוזמנים לנטוע עץ ביער הקהק"ל תמורת שלושה רובלים, ואם חסרו כמה עשרות קופיקות, היה בעל השמחה משלים בעצמו.

אירוע אחד בתחום פעילותי הציונית זכור לי במיוחד. בפרבר הסמוך לתחנת־הרכבת שלנו גרו כתריסר משפחות יהודיות, הם המה „הקומיסיונרים" המייצגים בתי־החרושת לסוכר, ספירט, וטחנות־קמח. הצעירים שביניהם בילו בערבים בקלפים, בלגימת

יי"ש ובבדיחות ציניות. הם גם התייחסו אלי בלעג, וראו אותי כיוצא דופן, „פאנאטיק". אחד מהם נבדל לטובה — היה זה שייניס, קרוב למשפחת הקומיסיונרים, העשיר ביותר, ומנהל עסקיו המרובים. מעולם לא נזדמן לי להחליף אתו מלה הן בשל ההבדל בגיל, והן בשל מעמדו. יום אחד עשיתי מעשה נועז. נסעתי ללשכתו, והצעתי לו להעמיד קערה של „חובבי ציון" במנין התפילה ערב יום הכיפורים. הנחתי לפניו את החומר. הוא לא הגיב על הצעתי, ואני נפרדתי בהרגשה שלא ינקוף אצבע.

ההכנסות של „קערות" אלה היו זעומות. בדרך כלל: קופיקות אחדות. מועטים תרמו „תרומה נאה" שהתבטאה בסכום של עשרים קופיקות.

יום אחד אחרי יום הכיפורים, כשחזר אבי מהתחנה, הניח לפני שבעה עשר רובלים שמר שייניס שלח אלי. במסרו את הכסף סח לאבי: „ספק אם אנשי התחנה שאינם דתיים היו באים לתפילת „מנחה" לפני סעודת ההפסקה. לכן במסיבת־רעים בראש־השנה אמרתי לחברה: ליברמן הצעיר ביקשני להעמיד קערה, הבה נקדים לתרום תרומה במסיבה זו. איש איש מאתנו הוציא מכיסו רובל. בין רגע נאסף סכום של שבעה עשר רובלים כמנין המשתתפים".

אבא, שהיה מתנגד חריף לציונות הוסיף בנימה של לעג: „תמיהני על שייניס שהוא אדם רציני ומכובד — מה ראה על שטות זו"...

★

לאט לאט, הפך כפרנו לקן ציוני בזעיר־אנפין. משנת 1912 ועד פרוץ המלחמה, עלו ארצה ממנקובקה: ארבעה בחורים ובחורה, שני ראשי־משפחה — לבדוק אפשרות קליטה לבתיהם, ומשפחה בת חמש נפשות. וכולם עבדו במושבות. ואילו מעיר המחוז אומן, עלו במשך שנים אלה — חמישה בחורים, וביניהם אותו שמואליק ש. שסיפרתי עליו, נער שנתקבל לגימנסיה בתל־אביב ומשפחה בת ארבע נפשות. כלומר: מהכפר מנקובקה עם אוכלוסיה יהודית של 500 נפש עלו ארצה כשני עולים יותר מאשר מעיר אומן עם אוכלוסיה של ארבע־חמש רבבות. פירושים מיותרים.

לא אתיימר לקבוע שעליית צעירי מנקובקה היתה בהשראתי, אך משהו תרמתי גם אני והיתר — הכפר עצמו על שדותיו הפוריים, גני הפירות, הנוף היפה, האווירה של עבודה — כל אלה הטביעו ודאי חותמם הן על עצם העליה, והן על היחס לחיי־כפר ועבודה בארץ־ישראל.

ה

איוואנקה היתה התחנה השניה לפעולתי הציונית, ובהקשר עם זאת, יצרתי קשרים עם המרכזים הציוניים, וקיבלתי מהם את כל החומר. בפטרבורג הבירה היו מייצרים בימים ההם את קופסאות הקרן־הקיימת־לישראל. מפקידה לפקידה, הייתי מזמין שם את קופסאות הקהק"ל. עם ועד „חובבי־ציון" באודיסה הייתי קשור בכל הנוגע לקערות ערב יום הכיפורים. ממקורות אחרים קיבלתי חוברות שקלים וחוברות תעמולה שהופיעו בימים ההם. הדפסתי שוברי קבלות לכל התרומות האחרות. חתמתי גם על ה„ראזסביט" הציוני ברוסיה.

כל אשר פעלתי היה על דעת עצמי וביזמתי בלבד, מאחר שלא היה עם מי להיוועץ וממי לשאוב השראה ולקבל הדרכה, שהרי ציוני אומן אכזבוני קשה, כמסופר בפרקים הקודמים.

איוואנקה היתה עיירה קטנה בת מאתיים משפחות, שחנויותיה הצפופות ודחוקות היוו גורם לטינה וקנאה בין החנוונים.

החוג „האינטליגנטי" היה מורכב ממנין אברכים נשואים וכחצי תריסר צעירים

וצעירות שלמדו באורח אכסטרני. מהם שנכשלו בבחינות והעמידו סייג להשכלתם, ומהם שהתעקשו והמשיכו. לבתיהם של כמה תושבים הגיע עתון או ג'ורנל רוסי, וכן העתון היומי „דער פריינד". בבתי האברכים אהבו לקרוא את סיפורי „שלום עליכם" ונמצאו בהם כחצי תריסר ספרים ברוסית שאי־פעם קנו או קיבלו במתנה והם עמדו על כוננית הספרים בשכנות ל„מחזור", סידור, הגדה של פסח ומגילת פורים.

את הקשר של העיירה עם העולם הגדול ואת קשריה המסחריים עם עיר המחוז אומן היוותה תחנת הרכבת של כפרנו ששמה „פוטאש". הדרך מהעיירה הן לתחנת־הרכבת והן לעיר אומן, עברה דרך כפרנו ברחובה הראשי קרסנאיה. שררה איפוא היכרות הדדית בין יהודי עיירה זו לבין יהודי כפרנו. ואני ככל השאר, היו לי קשרי־היכרות עם כמה צעירי העיירה.

בראש חוג האינטליגנטים באיוואנקה עמד אחד האברכים שהיה שותף עם חותנו בחנות כלי־ברזל. היה זה אברך נאה, דיבר רוסית צחה, חתם על השבועון „ניבה", ובהיותו נער קרא גם כמה ספרים בעברית, והתרשם בעיקר מ„אהבת ציון". הוא מיעט לשחק בקלפים, ונחשב בקרב חוגו כבחור רציני וחושב. עם אברך זה באתי בדברים כדי ליצור גרעין אקטיבי למען ארץ־ישראל. הידע שלו בתחום זה היה מוגבל למדי, והוא העמיד לפני שאלות עניניות ומעשיות, עליהן עניתי במיטב יכולתי, ואחרי כל ההסברים שלי אמר: „אכן הציוניות פעלה רבות, אלא חוששני שבעיירתי אין סיכויים להצלחה. יותר מדי שקועים הם במרוץ על הפרנסה. ואילו בשבתות ובערבים הפנויים — הדתיים לומדים דף גמרא או משניות, והחילוניים מהדור הצעיר שקועים במשחקי קלפים". בכל זאת נעתר לבקשתי והסכים לכנס את האינטליגנטים שבחבורה לשיחה בהשתתפותי. המועד שנקבע לשיחה זו — במוצאי שבת אחת, לאחר ההבדלה.

משהגעתי בעגלה למועד השיחה הופתעתי כשידידי זה הכניסני לאולם בית־הכנסת שהיה מלא וגדוש קהל מגוון של בעלי־בתים מזוקנים, אברכים מגולחים, נשים בלבושן השבתי, נערים ונערות.

בהתאם למדובר בינינו, צפיתי לפגישה אינטימית יותר בבית פרטי, ובכלל לא הייתי חסיד אספות ביצירת הגרעין היסודי, המלוכד, והן מחמת אימת הציבור והבישנות שהיתה טבועה בי, ועל הכל הן לא התכוננתי להכין נאום בפומבי. והבעתי השתוממות על הדרך שבחר. ידידי הצטדק ואמר כי משנודע דבר הפגישה אתי, פנו אליו רבים שהיו סקרנים לשמוע „דרשה" מפי נער. ולפיכך קיבל עצת אשתו, וקרא לאסיפה כללית שתאפשר לכל המעוניינים לשמוע את דברי.

לא היתה לי איפוא ברירה, ונאלצתי להרביץ נאום — והיה זה הנאום הראשון שלי. לבי ושכלי אמרו לי, כי בנסיבות הקיימות, יהיה זה מישגה אם אפתח בדברי הקדמה ארוכים על הציונות ומטרותיה. מוטב, כי אספר בדברים פשוטים על מה שהושג כבר בארץ ישראל ועל האפשרויות הקיימות להרחבת ההישגים. וכך אמנם עשיתי. סיפרתי להם על יסוד המושבה הראשונה פתח־תקוה, על ההתנחלות בישובים אחרים, על כמה אלפי פועלים יהודיים שדבקו בחיי עבודה, וסללו דרך לאלפים שיבואו. בעקבותיהם, לא נמנעתי מלציין באופטימיות מודגשת ואולי גם מופרזת. את האפשרויות הרבות שקיימות אילו רק נמצא ההון הדרוש לרכישת קרקע ולהתישבות רבת־ממדים.

כנראה שדברי הפשוטים שיצאו מהלב, מצאו נתיבות ללב השומעים. הברת פניהם ענתה בהם, כי האזינו ועקבו היטב אחרי דברי.

זכורות לי כמה מהשאלות שנשאלתי לאחר הרצאתי: אחד מנכבדי העדה, לפי חיצוניותו, התענין לדעת מה מחירו של דונם מטע־אתרוגים והחל מאיזו שנה מתחיל הוא להניב פרי. שאלתיו: „מדוע הינך מתענין דווקא במטע אתרוגים ולא בתפוזים, שקדים, גפנים"?

תשובתו — באודיסה יש לבתו וחתנו חנות לספרי וחפצי־קודש כולל אתרוגים ולולבים. לו נטע פרדס של אתרוגים — היה היבול נמכר על ידי חתנו. התנצלתי בפניו על שאיני בקיא כל כך בענין אתרוגים וכיוונתי אותו אל הלשכה הראשית של חובבי־ציון באודיסה לשם יתר אינפורמציה.

שאלה שניה נשאלתי על ידי בעל טחנת־מים שרצה לדעת מהו שטח הקרקע הדרוש לקיומה של משפחה בכבוד. הסברתי לו, כי לפי מיטב ידיעתי, יש במושבות הגליל, לכל איכר 350 דונם, שהם כשלושים וחמישה דיסיאטין, ויבוליהם הן תבואות ואילו במושבות יהודה מספיק שטח של 60—50 דונם פרדס בהשקאה לקיום משפחה.

היתה גם שאלה שעוררה צחוק רב. גבר צעיר נאה, מטופח, מגולח למשעי, עם שפם מסולסל (פקיד בכיר בביה"ח לספירט) קם ואמר ברצינות: „מאז ומתמיד יוצאת נפשי להיות עובד־אדמה. יש לי גם אמצעים לרכוש שטח קרקע מספיק. אלא הבעיה היא — אשתי זאת היושבת לימיני שהיא בת יחידה להוריה, מפונקת, צנומה, וודאי שאין היא מסוגלת לחלוב פרה, או לעדור בגינה. רציתי איפוא לדעת אם החוקים בארץ מתירים לשאת עוד אשה, חרוצה, אשת־חיל, בשרנית שתוכל להסתדר גם עם אשתי זאת". הכל פרצו בצחוק צוהל.

כשהמנחה הודיע על בחירת ועדה שתארגן את כל הפעולות לאיסוף תרומות — קם יהודי צנום, לבוש קפוטה ארוכה ובהצביעו עלי אמר בלעג: „,האינגרמנצ'יק" הזה יוליכני לארץ הקודש? הבל הבלים". הוא דפק בדלת ויצא באורח הפגנתי.

לאחר מכן התחילה פרשת הבחירות. מכל העברים הוצעו מועמדים „יחסנים": חתנו של הגביר דמתא, הפרוביזור שהוא אקדמאי, פקיד בכיר בבית־חרושת לסוכר, שכל גדלותו היא בכך שהוא מזלזל בדיבור באידיש ומרבה לדבר רוסית. בין היתר הוצעה לועד אשה אלמנה המצטיינת בנגינה בפסנתר וכל קיומה על רנטה. בסופו של דבר נבחרה ועדה בת שבעה חברים, וביניהם כמובן ידידי היוזם והמנחה.

אשר יגורתי בא. הועדה אמנם התכנסה פעם פעמיים אולם לפעולה של ממש לא הגיעו. כל אחד חשב שעצם נוכחותו בועדה היא תרומה חשובה ואילו את העבודה „השחורה" יש להשאיר לנערים ונערות שיהיה להם סיפוק מעצם עיסוקם בצרכי ציבור.

לאחר כמה שבועות ללא פעילות כלשהי, קיימתי פגישה עם הועדה, ותוך התיעצות מוקדמת עם ידידי היוזם, צירפנו לועדה שלושה בחורים ושתי בחורות, שהביעו נכונותם לבצע כל התרמה בחתונות ובביקורים בבתים. ואכן מכאן ואילך, בוצעו התרמות, הופצו שקלים, הונהגו קערות ערב יום הכיפורים, הוזמנה ספרות ציונית וכד'. מיני אז, יצאו לעיירה זו מוניטין כציונית לכל דבר.

ו

כמעט ולא היה כפר ב„תחום־המושב" שלא היו בו כמה משפחות יהודיות. גם הם כיהודי העיירות כולם — פרנסתם על האיכרים.

רמת השכלתם גם בתחום לימודי תורה ודת, היתה נמוכה משל יהודי העיירות והערים. לא קראו עתון וספר, בקושי היו מחברים מכתב באידיש.

בן עיירה שנישא לבת כפר שלמד כמה שנים ב„חדר", ידע לכתוב כתובת ברוסית ומכתב באידיש, היה נחשב כבר־אוריין, ואם הכפר נתברך ב„מנין" היה הכפרי יליד העיירה משמש כשליח ציבור, קורא בתורה, וכדי להשלים או להגדיל הכנסתו, היה מקדיש שעתיים—שלוש ביום ללמד ילדי ישראל „עברי" וקצת חומש. בכפרים שמספר ילדי היהודים בהם הגיעו עד עשרה, חמישה־עשר — היו מקבלים מלמד למשך העונה, (מחצית השנה). כמובן שמלמדים אלה היו על פי רוב נמושות, ידיעותיהם מעטות, ובקושי היו משתלטים על תלמידיהם, שלבם נמשך יותר החוצה — לרכב על סוס, לשחות בנהר, לטפס על עצים, להתקוטט עם „שקצים" — לא הרחיקו בלימודיהם, ובהגיעם ל„בר־מצוה" — הם מקבלים עול פרנסה ועוזרים להוריהם.

היו, כמובן, יוצאים מן הכלל. בניהם של כפריים אמידים שהיו ממשיכים בלימודיהם בעיר הגדולה, ושבים לכפר רק לעת פגרא.

להבדיל ממרבית היהודים בערים ובעיירות שאליהם הגיע מידע כלשהו על הציונות ומנהיגיה — היו יהודי הכפרים בורים מוחלטים בתחום זה, ובכגון דא לא היה הבדל בין בני תשחורת ויהודים מבוגרים, אך אני — בתמימותי ובעקשנותי — לא רציתי לוותר גם על היהודים האלה. שכלי אמר לי, כי ליהודים אלה אי־אפשר לבוא עם כל ה„שולחן ערוך" של הציונות אלא עם „קיצור שולחן־ערוך" חד וחלק, שלא יהיה נשגב מבינתם. למדתי גזירה שווה ממשה רבנו. מה הוא תימצת את התורה כולה ב„עשרת הדברות" — אף אני חייב, בבואי אל פשוטי־עם, לדבר אליהם בלשונם ולנסות להעמיד את כל התורה הציונית על דיבור אחד או שניים. נאחזתי איפוא בקרן־הקיימת לישראל. לאומר — זו התורה כולה. חייבים אנו לעזור ליהודים שמאסו בחיי גלות, ברדיפות ובנגישות של צארים וצוררים, ובחרו להיות עובדי אדמה החיים על יגיע כפיהם כמו איבן, סטפן ופטרו בכפרים שלהם, ואין עצה טובה יותר מאשר לסייע להם לרכוש את האדמה שעליה יתנחלו — וזאת עושה הקרן הקיימת.

חייב אני לומר, כי „קיצור שולחן ערוך" זה נתקבל על דעתם של היהודים הפשוטים.

לא רק אזניהם היו קשובות, אלא אף לבם זע. הם, כידוע לא לקקו דבש. שנאת האכרים ליהודים היתה מושרשת ועמוקה. אנשי הרשות ניסו בכל הדרכים כדי לסחוט שוחד. חדשות לבקרים עמדו בפני גזירות ונגישות שונות, אולם התולעת חיה וניזונה אף ב מ ר י ר ו ת החזרת...

הם שמחו לשמוע שבניגוד לאיסור רכישת קרקע ברוסיה, יכולים יהודים בארץ־ישראל להיות בעלים על קרקע, לעבדה, ולהקים כפרים על טהרת העבודה העברית. עדיין לא בשלה אצלם ההכרה הלאומית שתחייב גם אותם להתנחלות בארץ־ישראל. אולם לתרום שניים—שלושה רובלים לשנה — אדרבא. מחובה זאת לא הסתלקו.

לא היה באפשרותי לבקר בכפרים קטנים כדי להפגש לשיחה עם יחידים, ולפיכך הייתי משתדל לגלות בכל כפר את האיש המשכיל והנבון, מנחה אותו ביסודות הציוניות ומטיל עליו את החובה להיות הפעיל המפעיל והמתרים.

תשומת־לב יתירה הקדשתי לכפר זינזיליבקה שמעבר לנהר, שאיכלס כחמש־עשרה משפחות יהודיות. הפעיל ביניהם היה ר' חיים צבי רודוי, בן למשפחת חסידי ברסלב בקי בתנ"ך, קורא רוסית ואידיש, ומקפיד על חינוך ילדיו. הוא היה פעיל מאד, מתרים בחסד ואף שוקד על קריאה בספרות הציונית. כמחצית השנה לפני פרוץ המלחמה עלה עם משפחתו ארצה. הוא ובניו עבדו בחוות סג'רה ובתום המלחמה קיבל משק מפיק"א והתנחל.

תוך כדי מגע עם יהודים אלה, נוכחתי לדעת, שזהו החומר האנושי היעיל ביותר להתישבות בארץ. אמנם יהודים פשוטים הם בורים בציונות, רחוקים מאידיאליזם, אולם מאידך — בריאי גוף, חרוצים, רגילים לעבודה, אם אמנם לא עיבדו במו ידיהם שדות תבואה, אך כל משפחה גידלה פרה או שתיים, טיפלו בתרנגולות ואווזים, זרעו לצרכי הבית תפוחי־אדמה, וירקות, ורכושם העיקרי — הילדים הרבים שנתברכו בהם. לא היה צורך בתקציבים מיוחדים להתישבות. חיסול רכושם היה מאפשר להם להצטייד בכל הדרוש להתנחלות, ולא היה לי ספק שיחד עם ילדיהם החרוצים היו מקימים משקים ומפרנסים עצמם ברווחה ובכבוד.

אילו היתה זו שיטה מתוכננת להתישבות ולו קמו אז אנשי תושיה ורבי־פעלים כאברהם הרצפלד, לוי אשכול וכד' שהיו „מתלבשים" על היהודים הכפריים האלה — היו בלי ספק מצליחים להקים עשרות ישובים מאוכלסים באלפי יהודים מהכפרים שברוסיה.

ז

העיירה מונאסטיריש׳ה היתה ידועה כמרכז של השכלה. רבים היו בה חתומים על „הצפירה" או על „השילוח" ואף קוראים נאמנים של כל ספר עברי שהופיע אז. בין הצעירים היו שהמשיכו לקבל השכלתם באוניברסיטאות, ברוסיה ובחו״ל, וכן אכסטרנים שחתרו בהתמדה ועקשנות לקבל תעודת־בגרות. אני עצמי התיידדתי עם קבוצת צעירים שעיקר התעניינותם — הספרות העברית. לא היה ספר עברי שהופיע שלא נקרא על ידם. ונושא כל השיחות היה הספר האחרון שקראו.

לא שמתי אז לב ולא שאלתי על ציוניותם. כן סבור הייתי אז, כל כל ציוני הוא בעד תחיית הלשון העברית, וכל עברי הוא ממילא לאומי וציוני.

אולם משהתחלתי לעסוק בציוניות מעשית, התעניינתי לדעת מה טיב פעולתם הציונית של ידידי בעיירה זו, לאמור: התרמות, שקל וכו׳. להפתעתי הרבה נוכחתי כי אין הם עושים כל דבר של ממש, ועם זאת הם רואים עצמם כציונים. הדבר נראה לי תמוה מאד, שהרי הציוניות, איננה סתם רעיון ערטילאי שאינו מחייב ולא כלום אלא הצלחתה מותנית בהגשמה, ברכישת דונם אדמה, בישוב חדש, בבנין ערים, בפיתוח תעשיה וכו׳. משהבעתי תמיהתי בפניהם — הם הודו בחוסר יזמתם. פשוט לא חשבו על כך.

תוך כדי מגע עם אנשים גיליתי גם בעיירות אחרות סוג זה של ציונים בלב ונפש שקראו וידעו הרבה על המתרחש בארץ, אולם היו חסרי־יזמה לפעולה של ממש, ולא כל שכן להפעלת אחרים. אולם כאשר התארגן חוג לפעולה, הצטרפו מרצון ואף בהתלהבות ותרמו חלקם בפעולות.

✶

אחרי השיחות עם ידידי במונאסטיריש׳ה אמרו רבים מהם: „נשמע ונעשה". כמה מהם קיבלו על עצמם תפקידים שונים, ולאחר זמן קצר, קיבלתי ידיעות משמחות: כך וכך קופסאות ק.ק.ל. הוצבו בבתים, כך וכך שקלים שנפוצו וכו׳. הפעולה המעשית והאווירה החדשה שנוצרה בעקבותיה, עוררו את רובם לעשות גם את הצעד העיקרי — העליה ארצה. אילמלא פרצה המלחמה, היו עולים ארצה רבים מקרב הפעילים האלה.

ח

א. העיירה יוסטינגרד הנחילה לי אכזבה. עיירה זו, היתה מכונה גם בשם נוסף — סוקוליבקה*. אוכלוסיתה היהודית — כשל העיירה מונאסטיריש׳ה (כ־700 משפחות 3000 נפש). אך היתה פחותה ממנה מבחינת ההשכלה והרמה התרבותית. בסביבה הקרובה כינו את יהודי עיירה זו בשם „סוקוליווקער פעלצען" (פעלץ — פרווה מפרוות־עור גס שתפירתו כלאחר יד, פשוטה וגסה). ואכן כך נראו יהודי העיירה מלבד: עבדקנים כבדי־גוף ותנועה, לבושם מרושל ומוזנח, כשל אלה המבקרים יום־יום ב„יריד" אחר. העיירה היתה מוקפת הרבה כפרים, והיריד שנערך בה אחת לשבוע, משך אליו איכרים רבים, ולפיכך עלו הכנסותיהם של יהודי העיירה על אלו של יהודי איוואנקה ועיירות שכנות אחרות.

משהגעתי לביקור בעיירה זו, נכנסתי תחילה לשתי חנויות ספרים ועתונים, תוך כדי קניית ספר, התעניינתי אצל מוכר הספרים, אם מצויים כאן צעירים קוראי ספר עברי, מורים עבריים, וניסיתי לתהות על קנקנם של צעירי העיירה. כך עשיתי גם בביקורי אצל אי־אלה קרובים־רחוקים.

---

* ר׳ ב. ברנשטיין (עורך), יוסטינגראד־סוקוליבקה, רמת השרון, תשל״ב.

קרובה אחת סמוקת־לחיים ובעלת עיניים עליזות, שגילתה סיבת סקרנותי, אמרה בצחוק: „למה תלך סחור סחור, הן כל חפצך בכלה בת־טובים אינטליגנטית, היודעת עברית כמוך, ומצוידת בנדוניה יפה".

פרצתי בצחוק: „ממזרית שכמותך, הרשת בעגלתי, וגילית חידתי. אכן מבקש אני חברה בחיים, היודעת תנ"ך ועברית. ואם מצויות כגון אלו כאן, נקבי בשמותיהן"...

עיניה השתלהבו מגאווה על תפיסתה המהירה. הביאה ריבת־תות שדה, השמורה לחולים ואירועים חגיגיים, והתחילה למלמל בכובד ראש: יש ליזוצקה, בתו של הרוקח, שלמדה עברית בעברית. אלא שהיא קלת־דעת, חמת־מזג, צינית, לא, לא... אין היא בת זוג בשבילך — נשתתקה ואחרי שהייה של דקה — המשיכה: ויש וירה בת ר' ש. השוחט. יודעת רוסית, צרפתית, אנגלית ותנ"ך וגם תלמוד. הבריות אומרים שהיא מחברת שירים בעברית, אלא שאף היא אינה בת זוג לך.

— „משום שאינה יפה או חסרת נדוניה"?

— לאו דווקא. יפה היא, וגיזרתה נאה, אלא שהיא סוציאליסטית, שרופה. אש. הצאר ניקולאי לא לרוחה. פעמיים נכלאה בבית הכלא. לא לא... אח! מצאתי, אוצר ממש! יופי, השכלה כללית, עברית ונדוניה גדולה. נערה עם כל המעלות, אלא שכעת היא משתלמת באיזה קורסים בעיר אומן. בשובה הביתה לחגים, תהיה לך הזדמנות להכירה.

לאחר מכן נזכרה בעוד כמה מועמדות ומנתה שבחיהן בפני. הודיתי לה, לחצתי ידה, והבטחתי לה, שאם אמנם אעלה בחכתי אחת מהמועמדות שלה — לא אשכח שהיא, היא השדכנית, ושכר שדכנותה שמור אתי...

✶

לאחר שהות־מה, בעיירה זו, גליתי את המורה לעברית ברוך ברנשטיין. צעיר נעים־הליכות ובעל השכלה נרחבת. העברית שלו ללא דופי, בן־בית בספרות העברית, לאומי, אלא שידיעותיו על המתרחש בתנועה הציונית ובישוב בארץ היו קלושות מאד.

לאחר שיחתי אתו, נאות להזמין כמה צעירים וצעירות ממכריו לפגישה אתי. כששה־שמונה צעירים וצעירות הופיעו לפגישה זו. היו אלה מטובי הצעירים בעיירה. הם האזינו לדברי, שאלו שאלות, וכתום השיחה, נאותו להרתם לפעולה שבראשם המורה ברנשטיין. השארתי לברנשטיין קצת חומר וכעבור ימים מספר שלחתי לו בדואר חומר נוסף וכמה ספרים. היה לי יסוד להאמין כי בעיירה גדולה זו תתחיל פעילות ציונית ענפה. אך לא כאשר דמיתי כן היה. לאחר כמה חדשים קיבלתי מכתב מאת ב. ברנשטיין, השמור אתי עד היום:

יוסטינגרד, פלך קיוב.
29.10.1912.
אדון נכבד, מר ליברמן!

הנני שולח לך בזה שבעה ספרים ושני ספרי־שוברות של הקה"ק, השאר אבדו ואיני יודע איפה הם. אם רוצה אתה שלח לי את רשימת החסרים ומחירם ונשלם.

משתתף אני בצערך על שרעיונך הטוב עלה בתהו... אף כי אני מראש חזיתי זאת ולגדולות לא קויתי...

סחו לי שלוקחת אל הצבא — חבל! אולם — לד' הישועה ולא קצרה ידו מהושיעך גם אתה...

בכבוד רב,
ב. בן צבי ברנשטיין

נעכרה רוחי. מפח נפש. היה זה אחרי שגייסוני לצבא. ערב העליה ארצה. אילו נתקבל מכתב זה לפני כן, הייתי מבקר שוב את סוקוליבקה, מארגן כמה צעירים אחרים ומוכיח לאותו מורה עברי שיהודי סוקוליבקה אינם שונים מיהודי שאר העיירות, אלא שהוא וחבריו אינם מאותו חומר היוזם והפעיל שיתייצבו בראש ויפיחו רוח חיים ופעילות.

✶

ואכזבה נוספת. לרגלי עניין משפחתי, שהיתי שני ימים בעיר המחוז זוויניגורודקה שאוכלוסיתה היהודית הגיעה בערך לרבבה אחת. משנתפניתי מעיסוקי הפרטי — התחלתי כדרכי, לנפות את העיר ולמצוא בה איש כלבבי. יגעתי ומצאתי. היה זה צעיר בן־אמידים ששוחרר לא מכבר מהצבא בזכות היותו בן־יחיד. למד אצל מורים תלמוד, תנ"ך, השכלתו תיכונית, רכש ספרים ברוסית ובעברית. עמד בשידוכים, ושאף לפתוח עסק לעצמו. נעים־הליכות היה ואיש רעים. ושמחתי להתיידד אתו. היינו שוהים יחד באחד הגנים שבעיר, או בבית־קפה, כשהוא מספר לי על טיבה של העיר, ואני לו על הציוניות ומפעליה בארץ. מצוי היה בבעיות הציונות המדינית והפלגים הפוליטיים השונים. אולם על הפעולה המעשית בארץ, כיבוש־העבודה והשמירה, קיומן של קבוצות וכד' — לא ידע דבר. האזין היטב לדברי, ודיווח לי על המצב בעיר. לדבריו הציונות כאן היא בסימן דלות, אם לא אפסית. אין תרומות. אין שקלים ואף לא ציר לקונגרסים. אולם מצויים כאן כמה עשרות צעירים קוראי ספר עברי, לאומיים וקרובים לציוניות. הוא הביע את שמחתו הכנה על ההיכרות אתי, אף לקח ממני את כתובות „הפועל־הצעיר" בא"י ו„הרזסוויט" ברוסיה מתוך מגמה להזמין את העתונים האלה כמנוי שנתי.

סוכם ביניינו לפני עזבי את העיר, כי הוא ייזום פגישה של צעירים בהשתתפותי, ויודיעני על מועדה במברק. אך עברו שבועות — ומברק לא היה. אוכזבתי קשה. והרי האיש עשה רושם כה טוב עלי. אין זאת שהשידוך עם הנערה בת־העשירים, עליה סיפר לי — יצא לפועל והוא טרוד גם בתכנון פתיחת חנות חדשה, וממילא נשתבש ענין הפעילות הציונית. בלעתי גם את הגלולה הזאת...

ט

אמי היתה ילידת העיירה רז'אנובקה שהיתה מרוחקת כמה עשרות וירסטאות מכפרנו. התחבורה לעיירה זו היתה לא נוחה, וביקורינו בה לעתים נדירות. הגעתי לכאן במטרה כפולה: לשהות קצת עם בני המשפחה הגדולה והמסועפת, וכן גם להפעיל יהודים למען ארץ־ישראל. התאכסנתי אצל סבא וסבתא הישישים, והייתי מוזמן לארוחות לבתיהם של דודים ודודות.

העיירה דומה לאיוואנקה שתיארתיה לעיל, אך מבחינה תרבותית, ירודה ממנה. כמאתיים משפחות יהודיות היו בה, אך אף עתון לא נתקבל כאן. לא ספר ולא ספריה, וממילא גם לא חוג צעירים משכילים מסוג זה שהיה מצוי בעיירות אחרות. סימן האינטליגנציה היחידי בעיירה — כחצי מנין בני־תשחורות, שלמדו שנה ושנתיים באורה אכסטרני ולאחר שהפסיקו לימודיהם ועד התיצבותם לצבא, שימשו כמורים בכפרים או עזרו להוריהם בחנות.

הוצגתי בפני כמה מהם, וללילל שבת הזמינוני לטיול אתם. העיירה הקטנה רחובותיה קצרים וצרים, ללא גן ציבורי, שדירה או סימן ירק. שוטטנו ברחוב הגובל בין בתי העיירה לבין בתי שכונת־הנוצרים. דיברו רוסית. הנושא — ספרו של הסופר אנדרייב על שבעת הנידונים לתליה, שעשה אז רושם עז. זכור לי כי נערה אחת הביעה בשיחה זו התפעלות מסיפורי גורקי. שאלתי אותה דרך אגב אם קראה משהו משל סופרים עברים או ספרות באידיש, אך היא שתקה. ואילו אחד

מהחבורה הגיד בביטול „נו, גם כן סופרים?"... נתרשמתי שרובם ככולם ידיעותיהם אפסיות לא רק בספרות עברית ואידיש, אלא גם בספרות הרוסית.

חוכך הייתי בדעתי אם אמצא ביניהם צעירים שמוכנים לא רק להרבות להג אלא גם לעשות משהו.

✶

הייתי מבלה תכופות בחברת בנות־דודי. נערות בנות חמש־עשרה שדמו לאמותיהן — דודותיי — ואף הן עגלגלות, בריאות־גוף ורודות לחיים, עליזות צחקניות. אי־פעם אחרי סעודת־שבת בבית אחד מדודי נשארתי לבלות עם בנותיו ורעותיהן באחד החדרים מחדרי הבית. כדרכן צהלו, צחקו, והעירו משנתו את הדוד שישן בחדר הסמוך, הוא קפץ מהמטה, פרוע־זקן, כשרק כותנת ותחתונים לגופו, גער בבנות, וגרש את כולן החוצה, כשהן ממשיכות בלהג וצחוק. תמונה זאת נתנה לי מושג מההווי של חלק מבני הנעורים בעיירה. לא קריאה בספרים, לא מחשבה רצינית, לא כל שאיפה אידיאולוגית, פרימיטיביות...

הדוד שהיה רגזן מטבעו, אבל טוב לב ושנון, הבחין בי וניסה להצטדק: „שקצות, בנות־כפר, פראיות, כך דרכן להקים מהומה, מבלי לחשוב אם אני ישן או לא".

הוא לבש מכנסיים, הזמינני לשבת, שאל על היבולים בכפרנו, אם אבי עדיין נוסע לרבי מטאלנה, אם אני מתקין לעצמי „מום" כדי להחלץ מעבודת הצבא וכד'. בינתיים באה גם הדודה, הגישה תקרובת לאורח הצעיר. בהביטי בדוד זה שנתכעס על הפרעת שנתו, נזכרתי ממה שסופר לי עליו: היה רגיל לומר, כי התענוג הגדול ביותר שלו הוא — לחטוף תנומה הגונה אחרי אכילת הצ'ולנט של שבת, ולאחר מכן לאכול מנת צימעס משעועית מתוקה, ולקנח בקוואס־תפוחים תוך כדי קריאת סיפור של שלום עליכם...

בדרך כלל ביליתי בנעימים בעיירה זו: הסעודות היו דשנות, העוגות ניחוחיות וטעימות, והאווירה חמימה ומשפחתית, אך כלום אסתפק רק בעולם הזה — הרהרתי, ואשאיר את העיירה קופאת על שמריה? אולם במי אעזר? עם מי אשתף פעולה? לא ראיתי תושיה ותוחלת באותה קבוצת־„אינטליגנטים". והיו לי היסוסים אם יש מקום לדיונים רציניים עם אותן הנערות הצחקניות, שאך לפני שנתיים סיימו בית־ספר ממשלתי־כפרי דו־כתתי בתכנית לימודים נמוכה מאד, והן רחוקות מאד מאותם נושאים שעליהם הייתי משוחח בדרך כלל בפגישותי עם צעירים בעיירות אחרות. אך ההכרח לא יגונה. החלטתי לנסות מזלי בחוג זה של נערות ונערים בני חמש־עשרה, ולקרב אותם לענייני רציניים יותר. שמתי עין על חנה בת־דודי העליזה והצחקנית, שנראתה לי רצינית יותר מהאחרות. הצעתי לה לכנס את חבריה וחברותיה לשיחה רצינית אתי, והיא הסכימה לכך.

היה זה אחרי הצהריים, שעה שכל המבוגרים טרודים בעסקיהם ואינם עלולים להפריע. פתחתי בדברי־הוכחה. אמרתי להם, כי התרשמותי מהיכרותי אתם, שדברי ימי־ישראל, אינם נהירים להם, וידיעותיהם על ההתעוררות הלאומית, על הספרות העברית, ועל המתרחש בארץ־ישראל, הן קלושות מאד. הבעתי את נכונותי להקדיש ימי שהותי בעיירה לשיחות אתם בכל הנושאים האלה. הובעה הסכמה מוחלטת, ואני לא החמצתי את ההזדמנות, ופתחתי מיד בשיחה על מצב היהודים בשנות השמונים של המאה קודמת. על הרדיפות והפוגרומים שגרמו להתעוררות הלאומית, על פינסקר וליליינבלום, חיבת־ציון ואנשי ביל"ו.

בניגוד לחששותי, גילו ענין רב בדברי, וההקשבה היתה דרוכה.

למחרת המשכתי בשיחה, וסיפרתי להם על ד"ר הרצל, הקונגרסים הציוניים והציוניות הפוליטית. משנוכחתי, כי הם מצאו ענין בכל אלה — המשכתי „בסמינר"

שלי ובמשך הימים הבאים סיפרתי על המושבות בארץ־ישראל, כיבוש־העבודה והשמירה הקרן־הקיימת־לישראל, הקבוצה בארץ, וכו׳. שיחה מיוחדת היתה מוקדשת לספרות עברית והשפעתה על התחייה הלאומית.

הארכתי שהותי בעיירה בארבעה־חמישה ימים מכפי שתכננתי לאחר שהבחנתי כי תודות לשיחותי אתם, חל שינוי בקבוצת הנוער. הירבו בשאלות, רשמו לעצמם את עיקרי דברי והתייחסו לכל הענין, ברצינות יחידה.

בתום „הסמינר״ שלי ערב הפרידה מהם, סיכמתי והצעתי:

— ידידי הצעירים, כל אשר שמעתם מפי במשך הזמן הקצר, הוא בחינת פרוזדור לטרקלין. עצתי לכם: לאסוף כמה רובלים לצורך רכישת ספרים מועילים, ולהניח יסוד לספריה.

הצעתי נתקבלה בהתלהבות, ובאותו ערב מסרו לי כמה רובלים שאקנה עבורם ספרים כראות עיני. הסכום לא היה גדול ביותר, ובהיותי באומן ביקרתי בתי־מסחר לספרים וקניתי ספרים משומשים כגון: כעשרה כרכים של ז׳ורנל היהודי ברוסית „ווסחוד״, שירי פרוג, שירי ביאליק בתרגומו של ז׳בוטינסקי, כמה מספרי מנדל׳י מוכר ספרים ושלום עליכם באידיש וכו׳. צירפתי לספרים אלה את גליונות השבועון „ראזסביט״ מהשנתיים האחרונות, שהיו בארון הספרים שלי, וחוברות שונות על נושאים ציוניים, והעברתי כל אלה לצעירי העיירה, וכך הונח היסוד לספריה הראשונה בעיירה שהפכה ברבות הימים למוסד חשוב. לא רק הנערים והנערות שטיפלתי בהם התמידו בקריאה והחלפת ספרים, אלא גם בני אותו החוג שאתם ביליתי ערב אחד בטיול, החליפו ספרים בקביעות. שמחתי לקרוא באחד ממכתבי בת־דודתי חנה, שגם נשים שהיו קוראות רק „צאינה וראינה״ שאלו ספרים באידיש, את דמי ההשאלה היו מעבירים אלי, כדי שארכוש בשבילם ספרים חדשים.

אגב, רז׳אנובקה היתה העיירה היחידה שלא ארגנתי בה פעולה לאיסוף תרומות לקרן־הקיימת־לישראל וכו׳. דחיתי שלב זה של פעולות מעשיות, עד אשר יוכשרו לכך ויקבלו חינוך לאומי והכרה ציונית. אכן היה פרי לעמלי. חנה זאת הצחקנית התמידה בקריאה, התפתחה והפכה לציונית. עלתה ארצה, והיתה אחת הפועלות הטובות במסורת וברוח העליה השניה. אחריה עמדו לעלות צעירים נוספים מבני חוגה. אולם המלחמה סיכלה תכניות אלה.

✶

ומצווה גוררת מצווה. בכפר פיזיניץ, הסמוך לרז׳אנובקה, חי באותו זמן צעיר בשם יעקב רוזנפלד. בחור בעל שאר־רוח, אידיאליסט באפיו, נוטה לטולסטאיות ולחיי עמל כפיים. גם הוא כבן־כפר לא שמע מעודו על הציוניות ועל הישוב בא״י. באחד מביקוריו בעיירה עשה היכרות עם חנה, שמע מפיה על המושבות בארץ־ישראל, על הפועלים העברים ועל בן־דודה צבי שמקיים הלכה למעשה מצוות־עבודת־כפיים, בארץ אבות. הוא כתב אלי מכתב, הציג עצמו כבעל השקפה טולסטואית ושאל אם יש מקום בארץ לצעיר שאינו ציוני, אך מוכן לעבודה במושבות.

השיבותי: „לא ההלכה העיקר אלא המעשה. המעדר אינו שואל להשקפות״.

לאחר זמן־מה הופיע הבחור בחדרה. הצטיין בעבודה ויצאו לו מוניטין כפועל חרוץ. לאחר תקופת־עבודה בחדרה עבד שנים במושבה כנרת והיה אחרי כן ממייסדי קבוצת גבע, והבולטים בתוכה, בסיפור תולדות חייו ביומנו מצאתי את המשפט הזה: „רק אחרי שנת עבודתי הראשונה בארץ הפכתי לציוני״.

מצאתי לנחוץ לספר עליו, כי לא מעטים היו מסוגו שלאו דווקא הציוניות היא שהניעה אותם לעליה ארצה, אלא דחף אחר, או אף יצר ההרפתקנות בלבד ובעברם בכור המציאות בארץ הפכו לנאמנים ביותר לעבודה, חקלאים לכל דבר ונשאו בעול ההגשמה במסירות ובנאמנות.

חריסטינובקה לא היתה עיירה ואף לא כפר, אלא מעין פרוור בסמוך לתחנת־הרכבת. על פני כמה פלכים רחבים באוקראינה עבר קו הרכבות שהיה מכונה „המסילה הדרום־מערבית". כל אחת מהתחנות לאורך הקו הזה, שימשה עיירות וכפרים רבים ברדיוס של חמישים—שישים ויורסט (קרוב לקילומטר). בדרכי עפר נמשכו שיירות של עגלות רבות טעונות סוכר מבתי־חרושת, קמח מהטחנות הגדולות, חביות ספירט, מבתי־חרושת לספירט, ותבואות שדה. כל המוצרים האלה פורקו מהעגלות למחסנים־ומכאן נטענו באלפי קרונות, בעיקר כיצוא לארצות־חוץ.

לכל בית־חרושת היה סוכן (קומיסיונר) שמתפיקדו לקבל, לאחסן ולשלוח הלאה. הכנסותיהם של הסוכנים היו גדולות, הם חיו ברווחה, לבושם הדור ורובם שומרי־מסורת, שהיו נוהגים לפי הכלל „היה יהודי באהליך ואדם בצאתך".

היות וכל פעילותם התרכזה בתחנות, העדיפו רבים מהם לבנות בית על חלקת שדה של איכר סמוך לתחנה, וכך הוקמו תוך כמה שנים פרברים בני עשרים־שלושים בתים סביב כל תחנה, בהם גרו הקומיסיונרים וסוחרי תבואות סיטונאים.

חריסטינובקה היתה אחת מהם.

*

תחנה זו היתה קרובה לאומן, במרחק פחות ממחצית השעה נסיעה ברכבת. כל מעגלי החיים היו קשורים בעיר המחוז. הנשים ערכו קניותיהם בעיר, הבנים והבנות למדו בעיר, בערבים נסעו העירה לצפות בהצגה, ראי־נוע, או לשם בילוי בבית ידידים. בהשוואה עם פרברי תחנות אחרות, היתה הרמה התרבותית של האוכלוסיה גבוהה יותר. רבים היו חתומים על עתונים וירחונים ואף רכשו ספרים חדשים.

בדרך מקרה התוודעתי לצעיר אחד, בנו של אחד הקומיסיונרים. לאחר שתהיתי על קנקנו ונוכחתי כי הוא בחור משכיל ורציני, אך מחוסר כל ידיעות על המתהווה בעולם היהודי והציוני — הצעתי לו לזמן כמה צעירים וצעירות לשיחה אתי.

רובם של אלה היו בוגרי־גימנסיה, משכילים, קוראי ספרים, אמידים ועשירים. תהיתי אם מחכמה יזמתי פגישה זו, שהרי אני צעיר מהם בשלוש־ארבע שנים, הליכותי כפריות, ומי אני שאאלף אותם?

בבואי למקום הפגישה נבוכותי מאד. במקום 6—5 צעירים שהיה בדעת מכרי להזמין, נמצאו במקום למעלה מעשרים צעירים וצעירות, בעלי חיצוניות מטופחת, הטרקלין מפואר, מרוהט במותרות, קיבלוני בסבר־פנים, הושיבוני בראש השולחן, ואני הותקפתי באימת הציבור. לא ידעתי במה לפתוח. לפתע הבזיק במוחי רעיון, פתחתי: מאחר שאינני יודע מה ידיעותיכם ומה ברצונכם לדעת וללמוד ממני — אפתח בשאלות, ותשובותיכם ינחו אותי בבחירת נושא שיחתי.

שאלה ראשונה: „מה ידוע לכם על ההתעוררות בשנות השמונים על „חיבת־ציון", תנועת ביל"ו?

התשובות הוכיחו, כי לאחדים מהם היו מושגים ברורים בנושאים אלה. הוספתי ושאלתי על הרצל, הקונגרסים, הציוניות המדינית, הטריטוריאליזם — ואף כאן התשובות היו מניחות הדעת. אך משכיוונתי שאלותי לנושאים אחרים, כגון: פעולותיה של הקהק"ל, פיק"א, כיבוש העבודה והשמירה, חיי הפועלים בארץ, הקבוצות וכו' — הסתבר לי ולהם כי תחום זה הוא שדה בור בשבילם, ספר חתום. עתה פגה מבוכתי והתרכזתי בדברי בנושאים אלה דווקא. הם האזינו קשב רב לסיפורי על הנעשה בארץ, ושאלו שאלות עניניות.

בסיכום דברי אמרתי להם: הידע בלבד אינו מספיק. בכל עשרה־עשרים רובלים

נרכש דונם אדמה בארץ. כל עולה חדש מחזק כוחנו שם. עליכם לתת חלקכם. זה הכל.

נבחרו שתי ועדות. האחת להתרמות בכל הצורות, השניה לטיפוח ההכרה הציונית, להזמנת ספרות ציונית, חוברות וספרים. נפרדתי מהם בהרגשה טובה מאד.

*

לאחר כחדשיים הוזמנתי לפגישה נוספת אתם. התברר, כי הישגיהם במשך הזמן היו למעלה מן המשוער. סכומי ההתרמה היו גדולים פי כמה מאשר בכל חוג ציוני בעיירות האחרות. היתה הרגשה כללית של סיפוק וכדי לחזק הרגשה זו סיפרתי להם על הפעולות בעיירות אחרות ועודדתי אותם ליזמות והישגים נוספים.

משהגיעה שעת פרידה הופתעתי לראות, כי כולם, כשני מניינים, הלכו יחד אתי ללוותני לתחנת־הרכבת.

מן הצד עמד סוחר תבואות סיטונאי, אחד מחשובי החסידים של הרבי מטאלנה. למראה השיירה הגדולה שבאה ללוות אותי חייך ואמר בקול רם: „תראו לאיזה כבוד זכה נכדו של ר׳ חנא ליברמן — כל בני הנוער באו ללוותו כאילו היה לכל הפחות הרבי מטאלנה"...

ברשת הניצול

(מרשימותיו של רואה־חשבונות מתחיל)

המחבר הוא בן הרב ר' חיים שלמה קום ז"ל, רבה של קהילת רצ'יצה (פלך מינסק). האב שימש במשך שנים גם מחנך בבית הנדיב יהושע זליג פרסיץ במוסקבה לתורה וליהדות. עם המהפכה התמוטט בית פרסיץ וחזר לכהן כרב העיר והיה נרדף ע"י השלטונות הסוביטיים כמשמש בקודש, עד עלותו לארץ ע"י המחבר־בנו. המחבר השתתף ביסוד „החלוץ" בעיר ובשנת 1921 עבר באופן אי־לגאלי לפולין בדרכו לא"י. התעכב במשך שנה בפולין והיה ממארגני חלוצי רוסיה ואוקראינה שם. שימש חבר ומזכיר המרכז. בסוף 1922 עלה לארץ עם ראשוני העליה השלישית. בארץ המשיך בחשבונאות. הענף היה אז בראשית התפתחותו וכבעל מקצוע מובהק עזר לא במעט לפיתוחו. עבד במוסדות בנקאיים ולאומיים ובתפקידים בכירים שונים בבנק לאומי לישראל במשך שנים רבות. עם זה פירסם מאמרים ספרותיים לעתים מזומנות בבמות ספרותיות שונות. ספריו: „אגדות" (תרפ"ח), בן־ציון קום ז"ל — בנצי (לזכר בנו ממדריכי „בני עקיבא") פרקי זכרון (תשי"ח), „שורש וענף" (תשל"א).

*

רצ'יצה, 18 בספטמבר 1912.

תאריך היום בו התחלתי למעשה לעסוק בהנהלת חשבונות של סוחר עצים ב"נ ליטבק, בהיותי מצויד בהכנה תיאורטית מלאה, מאושרת וחתומה בדיפלומה בדרגה ראשונה לפי שעורים בכתב של פרופיסור אלכסנדר ניידיטש, פאריז ושל יעקב מרק, ליבווה וללא כל נסיון מעשי.

קדמה לזה פגישה דיפלומאטית עם מעבידי לעתיד, בה סיפר לי על גדלו ורוב עשרו ועל עסקיו המכניסים לו כדי עשרת אלפים רובלים בשנה ואף יותר מזה, על הנהלת חשבונות שלו שהעסיק בה רבים וטובים ממנהלי החשבונות, אם כי כולם היו גנבים ורמאים, האחד הוציא בערמה את משכורתו מראש ונעלם מן העיר. השני מצא לו תחבולה להוציא בדרך הלוואה, על חשבונו של המעביד, מאחד הסוחרים בעיר סכום של עשרה רובלים וזה נוסף על משכורתו החדשית שקיבל לפני כן מראש ועזב אף הוא את העיר וכן השלישי והרביעי. עם זאת מהסס הוא למסור את העבודה לעול ימים כמוני. כל עת השיחה החד־סיטרית הזו ישבתי דומם ומקשיב, כי ברור היה לי עם התחלתה שתפקידי הוא להיות שומע ולא משמיע.

לאחר פגישה זו באה שיחת־המשך עם אבי בה סוכם שהנני מקבל עלי את הנהלת החשבונות לתקופה של שנה תמימה בשכר של מאה ושמונים רובלים לכל השנה, בתשלומים של 15 רובלים לחודש מדי חודש בחודשו. אבי היה איפוא הערב־קבלן עבורי שאמלא את המוטל עלי בנאמנות. מעבידי הוסיף עם תום השיחה שבעוד ימים מספר יזמין את אחד ממנהלי החשבונות המפורסמים בעיר, המקבל מאה רובלים לחודש והוא יבחון אותי. והיה אם אעמוד במבחן יקום דבר העיסקה. ביום המיועד אמנם בא הבוחן, הראה לי את הספר הראשי וחלוקתו, אשר טרם נתנני מעבידי אף לנגוע בו, שאלני שאלות מספר, הורני לערוך מאזן מבחן בהבטיחו לשוב בעוד ימים מספר לראות בתוצאות, אך כשם שהבטיח כן לא בא.

ניגשתי לעבודה, ערכתי את מאזן המבחן אך כל ברכה לא ראיתי בעמלי, כי לא הגעתי לידי התאמה. בשובי הביתה חזרתי על שעורי התיאוריה בנדון, אולם לא העליתי כלום ולאחר נסיונותי הנוספים קבעתי לבסוף שהספרים מלאים שגיאות ושיבושים, אשר העסיקו אותי גם על משכבי בלילות. לאחר שהגעתי למסקנה זו חלקתי את העבודה לשניים בבחינת אחוז בזה וגם מזה אל תנח ידך, היינו זמן לעסוק בהתאמת הספרים עד יומא דנא וזמן לסידור העבודה השוטפת לפי הדרך אשר תכננתי לי מראש.

*

מתוך עבודתי בהתאמת הספרים וכתבי היד השונים שנתקלתי בהם קבעתי שהיו למעבידי לפני לפחות ארבעה מנהלי חשבונות, שאף אחד מהם לא הוציא שנתו אצלו, שקפח את שכרם ולכן עזבוהו על פי הרוב ללא הודעה מוקדמת. כל אחד מהם הביא איפוא את חלקו בטעויות השונות, בשים לב שכל אחד עלול לטעות, כדרכו, כל אחד מהם התרשל לטפל בשגיאות קודמו כדרוש, או אולי אף שמח להשתמט מזה.

בדלית ברירה קיבלתי זאת על עצמי ועם גלוי הטעויות הנסתרות שהפכו לנגלות, שהעסיקו אותי לא מעט, ניגשתי להעלות תיקון להן, כדרוש וכראוי. טעויות לא מעטות נפלו בחשבון עם הבנק שעסקנו אתו. הטעות המרשימה ביותר בעיני מעבידי היה הסך 500 רובלים לטובת מעבידי. עם התפעלות מעבידי מזה שמנהל החשבונות „הקטן" שלו גילה דבר שמנהלי החשבונות „הגדולים" לא תפסו את זה בזמנו. שפך את כל חמתו ואף קלל בפה מלא את אלה שקבלו ממנו כסף חינם. את התפעלותו זו גילה אף לידידיו, אולם יחד עם זה כרסם אותו הספק והמחשבה שהציקו לו ביותר, היתכן שמנהל חשבונות זוטר זה, שטרם נתנסה במלאכתו, כוחו רב אתו עד כדי גילוי דברים כאלה שנעלמו מעיני קודמיו. בערב אחד הביא מנהל חשבונות מבית מסחר ידידו ובהציגו אותי לפניו נדרשתי להסביר לו את פרטי השגגות והטעויות שגיליתי לאחרונה בספרים, בחשבון עם הבנק וכן את דרך תיקונם. לא יהיה לפלא שהייתי מופתע מדרך זו של מעבידי, אולם עניתי על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון, כשמעבידי יושב אותה שעה ממולי ונועץ כל הזמן את עיניו בי. המבחן תם והבוחן פסק ואמר בפני: „את התיאוריה הוא יודע על בוריה וברבות הימים, כשירכוש את הנסיון הדרוש יהיה מנהל חשבונות טוב".

*

חדר עבודתי היה קטן, השולחן שעמד לארכו של החדר ושלושת הכסאות, שעמדו סביבו מלאו את כל החדר. על השולחן עמדו גם פסלונים קטנים וצעצועים שונים שמקומם לא בחדר כתיבה, אולם גזירה היתה זאת מלפני עקרת הבית ואין לשנותה. מוחזק הייתי איפוא אחראי על תקנתם והצבתם במקומם של הפסלונים והצעצועים עם תום עבודתי מדי יום ביומו. הרצפה בחדרים היתה משוחה במשחה מדי שבוע בשבוע, עד כדי הברקה והחלקה ועליה נאסר לדרוך, כי אם אך ורק על השטיחים שהם התוו ושמשו מסלול התנועה בחדרים.

כלב גדול ועז נפש היה לבעל החצר הנוצרי שכולם יראו מפניו ולמעשה היתה החצר כמעט סגורה ומסוגרת. הכניסה לבית מעבידי היתה איפוא דרך הדלת בחזית הרחוב שהיתה נעולה כל היום לפי הוראות עקרת הבית. כל הרוצה להיכנס חייב היה לצלצל בפעמון ע"י משיכה בידית שהיתה תלויה על דלת הכניסה והיות וחדר העבודה סמוך היה ליד הכניסה, מחובתי היה לצאת ולהכניס את הבא. והיה אם הנכנס שנראה בעיני כאדם הגון ונאמן וסיבת ביקורו כמתקבל על הדעת לא נשא חן בעיני עקרת הבית ואולי גם לא נקה נעליו כראוי היתה מנת חלקי נזיפה מתובלת במתק לשונה.

*

מעבידי היה בעל קומה בינונית, את פניו המנומשים עטר זקנקן זהוב, צנום, מרכיב משקפים, חכמני במקצת ודל פקחות, סובל ממחלת ההגזמה, וידיעותיו הכלליות היו מעטות ועברית ויהדות אף למטה מזה, בקושי חתם שמו בעברית, אם כי ידע לספר שבילדותו ידע גם תלמוד, את זאת יש לזקוף על חשבון ההפרזה שלא עזבה אותו אף לרגע. עם ההיכרות הראשונה יספר על רוב גדלו ועשרו ואת כל טפח של אמת יכסה בטפחיים של הגזמה ולא יתרחק גם מן השקר. קמצן עד למאד היה. היה מכין עבורי ודרש גם ממני לפתוח מעטפות משומשות לשם עריכת חישובים

על הצד הפנימי של המעטפה. לעולם לא ניתן לקנות פנקס חשבונות לבדי, כי אם יחד אתו, כי הן לא אדע לעמוד על המחיר כראוי. אשתו היתה פקחית ממנו, רעה וצרת־עין, בידיעותיה עלתה על בעלה, היתה השלטת בו ובבית, אולם בהפרזה היתה עולה עליו. עם ראשית דרכו בחיים היה מעבידי חנוני, לאחר מכן סיפח אותו גיסו למסחרו מסחר עצים וכך עלה בדרך זו ברכשו נסיון בזה. וברבות הימים, לאחר ריב ביניהם התחיל לעטוק בזה בנפרד והצליח. כל הימים חרד היה על ממונו ושרוי בדאגה מפחד מתנכלים לעשרו. מנהלי חשבונות לא החזיקו אצלו מעמד רב גם מסיבה זו, חושד היה בהם שאינם ראויים לתפקידים ויגלו גם את עשרו. לצרכי עבודתי התקנתי לו פנקס קטן שבו ירשום, כדרכו, את כל הפעולות, ההכנסות וההוצאות שיעשה בדרכים. דבר זה הביא אותי לפעמים לידי התרגשות, כי במתכוון היה נמנע לרשום דברים למען קיים דעתו שמנהל חשבונות איננו חייב לדעת הכל וכשהוכחתי לו, אחרי ויכוחים, שכן לא יתכן גילה את הנסתרות בהוספת קללות על ראשי מנהלי־החשבונות שעבדו אצלו עד היום.

★

כשיצא למסעיו התאמתי סופית את הספרים, ערכתי מאזן וכן פתחתי ספרים חדשים, לפי שיטתי. בשובו קיבל אמנם בשביעות רצון שההון גדל, אך, כדרכו, מיהר להוסיף שלאמיתו של דבר אף גדול הוא בהרבה מזה. אך אין מנהל חשבונות חייב לדעת הכל.

באחד הימים בא והודיעני, בשובו מהבנק שהיתרה בחשבון בבנק פחותה היא בסך 400 רובלים מזה המופיע בספרים שלנו. הלכתי לברר את הדבר. לא בקלות אמנם עלה לי הדבר לשכנע את הפקיד, שבנוסף לכל היה גם אנטישמי, לטרוח ולהראות לי את פרטי הרישום בספרי הבנק ואמנם נתברר שבטעות נזקף על חשבוננו סכום שמשך לקוח אחר לחשבונו הוא. בעיני היה זה דבר שעלול לקרות אולם בעיני מעבידי עלה הפעם ערכי עד אין שיעור, עד שהצהיר במפורש שתמיד יזכור אותי לטובה, ידאג לעתידי, עד יום נשואי אשב בביתו ואחר כך יעשה אותי לסוחר. הצהרה זו ניתנה שלא בפני למען לא יגבה לבי ולא יעלה בדעתי לדרוש כבר הוספה על שכרי.

שעות עבודתי היו משעה 9 בבקר עד 8 בערב, בהפסקת צהריים לשעה אחת, ואם הייתי מקדים לצאת בערבי שבתות ולא הייתי חוזר במוצאי שבתות היה הדבר למורת רוחו של מעבידי ולא פעם קיבלתי הערות על כך, כי לדעתו שכיר חדשי הנני בין אם יש עבודה, בין אם אין עלי להמצא במקום העבודה.

★

יולי 1914.

מלאו כשנתיים לעבודתי. לכאורה עמדה נאמנותי כבר במבחן והן שבעתי גם תהלות ותשבחות על כך ואף סופר שבחי ברבים, אולם זה לא עמד במבחן באותו יום ומעשה שהיה כך היה: נמסר לי באותו יום למשלח בדאר שטרות לקוחות לסוחר שהוא היה הספק הראשי בעיר אחרת. המשלח נרשם בדאר באחריות ובערכו המלא של תכולתו. לאחר שהדבר סודר כדרוש וקבלתי קבלה על כך והשעה היתה כבר שעת צהריים הלכתי הביתה לאכול. בשובי השתוממתי לראות מרחוק את מעבידי, אשתו ובני ביתו עומדים ליד שער הבית ומביטים לעברי. כשקרבתי אליהם קדמני מעבידי בפנים זעומות וברוגזה: „אתה עכבת בעדנו זה כשעה" ובחוסר סבלנות הוסיף: „הראני נא את הקבלה על המשלח". ולאחר שהציץ בה פנתה כל הפמליא אלי עורף בדרכם לטיול ביער. בערב, עם שובי הביתה, נאמר לי, שמיד לאחר שיצאתי מארוחת הצהריים הגיע שליח מאת מעבידי לראות למה אני משתהה כל כך ושאבוא מיד לבית אדוני. היטב חרה לי הדבר, זועף וזועם הייתי אותו ערב ולא ידעתי נפשי.

בספרי החשבונות היה, כמובן, גם לי חשבון. והנה חשק לו מעבידי לפתוח לי חשבון נוסף בפנקס כיס שלו ונדרשתי לרשום בו בכתב ידי ממש את כל סכום שהייתי מקבל על חשבון המשכורת. למרבה התמיהה שלי על כך הוסיף במפורש: „אמנם אין לי כל חשד שמא לא תרשום איזה תשלום בספרי הנהלת החשבונות, אבל אם תרצה הלא תוכל לעשות זאת"...

מזועזע ממשמע אזני מלאתי בקשתו תוך כדי זעם והתמרמרות פנימית.

*

1915.

המלחמה עמדה בעיצומה. שנתונים אחדים הוקדמו ונקראו לצבא בראשית השנה ובתוכם גם אני. מעבידי נסע לרגל עסקיו לחדשיים ימים. עסקי המסחר הצטמצמו והעבודה פחתה. עם שובו רבתה העבודה והתחלתי להעביר מהפנקס שהתקנתי לו את כל הרישומים שלו על הפעולות שנעשו על ידו בדרכים. והנה, יום אחד בהיותי שקוע ביותר בעבודתי בא לזרז אותי שאשתדל לעבוד שעות נוספות למען אספיק לסיים הכל בטרם אקרא לצבא. למחרתו בא והוסיף על זה שבהיותו בדרכים התרשלתי בעבודתי ועתה עלי לעבוד עבודה מאומצת יותר. עניתי לו ברוגזה שבהיותו בדרכים לא היה לפני כל החומר אשר הביא אותו כעת, עם שובו ועל מה ילין ללא כל שחר. על המקום נשתתק, אולם זה לא הפריע לו ול„עזר כנגדו" לחזור על זה שוב ושוב עד ששמעו ממני גם פעם שאת אשר יהיה בידי אעשה ואת אשר לא אוכל להוציא לפועל מסיבת גיוסי לצבא ישאר בעינו ואין לתלות את האשמה בי.

אותה שעה הגיעה לי ממעבידי משכורת של חדשים אחדים. ביקשתי את המגיע לי. אולם נתן לי רק חלק מזה, באמרו שאין בכיסו יותר, אם כי ידע שברור לי שהוא משקר. למחרתו אמר לי שהוא מעכב את התשלום במתכוון והוא יתן לי אותו רק לאחר שאגמור את כל החשבונות, בהוסיפו שכשם שאנהל את החשבונות בסדר, כן יגמול לי השי"ת. והנה נעשה לפתע גם לצדיק. בהתנהגותו האיוולת הזאת קומם אותי עד עמקי נפשי. אולם יחד עם זה התגברתי לנהוג בהתאפקות, כי כן רבו עלי דאגות יותר יסודיות הקשורות במצב בבית ובמשפחה, שהנני נתון בו ערב גיוסי לצבא. ועלי להתאזר בסבלנות יתר. לא יחסתי גם כל ערך לדברי הנועם שלו שהעריף עלי כגון שאם יהיה הכל מסודר על ידי כהלכה אקבל ממנו גם מתנה יפה, כי מי כמוני יודע ערך הבטחותיו...

*

11 בפברואר 1915.

למחרתו היה עלי להתייצב לצבא. את מלאכתי כליתי באמונה. הכל היה רשום ומסודר. סיכמתי את החודש הקודם וערכתי גם מאזן לאותו תאריך, נוסף למאזן השנתי הקודם. וגם הפעולות שלאחר מכן היו מעודכנים ורשומים. העברתי את הכל על כל פרטי הפרטים לגיסתו וכשהיא התבטאה: „כאשר מר... ישתחרר ישוב לעבודה" מיהר מעבידי לתקן: לא כשישתחרר, כי אם לאחר שהמלחמה תגמר והמסחר יקום כבראשונה", אולם לא שמתי לב לכל פטפוטי הבל אלה, כי ראשי היה עלי כגלגל.

ובכן נגשנו עתה לעריכת החשבון המגיע לי לפי חישוב מעבידי:

1. תאריך גמר החודש היה 18 בפברואר והואיל ואני מפסיק עתה ב־11 בו יש לנכות מזה עבור 7 ימים.

2. טול מזה עבור 10 ימים בחודש ינואר ששהיתי בעיר הסמוכה לרגל קריאתי לצבא ועריכת מבחנים מטעם הצבא.

3. משכורתי היא 25 רובלים, היינו שמונים ושלש ושליש קופיקות ליום. מגיע לי איפוא בסך הכל, כולל היתרה מקודם, ארבעים ואחד רובלים וששים ושבע קופיקות.

ועוד אנו מסיימים ומסכמים את החשבון והנה, עקרת הבית חשה ובאה לסיכום החשבון ומגלה דעתה שמן הראוי שיש לנכות לי מהסכום הנ"ל שכר של חודש תמים הואיל ואת המאזן לסוף השנה הקודמת היה עלי להכין בתחילת ינואר ולא הכנתי. הופתעתי עד למאד למשמע המצאה זדונית שכזו. עניתי לה שראשית דבר זו הפעם הראשונה שראו בכלל מאזן מסודר כהלכה, כי כל מנהלי החשבונות הקודמים לא ערכו להם מאזן עד היום, גם מסיבה שלא הוציאו שנתם אצלו והעיקר, המאזן לראשון לינואר ניתן היה להכינו אך ורק על סמך החומר שהביא המעביד זה עתה בשובו ממסעיו במחצית השניה של ינואר, ואיך אפשר לעדכן דבר שלא היה בכלל במציאות לפני כן. לשמע תשובתי הנרגזת יצאה הגברת מהחדר ועם יציאתה אזר מעבידי חיל ואמר לי: „אל תדאג, לא אנכה לך שום סכום כזה, לפי דבריה". רשם בו במעמד שיק על סך עגול ארבעים רובלים בהוסיפו שאת העודף בסך רובל אחד וששים ושבע אגורות ישלם לי בפעם אחרת. על השיק חייב הייתי לקבל את חתימת אשתו, שהחשבון באוצר היה על שמה.

סגרתי את הספרים והתכוננתי ללכת הביתה, והנה עצרני מעבידי ובקשני להראות לו את השיק. עשיתי כרצונו, ובנוכחותי הוסיף קווים אחדים בשיק אחרי המלים ארבעים רובלים וזה, כמובן, כסייג לבל אוכל להוסיף בו את העודף.

התרגשתי, חשתי פתע לחות בעיניים ומהרתי לעזוב את הבית ללא אמירת שלום.

★

תקופת מבחנים לקביעת כשרי לצבא התחילה ולרגל זה נעדרתי מהעיר מזמן לזמן. חזקה עלי בקשת ההורים לבקר את מעבידי בימים שנמצאתי בעיר. כל פעם שבקרתי אצלם „כבדוני" בעבודת חשבונות, לאחר שאלות פורמליות לשלומי, וזה, כמובן ללא כל תשלום. באחד הביקורים שלמו לי סוף סוף את העודף בסך רובל וששים ושבע קופיקות שנשארו חייבים לי מאז וכאשר לא נמצא בכיסי העודף מעשר קופיקות שלחו לפרוט בחוץ עד שניתן היה למסור לידי במדויק שבע קופיקות. באחד הביקורים האלה הראיתי למעבידי על טעות של הבנק בחשבונו בסך 100 רובלים והדרכתי אותו איך להעמיד את פקיד הבנק על טעותו בכדי שלא יפסיד סכום זה. לא זכיתי אף לתודה על כך וכתגמול חזר על הפזמון הישן נושן שכאשר אשתחרר מהצבא, המלחמה תגמר והמסחר ישוב על כנו יקבלני שוב לעבודה.

★

8 נובמבר 1915.

לאחר חדשים רבים, שלא ביקרתי אצלם ועם שחרורי זמנית מהצבא נקראתי לבוא אליהם לעבודה, לחדשים מספר. במשא ומתן מייגע נקבע שכרי לסך שלושים וחמשה רובלים לחודש. מעבידי נסע, כדרכו, לרגל עסקיו ואני ניגשתי לעבודה. חדר העבודה לא הוסק. סבלתי מאד מקור ואצבעותי קפאו ממש וכשהעירותי על כך לעקרת הבית באה החדרה, הביטה במדחום ואמרה: „הלא הוא מורה על 12" והוסיפה בבת צחוק, ברוב חסדה: „האם בחפירות חם יותר"?

החודש הראשון חלף והמעביד טרם חזר ממסעיו וכאשר העירה לי הגברת שהחודש הבא יתחיל רק מיום שובו הבינותי את הרמז השקוף שעלי לעזוב כעת את העבודה ולאחר שעדכנתי ביום 7 בדצמבר, בשעה 11 בלילה את החשבונות לאותו יום לא חזרתי למחרתו לעבודה, אם כי לא קבלתי את כל שכרי. כשבוע לאחר מכן חזר מעבידי והוזמנתי אליו. מסרתי לו דין וחשבון מלא על כל אשר עשיתי בהעדרו והוא נאות שאעבוד אצלו עוד חודש, אך בשכר יותר מצער. פתח בעשרים וחמשה רובלים וסיים בשלשים. לא הסכמתי להורדת השכר ועמדתי על שלשים וחמשה רובלים, כמדובר ומוסכם לפני כן. אך סיימתי את תשובתי לטש מעבידי את עיניו וחרץ לשונו בגידופים: „חצוף, שוטה, נבל, איך נועזת לדבר אלי כדברים האלה ולהתנות שכר עבודתך, כמה

שאתן לך אותו תקבל. עודך מלמד דרדקי ולא מנהל חשבונות", ועוד פניני דברים כאלה, והמשיך „מצווה אני עליך לבוא אלי ולהסדיר את החשבונות לפי החומר שהבאתי זה עתה ממסעי. כך הוא רצוני וכן תעשה!".

תשובתי היתה שאכן זאת היא התודה וזוהי התמורה על עבודתי, נאמנותי. ההבטחות וההצהרות שפזרת לי מלא חפניים כל שנות עבודתי.

אז הוציא מכיסו סך שמונה עשר רובלים ושם לפני. לא נגעתי בכסף ואמרתי שאין זה מה שמגיע לי ואת המגיע לי בשלימות אני מבקש. מעבידי שלח אז את ידו אל הכסף, הכניסו בכיסו ופנה אלי בשנאה גלויה: „אם כן לא תקבל אף פרוטה אחת ותוכל ללכת, חצוף ושוטה"!

קמתי נסער ונרגז ויצאתי את הבית.

כעבור ימים אחדים נפגשתי אתו ברחוב ומסר לי את המגיע לי, בסך עשרים ושנים רובלים ושבעים קופיקות.

*

אמר הרושם:

זאת היתה פגישתי הראשונה בדרכי החיים. תבונתם והליכותיהם של בני אדם. מי יודע מה צפון לי בעתיד. האם דרכי החיים ומעשי אנוש יפעלו עלי לשנות דרכי ולהיות כאחד מהם? דעתי היא לא להכנע ולא לטבוע בים החיים, כי אם לשחות על פני המים. לא ללמוד מבני אדם מסוג זה שנתקלתי בהם, כי כל מה שבא על האדם עלול לחלוף ומדות מגונות משתרשות בלבו ומיישרים לפניו כל מה שהוא נגד האמונה, המוסר והיושר ומורידים אותו מטה, מטה עד שפל המדרגה.

היעלה זה בידי — ימים יגידו.

דצמבר 1915.

רבקה קאסל*)

מצ'רניגוב עד תל־אביב

(זכרונות)

צ'רניגוב, שם נולדתי לפני יותר משבעים שנה, עיר אוקראינית חינגית, ובה אוכלוסיה יהודית רבה. בעיר עובר הנהר דסנה (זרוע הדניפר, המציף באביב את הבתים הנמוכים וגורם אבדות רבות, אבל מדשן היטב את השדות. יובל הדסנה — סטריז'ן מתיבש בקיץ והנערים היו עוברים בו יחפים מחוף לחוף. באביב הוא מציף את הרחובות הסמוכים. אף כי על פני הסטריז'ין הוקם „גשר אדום" ארוך וטוב, היה נשטף גם חלקו שליד רחובנו והמעבר היה בסירות, „ממש כמו בונציה". בערבים הודלקו פנסים ולפידים, וחצרנו נתמלאה שירה. השמחה לא ארכה, כי נאלצנו לשאוב את המים להפסקת השטפון.

„הגשר האדום" פילג את העיר לשנים. למעלה, מאחורי הגשר, היה החלק המסחרי של העיר ובו בתים גדולים, חנויות גדולות וקטנות, שוק ובית־כנסת גדול, בתים יפים בני קומותים, עם גנים גדולים; פרחים ואילנות.

לאבי, יעקב נחום ברוק, היה בית גדול במרכז המסחרי שירש מאביו. מסביב לבית היו 18 חנויות להשכיר שהכניסו רווח הגון.

בדירות גרו תגרים זעירים. אנו גרנו מעבר לגשר האדום, ברחוב שר הפלך, בבית גדול בן שתי קומות. גרנו בקומה התחתונה, ולמעלה התגורר ד"ר גרמני, פקיד ממשלתי. דירתנו היתה גדולה ובפרוזדור קולב גדול. מימין — חדרו של אבא ושולחן כתיבה גדול, כורסה רכה מצופה עור חום. הפרוזדור ארוך וצר ובו כסאות וספה ישנה. אחריו חדר אוכל גדול ובו מזנון ברזל עצום, שולחן גדול והרבה כסאות. משמאל לפרוזדור אולם גדול, מסביב לקירות כסאות ופסנתר ארוך ליד הקיר ועליו פמוטים. כל ערב דלקו הנרות ואני ניגנתי שעה ארוכה, אבי יושב ומאזין. מאחורי האולם — חדר אורחים ובו מלא רהיטים. ליד הקיר ספה גדולה בעלת משענות גבוהות. מסביב לשולחן קטן, ליד החלונות — עמודים ויציאה למרפסת, לגינת הפרחים, ששם היו האורחים שותים תה. אחריו חדר הנערים, חדר השינה של ההורים ולבסוף חדרי הקטן.

התחלתי ללמוד מוסיקה ממורה שחפני ומשוגע, שקיבל רובל וחצי לחודש. היה צועק הרבה, כמעט בכה בשעת השיעור, אבל תלמידותיו הצליחו מאד. היה מקבל רק תלמידות מוכשרות. שמו פרח מזכרוני, אני זוכרת היטב את פניו הרזים והמעונים, עיניו היוקדות וידיו הרועדות. הוא ניגן יפה; סיים את הקונסרבטוריה. כשהצלחתי בנגינתי היה יושב שעה כפולה, וכשנכשלתי היה קופץ, כמעט שמכה אותי, את „מטומטמת", בורח ודמעות בעיניו. אף על פי כן הוא אהב אותי ויעץ לי להמשיך במוסיקה.

מחדר האוכל הוליכה הדלת לפרוזדור חשוך. בקצה הפרוזדור היה מטבח ובו שני חלונות ושולחן גדול. מסביב לשולחן ספסלים לבנים ארוכים למשרתים. מקום רב מאד תפס תנור עצום, שהסיקוהו בעצים ולאחר החימום נרחץ בפנים בסמרטוטים לבנים ואחר כן הכניסו לתנור פתות טעימות. במטבח עבדה יהודיה שמנה ונקיה, שתמיד התקוטטה עם אמא, אבל אהבה אותה מאד ועבדה אצלנו שנים רבות. את החדרים ניקתה נערה רוסית, ששרה כל היום בלחש. את הרצפות היה רוחץ השוער. מן הפרוזדור הוליך פתח לחדר ומשם היה שביל לגינה, סמוך להדלת — סוכת עץ בסכך ירוק ומתחת לסכך עוד סכך עץ, שכוסה בסוכות בענפי אשוחים. היה זה חדר טוב ובו גרו האחים כשגדלו, ואני ואחותי סוניה (אני קשישה ממנה בשבע שנים), תפסנו את חדרם הגדול, שהיה מרוהט כראוי: ראי מתחת לוילון

---

*) רבקה קאסל, אחותו של המנהיג הציוני צבי ברוק, נפטרה ב־1952.

לבן, מיטות טובות, תמונות וכו׳. בחצר היה בנין אבן של סבתא ליובה, אם אבי. היא ישישה נקיה וקפדנית, שמושיטה שתים־שלוש אצבעות לפי דרגת האורח, אבל ביום ששי ובשבת היתה אתנו. משמאל לבית הסבתא — מרתף גדול ובו אצטבאות. בחורף שמרו שם תפוחים ואגסים מופלאים וירקות, מגנתנו. מאחר ביתנו, גר בבית קטן השוער (לפני כן היה רכב). סמוך לו השער לגן הגדול, אל בית סבתא, ורפת קטנה, שלפנים היתה שם פרה ואחרי כן אורוות סוסים. לדודי היה רכב וזוג סוסים.

אבא גבוה מאד ויפה, נראה צעיר מכפי שנותיו, מתהדר בלבוש אירופי ועל ראשו מגבעת רכה (בחגים צילינדר גבוה), כפפות, זקן גזוז ושפם. שכלו חריף, נוטה לאמצאות. לסבא היו שני בנים ושתי בנות. אורי — מהדור הישן, הוא ואשתו פחדו מההשפעה הרוסית על הילדים, לא שלחו אותם לגימנסיה ואף בקוריהם בביתנו לא נעמו להם. הדוד חבש כיפה ותמיד התפלל, והדודה כיסתה ראשה בפאה נכרית ולחשה תפילות. הם היו עשירים מאד, ישבו בביתם הגדול בעיר והיתה להם חנות גדולה לכלי בית ומנורות. הדוד שמואל גר ביקטרינוסלאב; היה בעל בית חרושת ללבנים. כולנו היינו מיודדים עם בנו הבכור — המהנדס משה, שהיה מבלה את חופשתו אצלנו. אבא והדודה ארנסטינה ארינשטין, הצעירים יותר, הלכו עם רוח הזמן. סבא העניק להם השכלה חילונית; הם ידעו גרמנית, צרפתית וקצת אנגלית. אבא שלט בעברית. הוא היה מוכשר מאד וביקר באירופה. הדודה הנאה והמקסימה ארנסטינה ניגנה להפליא ולפני 60—70 שנה ערכה קונצרטים בקיוב, עיר מגוריה. הגנראל־גוברנאטור דראגונוב היה שולח לה פרחים. אבא התענין בכל דבר; קרא גם ספרות אי־ליגאלית ולעתים נערכו אצלנו חיפושי משטרה, שהפחידו מאד את אמא והילדים. אמא, שצפתה לחיפושים, היתה שורפת, ביחד עם החוברות האסורות, ספרים טובים ויקרים מספרי אבא. בגן הגדול שלנו, בקצה החצר היו ערוגות של ירקות, ושבילים המכוסים חול צהוב. תפוחים ואגסים נשלחו לתערוכה החקלאית במוסקווה. המקום המרכזי בגן תפס אלון בן מאה, שמתחת לענפיו עמד שולחן עגול וסביבו נחפרו ספסלים באדמה. כאן, על גבי גחלים, בישלה אמי את המרקחת המופלאה של תות, פטל ודובדבנים. בצד היתה תלויה נדנדה לילדים. כל בוקר עבד בגן אבא עם ימליאן השוער. לאבא היו ידידים בחברה הנוצרית, אף כי שלעתים קרובות היה מכנס אצלו את נשיאי הקהילות היהודיות והשפיע עליהם להתנגד לדרישות השלטון. היהודים כיבדוהו אבל פחדו מפניו במקצת. אבא היה סוחר גרוע, כנראה. אחרי סבא נשאר רכוש רב. אבא היה קבלן. לרוב נסתיימו עסקיו בהפסדים. לאט לאט עבר הבית עם החנויות באזור המסחרי של העיר לדודה ולדוד אוריסון שהילוו לאבא כסף ברבית קצוצה. כך הוצאו מן הבית גם פניני אמא וחפצים אחרים, אבא התנגד ששר הפלך ימנה 4—3 יהודים כחברי העיריה; הוא דרש בחירות מיוחדות. הדודה גניה התמרמרה על כך; משום שבנה היחיד אלתר מונה על־ידי שר הפלך. היא היתה טוענת תמיד שאינה מבינה את אבא, וכי לא יותר נאה ויאה אם שר הפלך ממנה, או שבוחרים באיש כל „שוסטער און שניידער". אבא היה מפרסם מאמרים בעתון המקומי ונחשב ל„מרדן". אבל היו לו גם ידידים ומעריצים. אחד מהם היה יצחק באלאבאנוב, שבילה מחצית ימיו באנגליה ופתאום בא לצ׳רניגוב להשתקע. הוא גר מחוץ לעיר בווילה נהדרת עם גן נפלא ואשה מאד עצבנית. התידדתי עם בתו היחידה, בת גילי. רצנו זו לזו דרך השדות, ללא מלבוש, בחלוקים, ישבנו על ערימות חציר שעות על שעות. כמדומני, שעד גיל עשרים היתה לה מחנכת אנגליה, שהיתה רצה לחפש אותה, אבל היא היתה עצמאית מנעוריה, „סוציאליסטית", וכשבגרה יצאה לאיטליה והיתה מקורבת למוסוליני. עמדה בראש המפלגה הסוציאליסטית, היתה נואמת, כותבת ועורכת ז׳ורנאל סוציאליסטי, ואחר כך היתה חברה בקומאינטרן. נפגשתי אתה לאחר זמן רב בפטרוגראד, ושוב לא ראיתיה *).

---

*) אנג׳ליקה באלאבאנובה (1877—1968), מפעילות התנועה הסוציאליסטית הבין־לאומית. בשנות 1918—1924 חברת המפלגה הקומוניסטית. לאחר מכן פרשה, היתה פעילה במפלגה הסוציאליסטית האיטלקית. ביקרה בא״י. ר׳ מ. ביילינסון, מתוך חיפושי האמת הסוציאליסטית, „במשבר העולם", ת״א, ת״ש, עמ׳ 128—157.

בשנת 1881, אחרי הפרעות בדרום רוסיה, נשלחה ועדה בת חמישה יהודים למיניסטר איגנאטייב ולקיסר אלכסנדר השלישי. מפטרבורג נקבע הבארון גינזבורג ומר וולפזון, ומצ'רניגוב (הקטנה!) שנים: יעקב ברוק ויצחק באלאבאנוב. אבי שמר אצלו את כל הרשימות מאותה פגישה, — ספר עבה בכריכת בד חומה, שנמסר לאחר זמן על ידי אחי המנוח ד"ר צבי ברוק בירושלים לספריה האוניברסיטאית.

אבי מת כבן 52, הוא סלל מסילת ברזל צרה בין טבר ומוסקבה, וברכבת הראשונה נמצא אבי ליד הרמזור ונהרג. הדבר נודע לנו לא מפי קרובים, שקיבלו טלגרמה על האסון, אלא השוער שלנו ימליאן שתה לשכרה (מרוב צער, הוא אהב מאד את אבי), כרע לרגלי אמי והתחיל לקונן: „האדון מת, כמה אומללים יהיו הייך. פטרני מיד". אמא גירשה אותו בזעם, אבל הובדר שזוהי אמת. הידיעה הסעירה את כל העיר.

את החגים היו חוגגים אצלנו בהידור רב. אבא היה דתי והמסורת היהודית היתה יקרה לו. אבא היה מסביר לילדים את משמעות החגים. בחדרה של סבתא עמד ארון קטן מכוסה פרוכת נאה. בפנים עמדו שני ספרי תורה מקושטים: אחד קטן ובו „מגן דוד" אדום־כהה עם קישוט זהב, ואחד גדול מאד, בכותנת־משי ירוק, רקומה בכסף. אני זוכרת, כשכתבו את ספרי התורה בביתנו ולאחר ההתימה — חגגה כל העיר. אחי, אברהם, פרופסור רופא־עינים, לא־דתי, אבל שומר מסורת, הצליח בימי הבולשביקים, לשלוח את ספר התורה לארץ על ידי זקן בן שמונים. מירושלים הביא בעלי המנוח את ספר התורה לבית־הכנסת הגדול בחיפה.

בוקר אחד שמענו נפץ רועם מן הגן; האלון החביב בן המאה, נתבקע. אמרו, שזהו סימן רע. אחר כך מת אבי. בביתנו היו ארבעה בנים ושתי בנות. אחרי מות אבא כשהילדים נתפזרו, מכרה אמא את ביתנו ועברה לגור עם הדוד אברהם. היא חיתה עוד עשרים שנה ללא פינה משלה. היא דאגה להשכלת הילדים; כולם הגיעו להשכלה גבוהה. אברהם, גרישה וסוניה נעשו רופאים, הבכור פייבל — משפטן, גיומה — כימאי ועתונאי, ואני סיימתי גימנסיה, למדתי בקונסרבטוריה, ולא סיימתיה בגלל מותו הפתאומי של אבא, וקבלתי תעודת רופאת שינים בקיוב. אמא מתה ביאלטה שבקרים, שם טיפלו בה שני בניה הרופאים, היא מתה בגיל 70 מסרטן. הגעתי ליאלטה יומים לאחר מות אמא. לא חזרנו לפטרוגראד, ישבנו כשנתים בקרים ואחרי כן בסבסטופול ומשם עלינו לארץ ישראל בשנת 1920.

אחי הבכור פייבל לא הצטיין בגימנסיה. היה אוהב חיים קלים, ריקודים, תלבושת נאה. סיים את הפקולטה למשפטים באודיסה, התחתן עם בחורה עשירה, עבר לחארקוב והיה שם מנהל באנקים וגם יו"ר ועד הבורסה ברוסטוב. עם בוא הבולשביקים ברח מחארקוב לדאנציג ואחר כך לפאריז. סופו היה רע: הגרמנים לקחו אותו ואת אשתו בשבי ולא קשה לנחש את גורלם.

אחי השני — פאר המשפחה מנעוריו — אברהם ברוך. היה רציני, לא אהב משחקים. אולי בגלל ריאתו הלקויה. סיים את הגימנסיה בהצטיינות, נחשב ל„שמאלי". כשגמר את הגימנסיה נתקבל לפאקולטה המדיצינית בקייב. כעבור חצי שנה הוצא מן האוניברסיטה, לא רשות להתקבל לאוניברסיטה אחרת ברוסיה, בגלל דעותיו הפוליטיות. אבא שלח אותו לוינה, ושם סיים בהצלחה את האוניברסיטה. הוא נתמנה לרופא ה„זמסטבו" בעיירה פוצ'פ שבפלך צ'רניגוב. אחי הצעיר גרישה, גם הוא רופא, עבד בקרבת מקום. בעתון „רוסקייה וידומוסטי", פורסם מאמר בשם „הרופאים ההומאניסטיים האחים ברוק". לאחר עבודה של שנתים השתקע גרישה בהומל ופתח בית־חולים פרטי לעיניים. לפני כך עבד אצל ד"ר פוקס בווינה. (אחי גרישה ובעלי היו היחידים במשפחה הבקיאים בתנ"ך ובמנהגי ישראל). המשטרה הוסיפה לרדוף את אברהם, ובשנת 1905 באה פקודה לגרש אותו לסיביר. סוניה נסעה לפטרוגראד לטרפוב ולקחה אתה המלצה מאת הנסיך פאסקוויץ, שישב בארמונו בהומל ונתרפא אצל אברהם, ומאת הגראף וורונצב־דאשקוב, שנתרפא בעזרת אחי והיה מעריצו. טרפוב התנגד לשחרור אחי, אבל על פי השתדלותו של וורונצב־דאשקוב שוחרר אברהם בפקודת הקיסר ניקולאי השני. אברהם חזר הביתה. הוא

היה רופא עינים מפורסם. ממרחקים היו באים אליו להומל להתרפא. עם בוא הגרמנים יצא לסאראטוב ושם מת בשחפת. חוץ מרפואה עסק ביסוד קואופרטיבים. כשגורשה הנסיכה פאסקביץ מארמונה על ידי הבולשביקים ארח אותה אברהם בביתו כשנתים.

אחי השלישי גרישה (ד"ר צבי ברוק) היה בעל כושר מיוחד, ביחוד במאתמטיקה. בגימנסיה הפריעו המורים האנטישמיים לפיתוח כשרונותיו. כשגדל ערך בביתו אספות נוער יהודי, ערך הצגות יהודיות ברוסית בצירוף מקהלת שירה באידיש. הוא ידע היטב עברית ותנ"ך, יותר מכל אחיו.

זוכרת אני הצגת „הרבה מהומה על לא מאומה" מאת שקספיר. גרישה היה במאי ושחקן.

בקיוב חי גרישה בשכר הפרוטות שהרויח מהוראת העברית. כרופא עבד בדובריאנקה ואחרי כן בהומל. הוא היה דתי למדי, הרגיש עצמו „בן העם". כשעזב את הומל ועבר לוויטבסק התחתן עם ד"ר סופיה בזסמרטנאיה. אחרי כן פתח מרפאה ונבחר לרב מטעם. בחגיגיות רבה ליוותה אותו הקהילה לעבודת הצבא בשנת 1914. הוא היה רופא בחזית, רעב ולא אכל טריפה. והוא נענש על כך, שדיבר לחיילים בלשון הסתר ולא נוכח, כראוי לקצין. הוא נבחר לדומה הרוסית הראשונה (ביחד עם ווינאוור, שמריהו לוין ועוד). ישב כמה חדשים בבית הסוהר משום שחתם על הכרוז הויבורגי: לא לשלם מסים לממשלה עם פזור ה„דומה" הראשונה.

קשה היה לגרישה בבואו לארץ, שכל ימיו חלם עליה. קיבל משרת רופא בגימנסיה „הרצליה", אבל לא הסתדר עם המנהל. חלה במחלת לייקומיה ונסע לברלין להתרפא ושם מת, בגיל 52. ההסתדרות הציונית דאגה להציב לו מצבת כבוד.

אני, הצעירה בילדים. השתתפתי בגימנסיה במקהלה ובהצגות של תלמידים. מספר חברותי הנוצריות עלה על היהודיות, והיו שלוש בין ארבעים. לאחר סיום הגימנסיה נסעתי לקיוב לדודתי ארנסטינה ארנשטין ולמדתי מוסיקה בקונסרבטוריה. בית דודתי היה מפואר, היו לה ילדים מופלאים. הדודה ידעה 4 לשונות וניגנה יפה בפסנתר. היא ובתה קלארה הושמדו בידי הנאצים.

בשתדלנותו של אבא קיבלתי זכות ישיבה בפטרוגראד. גרתי אצל דודי שמואל טריינין, אחי אמי. נכנסתי ללמוד מוסיקה בקונסרבטוריה, השתתפתי באסיפות ליגאליות ובלתי-ליגאליות, אבל כעבור שנתיים הוכרחתי לעזוב את הכל לאחר מות אבי. נכנסתי לקורסים לרפואת שיניים בקיוב וסיימתי אותם בהצלחה, אבל לא עסקתי במקצוע זה. נישאתי לישראל קאסל *), מהנדס, ציוני, ידידו של אחי גרישה במינסק. גרנו בפטרוגראד ובקיוב, נסענו לפאריז ולמינכן.

במאי שנת 1920 עלינו לארץ, לתל-אביב. בנמל קיבלו את פנינו מ. דיזנגוף, בצלאל יפה ואחרים. ארבע שנים וחצי שגרנו בתל-אביב, היו מיטב שנות חיי. בין ידידינו נמנו דיזנגוף ורוזוב, בית בצלאל יפה, שרמן ובעיקר רוטנברג.

---

*) על ישראל קאסל (1871—1936) ר' ד. תדהר, „אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו", כרך ז', עמ' 2819—2820.

אלכסנדר רטנר

תנועת הנוער הציוני בבאקו לאחר המהפכה

תשמש נא רשימה זאת — נר לזכרו של אחי אליעזר בן משה רטנר ז"ל, אשר היה ראשון בין חבורת הנוער של באקו שעלה ארצה בשנת 1920 והגשים את רעיון הציונות פשוטו כמשמעו — קודש לאדמה. עוד מימי נעוריו חלם על חקלאות בארץ ישראל. גמר ארבע שנות לימוד בפקולטה לחקלאות בטיפליס שבגרוזיה. בעלותו ארצה בשנת 1920, הלך לעבוד אצל איכר בעתלית כפועל „חרת" שנתי, חכר אחר כך שטח קרקע בתחנת אהרונסון ליד עתלית והוביל משם בלילות על חמור את תנובתו לשוק הירקות („חיזבה") בחיפה. בשנת 1930, כאשר אושרה התכנית של „התישבות האלף", התישב בירקונה, בנה לו משק חקלאי, סבל רבות, עבד קשה יומם ולילה ללא לאות, וכאשר ראה סוף סוף, ניצני נחת בחייו — הלך לעולמו לפתע ועוד לא הגיע לגיל 60.

לאחר המהפכה, בשוב אחדים מבני הנוער היהודי מלימודיהם האקדמאיים בבתי־הספר הגבוהים בחוץ־לארץ, התחילו להתארגן בעיר באקו קורפורציות — ז"א ארגונים של נוער אקדמאי לפי המבנה של הקורפורציות שהיו קיימות הרבה שנים בגרמניה ובשוויץ, רק בהבדל אחד, שמגמתן היתה החדרת התודעה והתרבות הלאומית והציונית בנוער ועבודה למען הרעיון הציוני בעיר באקו, תוך מגמה להכינם לעליה לארץ. המיסדים הראשונים היו האחים יעקב ואברהם ווינשל וחבריהם. בעקבות הקורפורציה הראשונה של הנוער האקדמאי — „חשמוניה", נוסדו עוד קורפורציות של סטודנטים ותלמידים מכתות הגבוהות של בי"ס — „מכביה ו„יהודיה". היו גם שלוש קורפורציות של צעירות — „שולמית", „מרים" ו„דבורה".

קיים היה תקנון שלפיו הוגדרו מטרות הקורפורציות ותפקידיהן. בפגישות הקבועות שמענו הרצאות, אחד מפי השני, על הציונות ועל תולדות העם היהודי לפי הספרים שהיו נפוצים אז בבאקו בשפה הרוסית כמו: „אוטואמנסי־פציה" של פינסקר, ספרו של ת. הרצל — „אלטנוילאנד", ספרו על ארץ־ישראל של ישראל בלקינד עם מפות, מאמריו של אחד העם, ובהרבה נעזרנו ב„אנציקלופדיה היהודית" של ברוקהאוז ועפרון, שהיתה מצויה לרוב בבתיהם של יהודי באקו. הרצינו על חגים יהודיים, על תולדות העם היהודי וכו' וכו'. במסיבות שרו שירים ציוניים ברוסית ובעברית והוצאה אפילו חוברת מיוחדת של שירים לשימוש כל בני הנוער, שכללה רוב השירים שהושרו באותה התקופה, ובהם „התקוה", „בשוב ה' ", „שאו ציונה", „שם שועלים יש" ועוד.

כמו כן עסקו חברי הקורפורציות בפעולה מעשית: מכירת שקלים, איסוף תרומות לקק"ל, עזרה לפליטים יהודים שבאו לעיר עקב מאורעות המלחמה, הדבקת מודעות בקשר לאספות ציוניות, הכנות לאספות והרצאות, הפצת העתון „קוקזסקי יווריייסקי ווסטניק" („המודיע ליהודי קאוקאז") אשר עורכו הראשי היה ד"ר ז. ווינשל, אני הייתי צמוד אליו, מטעם הקורפורציה, כרץ־שליח להעברת מאמריו, ממנו לבית הדפוס וחזור חלילה וכן טפלתי בהפצתו.

יושב ראש ההסתדרות הציונית בבאקו באותה העת היה המהנדס שמואל איצקוביץ, אישיות מקסימה ובעלת תרבות אירופאית רחבה, ששב עם תחילת המלחמה מארץ ישראל, בה עסק במפעלי חרושת שונים. ד"ר ז. ווינשל היה לא רק מפעילי התנועה הציונית בבאקו, הוא היה גם נציג נבחר מטעם היהודים בעיריית באקו.

חובה היתה על כל חברי הקורפורציות ללמוד את השפה העברית, כל המונחים הגרמניים שהיו בשימוש בקורפורציות הגרמניות תורגמו לאחר זמן לשפה העברית. למשל, את התואר „בורש" הסבו — לראש הנערים ו„פוקס" — לנערים.

פעם, כאשר יצאו חברי קורפורציה לטייל בצוותא ל„בולבר" (הטיילת המפורסמת) לאחר מסיבת חברים בלילה, התנפלו עליהם, בלי פרובוקציה מצדם, חברי ה„בונד" במכות נמרצות ורק בהתערבות המשטרה המקומית פוזרו שני הצדדים (אחי אליעזר נפגע אז במכה רצינית).

בכנסים של הקורפורציה חבשו מצחיות מיוחדות עם סרטים כחול־לבן ועוד צבע מיוחד לכל אחת מהן ושררה משמעת חברים.

האורינטציה של כל הקורפורציות היתה לציונים הכלליים וחברי הכבוד שלהם היו ראשי ההסתדרות הציונית מ. מ. אבזגאוז, מ. א. גוכמן, ש. איצקוביץ.

בהגיע לבאקו הידיעה על הצהרת בלפור (זה היה בשעת קיום המשטר הלאומי האזרביג'אני — „מוסאואט"), התקיימה אסיפה חגיגית גדולה של הציונים באולם התיאטרון הגדול והשמירה על הסדר והארגון הטכני היתה בידי חברי הקורפורציות. גשם של כספים לטובת קק"ל ירד באולם בתום הנאומים הנלהבים. פשטה גם שמועה על הקמת קבינט מיניסטרים בארץ בראשות ח. וייצמן, נ. סוקולוב, מ. מ. אוסישקין, י. בן־צבי, ז. ז'בוטינסקי ונדמה, גם רוטשילד כשר הכספים — כמובן. הדמיון המשולהב של היהודים התחיל לעבוד.

משנת 1918 ועד סוף 1922 לא הופרעה הפעולה הציונית לא ע"י השלטון הסובייטי הצעיר וגם לא ע"י השלטון הלאומי של אזרבידג'אן שהתחלפו בין הזמנים תוך כדי פרעות בין הטטרים והארמנים ופלישת הצבא התורכי לעיר.

בשנת 1919 נוסד ע"י המועצה הלאומית היהודית בבאקו „י.נ.או". („ייבריסקי נרודני אוניברסטיט") — האוניברסיטה העממית היהודית. הלימודים התקיימו בין כותלי בנין הספריה העברית בחצר בית הכנסת הגדול. בין המרצים היו — שמואל איצקוביץ, שהרצה בהתלהבות ובחן רב על ארץ ישראל של היום, מ. מ. קומרובסקי — הספרות היהודית, מ. שיינרמן (סבו של אריק שרון) — השפה העברית. בין השומעים היו מכל הגילים והמעמדות, מאקדמאים ועד לתלמידים. היו יהודים אשכנזים, יהודי גרוזיה וכן גם יהודים הרריים (טטים) אחדים. נוסד גם מועדון הספורט „מכבי" שבו היו חברים מכל הארגונים. אני זוכר שחבר הקורפורציה דוד ינקלביץ היה מדריך מצטיין ב„מכבי". כולם לבשו בגדים לבנים עם סרט כחול. את התרגילים ערכו בחצר האחורית של בית הכנסת ליד בנין „תלמוד תורה".

עוד בשנת 1919 נוסד בבאקו סניף „החלוץ", לאחר שהגיעה קריאתו של טרומפלדור לעלות לארץ ישראל. בשנת 1920 בהתקבל הידיעה המרה על נפילתו של טרומפלדור בתל־חי, זז משהו והתחילה להתארגן הקבוצה הראשונה

של „החלוץ" לעליה מאורגנת. עמדנו בקשר עם קבוצת „משמר הוולגה" שעמדה להגיע לבאקו מסאראטוב. התארגנה משלחת, ואני בתוכה, כדי להגיע אליהם, כאשר הם שהו בצפון קאוקאז, לשם תיאום הפעולה. ברגע האחרון בוטל ענין הפגישה עקב מלחמת האזרחים שהשתוללה אז בדרום רוסיה.

רוב חברי קבוצת „החלוץ" הראשונה בבאקו היו מבין חברי „צעירי ציון" ורק אני יחידי מהקורפורציה. ראש הקבוצה היה שבתי (שפס) טייטלבאום. לאחר זמן הצטרפו אלינו עוד שלושה חברי קבוצת „משמר הוולגה", שהצליחו להגיע אלינו: — בסך הכל היינו 17 חברים.

ב־4 ביולי 1921 עזבנו את באקו מצוידים כל אחד בתעודות רשמיות של „החלוץ" עם חותמת סובייטית, על כך שהנ"ל חבר של „סלחוזראבקומונה" „החלוץ" (הקומונה החקלאית הפועלית), נוסע לרשות „החלוץ" בבאטום, לעבוד שם בחקלאות. על יסוד תעודה זאת ציידו אותנו השלטונות הסובייטיים בבאקו ובכל תחנת רכבת שעברנו ב„פאיוק" ז"א במנה של מצרכי מזון.

היות ועבדתי אז ב„אזנפט" — משרד ראשי לתעשית נפט באזרבידג'אן, קבלתי שתי תעודות מהמשרד המאשרות — האחת שעבדתי במוסד הנ"ל בתקופה מסוימת ושוחררתי לפי בקשתי לרגל נסיעתי לרשות ה„סולחוזראב־קומונה" „החלוץ", והשניה הפונה לכל המוסדות הסובייטים להושיט לי כל עזרה הדרושה לנסיעה לבאטום לרשות ה„סלחוזראבקומונה" „החלוץ" ולהבטיח לי ולחפצי נסיעה ללא הפרעות. בבואנו לבאטום, פנינו למשרד החקלאי הממשלתי במקום וקיבלנו ממנו חווה בתוך השטח של נטיעות תה ופרדסים שהיה שייך לפני המהפכה למשפכת נסיכי המלוכה. השטח היה לא רחוק מבאטום במקום ששמו צ'קואה. מקום יפה אבל משופע במלריה טרופית. עבדנו קשה בנטיעות עד זוב דם בידיים הצעירות שלנו שלעולם לא ידעו כלים כמו מעדר, מכוש או גרזן.

מנות האוכל שחלקו לנו השלטונות היו דלות מאוד וקבלנו גם מנת לחם תירס (צ'דה).

מטרת השתכנותנו ליד באטום היתה לשמש חלון לארץ ישראל לקבל ולשלוח אליה דואר באמצעות אניות שהיו פוקדות את נמל באטום.

הקדחת לא אחרה לפקוד אותנו, ואני הייתי הקורבן הראשון, בתוספת טיפוס. לאחר שהבראתי, נסעתי לטיפליס ומצויד בתעודה רפואית הממליצה שאעזוב את גבולות קווקאז, פניתי למשרד ה„צ'קה" במקום, בבקשה לתת לי רשיון לצאת לארץ ישראל.

לאחר הרבה הליכות לשם, זכיתי לקבל רשיון רשמי ליציאה לארץ עם הרבה חותמות מרשימות.

במשך זמן ההמתנה, התקשרתי עם בכירי הקורפורציות בטיפליס ומנהיגם ישה קסל, ויושב הראש של הסתדרות הציונית בגרוזיה ד"ר שטרייכר, נתן לי תעודה עם ויזה איטלקית, המדינה הארופאית היחידה שהיתה אז מיוצגת והיתה נותנת ויזות כניסה לקונסטנטינופול (קושטא).

בין חברי הקורפורציה בטיפליס, היה בחור אחד ושמו יוסף גרמן — חרט בחסד עליון לפי מקצועו. הוא לקח ממני את הרשיון שקבלתי מה„צ'קה" והכין מחדש כל החותמות שהיו עליו וכך עשו עוד כ־25 רשיונות, שחלקנו

לכל חברי קבוצת צ׳אקוה ולעוד כמה בחורים וגם אותו יוסף גרמן זכה באחת. בשובנו לבאטום נשאר לנו לחכות לבוא אניה ראשונה וביום הפלגתה לקושטא, הצגנו בלב חרד את התעודות וכולנו עלינו בשלום לאניית משא בולגרית שעזבה את חופי קווקאז ביום 31 לאוקטובר 1921. זמן מה לפני זה הצטרפה אלינו עוד קבוצה נוספת של „החלוץ" מטורקיסטאן ובראשה נחום לוין. כעשרה בחורים, לרוב סטודנטים נלהבים כמונו.

בבואנו לקושטא, לאחר שמונה ימי נסיעה קשים מאוד בים השחור הסוער באותה התקופה, נתקבלנו ע״י נציגי ההסתדרות הציונית ה״ה זלטופולסקי ופונר, אשר טיפלו במיוחד בעולים הנוסעים לארץ ישראל דרך קושטא. גם שמואל איצקוביץ עם משפחתו הקדים אותנו ונמצא בקושטא בדרכו ארצה.

ברובע „אורטקיי" נחכר על ידם אחד מארמונותיו הישנים של הסולטאן שנהפך לבית החלוצים. אחר שהיה של כמה ימים הועברנו כולנו, בצירוף עוד קבוצת חלוצים שבאו מבסרביה, ל„מסילה חדשה" — כפר במרחק כ־40 ק״מ מקושטא, בתוך אנטוליה, אשר נרכש ע״י י.ק.א. במיוחד כדי לשמש מקום להכשרת חלוצים שזרמו אז ארצה. התגוררו בו כמה משפחות יהודיות, עם רב.

סידרו לנו, לכל החלוצים ביחד, כ־50 בחורים ובחורות, מגורים בתוך ה„ג׳מעה" — מסגד מימי הטורקים, שגרו קודם במקום. היות והשטח היה צר, נתנו לנו מיטות בשלוש קומות. הבנין היה ללא כל סידורים סניטריים מינימליים ובחורף של אנטוליה, בגשם, שלג וכפור. אבל הנעורים והשאיפה לעלות ארצה, כנראה, חיממו אותנו. עבדנו ביער, בגיזום ובאיסוף עצים, והאכילו אותנו בלחם עם בצל וקצת שעועית עם פירורי בשר לפעמים.

בסוף דצמבר נתקבלה ידיעה שהגיעו סרטיפיקטים מהשלטונות הבריטים בארץ ואני קיבלתי דרישה מאת אחי אליעזר מהארץ. עזבנו את „מסילה חדשה" במסע רגלי בשלג כבד עם שירה נלהבת, עם דגל ציוני בראש התהלוכה, עד הגיענו לקושטא וב־8 לינואר הפליגה חבורת „החלוץ", סחוטה ועייפה, אבל מאושרת — ליעדה הנכסף — ארץ ישראל.

בעלותינו לאניה מסרו לנו כמה שליחים ארגזים עם נשק להעברה ארצה. שמרנו עליהם כבבת עינינו.

כעבור 11 יום, ב־19 לינואר שנת 1922, עגנה אניתנו ביפו. את הארגזים מסרנו מיד לידים נאמנות. לאחר שעברנו חיטוי, אנו וחפציגו, ב„קרנטינה" ביפו, הסתדרנו ברביעיות ובלוויו של יהושע גורדון ז״ל, שרכב לפנינו על סוס לבן, עברנו דרך רחובות יפו עד תל אביב בשירה אדירה עד בית הלינה, שהיה מחנה אוהלים גדול באותו השטח שעומד עליו היום קולנוע מוגרבי. באותה התקופה סללו חלק מרח׳ אלנבי וצפונה ממנו היו חולות הים ויבבו תנים.

בהגיענו ארצה התפזרה כל החבורה, כל אחד לדרכו החדשה בארץ המיוחלת.

בנימין זאב בלום

הפרובינציה החביבה שלנו לפני יובל שנים

(המשך *)

א ל ה ג ב ו ל

מספר חדשים לאחר ועידת היסוד של נוער „פועלי ציון" התחזק בתנועה העולמית האגף הליקבידטורי (החסלני). הי.ס.ד.א.פ. (פ"צ) הרוסית, שראתה את עצמה, ובצדק, כבורוכוביסטית־אורטודוכסית, עמדה בפני סכנת בידוד. ביחוד פעלו החסלנים במפלגה הגדולה ביותר, ב„פועלי ציון" הפולנית והשפיעו רבות על תנועת הנוער, שחבריה היו רגישים יותר מהמבוגרים לבעית המהפכה. התנועה העולמית חלתה במחלה המכונה בפי לנין בשם: „מחלת הילדות של השמאלנות".

הוחלט להתקשר עם הנוער בפולין ולשלוח אותי לשם כך. קלוז'רסקי ורוסין ממזכירות הועד המרכזי של נוער פ"צ אמרו לי, כי עלי לשוחח עם הועד המרכזי של נוער „פועלי ציון" בפולין על עקרונות היסוד שלנו ופעילותנו. הנוער בפולין שהתימר באי־תלות שלו ובעצמאותו, יכול היה להתנגד לתנועת החיסול של המפלגה, האומרת להשפיע על הנוער.

החבר נח בארו הזמינני אליו, כיבד אותי בתה, הוציא מארונו חליפה, כותונת ועניבה ומסר לי. השיג בשבילי מה„ייבאובשטסקום" זוג נעלים אמריקניות חדשות. התלבשתי ונראתי בחור מגונדר. לביטנת המעיל הכניס את המנדט, כתוב על בד וחתום ע"י לייזר אייכנבוים, בשם המזכירות של הועד המרכזי של נוער „פועלי ציון" וכן מסרו לי את מענו של חבר סורין בנובוגראד־וולינסק.

אחרי ז'יטומיר עשיתי את רוב דרכי בעגלות וברגל. העוברים בדרכים הללו צפויים היו לסכנות. גם ברכבת לא היה בטחון מוחלט. המכונאי הסיע את הרכבת במהירות מירבית והנוסעים הוזהרו לסגור את החלונות. בכפרים שליד הגבול, שהו היידמקים, פטליוראים ודומיהם. בעירות התסובבו כנופיות מזוינות ב„אובריזים" (רובים קצוצי קנה), ולפעמים גם במקלעים. דרכי הגישה מהכביש הראשי אל הכפרים היו בידיהם. כאשר נתקע גלגל העגלה בבוץ הדביק, היו מוציאים אותו בקושי רב והנוסעים היו הולכים ברגל אחרי העגלה ודוחפים אותה.

כך הגעתי לעיירה הנידחת קאמני־ברוד בשעת לילה. השמים והארץ נדמו לגוף שחור. לא ידעתי לאן לפנות. למזלי נזכרתי בשם משפחתו של חבר ותיק, תושב עיירה זו (רוב השמות והמענים זכרתי בע"פ, נמנעתי מהחזיק אצלי רשימות או מענים). דרך גשרי עץ ולוחות עץ ואפלת הלילה ובוץ, נכנסתי סוף סוף, כאורח בלתי צפוי, עיף ומלוכלך, לביתו של החבר לרנר. הוא ואשתו אנשים לבביים בדמי ימיהם, קיבלוני בלי השתוממות כל שהיא ובלי טכסים מיוחדים. הוא נתן לי בגדים אחרים ללבוש, עד שינקו את חליפתי. נחתי אצלם יומיים.

---

* ראשיתם של הזכרונות ב„העבר", כרך כ"א (תשל"ח), עמ' 87—105.

העיירה הקטנה קאמני־ברוד כשלעצמה, היתה גם גדול כעין „תחיית המתים". בשנת 1919, אחרי הטבח ההמוני, ראו את העיירה הזאת כמתה לחלוטין. קאמני־ברוד אינה ידועה ברבים ואינה נזכרת באנציקלופדיה הרוסית משנת 1910. לא היה כאן במישהו או במשהו להתפאר בו, לא בעשירות ולא בתורה. היתה זו עיירה של אנשי עמל. רובם עבדו בבית־החרושת לחרסינה של זוסמן. לאחר המהפכה עבד בית־החרושת באמצעים של „אורט". גם אוקראינים התפרנסו מבית־חרושת זה, הם סיפקו קאאולין, בחשו והכינו את העיסה. הפועלים היהודים נתנו את הצורה, ייבשו, עיטרו בפרחים וקישטו את הכלים. כמו־כן הכינו את האריזה לכלים המתוקנים.

החבר לרנר שימש לי מדריך והראה לי את בית־החרושת ותוצרתו. הוא ואשתו שימשו מורים בעיירה ורבים מן הפועלים נימנו בין תלמידיהם. בין הפועלים הותיקים נמצאו גם אוהדי „פועלי־ציון" ועוד פעמו בהם רגשותיהם משנת המהפכה 1905. לרנר ואשתו לא היו חברים רשמיים של המפלגה, אם כי קיבלו מזמן לזמן את הפירסומים שלנו והיו מאוהבים בתרבות היהודית ובציון. הם הרגישו וחשבו כמו ה„נאַרודניקים", שהלכו אל העם להפיץ את ה„השכלה" ואת הרעיון המהפכני. הם באו אל העיירה למסור את כל רכושם הרוחני. להביא תועלת לעם, היה יעדם ואשרם בחיים.

באותו זמן, בתנאים דאז, נדמו, לרנר ואשתו, כרובינזון קרוזו על האי השומם. חיי התרבות היו מוזנחים. אנשים חיו כל אחד בפני עצמו עם דאגותיו הוא. אידיאלים נדמו לענני־שלג המרחפים בשמים הכחולים למול השמש. ביומיים שבילינו יחד, כאילו טבלנו בתענוג הכחול של תקוה ועתיד.

ישבתי בקומה השניה של הצריף בדירת החבר סורין וחיכיתי להזדמנות הברחת הגבול. אסור היה לי להיראות ברחוב, שלא יגלו „חוטם" חדש. שם היו רוחשים מרגלים משני הצדדים.

באחד הערבים, בו היה עלי לעבור את הגבול, נתפסה קבוצת מבריחים, לפיכך הייתי מוכרח לחכות עד שיווצרו קשרים חדשים. את העיר נובוגראד־וולינסק לא ראיתי.

אי־פעם ביקר אותי החבר סורין ופסק, כי אין לו שום אפשרות להשיג „קשרים" בטוחים ועלי לחזור. הוא מסר לי בשביל הועד המרכזי את ה„דואר"־עתונות חוץ. לקחתי את ה„דואר" ובקושי רב ובתלאות מרובות נגררתי עד לקיוב.

ק י ו ב

עוד בהיותי בן 11 שמעתי על קיוב. בישיבת עיירתנו הסתובב לן בחור עני, שאכל אצלנו „יום" (לא דשן ביותר). גמגמן היה ואמרו עליו שהוא מקיוב וגמגמנותו נגרמה לו בפוגרום של קיוב. אח"כ קראתי ב„מאמענט" את כל הכתבות, הדו"חות והנאומים ואפילו רומן על משפט ביליס שהתקיים בקיוב. בר־המצוה שלי חל כמעט באותו יום בו פורסם בעמוד הראשון „ביליס חפשי". אח"כ הכרתי את יהופץ־קיוב של שלום עליכם. מאוחר יותר היכרתי את חיי החברה הסואנים של היהודים בקיוב: סיים יהודי... מיניסטר יהודי... למחרת המהפכה. אח"כ כנס „פועלי־ציון" שהיתה אז מפלגת המונים, קבלת פנים לבורוכוב ודרכו האחרונה; אלה הם סיפורי קיוב שבע"פ ושבכתב.

עכשיו מצאתי את קיוב היהודית לאחר הרעש. חיפשו תחליפים לתרבות היהודית במהפכה. המהפכה שזרמה אל העולם הגדול נעצרה ליד חופי הלאומנות של ה„נא"פ" הסוביטי. הנוער שהעפיל השמימה בכדי לפזר את כל האלים, עמד כבר על מפתן אולם הריקודים, עסקני התרבות היהודית, נספחי המהפכה, עוד השתעשעו במליצה הקוסמופוליטית, ברם חיפשו כבר קרקע תחת רגליהם מעין „יבנה" שלאחר החורבן — תרבות ביידיש.

הקונטר־רבולוציה חיסלה את היהודים — נושאי דגל הבולשביזם והמהפכה. המהפכה הבולשביסטית חיסלה את התרבות היהודית — „נושאת דגל הריאקציה הלאומית".

לא שימחה את לבי פגישתי הראשונה עם קיוב ה„פועלי־ציונית". מועדון בורוכוב נמצא היה ברחוב פושקין 11. לפנים גר בבית זה גיאורגי פליכנוב. הסתיו כבר הגיע וקור לח חדר לעצמות. האולם הגדול דחה ולא הורגשה בו ביתיות. בחדר הקטן, בקצה הימיני של המשרד, ישב החבר ישראל גנפולסקי, רזה, גבה קומה וכפוף במקצת. על כתפיו מעיל צבאי ישן. הוא קיבל אותי בפנים רציניים מהורהרים. הגיע החבר קאשין (הורודצקי). בניגוד לגנפולסקי המלנכולי, היה הוא בר־תנועה, דיבורו שוטף בחיוך על שפתיו וצחוקו פורץ. בצהרים נכנס, רק לרגע, החבר אלי ספיבק; בנוי איתן, הרוחב מרובה על הגובה וקרחת גדולה. בזרועו הכרסטומטיה שלו „יידיש". הוא לקח אותה מבית הדפוס להגהה. הכרסטומטיה נדפסה, כמו שאר הספרים, על נייר אריזה עבה. למרות היותו שמן, היה מהיר תנועה ומלא חיוניות. הוא היה חסיד נלהב של המדע היהודי של בורוכוב והיה מחדש חשוב של שפת יידיש. זמן רב היה חבר שלנו. לפי יזמתו קם אירגון המפלגה בעיירה ואסילקוב, לא רחוק מקיוב.

בערב הגיעו בוריל ציבולניק וליובה מיז'יקובסקי, שהיכרתים מועידת היסוד במוסקבה. באו עוד חברים וחברות. במועדון עמד פסנתר (מוחרם בודאי). החבר ציבולניק, שחרחר ונמוך קומה, שלמד אז משפטים, היה מנגן בכינור. את שיחת החברים היזומה, דחו למחרת, מחמת מיעוט החברים הנוכחים. לפיכך נטל ציבולניק את כינורו בידו וניגן בלווי פסנתר של אחת החברות.

פודול היהודית

במורד קרשצ׳אטיק ההררית — אל הדניפר. רואה אני את הצריפים של עץ ובתי האבן בני קומה וקומותיים. הקריה בעיר אשר למרגלות קיוב נראית היתה, כאילו עומדת היא בניסים. דומה היה, כי בכל רגע עלול ההר האוקראיני להתעורר ולזרוק מעל גבו את פודול היהודית לתוך הנהר.

היום שותקה פודול במוקדם, לפני צאת הכוכבים. רק בין הקירות של בית הכנסת וה„מניינים" „רועדים" היהודים כדגים במים. הערב — ערב „כל נדרי". בין תורני אניות משא התעטפה השמש, כאילו בטלית ו„עטרה" של כסף, לכסות את פניה, שלא יתגלו פני ה„יום כיפור" שלה הדומעים־שמש יהודית.

אנחנו, קבוצת חברים וחברות, התאספנו בדירת אחת החברות, מובן, כי לא ל„כל נדרי" באנו. נעשה נסיון „להיות שמח", לשיר, לרקוד, לשחק ב„ערבונות", לנהל אהבהבים. כל זה לא נגע בי. לא נגעתי במעט ה„כיבוד" הדל, רקיקי כוסמת. החברות התלחשו... ליובה מז׳יקובסקי, אברך אינטליגנטי גבוה במשקפים לא התאפק ושאל אותי בלחש: „מה קרה לך? יום כיפור?" לא יכולתי לענות לו, לא ידעתי בעצמי, ידי ורגלי משותקות וראשי עלי סחרחר... עם בוקר העבירוני לבית החולים — חליתי בטיפוס קשה.

בבית החולים

בית החולים נמצא לא רחוק מרחוב קופצ׳סקיה. מים חמים לא היו בנמצא ורחצו אותי במים קרים. את המיטות תפסו שם „נכרים" ו„משלנו": „ידידים" ו„אויבים" שנלחמו ביניהם, גרמנים, רוסים, לבנים, אדומים, חומים, ירוקים מעורבים מכל מיני גוונים עד שאת כולם כיסה השחור... המזרון המשובש לחץ על הצלעות. שמיכת הצמר העבה והשעירה עקצה את הבשר. סדין לא היה, כפי הפתגם העממי: „פחות מכדי לחיות ויותר מכדי למות". כאשר התעוררתי לאחר ירידת החום הראשונה, לא יכולתי לתפוס היכן אני נמצא. לידי עמדה דמות אשה בשחורים והעבירה עלי את אות הצלב. בתת־הכרתי בילבלה אותי פקעת של עצבים, הסתבכתי ברשת הדמיון. חלף הרהור במוחי: האם מלאך המות הופיע בפני עטוף שחורים ומעביר אות צלב? למה הוא מצליב אותי? מהמנזר הפצ׳ורי הביאו ארוחות צהרים לחולים והנזירות העבירו את אות הצלב. כעזרה לרפואה שלמה... בסוכות הביאו גם מהקהילה היהודית ארוחות צהרים חגיגיות לכל החולים.

פעם ביקרה אותי החברה רזניק והביאה לי חלב ופירות וגם מכתב מאחי פייבל, שנכתב בווילנה, שם פעל במחתרת הקומוניסטית בשם בדוי „יוסף רייסקי", פירסם פליטונים בעתון „דער טאג" בשם פייבליס. לא יכולתי להבין איך הגיע מכתב זה לידי. פעיל במחתרת קומוניסטית כותב

מווילנה הפולנית אלי, עסקן „פועלי ציון" במוסקבה הבולשביסטית. האיגרת עוררה בדמיוני את העבר הקרוב. אחי ואחיותי פזורים בעולם הרוס... בבית עזוב נמצא אבא... שוב חזיתי את הדרכים בהם עברתי בין מוקדות ועשן... ואנכי ?! כמעט ושכחתי את כל זה. את הכל כילה יום העכשיו... עיירות ברוסיה הלבנה מדוכאות מפחד הפוגרומים ומחיים שבורים... עיירות שהתרפקו עדיין על שדות רוסיה הלבנה וערבות אוקראינה ורעדו לכל עלה נידף ולכל זיזה. מכל צד ארבה עדיין החרב המתהפכת. כל העיירות הללו הסתירו מפני את עיירתי העזובה בפולין. איגרתו של פייבל החזירתני לעיר מולדתי. בלילות הנדודים על המזרון המשומש, מתחת לשמיכה העוקצת, להטתי מרוב געגועים גם אחר שעבר חום הקדחת. נזכרתי בתמונה הנוראה, אותה צייר לפני הח' אסרקן ברגע לירי: „תחזור הביתה כזר על קבר אבות, לא יכירו אותך ויזכרו בקושי מי היו אביך ואמך".

אחר התקפות החום יצאתי צנום ויבש כמצה רדויה מתנור לוהט. כחוש ורזה נשענתי על קירות... חברי לקחו כרכרה והסיעוני לסנטוריום. אמבטיה חמה, כוס תה לוהט עם סוכר אמתי, לחם לבן בחמאה אמיתית, מיטה רכה עם מצעים לבנים נקיים. שינה חזקה ומבריאה ריענגה אותי והתחילו ימים ולילות של החלמה.

בסנטוריום שהיתי זמן ממושך. שם התיחדתי עם עצמי והרהרתי, לא רק על העבר הקרוב, אלא גם על אשר יבוא. קנאתי במורים לרנר מקמיני־ברוד. ראיתי, כי נחוץ לעורר את חיי החברה מעלפונם, בו נכנסו לאחר המהלומות הנוראות של המהפכה. סבורני, כי עלינו ללכת אל העם — לא לשבת בכרכים ולהתפלפל על משמעותה של המהפכה. יש לשקם את המפלגה מלמטה למעלה, כשם שעשינו בתקופת הריאקציה שלאחר המהפכה הרוסית הראשונה. עלינו לפעול בעצמנו, בעצם ידינו, להיכנס לבוץ בכדי להוציא את ההמונים משם.

ממוסקבה בא יוסף יופין (חבר בועד המרכזי, שפעל בקרב הנוער. היינו רגילים לכנות אותו „פאפאשה"). הוא הביא לי מעיל חם. גיליתי לפניו את הרהורי על שיקום המפלגה והנוער ועל פעילות בפרובינציה. הוא הסכים לדעתי, שאין לשבת בבירה ולפקד, עלינו לעשות את ה„עבודה השחורה" בעצם ידינו.

ברם, לנקודה הרוחנית יש לצרף גם את החמרית. אחרי המחלה הקשה שעברה עלי, הייתי זקוק לאוירה ביתית, מזון טוב יותר ואת זה לא יכולתי להשיג בכרך. מאידך גיסא לא יכולתי ולא רציתי לשמש פעיל מפלגה מקצועי, כי באותו זמן החל הועד המרכזי, מסיבות מובנות, לקצץ בהוצאותיו.

נפרדתי מקיוב וחזרתי לווהלין. ביקרתי שוב בקיוב בשנת 1927. את הפגישה הזאת אזכור תמיד. ביום השנה העשירי לפטירת בורוכוב הקים הועד המרכזי מצבת זכרון וחידש את המצבה על קברו. לכבוד מאורע חגיגי זה התאספנו, קבוצת חברים (ביניהם: קאשין, הורודצקי, גנפולסקי, ציבולניק, מז'יקובסקי, משה פולונסקי ועוד) מסביב למנהיג. פגישתי השניה עם קיוב היתה פגישתי הראשונה עם המנהיג.

עכשיו באתי במגבעת, חליפה, צווארון ועניבה (כך קישט אותי בארו. הקומיוג נלחם בעניבה כביטוי לאידיאולוגיה הזרה ולבש רק חולצות רוסיות־„קוסובורוטקי").

עבודת ההוראה הראשונה שלי הייתה ביאנושפול. סידרו אותי בדירה עם פנסיון אצל חנוני בקירבת בית־הספר. ועד בית־הספר היה מורכב מחברים שלנו ומהורים אחדים שהמציאו את האמצעים הדרושים להחזקתו. באירגון היה קיים חוג דרמתי שהציג מזמן לזמן לטובת ביה"ס. אני עזרתי בהצגת „יצא וחזר" של שלום אש. שיחקתי בתפקיד הרב, ובתפקיד הרבנית — המורה נחמה רזניק. זה היה בי"ס של ארבע שנים ושכן במקום ה„תלמוד תורה". נחמה רזניק, בת השוחט, בעלת השכלה תיכונית, לימדה מתימטיקה ורוסית. אני לימדתי קריאה וכתיבה, ספרות יידיש ותולדות ישראל (לפי תכנית פרטית שלי). זה היה בית ספר ממלכתי ולא היה כלול ברשת בתי הספר של ה„ייבסקציה". שוינו לביה"ס אופי לאומי. לימדנו את הילדים שירי־עם ביידיש. ספרי לימוד היו לנו בצמצום בהוצאת „קולטור־ליגע" בקיוב. בית־הספר לא מילא, כמובן, את כל דרישות ההורים, שרצו, כי ילמדו אותם גם „תפילה" וטענו: „גם אם לא יתפללו עליהם לדעת להתפלל". היו הורים שהחזיקו מלמד בביתם. יש ומספר הורים היו שוכרים מלמד במשותף ללמד את ילדיהם. למעשה היו אלה „חדרים" אי־לגליים.

רק חורף אחד חייתי עם יהודי יאנושפול ודאגותיהם, אך יותר מכך — עם ילדיהם. ועד בית־הספר הפסיק את קיומו, משום שחברי הועד התפזרו לערים שונות לחפש עבודה ובית־הספר נסגר. נחמה רזניק קיבלה משרת מחנכת במעון ילדים בברדיצ'ב.

אחרי שנים מספר שלחתי לה כסף בכדי שתבוא אלי למוסקבה ונשתדל „לקדם" אותה. היא היתה בעלת רגשות לאומיים וקיבלה חינוך יהודי מסורתי. וגם ידעה עברית, ויכלה לתפוס מקום בתנועה שלנו, אך היא סירבה ונשארה אצל חניכיה בברדיצ'ב. ב־1948, נודע לי, כי היא נמצאת בסביבת מוסקבה, כמורה באחד הישובים החדשים.

השנים השכיחו דמויות של שורת חברים ביאנושפול, אך אחד מהם לא אשכח ובכאב אזכיר אותו כאן. חיים אשר פלדמן, מנהיג האירגון ואחד מחשובי האינטליגנציה. נמשך לחיי כרך, בעל זקן קמץ, מדקלם את בלוק ומנסה לכתוב שירים ברוסית. בעל אופי רך אך בעל רצון חזק. אוהב אנשים ועוזר לאדם בשעת דחקו. היה בן לאלמנה שהיו לה שני בנים ושתי בנות. הוא היה הבכור במשפחה ונשא את עולה על שכמו. הוא עבד כפנקסן בבית־החרושת לסוכר. אחיו הצעיר עבד עבודה פיזית קשה. אחותו הבכירה — עובדת מעבדה בבית־החרושת לסוכר והצעירה עם אמה — במשק ביתם. הם גרו בביתם הפרטי. בצל אמם המשיכו בצורת החיים המסורתית — ירושה מאבא. לא היו אדוקים, אך השבתות והחגים התנהלו כמקודם. אמא הדליקה נרות שבת וערכה שולחן שבת. לעתים קרובות היתה מזמינה אותי לארוחת שבת. היא היתה מהללת את חיים שלה, באמרה, כי קיבל את כל מידותיו הטובות של אביו, שהיה „איש הקהל" טיפל ב„תלמוד תורה" ובעניני צדקה שונים.

בפרוטקציה הסתדר חיים אשר במוסקבה. קיבל דירה במרכז העיר ועבודה בהוצאה לאור של ספרים טכניים, בתור איש מודיעין. במשך הזמן עלה בידו להעביר למוסקבה גם את אחותו הבכירה. לאט לאט רבתה משפחת פלדמן במוסקבה. חיים אשר הפך לאיש מעשי ובפרוטקציה עלה בידו לקבל כרטיס חבר של המפלגה הקומוניסטית. מזמן לזמן התארחתי אצלו, אך היה משוחח אתי בזהירות, בכדי שלא יכשל חס ושלום. בפעם האחרונה נפגשתי אתו, לאחר שנות ה„מחנה" שלי, בשנת 1948. אשתו הציגה אותי לפניו נכדו במלים: „זהו חברו של סבא". „חטאות הנעורים" שלו הטילו עליו פחד. בשאלון של המפלגה לא סיפר על פעילותו בפ"צ ביאנושפול. כאשר שחתי לו, כי הנני שוכן „מחנה" שלעבר פנה לאשתו וביקש „טיפות לב". אשתו הבינה את הרמז, ביקשה את סליחתי ואמרה: „חיים זקוק למנוחה מוחלטת". הבינותי, כי הנני לגביו „אישיות" מעוררת אי־שקט והסתלקתי אל עיר המיליונים, שהיתה לגבי עכשיו עיר ריקה.

ב פ י א ט ק ה

עוד בשהותי ביאנושפול, הזמינוני לבקר בפיאטקה לארגן שם שעורי ערב לנגרים. אחדים מהאוהדים שלנו היו פעילים בועד הבנאים.

העיירה פיאטקה, 18 ק"מ מברדיצ'ב, השתייכה לגליל ז'יטומיר. בשנת 1897 מנתה העיירה 2703 תושבים וביניהם רק 830 יהודים. כאשר באתי לשם בשנת 1922 נמצאו בה, לפי השערתי, בערך כ־1000 נפש. ז"א שהריבוי הטבעי כיסה בערך את ההגירה הגדולה מהעיירה. תמונה היה בעיני, כאשר קראתי ב„העבר" (כרך י"ח, עמוד 192) „ידיעות" מישעיהו בירמן, כי בשנת 1919 מנתה קהילת פיאטקה כ־11—12 אלף נפש; האם במשך שנתיים פחתה האוכלוסיה היהודית בלמעלה מעשרת אלפים נפש! לא יאומן! כל העיירה השתרעה על 2—3 ק"מ, אי־אלו עשר סימטאות ובתי עץ קטנים. אין להעלות על הדעת, כי בשטח מצומצם כזה תצטופף אוכלוסייה גדולה כזאת, גם אם נאמין כי היתה מאוכלסת רק יהודים.

בעיירה וסביבותיה לא נמצאו מפעלים גדולים, שיפרנסו המון אנשים כזה. היו בה בתי מלאכה קטנים ובינוניים ברובם — בעבודת כפיים ורק מספר קטן השתמש בעבודת מכונה. כח חשמל לא היה בשימוש עדיין ואת המכונות הניעו בידים וברגלים. סובבו בהבל עצמי.

מעניין, כי היהודים תפסו רוב רובם של מפעלי הרהיטים וגם פעולות בנין ציבוריים ופרטיים (גם של איכרים בכפרים) נעשו ע"י יהודים. מקצתם עבדו במקצועות אחרים: סנדלרות, חייטות, פחחות ונפחות.

מזכיר אגודת הבנאים יוסל ליברמן, נגר, לא תפס את רעיון „פועלי ציון" (מבחינה תיאורטית) ושום „איזמים". הוא היה חבר טוב ומלא רגש. הוא שיתף פעולה ואני נבחרתי כמנהל מחלקת התרבות באגודת הבנאים.

כולם, אפילו המזכיר, עבדו „שלא על מנת לקבל פרס". אירגנתי שעורי ערב לפועלים ללמוד יידיש. בכל שבת (באותו זמן קיימו עדיין בעיירה מנוחת שבת). התקיימו הרצאות בספרות יהודית ותולדות ישראל. אירגנתי חוג דרמאטי והיינו מציגים, מזמן לזמן, ב„סלבוד" (מועדון אוקראיני — צריף גדול במרכז השוק). כתבתי מחזה אידיאולוגי נגד מעמדיותה של הבורגנות הזעירה ובעד אידיאלים גדולים אנושיים ולאומיים.

נמצאו בעיירה משרידי ה„בונד", ביניהם הבונדאי הותיק, עוד משנת 1905, ברשאי, גבה קומה, פנים חומים במקצת, עינים חולמות, תמיד שקוע במחשבות ורציני. הוא תפס, יותר מכולם, את רעיון „פועלי ציון". אמנם לא היה פעיל, אבל היה יעיל. הביא תועלת בדיבוריו ובשכנועו את הפועלים הותיקים בצורך בתרבות יהודית לאומית. פירסמנו בכתב־יד ביידיש כתב־עת בשם „ליכט און וויסן", בהשתתפות האינטליגנטים המקומיים. הצטרף אלינו, יוסל ליברמן, חיים גולדנברג (פנקסן ב„וויליספולקום" או ב„איספולקום") ומוליה נוגין (בנו של סוחר יערות — בעל־בית חשוב בפיאטקה). היה זה כתב־עת חי. היינו קוראים אותו לפני הציבור. כל מחבר קרא את מאמרו. ניצלתי אחדים מהפועלים המתקדמים שבשעורי־הערב ועזרתי להם להיות „מחברים". קם בעיירה חוג־תרבות יהודי נרחב. זה נכנס ל„מודה". אל החוג נכנסו גם בחורות רבות, מהן הצטיינו בכשרונות דרמטיים, לשירה ולדקלום.

שכרו בשבילי דירה עם מזון אצל שיינדל אלגורט, אלמנה אמידה בעלת בית גדול וחנות בשוק ובבית — פרה חולבת. בתה היחידה מרים, יפהפיה וזריזה, נמוכת קומה והשתתפה בחוג שלנו ומשכה אליה סוף סוף את חיים גולדנברג. בז'יטומיר שבעו אחר כך נחת מילדיהם. גם לאמה — שיינדל היה ידיד נפש — הירש זסלבסקי, יהודי רחב עצמות ורחב לב, שהשתייך אמנם לעולם הישן, אבל הלך אתנו, עם הנוער. הוא היה מסתובב ביגינו ומשדך שידוכין... הוא היה יהודי בעל „קנעפלעך" (כפתורים) ואהב בדיחה חריפה, שבעלת הבית שלי היתה מעקמת את אפה לשמעה.

את כל „משכורתי" — 10 פוד חיטה, תרומתם של חברי האיגוד המקצועי, היו מביאים למחסן של שיינדל. „היית משתכר יותר לו היית מלמד לילדים מעט עברי וסידור", היתה אומרת לי שיינדל בחיוך מתקתק.

דעתם של המעבידים לא היתה נוחה משעורי הערב שלנו ומפעולותיו התרבותיות, משום שדרשנו מהם לשחרר את העובדים בזמן. הם לא הכירו ביום עבודה של שמונה שעות. יוסל ליברמן כמעט וקיבל מכות, כאשר הלך להוריד עובדים מהעבודה. הוא הלך ברגל לז'יטומיר (40 ק"מ) להתלונן.

ח י ד ה

ביום כיפור של 1922 בבוקר נודע, כי בליל „כל נדרי" נשארה פיאטקה ללא שלטון. את השלטון תפס קומנדנט וחייליו. בשעות הראשונות לא ידעו מי? מה? האם אדומים הם? או כנופיה ישנה בצבע חדש?... ברם על היהודים ללכת לביהכ"נ להתפלל... התברר, כי היו אלה מאנשי ה„צ'קה". והחידה במקומה עומדת. למה? במה חטאה הרשות של פיאטקה והקומוניסטים שלה? אח"כ נודע לנו, כי בכל הסביבה תפסו את פעילי־התרבות האוקראינים ומנהיגים קומוניסטיים של המגגנון... והחידה רבתה.

לאחר שבועות אחדים אמרתי לנסוע לז'יטומיר בעניני התרבות של ארגון הבנאים בפיאטקה ולהיפגש שם עם בא־כח השולחן היהודי, שנמצא בז'יטומיר. בימות הקיץ עברתי כבר את הדרך הזאת ברגל בצוותא עם יוסל ליברמן. בכפרים הכירו את יוסקה הנגר, האכילו אותנו והמשכנו לצעוד. ואחרי שמונה שעות הגענו לז'יטומיר. אך בחורף בימיו הקצרים בימי הרוחות והשלגים קשה היה ללכת ברגל ולפיכך נסעתי.

במגררה עם „בורוטביסטי"

שני אחים היו בפיאטקה, האוקראינים פיסארנקו: הבכור בעל שפם של טאראס שבצ'נקו, ראש גלוח היה היו"ר של הקואופרציה („ספילקה") המקומית. הצעיר, שחור שער ופסוקת אמצעית, ניהל את הפעילות התרבותית בין האוקראינים. הוא אירגן מזמן לזמן, מופעים בשירה ובמלל אוקראיני. יחסם ליהודים היה ידידותי, מאופק ללא הדגשה, אך גם בלי התיהרות. את פיסארנקו הצעיר תפסו, באותו יום כיפור, יחד עם כל ה„חבריה". פיסארנקו הבכור, שנסע לז'יטומיר בעניני הקואופרציה שלו, הציע לי בטובו מקום במגררה שלו. לא נסענו בכביש, אלא בשבילי כפר צדדיים, דרך חורשות אורנים ישנים מותחמים בכרי מרעה וערבות חרושות. נשבו רוחות חורף ושלג נישא באויר. הסוס דהר בחפשיות, כאילו הביתה, כי לא בפעם הראשונה הסיע את בעליו. ישבנו בסככה המגינה עלינו גם מפני הרוח וגם מפני השלג. זמן מה שתקנו שנינו, כל אחד שקוע במחשבותיו. כיהודי, התיחסתי אז באי־אמון לכל אוקראיני. הוא הפסיק את שתיקתו הוציא בקבוק יי"ש ושתי כוסות ואמר: „די, נשתה לחיים". מזג שתי כוסות והגיש לי אחת. נקש כוס בכוס ושתה בלגימה אחת. אני שתיתי ביותר איטיות וקנחנו בשומן אוקראיני. דומה היה נשבר הקרח והחלו משיחים .סיפרתי לו משהו על „פועלי ציון", הוא ידע משהו על המפלגות היהודיות, על שר יהודי באוקראינה... פתאום התבטא: „אתם היהודים, תגיעו ליעדכם מהר מאשר אנחנו האוקראינים. וכי מה איכפת להם, לבולשביקים הרוסים, אם היהודים יגאלו את פלשתינה שלהם מידי התורכים, אבל האם ירשו לאוקראינים לשלוט בארצם הם באוקראינה"? מלא תמיהה שאלתי: „איככה? הלא הכל טבוע במטבע אוקראיני". הוא סילסל בשפמו, חייך חיוך ארסי ואמר: „לעת עתה מרשים לנו לדבר אוקראינית,

לשיר שירים אוקראיניים, אך הארץ אינה שלנו. „הם" בעלי־הבתים". כאן סיפר לי על ה„בורוטביסטים" (המפלגה הקומוניסטית האוקראינית — מפלגת הפועלים הסוציאל־דמוקרטית האוקראינית לשעבר). היא נקראה כך על שם העתון „בורוטבה" (המאבק), שהופיעה בג'נבה עוד בשנת 1915. בפעם הראשונה שמעתי על „בורוטביסטים". ביקשתי ממנו להגיד לי מי הם. הוא אמר, כי אינו יודע הרבה על כך, משום שאינו אלא איש הקואופרציה. בכל זאת הבהיר לי את כל העניין. לפי ידיעות העניינים המפלגתיים־פוליטיים ויחס מסויים לכך, קשה היה לי להבין למה אסרו את הקומוניסטים האוקראינים? רק עכשיו, לאחר „מעשי התעתועים" של סטאלין, התברר הכול...

נכנסנו לכפר והגענו לבית צבוע ירוק מוקף גינה. מאחורי הבית נשקף גן גדול. זה היה כפר מולדתו של פיסארנקו. אשה גבוהה, רחבת גרם ופנים עדינים, קיבלה את פנינו במטבח וציותה עלינו לחלוץ את המגפים ונתנה לנו סנדלי־בית. הכניסה אותנו לחדר מרווח ובו ספה גדולה וכוננית ספרים. הציעה לנו לנוח קצת ובינתיים תשוחח עם בנה ותכין ארוחת ערב. הכפר האוקראיני שנצטייר בדמיוני כקן של בנדיטיות (קן מרצחים), הראה לי פתאום פנים ידידותיים, שלא כדרך הטבע. בין הספרים שבכוננית נזדקר כרך כתבי י. ל. פרץ מתורגם לאוקראינית, למראה פרץ רווח לי.

רקיקי כוסמת (הריצ'ניקים) והיסטוריה

מנורת המאור האירה על השולחן הערוך בכל מיני מאכלים, ועל כולם רקיקי הכוסמת המפורסמים. גב' פיסארנקו בשמלה שחורה הסבה איתנו לשולחן והקפידה שלא נזניח שום מאכל. היא ניהלה שיחה על ימים עברו; בעלה נהרג בחזית. בנה הצעיר נעלם גם הוא אי־שם, ולא ידוע היכן הוא, אולי יודע מישהו בז'יטומיר? היא העריכה מאד את קצ'יובינסקי מיכאל, סופר אוקראיני חשוב בעל דעות מהפכניות (1864—1913) ולסיה אוקראיניקה, סופרת אוקראינית מפורסמת, בעלת השכלה גבוהה ודעות ליברליות רדיקליות (1871—1913). היא היתה קוראת אותם בחשאי, בעודה גימנזיסטית. היא קראה לפני ב„קובזאר" ישן מאת שבצ'נקו, בנוגע ל„מוסקאלים", דברים החסרים ב„קובזאר" החדש. בוגדן חמלניצקי מכר את אוקראינה ל„מוסקאלים" (הרוסים) ולא נמצא עד היום איש אשר יגאל אותה מידם. העזתי לשאול: „במה אשמים היהודים"? היא נבוכה לרגע קט ושקעה במחשבות... אחרי זמן מה באה תשובתה: „כל אוקראיני תרבותי יודע, כי בשפיכת דמי נקיים לא יוושע עם, לפיכך לא שוחררה אוקראינה זה מאות שנים ועודנה בשעבוד עד היום". לדוגמא הזכירה לי את הידידות שבין לסיה אוקראינקה לבין הסופר היהודי פייארברג. על זה סיפר לי הרבה בפיאטקה הרוקח קראטני מנובוגראד־וולינסק.

דממה ואפלה. אי־מנוחה שוררת בכפר. אימות גונבי־סוסים, מכשפות, שדים ועוד מטילים את מרותם על כפר. בגן השחור אורבות לידי החלון רוחות בלהה של גוגול, טאראס בולבה מניף את חרבו על צוואר יהודי...

לא נורא בשכנותו של י. ל. פרץ תחת קורת גג אחת... שוב חזרה השמש. הגב' פיסארנקו מחייכת, מזמינה לארוחת הבוקר... הסוס נרתם כבר...

חיים חפץ

„קרית הילדים" („די קינדער שטעטל")

בסוף הקיץ של שנת 1920 עזבנו, אני ורעיתי מרים, את עירי חורול שבפלך פולטבה ונסענו לאודסה. ידענו שבית המדרש למורים נסגר על ידי השלטונות. אך תעודות הגמר שלנו לסמיכות להוראה נמצאו בידי הפרופסור פוזננסקי ועלינו לקבלם מידו. — המנהל ד"ר מוהליבר כבר עזב את אודסה עם כיבושה ע"י הבולשביקים מידי וראנגל. — בבואנו, נעמדנו בפני דילמה קשה, לאן לפנות ומה לעשות? חברה אחת הואילה להקצות לנו קיטון קטן בתוך דירתה, כי מאד קשה היה למצוא דירה באודסה באותו זמן. אך שאלת „אם תאמר מה נאכל" גם היא שאלה חמורה. יצאנו לחפש עבודה. פנינו ל„נארובראז", מחלקת החינוך והתרבות המחוזית. ישבה שם מנהלת קומוניסטית — יהודיה בראש המחלקה, שטחנו לפניה את בעיתנו, ובקשנו שתעסיק אותנו כמורים בבתי הספר האידישאים באודסה, המנהלת התיחסה אלינו בקרירות ובאדישות מופגנת, „אין לנו צורך במורים אידישאים, אין לי עבודה בשבילכם". וכאילו מוכנה להוציא מפיה „לכו לכם!"... יצאנו בפחי נפש מדוכדכים, והתהלכנו ברחובות אודסה, לא ידענו לאן לפנות ובמי להתיעץ. בדרך פגשנו בחבר, והוא מספר לנו ששמע שבקצה העיר בבית־חרושת אחד עזוב, נמצאים הרבה יתומי פרעות מעיירות אוקראינה, וודאי זקוקים הם למורים ומחנכים, הלכנו לשם, ומה מצאנו?

בנין גדול, אולם ארוך ורחב, שולחנות ארוכים, ומסביבם מוסבים הרבה ילדים. גדולים וקטנים בערבוביה. רעש והמולה רבה. באמצע האולם עומדת בחורה ומנפנפת בידיה, וגם היא צועקת, לא הבינונו מה מתרחש פה. והנה, קם נער אחד עולה על השולחן וקורא: „צריך לספר לטרוצקי על הנעשה פה. לא נותנים אוכל, ישנים על הרצפה הקרה, השמשות שבורות וקר לנו בלילה"!...

אנו פונים להבחורה, שכנראה היא האחראית לטיפולם, ושואלים אותה מה מתהווה פה? היא עונה בכעס והתמרמרות: „אין לי כוח לשאת בסבל הזה, אני דורשת שיבואו לעזרתי". ופתאום היא שואלת אותנו: „ומי אתם? מה מעשיכם פה? ענינו לה: אנחנו מורים ומחפשים עבודה. היא קפצה בשמחה „אם כן, טוב מאד שבאתם, תקבלו גם אתם את המעמסה על שכמכם, אני כושלת מרוב עבודה".

אמרנו לה: ספרי לנו על המצב, מי הם הילדים, ומה מספרם, מי אחראי להם ומי דואג להם?"

ענתה: תשארו כאן ובעצמכם תמצאו פתרונות לכל הבעיות, ומספרם? איני יודעת בדיוק, אולי עד חמש מאות ילדים, וגילם מ־4—18 שנים. אמרנו לה שאנו מסכימים לקבל את העבודה ולדאוג לטיפולם ולחינוכם, וממחר בבוקר נתחיל בעבודה.

למחרת היום באנו בהשכמה למקום. אחרי שבלילה ערכנו בינינו תכנית לפעולה, באנו בדברים עם חברים סטודנטים ועם מחנכת ידועת שם, —

דומני ששמה היה טברסקיה. והם הסכימו להתגייס לעבודה חשובה זו. התחלנו בהרשמת הילדים ונמצאו 540 ילדים. חלקנו אותם לפי הגילים לקבוצות, מגיל 4 עד 7 קבוצה אחת, אותה מסרנו לבחורה עם עוד סטודנט, קבוצה בינונית, מגיל 8—13 קבלה על עצמה מרים והמחנכת, ומגיל 14—18 — לקחתי על עצמי עם עוד סטודנט. הם היו כ־90 במספר.

ראשית התחלנו לסתום בסמרטוטים ובלוחות עץ את השמשות השבורות, שגרמו להצטננות, ואת החולים שלחנו לבתי חולים, והם חזרו כעבור כמה שבועות, בריאים ושלמים. התפזרנו לפרברים לחפש קש וגבבה, ריפוד על הרצפה, שלא יישנו על רצפה קרה. ואני התחלתי להתרוצץ במוסדות, להשיג אוכל ולבוש, ושמיכות להתכסות בהן. זכורני, שבימי חג הסוכות אותה שנה, שררה קרה גדולה בלתי צפויה ונדירה באודסה הדרומית, והשגת בגדים ושמיכות היתה משימה קשה מאד.

בתקופה ההיא שרר רעב גדול באודסה, אף־על־פי־כן יאמר לשבחם של השלטונות, שלא חסכו מאמץ ודאגה מרובה להספקת מזון לילדים אלו. זכורני, שפעם נקראתי ל„נארובראז" ויו"ר המחלקה הודיעני בנימת התנצלות: „היות ומצב המזון באודסה בכי־רע, עלי לדאוג ראשית־כל למחסורם של הילדים שלא ירעבו, אך אין באפשרותי להבטיח את ה„פאיוק" (מנת־המזון) למורים, נשתדל לספק לכם 200 גרם לחם ליום, אך לשאר המצרכים קצרה ידנו להושיעכם".

קבלנו עלינו את הדין, ובלבד שלילדים לא יחסר כלום.

ביום חורף מושלג וקרה גדולה נשמעה דפיקה בדלת משרדי, אני פותח, והנה, לפני עומד חברי מהקורס בבית המדרש למורים אברהם קריי־בורוצ'קה (קריב). לבושו מרושל ומרופט וחזותו מעידה שהוא גם רעב. מה אתה עושה פה, אברהם? שאלתיו. והוא ענני: „אין לי פינה לשים ראשי, וגם רעב הנני. קיבלתיו בזרועות פתוחות. „בוא, ברוך אלהים, אנו זקוקים לשכמותך, תהיה לעזר לי, ותחלק אתנו מנת גורלנו. יש כר נרחב לעבודה גם בשבילך, ואכן, נשאר אתנו כמה חדשים. מסירותו לעבודה היתה לברכה לארגונו וחינוכו של המוסד, עד שפתאום קם, עזב אותנו ועבר למוסקבה.

הלימודים נכנסו למסלולם, היינו משתדלים להרבות בחגיגות ונשפיות, להכניס אורה ושמחה בלבות היתומים המסכנים האלו. סדרנו נשף חנוכה ויום השנה החדשה, וגם חגיגות יום הולדת. וזה עזר הרבה לשיתוף הילדים בעריכת החגיגות והרגשנו סיפוק רב בעבודתנו.

שמע הצלחתנו בעבודה ובארגון החיים בקרית ילדים זו הגיע, כנראה, גם למנהלת של ה„נארובראז", זו שהתיחסה אלינו באדישות ובהתנכרות. ביום אחד שלחה שליח אלי לקרוא לי למשרדה. בבואי הודיעה לי בהחלטיות: „להוי ידוע לך, שהמקום בו נמצאים הילדים אינו מתאים לכך — כאילו אני לא ידעתי זאת — וע"כ אנו מעבירים את הקבוצה הצעירה מגילאי 7—4 לבית־ספר פלוני ברחוב פלוני. לקבוצה הבינונית מ־8—13, מצאנו מקום בבי"ס ברחוב זה וזה, ולקבוצתך הגדולה יותר, לנערים ולנערות עליך לדאוג בעצמך ולמצוא להם מקום, ועוד היום עליך לבצע את ההעברה עד שש בערב". על שאלתי, איך אני יכול למצוא בנין מתאים בשעה שאתם אינכם יודעים, ואולי

תתני לי ציון־דרך או אחיזה כל שהיא על איזה בית? ענתה יבשות: „לו ידעתי הייתי מוסרת לך". יצאתי ממנה מודאג ומוטרד, פקודה זו איך אבצענה? ומאין יבוא עזרי?

פתאום נצנץ רעיון במוחי, הלא בית־המדרש למורים שלי סגור. אולי עדיין ריק הוא, ולא נתפס ולא הוחרם ע"י השלטונות. אף שהתקוה קלושה היתה והספק כרסם בלבי, הרחבתי צעדי ונחפזתי לרחוב שבו היה בית־המדרש להיודע מה מצבו. נגשתי לדלת הראשית ודפקתי, פתח לי חבר אחד מהקורס האחרון, שאלני מה חפצי. סחתי לו מה מדאיג אותי ואם החדרים פנויים עדיין? הוא ענני: „שהוא מלמד כאן עברית כמה תלמידים, ושומר על הבנין ורכושו". השתערתי עליו: חבר, יש לנו מזל, גם לי וגם לך שהשלטונות עדיין לא הגיעו עד הנה. לפלא הוא בעיני, ועכשיו, מוטב שתמסור את הבנין לידי, ונכניס את 90 התלמידים היתומים ונלמד אותם לימודים באידיש, במקום שיכניסו הנה ילדים אוקראינים, גרמנים או פולנים". מתחילה היסס בדבר, הוא רק ממונה מטעם הקהילה היהודית ואינו רשאי לפעול על דעת עצמו. עניתי לו בכעס וברוגזה: באיזה עולם אתה חי, איזו קהילה יהודית קיימת באודסה? תן תודה לבורא עולם, שעדיין לא פגעו בך השלטונות. ושכנעתי אותו, צרפתיו לצוות המורים והמחנכים שלנו והלכנו למוסד, שכרנו עגלות עם רפודי קש, והעברנו את הקבוצה, יחד עם המטלטלין עד 6 לפנות ערב, לפי פקודת ה„מנהלת". חסרו אמנם מצעים ושמיכות, אך החדרים היו מסודרים ורוח פרצים לא נשבה בהם. סדרנו צוות נשים, עובדות במטבח, בנקיון ובכביסה. ובמשך כמה ימים נכנסו גם הלימודים למסלולם. וכך המשכנו כל אותו חורף, היו באים ממוסדות החינוך, להתחקות על אופן עבודתנו, ולא מצאו כל פגם. ואדרבא, היו מביעים שביעות רצון ושבחו את דרך עבודתנו, וגם הקבוצות האחרות, ראו ברכה בעמלן, כפי שמרים היתה מוסרת לי על מהלך עבודתן. בהתקרב האביב הופיעה „המנהלת" במשרדי והציעה לי להעביר את כל הקבוצות של היתומים לבניני הקיט שעל חוף הים השחור, הריבירה האודסאית. שם עומדים מבנים עוד מימי הצאר, קייטנות של עשירים, רופאים, עורכי־דין וממעמד האצולה, שהיו משמשים אותם בימי דפגרא, והשלטונות החרימו אותם למטרות ציבוריות. והנה, אומרת היא, הקצנו ארבעה מבנים לבתי ספר לילדים יהודים וילמדו שם באידיש. הלכתי לראות את המקום ולהיווכח אם מתאים המקום ליעודו. מצאתי שם בנין אחד תפוס כבר עם קבוצה קטנה של ילדים. נכנסתי בשיחה עם התלמידים, הורדתי את כובעי ושמתיו על כסא לידי. אני שואל אותם על לימודיהם, ועל מצב התזונה וסידורי החיים, ואני מודיע להם שנשלחתי על ידי המשרד הראשי באודסה, ואני אהיה מנהלם ומחנכם. שוחחתי כשעתיים, והבטחתי להם שבימים הקרובים אביא את קבוצתי ונתחיל לעבוד וללמוד ביחד. בהפרדי פניתי לצד לקחת את כובעי — והוא איננו. מי לקחו? חפשו, חפשו ולא מצאו, איך אלך בלי כובע בקור כזה, ובכלל להשיג כובע בימים אלה לא דבר קל הוא. באין ברירה, הרימותי את צווארון מעילי וכיסיתי במקצת את ראשי ואמרתי נואש לכובעי. כבר לא אראה אותו לעולמים, חשבתי: הגנב ימכור אותו, או שאמצאו על ראשו של איזה תלמיד. אחרי שבוע ימים מיום שהתחלתי לעבוד אתם, למדתי אותם היסטוריה, אחרי השעור אני פונה הצידה, והנה,

כובעי מונח על הכסא. הופתעתי. שאלתי מי החזיר את כובעי? ענו לי כמה תלמידים בקול אחד: „זה מישקה לקח אותו והחביאו. חשבנו שתהיה כמו המנהלת המרושעת הקודמת, והנה נוכחנו, שאתה איש טוב ומבין אותנו, ואנו אוהבים אותך, ולכן החזרנו את הכובע". דבריהם החמימים והכנים ריגשו אותי עד לידי דמעות. עד כמה הם זקוקים לרחמים ולאהבה, וגמרתי בלבי לעזור להם בכל נפשי ומאודי.

באחד הימים נכנסה למשרדי אשה ושני ילדיה ומגישה לי פתק. הפתק הוא מ„המנהלת" הנזכרת לעיל, ובו היא דורשת שיקבלו את ילדיה למוסדות שלנו, ילד בן עשר וילדה בת שש. כמובן, לא התנגדתי לצו המפורש, ואמרתי לאשה: את אמם? כן, ענתה. ובכן חכי כאן, ואני אוליך את הילדים ואמסור אותם למחנכים לפי הקבוצות המתאימות, בשובי ארשום אותם.

אחרי שמסרתי את הילדים למורים, חזרתי למשרד ומצאתי את האשה יושבת שחוחה, סנטרה על זרועותיה הנשענות על ברכיה וממררת בבכי. בקשתיה לגשת לשולחן לשבת ולספר לי על גורלה וגורל ילדיה. מה מעיק על לבה ולמה הביאה את הילדים הנה. היא סיפרה בקול נכאים: „בעלה רופא מפורסם באודסה והזכירה את שמו — שמעתי עליו אך לא הכרתיו אישית — היה ציוני מבאי־ביתו של ביאליק וממשכילי אודסה. והנה נטפלו אליו הבולשביקים, שהוא סוחר בוולוטה, במטבעות חוץ ועושה ספקולציות וה„ציקא" העמידה אותו לדין וגזרה — „אל הקיר", ביריה. וכך התאלמנתי, ואינה יודעת מה יהיה עליה. „איני יכולה לחזור הביתה". לא שאלתיה אם אם החרימו את הבית או שקשה לה לחזור לבית שבו חייתה עם בעלה הדגול האהוב. והנה את הילדים הצליחה לסדר אף שהם ילדי קונטר־רבולוציונר — התרכך לבה של המנהלת, — אך לה, קשה על הלב, אינה מסוגלת להיפרד מילדיה, ומבקשת ממני שארשה לה להישאר במוסד כעובדת. שאלתיה: מה היא יכולה לעשות? „כל מה שיוטל עליה מוכנה היא לעשות" ענתה. צרפתיה לצוות העובדות במטבח והיא היתה העובדת המסורה ביותר, ובאהבה רבה מלאה כל תפקיד שהוטל עליה, והייתי מרוצה ממנה, ואף היא התאוששה מיגונה הרב.

פעם בהיותי בעיר במוסדות שונים לרגל טיפולי בילדים בענינים חינוכיים וכלכליים, הודיעו לי באחד המוסדות, שהנה הביאו 12 ילדים יתומים ממושבות פלך חרסון, שהוריהם מתו מרעב, ויש להעבירם למסודות של חיים חפץ, שלחוף הים. והם נמצאים באותו בית חרושת עזוב שבקצה העיר, ויש מהם כמה חולים. אין זמן לחכות, ויש להעבירם במהרה. מהרתי לשם ומצאתי שהילדים נמצאים במצב קשה — רעבים, ומהם כמה חולים עם חום גבוה. רצתי למכר גוי, והוא השיג עבורי סוס ועגלה גדולה עם סולמות, רפד אותה בהרבה קש. ואנו נוסעים לחוף הים. בדרך התחלתי לחשוב: מה אני עושה? איך אבוא הביתה ושם לא יודעים מזה — ולא מוכנים לקבלם, יש להכין מים חמים לרחצם, תבשיל חם, להכין משכב להם, לדאוג לחולים בתרופות, יש למהר להקדים את בוא העגלה לפחות בחצי שעה ולהודיע לצוות העובדים שיכינו הכל. קפצתי מהעגלה שהתנהלה בעצלתים והתחלתי לרוץ, נעלי היו קרועות ואני בוסס בשלוליות מים ובוץ ובמאמץ רב עלה בידי וברגלי להקדים את בואה של העגלה.

גייסתי את העובדות שיכינו הכל. ואמנם עם בואה של העגלה, חיכתה להם ארוחה חמה, רחצו אותם לפני השינה, הורדנו את הקש מהעגלה וריפדנו את הרצפה, כסינו אותם בכל מיני סמרטוטים שייחם להם. לחולים נתנו כמה תרופות להורדת החום, ולמחרת בבוקר שלחנו אותם לבית־חולים ושם הבריאו. רק נער אחד, בן 15 נפטר ומת. זה היה המקרה היחידי של מות אחד מחניכינו, ועל זה היתה גאוותי וגאוות כל צוות העובדים, שהודות למסירות המרובה, ובאהבה שלנו לילדים עזובים אלו, התפתחו והבריאו, וגם עשו חייל בלימודים. והרבה מהם נהיו למפורסמים בשטחי חיים שונים, במדע ובטכניקה. וכך המשכנו לעבוד בקרית ילדים זו „דאס קינדער שטעטל", כפי שכונתה והוקרה במוסדות החינוך המרכזיים עד סוף שנת 1924, וב־1925 קבלתי לנהל את בית־הספר הממלכתי ע"ש שלום־עליכם, ומרים היתה המחנכת בכיתות הגבוהות *.

שמו של המוסד שלנו היה אז: „קרית־ילדים שלישית על־שם הקונגרס הקומוניסטי הראשון". התגוררנו בחמישה בתים גדולים. בימי החורף היה קר בבתים. הילדים סבלו מן הקור, ורבים מהם, ביחוד הנערים, היו יוצאים החוצה במרוצה כדי להתחמם „בעזרת" חום השמש. רובם היו, לדאבוננו, יחפים, והיו צריכים לשבת בבית ולא לצאת החוצה. המצב הזה הרגיז את הנערים, ורבים מהם התחילו לקפוץ יחפים בחוץ. אסרנו זאת, אבל הילדים לא התחשבו באיסור שלנו והמשיכו לרוץ בחוץ הקר. אף אחד מהרצים היחפים לא חלה ולא הצטנן.

באותם הימים, עוד מראשית שנת 1920, התחילו לבוא לרוסיה ולהתיישב בה הרבה בני־נוער יהודים מחוץ לברית־המועצות, לגור ברוסיה הקומוניסטית ולעבוד בה.

מאלה באה לאודסה, מהעיר ביאליסטוק הפולנית, צעירה כבת עשרים. שלחו אותה אלינו לקרית הילדים בתור מורה לילדים הקטנים. יום אחד אחרי בואה אלינו זרחה בבוקר שמש יפה. היה זה האחד בינואר, שנה חדשה. בתי הספר היו סגורים ושמחת הילדים גדלה: — „הן חג היום; הן אין אנו לומדים היום; הן השמש חמה ויפה" — ויצאו רבים מהם, ברובם יחפים, החוצה, לרוץ ולהתחמם. עמם יצאו גם המורים, ולאחר זמן מה — גם המורה החדשה. בלבה ובנפשה היתה בודאי, עוד מלאה תקוה ואמונה בצדק הקומוניסטי שבא אז לילדים... ופתאום ראתה לפניה עשרות ילדים יחפים רצים לאורך כל החצר הקרה.

מרוב פחד וסבל נפש, כנראה, פתחה את פיה, שתקה רגע והתחילה לצעוק: — „גזלנים! רוצחים! משוגעים!" — פנתה אל המורים. — „מה אתם עושים? הצילו את הילדים! אתם ממיתים אותם! רחמו עליהם!" — היא בכתה, פנתה ממקומה ותפשה בידיה את שני הנערים הקטנים שבאותו רגע רצו לפניה יחפים. ברצונה היה להכניסם הביתה. הם התחמקו מידיה ורצו שוב יחפים. זמן רב לא נרגעה המורה החדשה. דיברנו אתה וסיפרנו לה, שאין אנו מתיראים

---

* הערה: להסיר לזות שפתים. מהרבה אנשים שנפגשתי עמהם בבואי ארצה, שמעתי שכאילו הייתי חבר המפלגה הקומוניסטית. אין לכך כל יסוד. באודסה היו כמאה וחמישים מורים אידישאים, ומהם אולי שלושה או חמישה היו חברים במפלגה. ורוב רובם היו נייטרליים או בעלי הכרה יהודית עמוקה, ובפגישות חברים היו מעלים זכרונות מפעולתם הציונית, קראנו עברית והתענינו בכל הנוגע לעם היהודי ולצרכיו, עד כמה שניתן הדבר, מבלי לעורר חשד ובילוש מצד השכנים וטיפוסים חשודים.

מפני מרוצתם של הילדים היחפים בחוץ הקר, הן הם רק רצים ואינם מטיילים שם, ועדיין לא חלה מהם אף אחד. קשה היה לנו להרגיעה, ורק כעבור זמן מה התחילה לטייל עם הילדים.

קרית הילדים היתה אחת מבתי־הספר העצמאיים של הילדים היתומים, שרוב אבותיהם נהרגו לפני זמן מה באוקראינה. בכלל היו אז בקריה זו ארבעה בתי ספר: א. יהודי; ב. רוסי; ג. פולני; ד. גרמני — כל אחד לפי עמו ולשונו. כולם היו בני אוקראינה. לפי מספר הילדים היו היותר קטנים — הפולני והגרמני, בכל אחד מהם היו רק כשלושים־ארבעים איש. ברוסי — כמאה נפש. גדול מכולם היה בית הספר היהודי, שבו היו אז כשלוש מאות וחמישים נפש. רובם באו לאודסה מערים ועירות שונות.

קשים היו אז חיי האדם באודסה. לחם לאכול לא היה אז אצל רוב היושבים בעיר. ילדי ארבעת קריות הילדים קבלו מוועדת ההזנה הממלכתית קצת לחם, ומצבם היה טוב יותר במקצת.

בתחילת שנת 1921, כאשר קרב לקיצו החורף, שמחו הילדים שלנו לבואו של חג הפסח האהוב. ועם חג הפסח, הן צריך שיבואו עמו גם מצות! — זו היתה דעתם של הילדים הגדולים יותר. הם פנו אלינו, המורים, ואמרו:

— „צריך להשיג מצות לחג הפסח. בלי מצות אין פסח!"

דבר זה עורר את כל הילדים, אבל כיצד לעשותו? היכן נמצא? מי יתן? באותה שעה לא קיוינו שעסק זה יעלה בידינו. למי עלינו לפנות?

בראש ועד המשק בכל ארבעת קריות הילדים היה אז מ. סמנסקי. שנים רבות היה מורה באודסה. לפנים היה בונדיסט, ובזמן החדש עבר לקומוניזם. לא פניתי אליו בדבר המצות, ידעתי שלא ירצה אף לשמוע את דבריה אלה. אם כן — חשבתי — מה עלי לעשות? ולפתע נזכרתי שיש לנו עוד איש אחד מן „השולטים" בנו, ואת דיבורנו עמו אודות פסח ומצה הוא ימחל לנו. שמו היה שלמה, את שם משפחתו אינני זוכר, אבל את נפשו ואת אהבתו לילדי ישראל לא שכחתי עד כה. הוא היה כבן חמישים, ובמשך כל חייו עבד בתור פועל באיזה בית־חרושת. בראשית ימי הרבולוציה (1917) הצטרף למפלגה הקומוניסטית, ונשלח בתור ממונה על האספקה בקריות הילדים. בכל נפשו ולבו מילא את תפקידו, והילדים אהבוהו.

נפגשתי אתו ואמרתי לו בשם הילדים שאנו מבקשים אותו ל„הושיענו" במצות לחג הפסח. בעוד אני מדבר עמו חוורו פתאום פניו, עיניו אדמו, זמן מה נעתקו מלים מפיו, ואחר כך אמר בקול נמוך: — „מה? מה? פסח? מצות? בושה וחרפה! איזה פסח? אילו מצות? התבישו, התבישו כולכם, הן בא אלינו הקומוניזם, לכולנו בא. כולנו צריכים להשתוות עם העמים, ולא לדרוש מצות!" — זמן רב שמענו את דיבוריו והמשכנו לדרוש את שלנו, ולציין לו שדורשים אנו מצות רק בשביל הילדים ולא בשבילנו. סוף־סוף נתרצה, והשיג לנו את המצות. היה זה הישג רב ובלתי־צפוי. רעב היה אז בארץ, קשה היה אז למצוא לא רק מצות, אלא אף קצת לחם יבש, וקרית־הילדים שלנו קבלה מצות לחג הפסח.

יותר משלוש מאות ילדים הושבנו אנו לחג הפסח בארבע בתי המושב

שלנו, בכל אחד — לפי גודלה של הקבוצה. הילדים שמחו מאוד, וביחוד שמחו כאשר קיבל כל אחד מהם את המצה שלו. לצערנו הרב לא היתה אז לנו היכולת לערוך את הסדר העממי של חג הפסח. ובכל זאת שמחו הילדים, שמחו ושרו, שרו ורקדו, ושכחו קצת כנראה, את חוויותיהם הקשות. נכנס אל הילדים גם „חבר שלמה" הקומוניסט, האהוב על הילדים, זה שהשיג את המצות בשבילם. הוא ישב זמן מה אתם, ובצאתו אמר לי:

— „מה טוב ומה נאה ששמחו היום כל הילדים. „יום־טוב" זה היה להם דבר נחוץ. הן חיים הם בלי אב ואם...".

מאגרותיו של ישראל גרינברג לא. קריב

דברי לווי למכתבים

בעל המכתבים דלקמן, ישראל גרינברג, איש אודיסה, היה סופר עברי, יפה מחשבה ויפה עט, שלא זכה.

היו בו כל הסגולות של מסאי מעולה — מקוריות, תנופה אינטלקטואלית שנסתייעה בכוח מדמה, ומטען תרבותי ראוי להתכבד. דבריו שראו אור מבהיקים בתוכנם ובצורתם. אך לא מרובים הם. צוק הזמן אחר מהפכת אוקטובר והניתוק מהעולם ומהספר העברי הקפיאו סוף סוף את עטו ומעיינו נשאר חתום. אף מה שהגיע לדפוס מפרי עטו נשתקע בכתבי עת ישנים וגם בגליונות ערב שבת של עתון „הארץ" משנות העשרים ושמו צלל ללא זכר.

מכתביו אלו מאודיסה למוסקבה נכתבו בעקב היכרות אישית.

חבורת הסופרים העבריים במוסקבה שימשה מעין מרכז בזעיר אנפין לתופשי עט ברחבי רוסיה, ככל שהיה ידוע לנו דבר מציאותם. אלינו יש שהיו מסתננים ספרים עבריים חדשים, ודאגנו שיגיעו לחברים גם מחוץ למוסקבה. קבצים גדולים, כגון „התקופה", היינו מחלקים לקונטרסים נפרדים, כדי שהצמאים לשורה עברית לא יצטרכו לחכות עד לגמר קריאת כל הקובץ. גם הרבה יותר קל היה להעביר ממקום למקום ומיד ליד קונטרסים בודדים. אני הייתי איש הקשר עם חברים שמחוץ למוסקבה, ומפעם לפעם גם ביקרתי אצלם במקומותיהם.

ביקור ניכר ברישומי היה לי אצל אברהם פרימן, בעל הרומן 1919 שזכה לאחר שנים בפרס ביאליק, וישראל גרינברג. שונים מאד היו שנים אלה זה מזה. לעומת פרימן בעל האופי החזק, מגזע אנשי הפלדה, היה גרינברג בעל נימים דקים ומעודנים. מתוך בדידותנו העברית התרפקנו איש על רעהו, ושיחותינו הארוכות, גם שלושתנו במשותף וגם עם כל אחד מהם לחוד, היו לכולנו למשיב נפש. נתלבתה גחלת שבלב. נתחדש הדבק. אחר אותו ביקור נקשרה חליפת מכתבים הן ביני לבין פרימן והן ביני לבין גרינברג. מכתביו של פרימן אלי כבר הופיעו בחוברת מיוחדת על ידי „עם עובד", ומכתביו של גרינברג מובאים בזה לראשונה.

ראש לכל נותן בהם קולו צמאון צורב למלה עברית חדשה, לבת־קולה של היצירה העברית החדשה, שהיה משותף לכל איש עברי ברוסיה. אך צמאון זה לא העבירהו על טעמו ובקפידה דן על כל יצירה חדשה שהגיעה לידו לפי ערכה. במכתביו מצויים גם משפטים חמורים על דברים שלא הניחו דעתו. על תכניותיו הספרותיות שלו עצמו אינו מדבר כל עיקר. ודרך כלל הנימה שלו לגבי עצמו כמעט פסימית. רק בסוף המכתב הששי התפרצה מעטו שורה כזאת: „יבוא יום ושירת העפרוני שלי תתחיל לנסר בחללה של ספרותנו. יבוא יום". מה צר שנבואת־לב זו שלו לא נתקיימה.

כתב־ידו של בעל המכתבים הוא קשה קריאה, ומלבד זאת נתהוו במכתבים טשטושים מרוב ימים. כן נשארו מלים שלא פוענחו וההשמטות סומנו בנקודות. במיוחד נפגע המכתב הראשון, ממשפטים שלמים פוענחו רק מלים בודדות והיה הכרח לוותר עליהם. ממילא יש שנפגם הקשר בין הדברים. מצב המכתבים יש בו משום סמל לגורלו הספרותי של כותבם.

ובשביל שהקורא יכיר לפחות הכרה כלשהי גם את גרינברג הסופר, מובא בזה לפני המכתבים קטע משלו על היינה.

אברהם קריב

ישראל גרינברג

הצחוק העליון*

על פתחה של המאה התשע־עשרה, כשתקופה יוצאת ותקופה נכנסת, ירדה לעולם נשמתו של ה. היינה.

המאה התשע־עשרה היא תקופה רבתי בקורות עמנו. היא הצטיינה במאורעות חשובים ובמעשים כבירים בכל ענפי חיינו החמריים והרוחניים. בה נתרבה מספר האוכלוסים של אומתנו, שירד פלאים בדורות הקודמים, עד שהראה סימנים של כליון גמור בסוף המאה השש־עשרה. התגברה השתתפותם של היהודים בתרבות העולמית ויצרה קנינים של חומר וערכים של רוח, ממשיים ומוצקים כל־כך, עד שלא נזקקו שוב לאפולוגיה פושרה של חסידי אומות־העולם, מעין „נתן החכם". ביובל־ברסה זה נולדה מתוך חבלי לידה הציונות העתידה לשנות שנוי נמרץ ויסודי את מהלך ההיסטוריה שלנו. קמה מתרדמתה הארוכה השפה העברית, שאין לה לזקנה שליטה עליה, והתחילה סופגת וקולטת בכל חושיה הדקים את מנגינות הדורות שעברו, מקציעה ומחטיבה אותן בבית־היוצר שלה, ושמה בפי אמניה ויוצריה. גדלה ופרחה ספרותנו המחודשת והגיעה לידי גובה יצירתי, שמימות התנ"ך לא נראה כמותו.

הרבה יורשים ונוחלים הניחה אחריה התקופה רבת־הנכסים הזאת, אך בכורה וראשית־אונה הוא ה. היינה.

בשנים נקנית השלמות הרוחנית שלנו: במוסר העליון, מיסודו של התנ"ך ובצחוק העליון, מפקדונו של ה. היינה.

היינה לא ברא את הצחוק שלו בחינת „יש מאין".

צחוק־ענק זה אינו פרי־רוחו וקנין־עצמו של כשרון אחד — ויהא נושא כשרון זה אפילו היינה עצמו, נורא־התהלות.

גילוי הצחוק הזה הוא חזיון נפלא, יחיד ומיוחד בפסיכולוגיה העממית.

הצחוק העברי, שיד־הזמן גדרה וחסמה דרכו ועיכבה מהלכו ותפקידו עידן ועידנים — זרם אמוציונאלי זה תסס ופעפע בתחתיות הנשמה של האומה דורות־דורות, עד שפרץ ובקע לו דרך ומצא תיקונו בכוח היצירה של היינה.

צחוק זה אינו אלא „פקדון" שהחזירהו לבעליו.

ה„אחר" הגדול, שלא מדעת ובלי בחירה חפשית החזיר עטרת הצחוק ליושנה...

שני מאורות גדולים האירו את השמים הרחבים והעמוקים שלו: הליריקה־היגון וההומור־הצחוק.

היגון — לתפילה, הצחוק — למלחמה.

צוחק הוא מתוך אהבה ופותח לרווחה שערי אוצרות ההומור שלו — וכל הטבע כולו מסייע בידו. ועולם חדש נברא, עולם שכולו שמש ותכלת ופרחים וצחוק־ילדים.

---

* פרק מתוך המסה „על הצחוק בישראל". ספר השנה ליהודי אמריקה. בעריכת מ. ריבולוב וצ. שרפשטיין. ניו־יורק, תרצ"א.
מסה זו צריכה היתה לשמש מבוא לחיבור מקיף ושמו „שלטון הצחוק". אך חיבור זה לא הופיע.

צוחק הוא מתוך בוז — גץ אחד יצא משלו ושורפו וחוזר העולם למנהגו, עולם של אור־קפאון ועבי־שחור וסילון־ממאיר וקללת־אלהים.

יצירת הצחוק של היינה היא הסינתיזה העילאה של כל יסודות הצחוק והארמוניה פלאית של כל גווניו.

✶

שפע רב השפיע היינה בעולם. הטובים והמשובחים שבספרות הכללית ניהנים מפירותיו ומתפרנסים מטובו, מדעת או משלא מדעת. כשבאים לגמור את ההלל הגדול על איזה מאושר במלכות־המחשבה אומרים עליו: „פיקח זה כהיינה". המבקרים של העולם כולו מחטטים במרתפי מכמניו, מודדים שיעור היכליו, מעריכים עשרו ומשווים ומדמים אותו ליחידי־סגולה, משליטי הצחוק הראשונים והאחרונים, מאריסטופאנוס ועד וולטיר.

הגיניוס הגחכן הזה, לדעתנו, הוא בבואת השניות, הספינכס והתיקו של אותה אומה שנתנסתה בנסיונות שונים, שעלתה לדוכן ועלתה לגרדום, שכבשה כיבוש רוחני את העולם כולו ולא הניחה בשביל עצמה כברת ארץ קטנה, שמפטמת עגלים לעבודה זרה ובעצמה די לה לשבתה בקב חרובים, שבונה ש"י עולמות לאחרים ואת בנה, יחיד־הצחוק, מכרה לעבד כנעני...

א ג ר ו ת

א

חביבי!

שוב אני מודיעך את כתובתי. למכתבך אחכה. חבל שהמגילות [1] עוברות מיד ליד ואיני יכול לקרוא הכל. גדול התאבון לאחר ה„תענית" הארוכה. הזז עשה עלי רושם גדול *) ועכשיו הריני מוכן ומזומן להקדיש לו את שעותי הפנויות. היש אצלך ב„ישובו של יער" [2]? ה„למדן" גם כן מענין, אעפ"י שהחידוד אצלו מרובה על השירה. בכלל אין אנו גלמודים בעולמו של הקב"ה. יש לנו מצע, שפה ומאווים. פ[רימן] נסע לפסח לאמו. בודאי ישאל אותה את הארבע־קושיות. תינוק שכמותו. בהאלמנך [3] מצטיינים מאמריו היפים של י[עקב] פ[יכמן]. נורדוי, אמנם, הוא אגוז קשה ביותר ואינו לפי שניו האסטיטיות של פ[יכמן] וביער האפלולי של האמנות תועה גם מבקר זה. אבל גדול התועה מהעג עוגה ומחמם את טבורו שם תדיר. ...לא מצאתי אפילו שורה אחת מעניינת, ו„תפילות הבבלים" [4]... תור הזהב של ה„אידיליות", וכנראה

---

1. חלקים חלקים של „התקופה", ואולי גם של קבצים אחרים.

*) אני, אמנם איני מחכה לביאתו של הגואל דוקא מצדו של המספר. דייני שאני מאמין בביאתו סתם. ואחת היא לי מאיזו פינה יקדים לבוא. איני בין דוחקי־הקץ ואיני בין משתחוי הפנים. כשיבוא — אלבוש את הקפוטה־של־שבת ואצא לקבל פניו. ולא אשאל ולא אנסה.

2. ספרו הראשון של ח. הזז.
3. אלמנך מצפה תר"ץ בעריכת אשר ברש.
4. „תפילות הבבלים" הופיעו ב„התקופה" כג. תגובתו של בעל המכתבים עליהן אינה נתונה לפיענוח, אך ברור שדעתו לא היתה נוחה מהן. באחד המכתבים הבאים הוא מרכך משפטו.

עבר ולא ישוב. מקצוע הביקורת עני ביותר אצלנו, לפי... ב... ובכבודו של המבקר והריהו עוזב את ה„חתונה" באמצע הריקודים... הבדחנים רועשים בקולי־קולות. המחותנים מתגנדרים בדיניריהם. אבל להדינרים אין צבע מבריק ואין צלצול, והבדחנות בין של בית־המדרש הישן ובין בית־המדרש החדש, צורמת את חוש־השמיעה הטבעי.

שלך,

י. ג.

13.4.31

ב

חביבי.

לא קבלתי עדיין תשובה על מכתבי האחרון אליך וכבר אני משרטט כאן מכתב חדש, בחינת „ויפתח את פי האתון". ברם, יש דברים בגו, נפשי בשאלתי: כל מה שיש תחת ידך, מאוצר הספריה העברית, שלח בלי עכוב אלי מזמן לזמן. כי מכאן ואילך מאורך עלי ביותר היום מבלעדי הספר העברי.

ההתחלה היתה קשה. בה„זוגות"[1], למשל, דפדפתי ביד רשלנית ולא קראתי. משל לחולה שאין מאכילין אותו אכילה גסה, לאחר מחלתו הממושכה, אלא קמעה־קמעה. ועכשיו בולמוס־הקריאה אחזני ולהוט אני לכל מה שיוצא מתחת העט העברי. נכנסה בי רוח־הבולשת — לסייר כל נכסיך ולצאת ו... את כל העושר המזומן בשבילי. הנכסים, יש לשער, אינם מרובים ביותר, ואנה אוליך את בולמוס־הקריאה שלי?

מ„מולכו"[2] וה„שגעון"[3] שרכתי לי דרכי לה„ישוב". בלעתי פרי־ה„יער" הזה בעודו בכפי. ונשארתי נאמן להשערתי הראשונה. הזז — אמן בכל רמ"ח אבריו ושס"ה גידיו. משנגעו כפות רגליו של האמן העברי בטפח העליון של הקרקע הלאומי — מיד שב אליו כחו וגבורתו. היצירה שלנו שנתהווה בשפות שונות, לרבות ה„אידיש" — כקליפת השום בהיקש ליצירה* זו שנתהווה והולכה עכשיו בשפתנו, שפה זו שכל זב ומצורע עיפר בעפר לעומתה. אמנם תדעו לכם[5], שהקאסיר[6] וסלבה ובודניק העלוב, שייצרו הקדיח את תבשילו, וגדלקה ודוד'ל וטבל־חיטא ואנטון, לרבות האילנות למיניהם והצפרים למשפחותיהן — כולם הם אבר מן החי.

אני, אמנם תדעו לכם, איני מן הסוג של אותן הבריות שמעודדות את הגאולה השלמה של האנושות על הרומן, ומה „שכולי עלמא" שטוף כל ימיו ב„חוה" זאת מכאן אין עדיין ראיה מכרעת בשביל „קשה־עורף" כמותי, שאין העולם, כביכול, ניזון אלא בזכותה של פטפטנית קוקיטית זו, שנבראה

---

1. רומאן של א. שטיינמן.
2. „שלמה מולכו", טרילוגיה של א. א. קבק.
3. „השגעון הגדול" של א. המאירי.

*) כוונתי ליצירה כוללת זו שכולנו משתתפים בה — הזקנים והצעירים, הישנים והחדשים.

4. „בישובו של יער".
5. חיקוי לסגנונו של הזז בספר הנ"ל. וכל השמות הפרטיים בהמשך המשפט הם מגיבורי ספר זה.

מן ה„פה". ואין להרגיז ולהעלות מקברו, לצורך וללא־צורך, את הנביא הרוסי הזקן — טולסטוי, לטפוח על שכמו, דרך אחוה ורעות, ולהכריז: „אחא, אנו כותבים!...".

אבל... את חטאי אני מזכיר: כשמרגיש אני בהפרכוס הראשון של האמן האמיתי — איני ממשש בטליתו ואיני בודק בציציותיו, אלא נוהג בו מנהג הכנסת־אורחים ביד רחבה, בחינת „ואברהם עומד עליהם".

כבר היה מי שאמר ש„כל הז'אנרים טובים חוץ מהמשעממים". קראתי בזמן האחרון את „מסע לארץ רוסיה" של נומברג, הרחתי את ה„ימשן" של טשרניחובסקי, קראתי בעיון את הביקורת של פיכמן בה„אלמנך". צורות־מחשבה שונות ואפני־יצירה שונים. הצד השוה שבהם — שכולם נובעים ממקור הכשרון וברוך טעמם. כן, כן, אמנם תדעו לכם.

מובטחני שגם אתה, בעל הנימה הפיוטית והתופס את הרוך והאווירי, תחזור ממידת־הדין שלך ותקרא את הזז בלי דעה קדומה. כדאי הוא היער, כשהוא לעצמו, שבשביליו האפלולים היה מטייל לו בשעתו הבעש"ט, להסברת פנים מצדנו אנו, הנכדים, שלא נגערו לגמרי מהאבק של העבר הקרוב וריחו הזולף.

אמנם, יש לחשוש לשפע החידושים שבלשון, שהזז הוא המנצח עליהם, חידושים נפרזים אלו שלא תדיר הם גדלים משרשי ההכרח. רובם אינם אלא פרי החידוש לשם חידוש. וקיצוניות זו, מתייראים אנו, אתם ואני, שלא תביאנו לידי בלבול־לשונות וחילוקי־שפה, כגון אלו שפרצו בין התנ"ך והתלמוד...

ובהנדון של ימי־הילדות אני חוזר על דברי רש"י הישנים: „חבל על דאבדין ולא משתכחין". מנדלי, הדר זיוו, היה מחדש כל ימיו מעשי־בראשית ומכל מקום נתן דעתו שלא לקלקל ולא החסיר מן הישן כמלוא נימא. וכאן, הוא בודאי, מעגל־הקסמים של הגאון: נראה כמחריב ונמצא בונה. ואין להאריך בזה בתחומו של מכתב פרטי.

שלך,

י. ג.

ג. ב. היצא כבר החלק השלישי של הזז? לאחר ברנר (הכרך האחרון!) חשקה נפשי ב„התקופות". כמה משל אלו ישנן ברשותך? לעת עתה, „בין סיום־ספר" וביז קבלת־ספר, אני הולך בטל. הספר היום־יומי, שאינו פוסק מעל שולחני, אבד פתאום חנו וערכו. ויסכרו מעינות תהום של שפת „פונקה"[6], שמימיה אנו שותים כל ימינו. ה„יער" שצלו חמדתי וישבתי בימי ילדותי, והזז בשרביט־האמן שלו העלה אותו שוב מתהום־הנשיה — ה„יער" גז ואיננו... ואיזו ריקנות כבדה רובצת בלבבי. מדפדף אני שוב בסוף הספר, בדפי־הגשם שלו. „פתאום נבהל היער ונרתע לאחוריו, קול הברת רעם נפל בקצה השמים". שפת עכו"ם אינה נכנסת עכשיו אל לבי. וריח הטחוב של גשם היער מלטף בכל איברי. אימתי אטול לידי ספר עברי חדש?...

2.6.31

6. כינוי של גנאי לרוסים בפי יהודים.

ג

רעי היקר!

מכתבך קבלתי. בודאי שתשובתך יקרה לי ואם באיחור זמן. בזמננו ובתנאי־החיים שלנו — אם לא תשובה מספקת, יתקבל על־כל־פנים האישור על קבלת מכתבינו. ועל זה התלוננתי באזני פ'.

אותו הנומר של מ[אזנים] שהיה בו שירך — נתקבל. וגם אני קראתיו. קראתי את „התקופה" האחרונה, שעשתה עלי רושם קלוש.

מת פרישמאן וניטלה אותה היד שידעה מה לקרב ומה לרחק. צפו ועלו שוב מרבי־הדברים (י. רבינוביטש וג. סוקולוב) וכו'.

היום בערב בודאי יסור אלי פ' ואמסור לו את בקשתך על דבר הזז. אבל זה אדם שנוח לקבל וקשה להשיב.

בכליון עינים אחכה לקבלת ה„תקופה" האחרונה. קראתי מא' ועד ת' את 2 הכרכים של ברנר. האין אצלך החלק השלישי של „הישוב"? „האין יש" אצלך טשרניחובסקי, שניאור — המהדורה החדשה? זה מענין אותי מאד.

ומה יש? „גוואלד" (כמו שאתה כותב), מה יש?

לדאבוני, לא הבנתי הרבה במכתבך האחרון, שכולו אינו אלא רמיזה. אמור דברך, נביא האחרית, ואשמע. דבר, כי שומע עבדך.

את פי לא שאלת — אם נכון אני לנסוע אצלכם. ומכל מקום אשמח מאד לראותך פה.

שלך,

י. ג.

19.7.31

ד

רעי היקר!

שני מכתביך קבלתי. בושתי להיראות לפניך ריקם. ועד שאני תוהה על קנקני נתעכבה תשובתי. והמשורר שגלויים לפניו גנזי נסתרות יסלח לי.

ומתחילים ה„ק"ן טעמים" שניבאת להם: תרגום מהספרות החדשה[1] — והיא רחוקה ממני והלאה כשם שאני בחזקת „תושב" במישור הרחב של הספרות הרוסית ה„ישנה", שתשעה קבין נטלה במהלך התפתחותי, כך אני „גר" וארחי־פרחי באדמת־הטרשים שלה החדשה.

כוחי בתרגום לעברית הוא גם כן מסופק: כי, אליבא דאמת, מה כוחי בתרגום בתקופה של שגשוג וגידול, בשעה שלשון זו מתרחבת והולכת מיום ליום ואני זה לי כמה וכמה שנים נמצא מובדל „מחוץ למחנה". שום מלונים מן החדשים אינם ברשותי ו„בלשנותי" מתרוששת מיום ליום.

---

1. אותה שנה נזדמנו למוסקבה אברהם יוסף שטיבל, וחיוג ואני. ביקרנו אצלו. הוא הציע שסופרים עבריים שברוסיה יתרגמו בשביל הוצאת שטיבל מהספרות הרוסית החדשה. הבאתי הצעה זו גם לפני ישראל גרינברג, וכאן נתונה תשובתו עליה. אגב, מההצעה בכללה לא יצא דבר.

ומה שנוגע לש"ס [2] — הרי זה תסלח לי, עלבון גמור. א ו א נ ס באסימונים שלנו — מי ישתטה וימכור את בכורתו בנזיד־עדשים הלזה? וזו היא „רחבת־הידים" של אי"ש?

לך, חבר נאמן, בודאי שאני אסיר־תודה, שרואה אתה בי קרקפתא ומצרף אותי למנין העובדים. ה„מנין" לא יהא חסר גם בלכתי.

סיימתי כבר החשבונות הרבים שלי. עייפה נפשי. ואני מתפלל רק לבדידות גמורה ולספר עברי מזמן לזמן.

אם לא קשה בשבילך — תתכבד בתי לראות פניך.

ואותי אל תשכח. וחסד „הספר" לא תסיר ממני.

שלך באהבה,
ישראל גר.

3.5.33

ה

רעי הטוב!

קיבלתי תשובתך החשובה. והריני משתמש בכל שעת החופש שלי ומעיין בה וחוזר ומעיין.

משנכנס מכתב משלך לביתי — מורגש בכל ד' אמותי איזה ריח של אצילות, מעין חג קטן.

אינך פוסק מלדרוש תדיר ע"ד השארת הנפש.

אני, מצדי תמים־דעות עמך להלכה. ואין לך יום בחיי השוממים שהיצירה האורירית, בלי אומר ובלי דברים, לא תצלצל באזני ולא תרחיב את דעתי. ולמעשה... אפס גמור.

מן השמים מעכבין. — — —

לפי עדותה של בתי פניך רעים בזמן האחרון. וחבל על האי שופרא שהרעב והלחץ מגוולתו. ועל אחת כמה וכמה אני, תושב אודיסא, זו העיר שירדו לה תשעה קבין של רעב ומחסור.

וסוף־סוף צריך אני באמת לשים קץ לשבתון הגדול ולהתחיל באיזו עבודה.

מחכה אני בכל יום לקבלת אותו הילקוט שהבטחת לי. נראה לי, שאם אראה דבר אחד משלי בעיני ממש — אטבול את עטי ואצא לתעות בשבילי הצרים והנועדים רק בשבילי.

שלך,
י. ג.

---

2. ש"ס — שכר סופרים.

ו

רעי הנכבד!

מכתבך בשעתו קבלתי. המענה ה„נדחה" סוף־סוף בא מצדי.

כל מכתב שלך הוא קטע מפואימה. משתומם אני לדקות שפתך העברית. ועל־כרחי אני שואל את עצמי: אדם שכמותך, שגלוי וידוע לפניו כל מסתורין־הלשון, מפני מה הוא מתכווץ ב„מטת־סדום" של השירה וצורתה המצומצמת ואינו נוסע במרכבה הכבודה של הפרוזה בדרך־המלך שלה?

חידת־היצירה, שאני מתחבט בה זה כבר.

מן המוכן בשביל ה„גליונות" אין לי, לצערי, כלום. מה יהא בעתיד — איני יודע. שמא אכתוב איזה דבר. מסופקני.

אלמלי הייתי משורר או מספר, ואם בקושי רב, הייתי סוף־סוף מתבודד ביחידא שלים עם ספרותי שנמצאה „מחוץ למחנה". לצערי הגדול איני לא הא ולא הא. הרומנטיקה שלי נושלת נעליה מעל רגליה בכל פעם כשהיא נתקלת בשטח האדמה. ומשום כך נשארתי כל ימי בעיגול ה„קטעים". אין לי מרחביה כל זמן שאיני אוחז בידי בטבור הארץ. והארץ, עם כל ריבוי גווניה וריחותיה, נשמטה יותר ויותר מתחת רגלי. המאטריאליסמוס הגס ממית את אשר־רוחי והסקפטיציסמוס הפילוסופי־לירי, מטבע ברייתו, גוזל ממני את האמונה בתעודת כשרוני.

ואף על פי כן, איני פוטר אותך, שליח־היצירה, בלא כלום. יבוא יום ושירת־העפרוני שלי תתחיל לנסר בחללה של ספרותנו. יבוא יום.

שלח לי, בבקשה ממך, איזה ספר.

שלך, בשתיקה או בשיחה.

י. ג.

1.12.33. אודיסא.

ז

רחימאי,

את מכתבך המענין קבלתי. מי יתן שלא יהא לך שום מכשול ותוכל למלא את משאלתך — לבוא לזמן־הקיץ אלינו ועל גדות הים שלנו, שאני טיילתי היום לבדי על שפתו ומתוך שכשוך הגלים רמז לי בודאי פריסת־שלום לך, נדבר ונתווכח ארוכות וקצרות על דבר כל „אותם הענינים הגדולים והרחוקים" (מבטאו של הרמב"ם), שאתה נוגע בהם במכתבך האחרון.

כשמסר לי פ' אותו החלק של ה„תקופה" שהיה ברשותו וקראתי את שלשת השירים של ש. טשרניחובסקי, שמחתי על כוחו ועוצם ידו ולא נצטערתי כלל על המרה שנזרקה מפי כלפי „תפילות הבבליים", „הפסל", ה„ימשן" ו„האדם אינו אלא" — ביחוד שני אלה האחרונים — חג לאדוני. וגם את שיריך קראתי בעיון, יש בהם מן האינטימיות הטהורה הזו, שרק ביאליק — ביאליק בתקופתו השניה — זכה לה. אשרי האיש שככה לו.

גמרתי היום את ה„שגעון הגדול". וגם לי נראה שבין המלאכה המרובה שנעשתה על פי ההזמנה הלאומית והמו"לית בספרות העולמית לאחר המלחמה —

ספר זה הוא אחד מן המצוינים שבהם. על כל פנים, מזיגה יותר גבוהה מ„במערב אין כל חדש".

את ברביוס, למשל, שלחתי מיד לשטן, לאחר הדפים הראשונים. על האחרים — אין כדאי אפילו לאבד זמן־הדבור. ודוקא בדפי הזכרונות של הינדנבורג מצאתי משהו מן המלחמה האמיתית — לא נתכוון חיל גדול זה לשם האמנות. האמנות באה בכבודה ובעצמה.

ברנר, כמובן, תופס מקום חשוב במוחי ורצוני לקרוא אותו מחדש, אבל מן המאוחר להמוקדם. תואיל נא ברוב טובך לשלוח לי את הכרך האחרון שלו (כמדומה השביעי) על פי הכתובת של רבינשטיין, ביחד עם אגדות של ביאליק, שרק אחת מהן קראתי.

את הזז אתחיל לקרוא בימים אלו. ונראה מה יהא בסופו. צר מאד אם באמת, כפי שגם אתה מעיד, תעה ב„יער" ואבד. צר לי על הנסיון ועל העברי שבהנסיון. אולם, לא אצא לקראת נחשים — אקרא ואראה.

נפשי לה„מאזנים". מתי כבר אזכה לראות אותם? ה„דואר" אין אצלך. עד חצי המלכות מוכן אני ליתן בעד עבודתי על פרישמאן [1]. אולם מזלי בכך — שאיני רואה שום דבר משלי. וגם אתה הבטחת את ברדיטשבסקי [2] ועדיין לא קיימת. בכלל הרי אני איני ראוי באמת להקרא בשם סופר — מי שכתב אי־אילו רשימות ספרותיות נוטל את השם סופר? אבל בין הרשימות המועטות בכמות ובודאי באיכות הללו, אני מציין את „פרישמאן" וגם את ה„ביני לבין עצמי" (ב„הארץ") [3].

וכבר נדרתי נדר: שאם יהיה אלהים עמדי ואצא מכאן אעבוד כ"ד שעות ביום כדי לתקן מה שפגמתי. ולעת עתה, מכיון שאני ב"ה כאן עומד ב„תור" וקורא את „הידיעות" [4] — אין אותו מלאך בעולם שיכני ויגזור עלי את ה„גורל". מסרתי, כאותו בעל־תוקע עלוב, את השופר לאיוון [5] — יתקע הוא! ואני — כאשר אבדתי, אבדתי.

שלום לך, אחכה לראותך. תודיעני באיזה זמן החלטת לבוא אלינו.

שלך, י. ג.

נ. ב. מסורה אוקראינית אחת, צינית כבאבל, מלעיזה על העיירה התמימה טשיטשלניק שיושביה הם קצת מטורפים ואדם שפגע בדרך אחד מיושביה ושואלו בתמימות: „הטשיטשלניקאי הנך?" — קופץ זה כנשוך־נחש ומתריס כנגדו: „אתה בעצמך משוגע!". „חובתך בתור מבקר" וכו' — אתה כותב לי במכתבך האחרון. ועל זה אני עונה: אתה בעצמך מבקר! — מנין לך שאני מבקר?

---

1. מאמרו של י. גרינברג על פרישמן בא ב„הדואר" הניו־יורקי, במרץ 1929.
2. המאמר על ברדיצבסקי בא בהעולם 8.9.1926.
3. הרשימה „ביני לבין עצמי" בחתימת י.ג. באה ב„הארץ" 21.11.1927.
4. העתון הרשמי „איזווסטיה".
5. רמז לאגדה של ר' יצחק הלוי מברדיצ'ב שקטרג השטן ולא יצא קול משופרו בראש השנה. קרא ואמר: „אם כך, רבונו של עולם, קח את השופר ומסרנו לאיוון, יתקע הוא".

מבקר — הוא שם־נרדף עכשיו לטמטום־המוח, לנקמה אין־אונים, לחדל־אישים וכו'. מעביר אני על הנייר קוים אחדים שעל פי מקרה מקבלים הם הצורה של ביקורת ותו לא מידי. עדיין איני יודע בבירור אם קווי־מחשבותי לא יקבלו בעתיד צורה אחרת.

שהבקורת היא „שדמה זנוחה" אצלנו — לזה, אמנם, אני מודה בפה מלא, הגם שפיכמאן, פרישמאן אינם „ארחי־פרחי".

הבקורת תלויה בעקבות הגאון של האמנות. וכל זמן שמשיח זה עדיין לא בא בעולמנו, אין לחכות לגאולה מן הבקורת. הראה לי, ידידי רק את אבק הדרכים של גאון זה ואלך מיד לקבל את פניו. אלא הפלא עדיין לא בא והנס לא התרחש. דרך היצירה שלנו לעת עתה כבושה ע"י אומן הפרסום לאמנויות כשרות ביותר. ולמה לי להרים קול, להטיל שאון ולצווח בקול צרוד את „ברוך־הבא" המזויף?

קראתי, למשל, שירים אחדים ב„התקופה", שכל מעלתם היא בזה שחתום תחתם „תל־אביב", והשאר — גיבוב דברים, אמנם, גיבוב מודרני ככל החידושים של החידוש לשם חידוש. נו, ומה בכך! צריך המבקר לשנס את מתניו ולרוץ כמטורף לפני המרכבה הריקנית הזו ולצעוק „הבו גודל!", והוא הדין בהבליטריסטיקא והשאר־ירקות.

תעבור התקופה של העבודה והמלאכה. יש לי זמן.

כשיבואו היצירה והפלא — אקום ואלך לקראתם...

צרור מכתבים לישראל מינץ

צרור זה מכיל כ״ו אגרות ששלח הסופר העברי דב גפונוב לידידו ישראל מינץ בשנות 1967—1970.

דב (בוריס) גפונוב הוא תופעה מפליאה ביותר בחייה של יהדות רוסיה בשנות הסבל שלה בדור האחרון. הוא נולד ב־1934. הנער חונך בבית אמו וסבו ברוח יהודית ונדלק באש אהבת אמת לשפה העברית. בתנאים קשים ביותר חי חיי עוני ודוחק עם אמו בקוטאיסי שבגרוזיה, ומצא לחייו בעבודה ספרותית מקרית בעתונות ובתרגומים מגרוזינית לרוסית. את סיפוקו בחיים מצא בלימוד השפה העברית ובתרגומים מגרוזינית ורוסית אליה, ובהם תרגומו לאפוס הקלאסי „עוטה עור הנמר״ של המשורר הלאומי הגרוזיני שוטה רוסטאוולי ותרגום שיריו של לרמונטוב.

חוג קטן של חובבי השפה והספרות העברית במוסקבה תמך במשורר העני והחולה ועזר לו בחומר וברוח. הם גם שקשרוהו עם אברהם שלונסקי, שהביא לדפוס בהוצאה מהודרת את האפוס של רוסטאוולי ותרגומים אחרים של גפונוב. חוג זה גם טיפל בגפונוב בעת מחלתו האנושה ועזר לו לעלות לארץ ישראל עם אמו, אליה הגיע במצב גופני רע מאד ובה הלך לעולמו בהיותו בן ל״ח שנים, ב־25 ביולי 1972 (י״ד באב תשל״ב).

במכתבים הבאים להלן נזכרים שמות בני החוג העברי שתמכו בו. (רובם, אגב, עלה ארצה בשנים האחרונות). בין השמות — מקבל המכתבים ישראל מינץ, חוה מ. (היא חוה איידלמן, משחקניות „הבימה״ הראשונות), אברהם ביילוב (או אברהם ב., המתרגם מעברית לרוסית), אברהם קמחי (הוא א. מוצ׳ניק, מרצה במכון מדעי במוסקבה), ד״ר מאיר גלפונד ורעיתו מארינה, הסופר צבי פרייגרזון ורעייתו לאה, יחיאל נרקונסקי, קרובים לחוג היו א. תימן (שם בדוי) וא. רובינשטיין, מהמורים לעברית במוסדות השכלה גבוהים במוסקבה, שהגיה את המלון העברי־רוסי של פ. שפירא (מוסקבה, 1963).

המכתבים נמסרו למערכת „העבר״ ע״י מר ישראל מינץ, והוא גם שכתב את ההערות וההסברים להם.

7.12.67

למר ישראל הנכבד — שלום וכל טוב!

הפתעה נעימה ביותר הופתעתי ממכתבך, ואלמלא קראתי את מענך מעל המעטפה — הייתי מוכן ומזומן להשבע בנקיטת חפץ שהכותב הוא יליד א״י או, לפחות תושב ותיק בה! זהו מצד הלשון; ומצד התוכן — שמחתי מאד להכירך, אע״פ שטיפת צער עכרה את שמחתי — שלא זכיתי לראותך פנים אל פנים. אין הדבר מן הנמנע הוא, ומשניתנה לי דריסת רגל במוסקבה [1] — יש תקוה שאחזור על האכסניה שלי.

אני מודה לך מקרב לב על השתתפותך לפני שלונסקי בקשר להחשת

1. הכוונה למקום לינה אצל מכרים, מכיוון שקשה להשיג מקום במלון.

ההוצאה של תרגומי וביחוד על רעיונך המצויין והקולע — שישלח טפס אחד, כאשר יודפס, לאגודת הסופרים שבטבילִיסי. מי יתן וישתרר עד אז שלום בר־קיימא באותו אזור — ואהיה גם אני בין הנהנים.

לא מזמן קבלתי מכתב משלונסקי, והוא כותב שהנו מתכונן לנסוע לערד להתרפא מקצרת. שלחתי לו איחולי החלמה שלמה ומהירה, ולפי בקשתו צירפתי 8 תרגומי לשיריו של לרמונטוב.

אנא כתוב לי כמה פרט׳ם על עצמך, שהרי לפי שעה אתה בעיני בבחינת רואה ואינו נראה.

שלום רב לך!

המצפה לתשובתך— מוקירך **דב**

4.1.68

למר ישראל היקר —שלום ושלוה ומיטב ברכות!

אין שמחה טהורה בעולם, שנאמר: ויין ישמח לבב אנוש, — ונאמר: סבאך מהול במים. שמחתי מקרב לב לקרוא את מכתבך ולהכירך יותר מקרוב, אך גם מי־רוש נמהלו בשמחתי למקרא הדברים שעברו עליך. ושוב שמחתי שיצאת מתוך כבשן־האש בלתי־חרוך בנפשך, טהור ומטוהר שבעתיים. חביבים הייסורים (אחרי שחלפו, כמובן...), שהם מביאים לידי הכרה בייעוד, ואלמלא הם — היינו עושים פ י מ ה עלי כסף, ולבנו היה משתמן וכוסה ו מ ג י ס בכל הרם והנישא, ולא היינו מגיעים אל כל מה שהגענו בעולם הגדול. אבותינו ידעו מה שאמרו וחשו זאת מבשרם: אין צדיק בלא ייסורים; „צדיק״ — במובן של אדם צודק. האושר מוליד מצב־רוח עליז ותו לא; אין יצירה באה לעולם, תהיה בכל שטח שתהיה, ללא ייסורים, כמו שאמר לרמונטוב: „מה־הם חיי פייטן בלי צער, ואוקיינוס בלי נחשול?!״ אך מה לנו ול„רמון־טוב״[2], כשיש „רמון״ יותר טוב ממנו: „והארץ היתה תוהו ובהו, וחושך על פני תהום — ויאמר אלהים „יהי אור״. אלמלא התהו והבהו — האם היה יוצר את האור?

אני כשלעצמי לא ראיתי אותו בחיי, אך בתוך המעט שראיתי — לא היתה טובה אלא שמינית שבשמינית. כשהתחילה המלחמה, הייתי בו שבע. נדדתי עם אמי והוריה מעיר מולדתי לכאן, ומאז אני גר בנכר, מתגלגל מדירה שכורה אחת למשנה, בכל מיני דירים ומרתפים, ותלוי בחסדי אחרים למעט אור וחום ואויר, ומשתחוה לאגורת כסף. לפני שש שנים ניסיתי לבנות משפחה, אך הנסיון נכשל, ולאחר חצי שנה נתגרשתי מאשתי (היא היתה יהודיה גרוזיה). הלא כן אמר בן־סירא: „מה יתחבר פרור אל סיר, אשר הוא נוקש בו, והוא נשבר?״

בתוך חיים כאלה הייתי לומד עברית ומפשפש ומחטט ומתרגם — לא בכוונה לעשות גדולות ונצורות חלילה, אלא בשבלול זה הבונה צדף סביבו. זה היה עולם משלי, שאין בו חלק לזרים, שאין בו פרץ וצווחה. תרגמתי

2. הוא קורא ללרמונטוב — „רמון־טוב״.

בשביל עצמי, ולא ידעה מזה שום נפש חוץ מאמי, שהשתדלה עד כמה שידה השיגה ליצור למעני תנאים נסבלים, והעיקר — שקט נפשי. לא היה לי פה איש לשוחח אתו עברית, חוץ מסבא ז"ל, שהקנה לי את ראשית הידיעות בשפה (הוא הספיק להורות לי את ספרי בראשית ושמות עם פירוש רש"י — ונפטר לעולמו). ורק כשגמרתי את מלאכת התירגום ושלחתי קטע מתוכו לקרובי שם[3], יעץ לי זה לפנות אל שלונסקי ומסר לי את כתובתו. ושלונסקי כתב על אודותי לא. ביילוב[4], והאיש היקר הזה הוציאני ממעמקים והביאני לעולם אחר, עולם של אנשים כלבבי.

זו היתה התוצאה הרוחנית ממעשהו, ועכשו מסתמנת עם תוצאה חומרית. שלחתי את תוכן הרצאתי בלנינגרד ואת כתבתו של אברהם ב. לאחד ממזכירי איגוד הסופרים של גרוזיה, ב. ז'גנטי, מחסידי אומות העולם, שביקרתיו פעם בתבליסי, והוא המריץ במזכיר מחלקת האיגוד של עירנו שיקבלני בקרוב לאיגוד ויעזור לי בעניין דירה. זה האחרון אינו חסיד, אבל יש לו צורך בי (פעם תרגמתי אחד מספריו, והוא מתכוון שאתרגם עוד). אם אקבל פה דירה נאה והזמנות לתרגומים מהמולות כהבטחתו — אמשוך ידי מעבודתי בעתון ואתמסר לעבודה יצירתית בלבד. נראה, איך יפול הדבר. מעודי אינני תולה תקוה בתוכניות, כדי שלא אתאכזב אם תיהרסנה.

יחד עם המשך עבודה תרגומית אני מתכוון לעסוק בנושא „רוסתאוולי והתנך", שנגעתי בו בהרצאתי. זהו נושא חדש ברוסתאווילולוגיה, שאיש לא שם אליו לב מפני חוסר ידיעה בתנך, ואני מקוה שאצליח לכתוב מחקר קטן ולפרסמו בצורת ספר. אולם לפי שעה אין בידי הכלים הדרושים לכך: קונקורדנציה ואוצר לשון המקרא, אשר בלעדיהם לא אוכל לפנות על ימין או על שמאל.

אני מצטער מאד שלא היטבתי להתבטא והשתמשתי במילה „השתדלות" לגבי פנייתך אל שלונסקי על אודותי. כלל וכלל לא עלתה על דעתי בשעת מעשה המילה „שתדלן" הנובעת מאותו שורש והמעוררת אסוציאציות בלתי־רצויות. בוודאי היה עלי לדייק ולנקוט בלשון „מאמץ" או משהו כזה, מה שלא ידעתי שאתה ידיד־נעוריו ומשוחח אתו כאיש המדבר עם אחיו. אתך הסליחה, כי אתה בעל נפש עדינה ותמליץ עלי את הפתגם: „לפום חורפא — שבשתא".

אני מתפלא שחסרים לך בני־שיחה בעלי־עברית: הלא אנשים כאלה ישנם וישנם בחברתה של חוה מ., אנשי שלומנו המאוחדים בשאיפה המשותפת לכולנו.

בחפץ־לב אטעם מפרי עטך בשטח התרגום, אם תואיל לשלוח לי מהיצירות שתרגמת, אולם רק בתור קורא מן השוק, מבלי לחוות דעה, כי לצערי לא קראתיך במקור.

---

3. הכוונה לקרובים בישראל.

4. הכינוי הספרותי של אברהם בן משה אלינסון — חבר אגודת הסופרים בלנינגרד, שסידר את הרצאותיו על התרגום ל„עוטה עור הנמר" בסניף הלנינגרדי של המכון לעמי אסיה באקדמיה למדעים. עלה לארץ ב־1973.

בימים אלה קבלתי את החוברת ה־12 של „סאוועטיש הַיימלאנד" ובה הודעה קצרה על הרצאתי במכון לעמי אסיה. האם קראת? אני משער שהם לקחו את החומר מהסוכנות אפ"נ[5], או שאברהם ב. כתב להם לחוד. שמחתי לראות את סימן־הברכה ביחסים הרשמיים אל עבודתי. אגב, שלחתי את הרצאתי גם לשלונסקי, אך המשלוח הוחזר אלי. נראה, שהרצאתי נחשבה לעבודה מדעית, שאסורה בשליחה לחו"ל לפני צאתה לאור כאן, כמשפט־הבכורה של הארץ.

אני מקוה כי תמשיך להעמיק את הכרותנו ותוסיף פרטים על עצמך ועל חייך היומיומיים, וגם אני אעשה כזאת. לע"ע הייה שלום! אני מצפה שתשוב מהר, ואם אפשר — אנא שלח את מכתביך בדואר־אויר, שאם לא כן — משרכים הם את דרכם עד שבוע ימים.

אמי ואני דורשים בשלום משפחתך בידידות.

המאחל לך כל טוב — **דב**

אם לא בעל־פה, אז מ"מ בכתב רוצה לזכות ולהקרא בשמי העברי האמיתי החתום לעיל!..

הנ"ל.

15.1.68

למר ישראל הנכבד — שלום רב וכל טוב!

סלח לי שלא עניתי לך מיד לקבלי את תרגומו המצוין של צ'רניחובסקי ל„היאוותה"[6]. תודה רבה לך בגין השי הנהדר! אך גם פה „זבובי מוות יבאיש שמן רוקח": התרגלתי להברה הספרדית וקשה לי להיזכר את גרסא דינקותא ולקרוא בניב אשכנזי. כמה חבל שיהודי א"י אינם יכולים ליהנות מתרגום נפלא זה. ואם תאמר — ביאליק? ויש לומר: ובכן, לא טוב! הרי שמעת שהיה רעיון לתרגם את ביאליק לעברית?..

קבלתי מכתב משלונסקי, שבו הוא מזכיר את דעתם של ה„יש אומרים" כי כדאי לדחות את הוצאת תרגומי עד יעבור זעם[7]. ביקשתי ממנו לא לעשות כדבר הזה, מה גם שדעתו נוטה להדפיסו מיד. מה לנו ולכבשונו של הקב"ה? אם נגזר עלי לקבל פרס — אקבלו מכל מקום. אי־אפשר לתפוס את החבל בשני ראשים.

תרגומי לשיריו של לרמונטוב מצאו חן בעיניו, והוא הציע לי לתרגם

---

5. אפ"נ — „סוכנות לחדשות אחרונות", שבועון המופיע במוסקבה ברוסית, צרפתית, אנגלית ועוד.

6. מאחר ונודע לי שלגפונוב אין בידו ספרות עברית, מצאתי לנחוץ לשלוח לו, מדי פעם לפעם ספרים מספריתי.

7. אברהם שלונסקי ז"ל כתב לי שרווחת דעה שכדאי לחכות בהוצאת תרגומו „עוטה עור הנמר", היות ויש כאילו סימנים לחידוש היחסים הדיפלומטיים בין ישראל ובריה"מ... ואז, גם גפונוב ואנשי הספרות והמדע בגרוזיה ישתפו פעולה בחגיגת הופעת הספר, וזה יהפך לחג ואחווה בין עמים המעריכים את ספרות המופת...

מבחר גדול של שיריו כדי להוציאם אח"כ בצורת ספר. כבר תרגמתי 4 שירים נוספים מן המוקדמים ושלחתי לו.

אני מתפלא ששני מכתביך האחרונים לא הכילו תשובה למכתבי המפורט, הלא קיבלת אותו? לא הואלת להאריך קצת על אורח־חייך ומעשיך בשטח התרגום ושאר הדברים שנגעתי בהם במכתבי. אני מתאווה מאוד להכירך יותר מקרוב, והרי אין ביכולתי להציג לפניך שאלות בבחינת „את פת לי", אח"כ תגלה טפח מרצונך הטוב, הלא כן? חוה מ. במכתבה התרשמה מאוד מאישיותך והופעתך, ואני חש בעצמי שיצא שכרי בהפסדי משלא נפגשתי אתך פא"פ. אנא כתוב לי, אם יש לך פנאי, מבלי לצמצם דבריך — ככל העולה על רוחך. אמנם לפי קוצר הכרותנו אין לי זכות לכך, אבל אולי אזכה שתעשה עמי לפנים משורת הדין...

אני מצרף בזה את ארבעת תרגומי החדשים ששלחתים לשלונסקי. אנא הראה אותם לחוה מ., כי רב הטורח מכדי להעתיקם עוד פעם. מה שלומה? זה כמה לא קיבלתי ממנה מכתב.

אני מצפה לתשובתך. שלח אותה, בבקשה, דרך האויר — ולא תשרך דרכה עד בלי די.

בכבוד ובאיחולי כל טוב
שלך דב

1.2.68

למר ישראל הנכבד — שלום רב וכל טוב!

אני עונה עכשו על כל הקבלות שקבלתי ממך — שני מכתבים (מ־19.1, 22.1 ש"ז) ואחרון אחרון חביב — החבק [8] עם תרגומיך [9]. הספקתי עדיין לקרוא את „קליפת תפוז זהב" לעגנון אגב השוואה למקור (כתבי עגנון ישנם בידי הודות לצוות המורים של בית־ירח [10], ששלחום לי אחרי שקראו קטע

---

8. חבק — באנדרולה, חבילה.

9. באותו זמן התמסרתי כולי לתרגומים מעברית לרוסית. התחלתי מאהרן מגד, „השיעור" מתוך ספרו „מקרי הכסיל". מש"י עגנון — שלושה סיפורים והם: קליפת תפוח זהב, מיסים ו„חשבון". כל ארבעת התרגומים נתקבלו בשנת 1967 לפרסום בקובץ „ספרות חוץ" בעריכתו של רוריקוב. „השיעור" זכה לאהדה מאיליה ארנבורג (תרגום מכתבו מובא כאן *). בראש המחלקה המזרחית של הקובץ עמד אראביסט סלובסני, והוא הבטיח שלמרות הכל (הכוונה למלחמת ששת הימים), „אתה הלא יודע שאצלנו מתחלפים התופעות"... ונזכה להדפיס הכול... רק בספטמבר 1967, נשלח לי החומר בחזרה... בשנת 1968 שלחתי אי־אלה תרגומים לגפונוב — המוסמך הכי בקיא בספרות העברית בבריה"מ!

* מוסקווה, 16.6.1967.

ישראל בן ברוך הנכבד / יזראיל בוריסוביץ,

סיפורו של אהרן מגד „שיעור" בתרגומך נשא חן בעיני, ואני חושב שאתה יכול להציעו ל„ספרות חוץ" או לז'ורנל אחר.

אני מחזיר לך את כ"י שלך ומקרב לבי הנני מאחל לך הצלחה.

א. ארנבורג

10. בית הספר המרכזי בעמק הירדן בבית־ירח.

מתרגומי לרוסתאוולי ב„על המשמר"). נהניתי מאד מפרי עטך, מה גם שכתיבתו של עגנון קשה לתרגום כקריעת ים־סוף, מפני שהאיש ח ו ש ב בעברית, ולא זו בלבד, אלא שהלך — מחשבתו טבוע בחותם הלשון המשנאית, שאין ברצונה להתערות בכלי שני, אלא אם כן תכניסנה בעל־כורחה. יישר כוחך שדובבת את עגנון ברוסית, ויה"ר שייכרו להם לבריות אזניים לשמוע.

קראתי את מכתביך בעניין רב וקורת־רוח מאחדות השקפותינו בנוגע לתעודתו של היוצר (בבשר־ודם הכתוב מדבר). האמינה לי, שעשיתי מה שעשיתי שלא על מנת לקבל פרס או שכר או טובת־הנאה כלשהי. אם יבואו — יבואו, ואם לאו — גם אז לא אצטער ולא יפול לבי עלי. שמחתי לדברי שלונסקי שהבאת במכתבך על הספרות בריאותו ועל החשת יציאתו של תרגומי. בנוגע ללרמונטוב — כבר שלחתי 16 שירים מתורגמים (נוסף לשמונה ששלחתי בתחילה לדוגמה), וכעת מוכן ומזומן בידי שיר גדול Otrivok, שאלתי ביום א' הבא. ממכתבו של אחד ממכרי נודע לי, שתרגומי לשירו של יבטושנקו[11] „יהלומים ודמעות", פורסם במוסף הספרותי של „על המשמר" וזכה להכרה. משלונסקי עצמו לא קבלתי עדיין שום ידיעה, ולפי החשבון עשוי מכתבו להגיע בראשית חודש זה, ב־5 או ב־6 בו לערך. אני גאה שרכשתי את לבו של אדם דגול וגדול זה ופעולתי חשובה בעיניו. אני מבין לרוחו וצערו שאין לאל ידו לסייעני בחומר[12], אך לכשירצה — יוכל לסדר גם את השאלה הזאת, כי עזרה חומרית — הרבה פנים לה, וד"ל. רב תודות לך, שאתה מעביר אלי את דבריו, ואל תחשוש שמא אניח את שתי ידי על כרסי ואומר: שישו, בני מעי! כל ישעי וכל חפצי הוא — שפרי עמלי יגיע לידיהם של אלה שיברכו עליו „בורא פרי העץ" (או לפחות „בורא פרי האדמה")... אני מקוה שגם להבא תמשיך למסור לי כל דבר מעניין ומשמח מפי א. ש., כי עם כל הצמא, שבו אני שותה את דבריו — גדול הוא שבעים, ושבע הצמא אליהם אצל אמי, וכמדומה שמגיע לה הנחת־רוח של שמיעת דברי הערכה של מעשי בנה, שלולא היא — לא היה עושה ולא כלום.

הנך אומר: „אתה חייב לסכן את נפשך בכובד החיים שלך". לא בכובד החיים בלבד, אלא את נפשי ממש סיכנתי כאשר קיימתי קשר עם בני א"י בימי החושך והצלמוות והמשכתי את קשרי זה מן הוא והלאה על־אף החששות והחשדות שנלחשו באזני ולמרות דברים אחרים, שאיני רוצה להעבירם על שפתי... ואם תרגמתי את רוסתאוולי ללא שום סיכויים שיתפרסם (אז לא הכרתי את שלונסקי ולא היה לי שום קשר עם אנשי־עט) — על אחת כמה וכמה שלא תרפינה ידי עכשו, כשיש לי אילן כל־כך גדול להתלות בו! והרי מובן מאליו שהאיש העומד להתלות, אינו חושב על תענוגות בני־אדם...

אני מבין, שקשה לך (וגם לי ולכל אדם, אם אינו פטפטן) ל כ ת ו ב ע"ע, כי לא הדברים שבכתב כהרי הדברים שבעל־פה. אך הזמן יעשה בוודאי את מה שלא יעשה הרצון הנתקל במעצור פנימי, ועד שניפגש ונתראה, ייפלט

---

11. יבטושנקו — יבגני, בן אלכסנדרוב. נולד ב־18.7.1933 בעיר זימה, בחבל אירקוטסק. משורר רוסי סובייטי.

12. לאברהם שלונסקי נודעה המצוקה החמרית של גפונוב, ובאחד ממכתביו כתב לי שאת הדאגה הזאת עלינו להטיל על עצמנו. דאגנו לזאת, לפי דעתי בכי טוב. כמוכח במכתבים הבאים...

במכתבינו פרט כאן ופרט כאן על אודות עצמנו, ועל כולם — הלא העיקר הוא האדם בעצמו, שהוא סכום כולל של קורות־חייו, וממנו אפשר להקיש אליהן.

אני תמה ומצטער מאד בגלל העדר מכתבים מחוה מ. היא לא ענתה על מכתבי, אח"כ שלחתי לה גלויה, ואף זו נשארה ללא מענה. ממכתביך אני מסיק, כי שלום לה, אם כן שתיקתה פלאי־פלאים והפלא ופלא. אולי נסעה לאן שנסעה, או איננה מרגישה א"ע כל־כך מצוין כדי לכתוב? אנא הודיעני מה פשר הדבר, ואם אדע, כי לא אונה לה כל רע חלילה, אתאזר בסבלנות ואצפה למכתבה.

דעתי כדעתך בכל מה שהצעתי לא. ש. בדבר תרגומי לרוסתאוולי[13], פרט למה שכתבת על האפשרות, שאגודת הסופרים שלנו תשגר משלחת לשם, או שמשלחתם תבוא הנה, כי אלה הם קשרים תרבותיים ר ש מ י י ם, שאינם קיימים כשאין קשרים מ ד י נ י י ם. אישים פרטיים — ניתנת להם האפשרות להתכתב ולהחליף ביניהם ערכי־תרבות כשרים (ספרים, תמונות, תקליטים וכיו"ב), אבל גורמים רשמיים — משותקים לעת כזאת, ומאן דכר משלחות — לא ייזכר ולא ייפקד! אלא מאי? למשיח ציפינו יותר... אבל ישנו כאן קוץ אחר: אפשר שבסביבתו של א. ש. רווחת דעה, שהופעת תרגומי, אם לא יועיל לי, יוכל להזיק, ועל טעות זו תוכל אתה להעמידה, שהרי במכון לעמי אסיה וכן באגודת הסופרים בתביליסי נתקבל דבר תרגומי בסבר פנים יפות מאד, ודעת לנבון נקל, שלא נעשה הדבר בלי גושפנקה מגבוה, וכן יעיד על כך פרסום הידיעות ב„סאוועטיש הייטלאנד" וב„פאלקס־שטימע" הווארשאית.

אני מסיים את כתיבתי לפי שעה ומאחל לך הגשמת שאיפותיך, שהן גם שאיפותיהם של כל אחב"י. שלום וכל טוב!

אני מחכה למכתבך המפורט והעניין כקודמיו!

שלך בידידות **דב**

19.2.68.

לידידי מר ישראל — שלום וברכה!

שמחתי לקבל את מכתבך מ־5.2.68, אם כי הפעם חסכת את דבריך והסתפקת במועט; לעומת זאת קראתי בהנאה את תרגומך ל„החשבון" מאת עגנון. אתה מתאונן שמלאכתך נראית בעיניך כהרצאת־תוכן בלבד — ולא הוא. אמנם אני מסכים אתך שהסגנון מחוספס במקצת, ונראה בעליל, איך נאבקת בקשיים הנצבים בפני המתרגם הבא להריק מכלי אל כלי את יצירתו של עגנון, וראוי הוא להתלבט עליו! כבר אמרתי במכתבי הקודם, ואני חוזר ואומר, כי קשה לתרגם את עגנון כקריעת ים־סוף, מחמת שהוא יוצר בלשון חז"ל, שאין לה עד היום לבוש רוסי הראוי לשמו. אני כשלעצמי מימי לא ניסיתי לתרגם

---

13. הצעתי לא. ש. לא לחכות לניסים ולשיפור היחסים. משום־מה הייתה לי הרגשה שגם הגרוזינים יילכו בעקבות אותה השלישייה שבאה ארצה לחפש את עקבותיו של שותה רוסתאוולי, שנקבר בארץ, וקיבלה עזרה ממוסדות הישוב. חייתי זמן־מה בגרוזיה וידוע לי עד כמה הם רגישים למופעים הלאומיים שלהם... אני מבין לרוחו של גפונוב שכל כך השתוקק לראות את יצירתו בדפוס ויהי־מה ובזה הוא גילה רגישות בכל מכתביו.

תרגום השיר של לרמונטוב „יוצא אני לבדי בדרך".

מעברית לרוסית בכתב, משום שסבורני כי כוחי בעברית יפה יותר; אך אילו אמרתי לתרגם את עגנון, הייתי קודם כל מתאמן בתרגום משהו מ ד ב ר י ח ז"ל, למשל, מתוך „ספר האגדה" בעריכתם של ביאליק ורבניצקי, והייתי מסגל בשביל כך את לשון האגדות הרוסיות, שהיא לפי עניות דעתי הולמת. את סגנונם של חז"ל (וגם את זה של עגנון) יותר מהשפה המודרנית העשירה במשפטי־לוואי ומאמרים מוסגרים. אני סבור, שצריך לתרגם את עגנון בשפה פשוטה כשהתו, מבלי לשנות את סדר המלים (אם לא להכרח גמור), מבלי להוסיף ומבלי לגרוע. אולי אני טועה.

אצלי אין כל חדש, כי מזכיר המחלקה של אגודת הסופרים נסע לתביליסי כדי להועיד את זמן עריכת הישיבה של הנהלת האגודה כאן, וכשיבוא — יתבררו העניינים באר היטב.

מחוה מ. עדיין אינני מקבל שום ידיעה, ואחרי שנודעו לי ממכתבך כי שלום לה — אני יושב ומפשפש במעשי: מה עוון יכלה למצוא בי שדנה אותי להיות מן הצועקים ואינם נענים? האם כבר ננעלו כל שערי התשובה?... אתה בוודאי יודע מה פשר הדבר, ואם אסור השתיקה אינו חל גם עליך — אנא גלה את העפר מעל עיני למען אראה נכוחות, ואדע לפחות על מה אני נענש...

מאברהם שלונסקי גם כן אין קול ואין קשב, ומשנה פליאה בדבר, שהרי אברהם ביילוב קיבל מאתו בימים האחרונים שני מכתבים, ואני — עדיין לא הגיעה לידי תשובתו על מכתבי עם 4 שירי לרמונטוב, ששלחתי ב־14 לחודש שעבר. החל מאותו יום תרגמתי עוד 13 שירים — זה לא מעט, נוסף לעבודה במערכת — אבל עכשו עשיתי שביתה, כי אולי אני יגע לריק?

אסיים בדברי שלום ואהבה, ד"ש לבבית למשפחתך, לחוה מ. וכל ידידיכם.

במסירות
שלך
דב

נודע לי (אך, לצערי, לא מפי שלונסקי), כי תרגומי לשירו של יבטושנקו „יהלומים ודמעות" נדפס ב„על המשמר" (מ־19.1.68).

הנ"ל

10.3.68.

לידידי מר ישראל — שלום ומיטב הברכות!

מכתבך הגיע הפעם יחד עם ספר תרגומיו של מ. שרת וקראתי את שניהם ברוב ענין. לפני כן קבלתי מכתב מחוה מ. מלנינגרד. אינני ירא להיראות כטרדן בעיניה, משום שאחרי העדר מכתבים ממנה שלחתי לה גלויה אחת בלבד, אבל חוששני שבעיניך אתה אהיה כאיש מבוהל ומאידך גיסא — כמי שדורש אליו תשומת־לב מיוחדת. האמת היא שאני בתומי הסתמכתי על מאמרה של מרת חוה, שתשמח לענות לי בכל עת, ובראותי שהיא מבוששת (איחור שיש לחשוש מענין ביש) — לא היה אלא לחרוד

לבריאותה העדינה. ומשנודע לי מפיך כי שלום לה — התחלתי לפשפש במעשי, שמא בי האשמה.

בזמן האחרון (אחרי מכתבי הקודם אליך) קבלתי מאברהם שלונסקי שלשה מכתבים, בהם הוא מאשר את קבלת כל שירי לרמונטוב ומודיע שנמנו וגמרו להחל בהדפסת רוסתאווילי לאלתר, בלי דיחוי. שמחתי מאד שההשקפה הנכונה נצחה, והדבר יעזור לי בודאי לשפור התנאים. בנוגע לתמיכה חומרית — הדבר מסור ללב. הקרוב שיש לי בא״י הוא קרוב רחוק מאד, הוא משהו מעין ששי בחמישי; הוא איש אמיד (היה בשעתו מנהל הסניף המסחרי של חברת „הכרמל״ המפורסמת, ומקום כבודו כעת על הר הכרמל בחיפה, ב„נוה שאנן״). מפקידה לפקידה — פעם בשנה או בשנה וחצי— הוא „מסדר״ שישלחו לנו חבילה קטנה; רובן ככולן לא נודע כי באו אל קרבנו (קשה להשמין פרות דקות ורעות־המראה...), ומקצתן — ניכרים בי סימניהן (מכנסים, מיזח, מעיל־קיץ ועוד), ואילו הפשיטו מעלי את החפצים שנשלחו הודות לו — הייתי נשאר כיום הוולדי... מכאן יש בידך לשפוט מהי הכנסתי ועד כמה ידי משגת, שעדיין לא זכיתי שתתקיים בי אפילו מחצית ממה שמבקש יעקב אבינו מהקב״ה — לחם לאכול ובגד ללבוש, אע״פ שאת המעשר שהוא הבטיח לאלהיו — אני כבר שלמתי... אבל הזכות הכי גדולה של קרובי הנ״ל — היא שיעץ לי לפנות לשלונסקי ונתן לי את מענו, וזכות זו תעמוד לו לעד.

אם הבנת מדברי שאומר אני להפסיק את עבודתי על תרגום לרמונטוב — אינך אלא טועה, שהרי „שביתה״ אין פירושה „התפטרות״. שלונסקי העיר במכתבו, שהתרגומים העבריים ללרמונטוב, שהופיעו אצלם, אינם טובים בעיניו, ואין לי להוסיף על דבריו כלום. תרגומי לשיריו „לבדד יצאתי על הדרך״ ו„מנגינה יהודית״ אני מצרף בזה ותוכל להשוות. אבל בתרגום מעברית לרוסית לא אשלח ידי בשום פנים ואופן, כי מלאכתי של היום רצויה ומקובלת היא בזרועות פתוחות, ובשביל להוציא תרגום ל ר ו ס י ת אהיה אנוס ליפול אפים ארצה. ולהחניף לכל בן־בליעל — וסופי לצאת בפחי־נפש, ואולי — בשן ועין. אין מלך אחד משתמש בשני כתרים. לא אוכל גם לחוות דעתי על תרגומך ל„שעור״ של מגד, משום שכאמור לא תרגמתי בעצמי מעולם מעברית, ורק כקורא סתם אעיר שנראים לי בסגנונך סרכות אחדות הניתנות לתיקון בקלות, ולזה בודאי רמזת במכתבך. בנוגע לעצם העלילה שבספור — אלו הייתי מתרגם ספורים בודדים ולא את ה ס פ ר כ ל ו, הייתי פוסח עליו, כי הוא נראה לי די משעמם ובמדת־מה חורג ממסגרת הספר שנכלל בו. ומה דעתך?

בקשת לדעת מי הם המתרגמים מעברית ולעברית בתביליסי, שדבר גונב לך על אודותם. בתביליסי גר איש יהודי צעיר ששמו גרשון ציצואשווילי, העובד במכון למרקסיזם־לניניזם בתור מדען־משנה. כשהייתי בתביליסי לרגל פרסום ידיעה על תרגומי בעתונות, הוא הזמינני לביתו והראה לי תרגומיו העבריים לשלשה שיריו של המשורר הגרוזי איראקלי אבאשידזה מהמחזור „פלשתינה, פלשתינה״ (רשמים על ביקורו בא״י). את המקורות לא קראתי ולא אוכל לחרוץ משפטי על מדת קרבתם זה לזה; העברית שלו היתה נכונה, אבל

מעצם השירים לא התרשמתי, ואשמתו של מי היא — ה' אלהים, אתה יודע! גרשון שלח את השירים לד"ר חיים ורדי[14] ולא קיבל שום תשובה, ומדוע — גם כן לאלהים פתרונים. הוא אמר לי, שהוא מתרגם גם מעברית לגרוזית, אך לא הראה לי שום דבר. תקוות יותר איתנות ומבוססות אני תולה בצעיר אחר (אשר ידיעה עליו נדפסה ב„אוגוניוק" אשתקד). והוא יצחק דוויתאשווילי, הלומד בקורס השני של המכללה ושולט בתריסר שפות ויותר. אנחנו מתכתבים בעברית, ואם כי עדיין רחוק הוא מצחות, אך מתקדם מהר. שמעתי שהוא מתרגם מעברית ולעברית, אלא שאינו מעיז לפרסם מלאכתו וגונזה לעתיד לבוא. בחור טוב מאד ודתי עד למעלה ראש.

שמחתי מאד לקבל ממך את הספר „אלה מסעי הזפתים" ואת הגליונות של „דבר" עם רשימה על רוסתאווילי. בספר טרם נתפניתי לעיין, ואת הרשימה קראתי בהנאה, שהיא כמכשירת הקרקע להופעת תרגומי. אם אין הדבר בגדר סוד — איך נקלע „דבר" לידיך?[15] עוד פעם תודה רבה על הכל!

אני ואמי דורשים בשלומך ובשלום רעיתך בידידות וכבוד. התבלבלתי לגמרי מרוב הטרדות ושכחתי להודות לך על הקפה הנמס שנעם מאד לחכנו, וכל פעם שאנו טועמים בו — שמך נזכר עליו בברכה.

ידידתך המסור דב

25.3.68

למר ישראל היקר — שלום וברכה!

איחרתי מלהשיב לך, ואתך הסליחה. קבלנו למועד הנכון את חבילתך (אגב, ביום אחד עם החבילה ששלחה חוה מ. מלנינגרד), אח"כ הגיעה המנה מאת רעיתו של מר אברהם[15*], והודות לשלושתכם היה לנו השנה פורים שמח ומהודר שלא זכינו לדוגמתו זה שנים רבות (רק אמי זוכרת שלחן מלא דשן כזה בחגים מלפני המלחמה, ואני — לא עמדה לי זכות אבות, אלא הפעם). אנו מודים לכולכם מקרב לב!

נהניתי לקרוא את הקטעים מדברי א. שלונסקי שהבאת במכתבך. באחרונה קבלתי מאיתו מכתב באמצע החודש שעבר, שבו הוא מאשר את קבלת 30 שירי לרמונטוב. אח"כ שלחתי לו עוד שניים גדולים, והיום הכנתי למשלוח 4 שירים, ומהם אצרף זוג למכתבי זה. אנא הודיעני גם להבא כל דבר חדש שתתבשר מפיו.

כמעט שאיני יוצא מפתח ביתי, אם כי קול האביב נשמע בעירנו. כל המסע שלי הוא לעבודה ומן העבודה, שהיא קוטלת לי 4 ימים לשבוע, ואילו את שלושת הנותרים אני מקדיש לתרגום לרמונטוב. היום הוא יום

---

14. ח. ורדי, חוקר הספרות והתרבות האיטלקית, מעובדי משרד הדתות בירושלים.

15. חלק ניכר מהספרות העברית מא"י הייתי מקבל בדואר, קטעי עיתונות ועוד משהו... מובן מאליו שטרם הגיע הזמן לגלות את המקור ואת שמות האנשים שהבינו לספקני. תבוא עליהם הברכה!

15*. הוא אברהם מוצ'ניק (קמחי).

א׳, ועשיתיו ליום של מכתבים. זמן רב מאד גוזלת ההעתקה בכתב מרובע ומנוקד שאני שולח לשלונסקי; מכונת־כתיבה בעברית טרם ראו עיני, ותודה לאל שיש לי עט נובע, ואיני מוכרח לכתוב בגיר על גבי צפחה...

אתה שואל, אם קשרתי קשרים עם יהודים בני עירנו. יהודים בעלי־השכלה ומדופלמים ישנם וישנם כאן, אולם אם חייתי בעיר הזאת כמעט חצי יובל ו ל א היה לי חבר יהודי — סימן הוא שאף להבא לא יהיה. אין לי ולהם ולא כלום. ידידים אמיתיים ראשונים בחיי מצאתי במוסקבה ובלנינגרד, והם הם כל נחמתי במדבר שאני גר וגר בו.

אין לי כל חדש לשמח את לבך. אחרי הרצאתי באגודת הסופרים כאן, לא ראיתי את המזכיר כחודש ימים, משום שהוא נמצא כמעט כל הזמן בתביליסי, כך שגם הצטרפותי לאגודה נדחית לפי שעה לקרן־זוית.

קראתי בענין את שירו של שזר ביידיש ששלחת, אולם אין לאל ידי לסטות מן המסלול ולגזול מזמני גם לתרגום מיידיש, כי כינור שכונן ורופף — עד שאתה חוזר ומכוננו יכול להגמר הקונצרט...

כמדומני שאת דעתי על ה„שעור" הבעתי כבר. אני מתכוון להחזיר לך את ספריך („מקרה הכסיל" ו„תרגומי מ. שרת") עם מכתבי הבא, כי גם נייר לכריכת חבק — הוא בעיה בעירנו וצריך לחפשו ולחפשו — וסופך שאינך מוצא אותו...

אני ואמי דורשים בשלומך ובשלום רעיתך היקרה באהבה ובידידות!

הייה שלום!

שלך —

דב

ב׳ דחוה״מ פסח, שנת „אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני".

16.4.68

לידידי מר ישראל — שלום רב!

לא השבתי לך זמן כביר מחמת הטרדות המרובות המוטלות על צווארי ומדכאות אותי עד לבלי שאת ראשי לראות פני איש ולשוחח שיחת ריעים. עקב זאת לא היה הסיפק בידי לברך אותך וכל ידידינו היקרים לקראת חג חרותנו; אתך הסליחה, ואנא בקש בשמי סליחה ומחילה וכפרה מאת חוה מ. ומר אברהם, שלא יהיה בלבם עלי בגלל זה. אגב, משני ידידינו אלה איני מקבל מכתבים זה מכבר ואני דואג לשלומם.

בימים האחרונים קבלתי שלושה מכתבים משלונסקי, הוא מודיע שסוף־סוף הוכרע להוציא את רוסתאווילי מיד, והתרגום נמסר לנקדן ואח״כ יימסר לדפוס ללא השהיות. אני שולח לו תרגומים לשירי לרמונטוב באופן סדיר (מספרם כבר עלה על 40). כדאי היה שתיעץ לו לפרסם את השירים מדי פעם בפעם בעתונים וירחונים זעיר פה זעיר שם, לפי דעתי היה זה דבר בעתו ומועיל מאד. על זה שאתרגם גם פרוזה משל לרמונטוב — לא כתב לי א. ש. כלום, ואם עלה רעיון כזה על לבו, בודאי לא רצה לפזר בכך את

התרכזותי, שלא אניח את ידי משירים ולא אתחיל לעיין בסיפורת — ואתבלבל. אבל הוא אינו יודע את רוחי, שכאשר מתחיל אני מדבר — אני נוקב בו ויורד בו כיתושו של טיטוס ומכרסם בו עד שלא נשארת ממנו אלא קליפתו בלבד. כך נהגתי לגבי רוסתאוולי וכך גם לגבי לרמונטוב. בתרגומי סיפורת לעברית יש לי קצת נסיון: תרגמתי בשעתו את הסיפור הגדול של הסופר הגרוזי קאזבגי „ראש־השבט גיוצ'א" (כמדומה שברוסית שמו „זאקון גור") ושלחתי אותו לקרובי בישראל. הוא הודיע שהסיפור נדפס, אך אינו יודע היכן ולא התחקיתי לדרוש על מקומו, כי הזמנים היו קשים (בערך 1949) והסתפקתי במעשה־גבורתי ששלחתי את הדבר ויצאתי בלי פצע וחבורה.

אני הצעתי לא. ש. שאתרגם מלרמונטוב כ־200 שירים, 5—4 פואימות ואת הדרמה „נשף־המסכות", והוא הסכים להצעתי זו. אני סבור שהדבר יקח כשנה וחצי אם הכל יתנהג כשורה.

את דעתי לגבי תרגום לרוסית חיוויתי במכתבי למר אברהם וממנה לא אזוז. אל נא תראה באותם הדברים שכתבתי — משהו משום פגיעה בכבודך חס וחלילה; זהו המצע הרעיוני שלי, וכן אני מאמין וכן אני פועל, אבל מכבד אני גם את אמונתם של אחרים ואע"פ שאין דעתי כדעתם!

איך עברו ימי המרגוע שלכם ומה שלומכם כעת? מסור דרישת שלום חמה לרעיתך ובנך, למרת חוה, מר אברהם ורעיתו לאה.

בכבוד רב,
המחכה לתשובתך
בידידות **דב**

אני מקוה שכבר קבלת את הספרים וכתבי־היד שהחזרתי לך — יומיים לפני יום העצמאות.

30.4.68

ידידי היקר מר ישראל, שלום רב לך ומיטב הברכות!

לא יכולתי להשיב במועדו על מכתבך מ־5.4, ובינתיים קיבלתי ממך עוד אחד, והנני להשיב על שניהם כאשר אהבת: מגילה גדלוה ורחבה, כתובה פנים ואחור.

ראשון ראשון מכובד — הוא חג הפסח שעבר עלינו זה עתה. בשני מכתביך גם יחד שאלתני, איך בכוונתי לחוג את הסדר: האם אערכנו בעצמי או שאסב על שולחן ידידי?

בנוגע לסברה האחרונה, — הרי היא מופרכת מעיקרה, כי הרבה פעמים הדגשתי שאין לי כאן ידידים, ומה־גם כאלה שמזמינים להסב לסדר. אלא נותרת האפשרות שאערוך אותו בעצמי; ועדיין, ידידי, אתה רואה את חיי באספקלריה שאינה מאירה. לכאורה, מה צריך לסדר? שלש מצות וקצת מרור וחרוסת וכרפס וזרוע של עוף וביצה ומים מלוחים; ואת השאר — אפשר לצאת ידי חובתו בתפוחי־אדמה. אולם הבה נדון בדבר עוד פעם:

הלא אינני אדוק וירא־שמיים, ואין הפסח בשבילי אלא „זמן חרותנו" — סמל לאהבת החופש המפעמת את לב עמנו והפגנת התלכדותו. עכשו, עם מי להתלכד כאן — אין לי; ועד שאשמח שיצאנו ממצריים — אשבה נא ואבכה ש ל א יצאתי מגרוזיה... עד כאן הפלפול. ולתוכו של עניו, חגגנו, כמובן, בבית עד כמה שהשיגה ידנו, ומה שלא השיגה — יהיה על מצפונו של הקב"ה. ציפינו, שגם השנה נקבל מצות מקרובנו כבכל שנה ושנה, אך תקוותנו היתה מפח־נפש, ולא היינו זוכים לראות פני מצה[16] אלמלא צעיר אחד מהעיירה אוני, מכיר של מכירי (כמו שהיו אומרים אבותינו — פערד־פוס־פאדקעווע), ששלח כחמישה קילו — ואורו עינינו. והלא כאן עומד הבן ושואל: ולמה לא נלך לביהכ"נ ולא נקנה כשאר אחב"י הכשרים והישרים? והתירוץ הוא: למי המעות — 18 המצות... אני מקבל משכורת של 80 רובל; מסכום זה מנכים לי 20 רובל דמי־מזונות לאשתי (שהתגרשתי ממנה זה כשמיטה); צא ונכה עוד 20 שכר־דירה. ושני פיות צריכים ללעוס מזמן לזמן, והשמלה נשחקת והמכנסיים... והנעליים... — הלא ידעת מה הם עושים. ומה עושים אנחנו? פעם בא תלמיד להתכונן ומבקר כמה חודשים ומשלם 25—30 רובל לחודש, ופעם מזדמן לי רפרט או משהו אחר לתרגם מגרוזית לרוסית — ומתפרנסים מניסים. אך לא בכל יום מתרחש נס. א ת ה אומר — פסח, ו א נ י אומר — דואג אני לבואו יותר משדאג פרעה לעשר המכות... חסל סדר פסח.

שמחתי לדבריו של שלונסקי ע"ד מסירת כה"י לדפוס, אך מטריד אותי מאד שאינו מרוצה מהאילוסטרציות של קובולדזה ששלחתי לו[17]. הוא רוצה משהו יוצא מהכלל? בשביל זה צריך לצאת מן הכלים! ציורים מסוגננים צבעוניים כחפצו — טרם הופיעו במהדורת „עוטה עור הנמר", ואם ישנם במציאות — הרי זה באמת או באיזה מוזיאון או בארכיון, ועד שנשיג רשיון לעשות העתקים (ולפני זה צריך למצוא אותם אים) — הרי ישבוק רוסתאוולי חיים לכל חי! אני מבקש אותך בכל לשון של בקשה: אנא דבר על לבו של אברהם ידידך ויסתפק נא במה שיש לו. הלא הציורים של קובולדזה נבחרו מכל מאות האחרים להדר בהם את המהדורה היובלית של רוסתאוולי הגדולה והיקרה והמפוארת ביותר (אשר גם אותה שלחתי לשלונסקי) — ומה עוד דורש האיש, קצרה בינתי מהשיג! אתה משער בעצמך — איזה טורח עצום הוא להשיג העתקים מציורים שבכתב־יד מהמאה ה־15—16? וכמה זמן יארכו החיפושים אחרי כ"י כזה? בקיצור: תפסת מרובה — לא תפסת.

על תוכניתי לתרגום מלרמונטוב כתבתי לך כבר; עד עכשו תרגמתי ושלחתי לשלונסקי 47 שירים, ועוד אצטרך לעמול עליהם כשנה—שנה וחצי,

---

16. בשנים ההן לא הירשו אפיית מצות, משום המלחמה בדת. להשיג מצות היה קשה ועלה ביוקר רב.

17. לפי בקשת א. שלונסקי היה עלינו להשיג עיטורים ל„עוטה עור הנמר" של דב גופונוב. מימי הביניים, מסוגיית האמנים הפרסיים, הארמנים והגרוזינים. זה היה לא קל. גפונוב היה מוכן לוותר על זה, אולם אני — לא! סו"ס השגתי את המבוקש גם אני וגם אברהם מ. ביילוב מלנינגרד וא. ש. אמר: „הכול ערוך ומוכן!" והספר „הלך" לדפוס והוצא ברמה פוליגרפית ואמנותית יאה מאוד. בסופו של דבר גפונוב היה מרוצה מאוד.

אם הכל יהיה בסדר. בדבר הסיפורת שלו — כמובן הייתי מתרגמה בחפץ־לב גדול, אך לע״ע אגמרה נא את השירה, ואח״כ נתלה את ההכרעה בשלונסקי.

„זאקון גור״ ישנו בידי רק בטיוטה ראשונה, חבל מאד שאין ביכולתי להעתיקה בשבילך, וחוץ מזה — עכשו הייתי בודאי כותב בצורה אחרת קצת, כי „יוסף מכאוב — יוסף דעת״ (כך היא גירסתי).

אני מודה לך במאד מאד על ההעתק של „ירושלים של זהב״ [18], ואמנם מאז הופיע השיר ושמעתי את מנגינתו הפשוטה והנפלאה, חשקתי עד מוות ללמוד את המילים ולא יכולתי. בפעם הראשונה ממש בכיתי. תודה רבה למר אברהם מוצ׳ניק [19], שכנראה כתוב ההעתק בכתב־ידו. אגב, מדוע לא השיב על מכתבי? על־פיו שיערתי שהוא אוהב לכתוב, והנה היתה עמו רוח אחרת. אמור לו שאשמח למכתביו תמיד. גם מרת חוה לא ענתה עדיין, אלא לא אבוא אתה בטרוניה על כך, ובלבד שאדע כי שלום לה וכי אין בלבה עלי שום טינה ח״ו.

כן, קיבלתי משלונסקי 3 ספרי־שיריו, וכעת מחולק הפנאי שלי בינם ובין לרמונטוב. עובדה היא, שלולא הראשון — לא היה לאחרון פתחון־פה בעברית!

בודאי שמעת על החדשות המיוחלות אצל האלוף דרור. כה יעשה אלהים וכה יוסיף!

המצפה למכתבך

ידידך דב (ב. גפונוב)

ד״ש ממני ומאמי לכל אהובינו!

19.5.68

לידידי מר ישראל היקר — שלום וברכה!

הפעם שהה מכתבך 4 ימים. מכתבי הקודם עוכב שבוע. את הפער הזה שבין משך מעבר מכתביך ומכתבי איני יכול לפתור אחרת, אא״כ שניהם נקראים לפני מסירתם, ומפני שמכתביך ארוכים ממכתבי וכתב־ידך קצת קשה לפענוח — לכן מגיע פרי־עטך ביתר איחור. חשבתי שאין זה נהוג אלא לגבי המשלוחים לחו״ל, אך מסתבר שבנוגע לאישים אחדים יש משוא־פנים בדבר וחולקים להם כבוד גם כאן. אשריהם וטוב להם! הלא ידוע הפירוש לכתוב

---

18. שירה הידוע של נעמי שמר. קלטתיו בשידור רדיו והעתקתיו על נייר. הדפסתיו בסאמאיזדט שלנו ושלחתיו גם לגפונוב. סיפוקי היה בכך שהשיר הקסים אותו. את השיר שרו יהודים מכל הגילים במוסקווה, ביחוד הנוער.

19. אברהם יעקובלביץ מוצ׳ניק, איש מוסקווה, דוצנט ומרצה במכון הממלכתי לתעשיית צרכי מזון, במכונות חשמליות. ציוני, למד עברית באופן יסודי. שאף כל ימיו לעלות ארצה. אחרי בקשת היתר יציאה פוטרו ממשרותיהם הוא וגם אשתו — לאה־לוסיה מוצ׳ניק. הוצא מהמפלגה הקומוניסטית ושללו ממנו את העיטורים שהוענקו לו כקצין קרבי בימי מלחמת העולם השניה. מת ממחלת סרטן. לא הירשו לו לעלות ארצה על אף מחלתו הנואשת והוא שבק חיים לכל חי. אשתו לאה ובנם שמואליק העלו את עפרו לארץ שאיפתו, ועפרו נטמן בבית העלמין הירושלמי. גפונוב שמר על הקשרים והיחסים עם משפחה זו.

בתהלים קכח כ׳ „אשריך וטוב לך״ — אשריך בעולם הזה וטוב לך לעולם הבא; והוסיף מי שהוסיף בתרגומו ליידיש: אשריך בעולם הזה — ס׳איז דיר גוט אויף דער וועלט? וטוב לך לעולם הבא — אזוי גוט וועט דיר זיין אויף יענער וועלט... אך אין דבר: לעולם הבא הרי נתפשר איך־שהוא, ובעולם הזה — מדוע נידור הנאה מכל אדם, שיקרא את מכתבינו ותהיה גם לו טיפת נחת־רוח? אלא תאמר, שאנו יש לנו משפט־בכורה לקרוא את מכתבינו בראשונה, ואח״כ להקריאם לאחרים? הלא מכתב אינו בתולה — וד״ל!

אחרי הדברים והאמת האלה — שמחתי מאד במכתבו של שלונסקי ששלחת לי ובבשורה הכלולה בו, שתרגומי לרוסתאוולי נמסר לסידור. למחרת יום קבלי את מכתבך הגיע גם מכתבו הוא בתוכן דומה, ושם שוב מעורר שלונסקי את שאלת האילוסטרציות. (כנראה, ש„איור״ — חדושו שלו הוא, והוא מתאמץ להקליטו בשפת־הדיבור. לבי מנבא לי שהמלה הזאת לא תיקלט: א׳ משום דמיונה הצלילי למלה „ציור״; ב׳ משום שהשורש שלה — „אור״, אינו מתקשר במוח העברי עם המושג „אילוסטרירען״; ג׳ משום הדמיון למלה „עיור״ — אורבניזאציה״. אם לא די במלים „ציור״ ו„תמונה״ — הרי ישנו בעברית חדוש אחר שנקלט כבר, והוא — „המחשה״, „להמחיש״ — מהמלה „מוחשי״; והן מהי הכוונה של האילוסטרציה? לעשות את היצירה או את הדמות למוחשית, כלו׳ להמחיש אותה). אתה גירית את תאבונו של שלונסקי בזה ששלחת לו את הגלויה שדובר בה, ועכשו הוא מבקש ששיגיג את כולן. רבונו של עולם! אנה אלך מרוחך ואנה מפניך אברח? אתם (כוונתי גם לך וגם לו) סבורים שדייני לפתוח את פי — וכל הפרופסורים והאקדמיקנים ירוצו וימהרו לעשות רצוני. הביטו וראו, שכאשר כתבתי לגיאורגי צרטלי באקדמיה ולאירקלי אבאשידזה (מי שהיה מזכיר ראשון של אגודת הסופרים) לא הואיל לא זה ולא זה להענות לי, אע״פ שדבר תרגומי כבר פורסם אז בעתונות הגרוזית ואע״פ שרוסתוולי הוא שלהם ולא שלי. עשיתי מה שעשיתי (אם אני מתחרט או לא — זהו ענין בפני עצמו), אך מכאן ולהבא אינני רוצה לעשות למענם שום דבר, ועאכו״כ — לבקש מהם דבר. ייבדלו נא ממני באלף הבדלות! ע״כ בדבר האילוסטרציות, ואני מבקש אותך עוד פעם ועוד עשרת מונים: דבר נא אל לבו של אש״ל שיסתפק במה שיש לו, ואני — אין בידי לעזור בקטנה או גדולה. האם הוא רוצה לכבד את רוסתאוולי יותר ממה שכובד בארצו לרגל שנת ה־800 להולדתו? גם אז לא נתפרסמו בשום מהדורה ציורים מאיזה־שהוא כתב־יד — בודאי מפני שערכם האמנותי הוא ירוד; במהדורה המפוארת ביותר הוכנסו ציוריו של קובולדזה (את הספר הזה ואת העתקי הציורים שלחתי לשלונסקי), סימן שטובים מאלה אינם במציאות כלל.

אני רואה ממכתבך, שמתמצא אתה בנוף א״י כצבר ממש. אם לא בקרת בה פעם — הרי יש ליחס את ידיעותיך לספרים עבריים בני־זמננו, שכנראה, כל המעולה שבהם מגיע לידך. לצערי העמוק, אני מחוסר אפשרות כזאת, וחוץ מ„מקרה הכסיל״ לא קראתי שום דבר. אני נמנע מלבקש את שלונסקי שישלח לי מן המובחר שבספרותנו, כי לא איש כמוהו אטריח, ובכל זאת גדול הוא „יצר־הרע״. ולמרבה הצער, כשמגיע לידי ספר שאול — אינני

קורא אותו בכל החשק והטעם והכוונה, שמתעוררים בי כשהספר הוא שלי. זהו נואנס פסיכולוגי דק, שנובע, כנראה, מכך, שמרוב אהבתי לספרים אינני יכול להשאילם, וכתוצאה מזה — גם לשוואולים. מוטב לי לתת ספר במתנה.

קבלתי משלונסקי את שלושת ספרי שיריו וכבר קראתים מראשם ועד סופם. על בתים רבים חזרתי פעמיים ושלוש כדי לחוש את כל גוני־טעמם וגוני־גוניהם. באמת, „לו דומיה תהילה" וכל דבר־שבח עליו אינו אלא גמגום. אגב, התחלתי לקרוא את ספר שיריו של אלתרמן, „העיר היונה" — ולא קלטתי אותה ועזבתי. בודאי יש לו שירים טובים, אך אין רוחו כרוחי. על טעם וריח...

אני מתרגם שירי לרמונטוב כסדרם, ומקוה שאוציא מתחת ידי תרגומים כהלכתם. הגעתי לשיר אחד קטנטן, שכמדומני, נמצא תרגומו גם בספר שבידך (שלא־מזמן השאלת לי). אינני זוכר כעת את לשון התרגום ההוא, אך אצרף בשבילך את השיר הזה, ותוכל להשוות.

לשמחתי הרבה קיבלתי סוף־סוף מכתב ממרת חוה, ועדיין איני יכול לענות לה עד שהיא תודיעני את מענה החדש. מדוע אינו כותב מר אברהם קמחי? (עליו אפשר לנסח את דברי חז"ל ולומר: קמחו של כל העולם — קמח, וקמחו של קמחי — סולת!) הייתי שמח מאד להתכתב אתו, ואני רוחש אליו כבוד גדול. אולי היה במכתבי אליו משהו שפגע, חלילה, בכבודו? שגיאות מי יבין, מנסתרות נקני! מה שלומו ושלום אשתו החביבה ובנו? נהיר לי, שיש לנו חומר רב מה לומר זה לזה, והיה לי נעים מאד לו האציל עלי מרוחו ומרעיונותיו.

במכתבך הבא לאש"ל נא להזכיר, שיעניק גם לי את ספרו החדש.

אני טרם קיימתי את המצוה של „וישן מפני חדש תוציאו". הישן מצפצף במרתפי, שאני גר בו, ואינו מרפה ממני. סובבות אותי בעיות קטנוניות כיתושים, ולולא אמא — היו מנקרות במוחי ואוכלות אותו ומתפטמות כצפורים וכברבורים אבוסים, שאכל שלמה המלך. אגב, מתקרבת עונת היתושים, שהרי בקיץ מוכרחים לפתוח את החלון (אחד ויחיד הוא לנו) ואת הפתח; ואילו מאחורי חלוננו עובר ביוב ובעלי־ביתנו מריקים את כליהם מעל הקומה השניה; ומול פתחנו נמצאים כל „השרותים": גם בור פתוח של ביוב, וגם בית־שימוש וגם אמבטיה. וכאשר גובר החום, והיתושים מתרבים — אז בלילה־בלילה קודם השינה עומדים אני ואמא ומטיחים על הכתלים והורגים ביחד עד 50 יתושים, וכשאנו שוכבים לישון — באים חבריהם וקרוביהם וגואלי־דמם ומתנקמים בנו. עונת היתושים עוד לא הגיעה, ולפי שעה עברה עלינו סדרת מקקים, שתודה לאל נמקו בעוונותיהם. אלה הם, אדוני, כמו שאומרים, תופעות־לוואי, אך התופעות עצמן — אי־אפשר ללחום בהן ולהפטר מהן, שהרי הן האויר המבאיש, שאנו נושמים אותו, והחשכה שאנו מסמים בה את עינינו (חלון אחד שפונה מול קירות), והרעש של המשתאות, ששכנינו אוהבים לערוך עד 3—4 אחרי חצות, וכו' וכו'...

בינתיים קיבלתי מכתב ממר אברהם ידידנו ושמחתי מאד לדברי שלומו.

*

והנה השיר שהבטחתי:

לא אהבתיך יותר; חסל
חלום היצר וסבלו,
אבל צלמך אשר נפסל
עודו קים בחילולו;
אני חוזה חזון חדש,
אך הישן לא נתבטל; —
כה דביר עזוב — עודו מקדש,
אליל נזוף — עודנו אל!

אני מאחל לך ולמשפחתך כל טוב!

ידידך הנאמן דב

נ.ב. אני מחזיר לך בתודה רבה את מכתבו של אש"ל.

הנ"ל.

28.5.68

לידידי היקר ישראל — שלום וכל טוב!

הנני להשיב על ארבע השאלות שהיו כלולות בשני מכתביך.

בענין האילוסטרציות כתבתי למוזיאון הממלכתי שבתביליסי וגם לאספן של מהדורות רוסתאוולי, שהמציא לי בשעתו את המהדורה היובלית המפוארת ששלחתי לשלונסקי. אם ייערכו במשך שבוע — מוטב, ואם לאו — סימן שאין לקוות לדבש מסלע. הודעתי לשלונסקי על פנייתי הנ"ל.

בענין תרגומיך מתוך קופרין. שמחתי מאד שסוף־סוף הסברת פנים לעברית, להעניק לה משל אחרים ולא לפזר את מרגליותיה בפני אלה שפושטים טלפיים לאמר: טהורים אנחנו; הלא יודע אתה את שמם הקדוש של בעלי־חיים אלו? קראתי את תרגומיך בתשומת־לב. במקרה דנן, לפע"ד, סגנון התרגום צריך להיות יותר רווי בבטויים עבריים מקוריים, ואילו אתה נוקט יותר בסגנון העתונאי. אני סבור שסיבת הדבר היא שאתה מרבה לקרוא ספרות בת־זמננו, שממנה אפשר ליהנות אך אי־אפשר לעבד סגנון מקורי, ואתה ממעיט לקרוא בתנ"ך ובספרות משנאית (למשל, הספר „כל אגדות ישראל", בעריכתם של ביאליק ורבניצקי). רק הודות לשני מקורות אלו סיגלתי לעצמי סגנון משלי, כאשר ציינת באחד ממכתביך. כלך־לך אצל הספרים האלה — ותראה ברכה רבה יותר לאין־שיעור מאשר תשיג מספרות מודרנית. אני מצרף את גרסתי של הקטע הנ"ל ומעבר לדף ציינתי את המקורות שמהם נשאבו הבטויים שהשתמשתי בהם.

בדבר בולים אין לך כלל וכלל להצטדק על תחביב זה, שהרי גם אני אוסף בולים[20], וממש כמוך — רק בולי ישראל. אינני יכול להתפאר בשלימות

---

20. אחרי מלחמת ששת הימים לא הירשה השלטון להכניס מכתבים עם בולי דואר ישראליים, שלא התאימו „לטעמם", מבחינות שונות. היו אפילו משמידים או מחזירים מכתבים כאלה לשולחם. אוסף מלא מיום קום המדינה נשאר לי במוסקווה. אוספו של גפונוב היה יותר מלא...

האוסף (חסרים לי כ־100 בולים), אך הסדרות החדשות שלאחר מלחמת ששת הימים ישנן בידי. אילו אמרת לי קודם — לא הייתי נותן לאחרים. עכשו אדע. אם יש לך בולים כפולים?

בינתיים שכחתי מהי השאלה הרביעית שרציתי לענות לך עליה. לאו בכל שעה אני זוכה לצלילות־דעת מפני שנתון אני בתוך בצה, והצפרדעים מקרקרות ומחרישות את האזניים ומטמטמות את הלב.

הייה שלום וברכה! ד״ש ידידותית לרעיתך, למרת חוה ולמר אברהם!

שלך בנאמנות, **דב**

5.6.68

לידידי מר ישראל — שלום רב וברכות מאליפות!

בפתח דברי הנני שש להודיעך, שהשגתי בשביל אשל את האילוס־טרציות שדרש (בתוך מהדורה יובלית), תמונות צבעוניות כהות־מדה, כל הסדרה במלואה, ושלחתי לו את הספר תו״מ (ב־30 למאי). חסל סדר ציורים! אני שמח מאד שלא נזקקתי לטובתם של „די גראבע פעמפיקעס״ — עגלי הזהב יש״ו. ניכר מדבריך שאתה חושב אותי ליומרן גדול, שכל העולם חייב לכרכר כרכורים סביבו. לא מהם ולא מכרכוריהם! אנשים (ולאו דוקא אלה, אלא בני מינם), שלא ראיתי מהם טובת הנאה מיום בואי הנה זה עשרים שנה ואשר מדותיהם בין אדם לחברו, ואף פרצופיהם החכלילים בלבד מעוררים גועל־נפש, — מאנשים כאלה מוטב להתרחק תכלית ריחוק, ואינם כדאים אפילו לשנאה, כי אם לבוז ולדראון־עולם.

התארחתי כמה פעמים בבאקו, ושם נשמתי לרווחה, במלוא הריאות, כל־שכן במוסקבה ובלנינגרד. אינך מסוגל אפילו להעלות על דעתך מקצת שבמקצת מן ההבדל התהומי שבין הלך־הרוח כאן לשם, אצלכם. אילו גרת פה שנה אחת לפחות, היית נמלט בעור שיניך וחס על רוקך לרוקק בפניהם הנאלחים.

אתה מבקש לפרט את מה שיש בידי מהספרות העברית החדשה (מהישנה אין לי שום דבר בסיפורת חוץ מהתנ״ך, ובשירה — כרך של ביאליק, כרך של טשרניחובסקי שנתנה לי במתנה מרת חוה, וכרך של שניאור). ואלה שמות הספרים החדשים שזכיתי להחזיקם במחיצתי: שירי אשל (3 כרכים), כתבי עגנון, כתבי ש״ע בתרגומו של ברקוביץ ז״ל, משלי קרילוב בתרגומו של חנניה רייכמן, היצירות הגדולות של פושקין בתרגומו של אשל, קובץ לירי קטן מהנ״ל בתרגומו של יעקב ז׳ק, וזה הכל. הרבה פחות משבעים הנפש שירדו מצריימה. אתה יכול לשער, שלא מהספרות ההדשה באה שליטתי בעברית. אגב, אינני מצטער על כך, כי מתוקים מי מבוע שבעתיים ממי הדלי, והלומד עברית, שמזומנים לו שני מקורות מים חיים — המקרא ודברי חז״ל — למה לו לשתות מים שאובים? אבל זהו ענין ללימוד, ובנוגע לקריאה — הן יבשה נפשי וחסרה מטוב.

אתה כותב שלא קראת את „עוטה עור הנמר״ עד סופו. מה פלא יש בדבר — ספק בידי אם יש בין הגרוזים $1^0/_{00}$ (לא אחוז, אלא פרומיל!) שקראו

אותו עד תומו, למעט את הפרקים האחדים שהיו אנוסים ללמוד בביה"ס, אגב גריסת שיניים... אני מקוה, שהנאתך קרובה לבוא כשיגיע לידך הנוסח העברי.

אני מודה לך על ה„איניאיס"[21] ששלחת לי לקריאה. אמנם, פנאי לקריאה מעמיקה בו אין לי, ברם אעיין לכשאפנה. מהדורה יפה ומהודרת.

בדבר הבולים כתבתי במכתבי הקודם. עדיין לא הגיע לידי שום דבר חדש מן המעניין אותך, אבל מובטחני שיגיע ויגיע, ואז, כמובן, לא אשכח למלא את חסרונך. האם עומד אתה בקשרים עם בולאים מישראל?

אני ממשיך לתרגם שירת לרמונטוב במרץ רב (כפי יכולתי). מספר התרגומים ששלחתי לאשל מגיע עכשו ל־73. מעניין לדעת מה תורגם כבר לעברית (חוץ מדוסטוייבסקי, גורקי, שולוחוב — ומי עוד?) האם תורגם משהו מיסנין? מסאלטיקוב־שצ'דרין? אנא, האר עיני בנדון.

אני מסיים בברכת כל טוב לך, לרעיתך ולבנך. בצירוף ד"ש ידידותי מאמי.

המסור לך — **דב**

11.6.68

לידידי היקר ישראל — שלום וכל טוב!

קבלתי את שני מכתביך — מ־22.6 ומ־27.6, והנני להשיב עליהם ולערוך מטעמים כאשר אהבת, דכתיב „כי ציד בפיו" — ונתת לי את ברכתך. אמנם אין לי כל חדש, אבל לברוא יש מיש — הרי אין זה „קונץ". והראיה — אחינו יושבי גרוזיה, אשר מסוגלים לבנות בית־חומה מהמחיה של דלפק קטנטן או של מכירת גזוז. אני גר פה ב"ה (חייבים לברך את הרעה כשם שמברכים על הטובה) מימי ילדותי — כ־26 שנה, ובכל משך הזמן הזה, בבית־הספר ואח"כ בעבודה, לא היה לי אף ידיד אחד מהיהודים המקומיים. לא מצאתי לשון משותפת. ואם עד עכשו כך — מעתה ולהבא עאכו"כ. אביא לך דוגמה גם אני (יהודי מסביר כל דבר במשל: „למה הדבר דומה? למלך אחד...). יש לי שני מכרים יהודים גרוזיים: האחד הוא הסטודנט הבלשן יצחק דותאשוילי מתבליסי והשני — ידידו דוד — אספירנט לחקלאות מהעיירה אוני. ויהי היום, ושניהם באו לכאן בענין כזה: דוד, שהוא „מלוא כל הארץ מרצו", רצה להשיג מאת ה„חכמים" את הסכמתם, שיקצבו ליצחק קיצבה חודשית (עד 200 רובל), מפני שמצבו החומרי אמנם קשה, וכשרונותיו הלא ידועים לכל והם תפארת לעם היהודי. (לגבי עזרה לי — לא הועמדה שאלה, שהרי — ולזה הודה גם דוד — אינני יהודי גרוזי ל"ע, ומי יתעניין בי? חוץ מזה, אינני דתי, ומה שממשי יותר — אינני מתחסד; אלה השניים, כשבקרו אצל ה„חכמים", כיסו את ראשיהם, וכששאלו את יצחק, האם הוא שומר מצוות? — הוא ענה בחיוב; ואמנם בחברה דתית הוא מצטייד בטו"ת[22] ומותר לצרפו לכל דבר שבקדושה, אבל אני הלא שמעתי את דעותיו מפיו. אבל (200 רובל אינם הולכים יחף). טוב ויפה. „ניט דאס בין

21. „איניאי" לווירגיליוס, בתרגום ש. דיקמן, ירושלים, תשכ"ב.

איך אויסן" — העיקר הוא מה שבין אדם לחברו. ובכן, דוד סידר את העניינים עצהיו"ט ביום אחד, ואת שני הימים הנותרים, שיצחק רצה לבלות כאן, תכננו להיות יחד: הוא התעניין בתרגומי ללרמונטוב, והיו עוד כל מיני נושאים משותפים בינינו לשוחח ולפטפט. בערב בא דוד ואמר שהסטודנטים באינסטיטוט הפדגוגי עורכים נשף, ומשנודע להם שיצחק כאן, הרי הם מזמינים אותו למסיבתם. ובדרך־אגב הוא הזמין גם אותי. חשתי שהוא אמר את זה בשפה רפה, וסירבתי. אילו אני הייתי במקומו של יצחק — הייתי עושה אחת משתיים אלה: או שהייתי משכנע את ידידי ללכת אתי למסיבה, או שלא הייתי הולך כלל. יצחק, לא זו בלבד שהלך לנשף, אלא שמשם פנה למקום אחר, ולא ראיתי אותו כל יום שלאחר מזה. היכן היה? הכיר בחורה ובילה אתה בנעימים, ובלילה בא לומר שלום לפני נוסעו הביתה לתבליסי. ובכן, איני יכול למצוא סיבה אחרת להתנהגותם של שניים אלה, כי אם זאת: נוכחותו של יצחק במסיבת הסטודנטים — היה בה משום תפארת לאומית ליהודים הגרוזיים: ראו נצר מגזע עם, שאתם רואים אותו בשפל המדרגה! ומה היתה מוסיפה נוכחותי? שום דבר, שהרי מה טרחה טרחו עלי היהודים הגרוזיים? הלא בעיני הגרוזים, אנו ה„אשכנזים" בני עם אחר אנחנו. ואולי, חשב דוד, ימשוך גפונוב את לבם של הנאספים אליו וידחק את „הגאון שלנו" לקרן־זוית... ומדוע לא בא אלי יצחק אחרי שכבש את לבם של הסטודנטים? (היתה על כך כתבה בעתון.) זהו כלל גדול: אם מזדמנות ליהודי גרוזי שתי אפשרויות — אחת של הנאה רוחנית ואחת של גשמית (נערה יפה, אכילה, וביחוד שתיה) הוא בוחר באחרונה, ואם תמצא יוצא מן הכלל — יחזק את הכלל. אני סיפרתי בקיצור נמרץ, אך ישנם בדבר עוד גוונים וגוני־גוונים, שמוסיפים טעם לפגם לכל הענין, ואכמ"ל[23]. אח"כ בקשו שני הבחורים סליחה ממני על שעזבוני ולא נהגו בי ריעות. אני לא הקפדתי ולא נזפתי בהם, כי האדם בעצמו קובע את ערכו, ואם הוא שוה מנה — האוכל לדרוש ממנו מאתיים? אני אומר לך בפה מלא: מירקות שונים לא יצא תבשיל אלא כשהם מתבשלים בקדרה אחת; אבל הירקות הללו — אנחנו והם — מתבשלים בשתי קדרות, ואין טעם זו כטעם זו, ולא יהיה שוה, עד שיערו אותם לתוך קדרה גדולה אחת ויבחשו וירתיחו ויוסיפו כל מיני תבלין — וגם אז אינני ערב לטעם...

קבלתי משלונסקי את ספרו „משירי הפרוזדור הארוך", ואני נהנה הנאה אסתטית מעולה מקריאתו. הוא בקש ממני את הביוגרפיה שלי ותמונות — שלי ושל בעל המבוא האקד' בארמידזה. את חלק בקשתו הנוגע אלי אמלא בימים אלה, כשאשלח לו את הצרור הנוסף משירי לרמונטוב (מיספרם הגיע ל־89), ואת תמונתו של הנ"ל — כשאקבלה, אם אקבלה. גם קבלתי מכתב ממר קמחי מנוה־קיצו ושמחתי מאד. אשיב לו בעוד כמה ימים.

בנוגע לתרגומי לשירה של מ. צביטאייבה[24]. הוא באמת מצא חן בעיני.

---

22. בטלית ותפילין.
23. ואין כאן מקום להאריך.
24. מארינה צביטאייבה (1892—1941), משוררת רוסיה דגולה. איבדה עצמה לדעת.

על חילופי השמות „ישראל" ו„ציון" שעשיתי, אל תחשוש: כבר קדמוני גדולים וטובים ממני (ישעיהו א, כז; מלכים ב, יט, כא; איכה ד, ב ועוד). ואם משום „לא תשא לשוא" — הרי שני השמות גם יחד קדושים (או פסולים) באותה מידה, ואני אינני מתכונן להעביר את השיר הזה תחת שבט־הביעור של משרד־בדיקת־חמץ (כאמרתו של מר אברהם ק.). לא. ביילוב אשלח את השיר, כי נודע לו עליו מפיו ובקשני; לאש"ל מותר יהיה לשולחו רק אם נדפס המקור (וצריך לציין איפה ומתי נדפס) שאל"כ ישימנו המשרד הנ"ל כעפרא דארעא.

הצטרפותי לאגודת הסופרים תלויה כולה בהופעת תרגומי. אינני בטוח שיקבלוני גם אז, אבל תנאי זה התנו אתי, ומדת אמוני בדבריהם — הלא ידועה לך, ועליהם נאמר: „עתה הנה בטחת לך על משענת הקנה הרצוץ הזה, על גרוזיה..." (מ"ב, יח, כא), ונאמר: „אל תבטחו לכם אל דברי השקר", ונאמר: „ושונא תוקעים — בוטח". אתה סבור, שאני מקפח אותך בפסוקים ללא כל טעם? ולא הוא: זוהי שיטתי בחיים שלא לבטוח בשום אדם; תבוא הטובה בהסח־הדעת, ואל יכאב הלב מאכזבה. אם לא ראית מימיך ברנש שאינו מתאכזב לעולם — הריהו לפניך.

את בקשתך לשלוח לך שירי (כמדומני שכוונתך לאותו השיר שכתבתיו לעשור יום העצמאות) אמלא במכתבי הבא, כשאעתיקו במכונת־כתיבה. איני סבור שאתרגמו פעם עברית, כי אינני מוצא בו שום דבר מיוחד.

בזה אסיים באיחולי כל טוב לך ולמשפחתך. ד"ש חמה ולבבית לידידנו היקרים מרת חוה (למכתבה כלות עני, אם כי עיניים בכלל עשויות ממין חומר כזה, שהוא כלה וכלה ואין לו תכלה), למר אברהם ורעייתו — בתודה רבה לכולם!

ידידך ומוקירך מקרב לב **דב**

21.6.68

שלום וברכה לידידי הנכבד ישראל!

קבלתי את מכתבך הכפול וקראתי אותו בענין רב. טוב מאד שהשגת את ספרי האגדה, כי הם מקור לא־אכזב לנביעת שפתנו בכל הדורות, ובלעדיו אי־אפשר לשום סופר או משורר, אא"כ לעתונאי בלבד. אך לא מפי העתונים אנו חיים, והם הם שחוטאים בלשונם ומחטיאים את הרבים, שחושבים כי כל שחור־על־גבי־לבן — תורת משה הוא.

שמחתי לתיאור הטיולים שערכתם, וביחוד לשלומה של מרת חוה. רגשותי שאני רוצה להביע לה, תוססים ומחלחלים בי, והיין עלול להחמיץ מאין שותה. בפקודתה אני מחכה למכתבה ונמנע מלכתוב לה. דומה לנוכח המצב בנוגע למר אברהם: קבלתי מאתו חבילת מגדים, אבל ממתין אני לתשובתו על מכתבי, כדי לכרוך את תשובתי ותודתי יחד — וגם מפיו אין קול ואין עונה.

אגיב במלים מספר על המאורע שאירע אותך בקוטאיסי. אתה דן את הספסר הצעיר לכף זכות לאמר: ייסר אותו מצפונו ולכן הביא לך סחורה משובחת במקום הפסולה שתחב לידך. לי נראה, שלא מצפון היה כאן ולא אבק של מצפון; לפי מוסרם של אחינו הגרוזים, מותר להונות כל אדם חוץ מירא־שמים, ומכיוון שראה אותך קורא בסידור, משמע שאינך מכת האפיקורסים, נתיירא שיענישוהו מן השמים על שרימה אותך. אולי תדרוש עלי את מאמר חז"ל: שנאה מקלקלת את השורה; במה דברים אמורים — כשיש מה לקלקל. אני לא אשכנע אותך, ואתה לא תשכנע אותי. יהא הדבר מונח עד שיבוא אליהו לכאן, או עד שאני אצא מכאן — הלואי, רבש"ע!

הפעם לא אאריך, ולעומת זאת תרגמתי את השיר ששלחת לי, והרי הוא לפניך.

מרינה צבטאייבה — עברית: ב. גפונוב

ה ס נ ה

מי לא המיט עליך אש ורצח,
הסנה שלא אכל בכא יוצרי,
דבר יחיד שלא יאבד לנצח
מנחלת ישוע הנוצרי.

ציון! הנה חדשת את נעוריך
להשתלט! על כל האגורות
שלמונו בדמיך גבוריך,
רוכלים ונביאים ומסורות!

בלב כולכם, אפילו בקשיח,
הצר בנר את כסף האתנן,
כביר ממרקום רוח המשיח,
מלוקום, ממתיא ויוחנן.

בכל קצוי הארץ המוצרת
צולבים ומורידים את הגואל.
אכן קבור נקבור את בן־נצרת
עם אחרון בניך, ישראל.
באחולי כל־טוב —

ידידך ומוקירך דב

ד"ש חמה לרעייתך, בנך, למרת חוה ומר אברהם עם משפחותיהם!

21.6.68

למר ישראל יקירי — שלום רב!

אני חכיתי לתשובה ממך — והנה באה גלויתך להודיעני, שכמוני כמוך. אין זה כי אם מכתב אחד הלך לאיבוד, אם שלי ואם שלך, שכן בינתים כתבתי פעמיים. למר תימן, ואיככה לא הייתי כותב לך אפילו פעם אחת? היתכן? ואני סבור הייתי שאולי נסעת לנופש וחקרתי על זאת מפי מר תימן[25]. שלחתי לך על מכתבך האחרון מענה גדול ומפורט, אשר לפי כל הסימנים לא הגיע לידך. אל דאגה: הכל יצטרף לחשבון, כי „אבנים שחקו מים", וסבלנותי שחוקה כבר למחצה.

בימים אלה התבשרתי בהנהלת־הדיור העירונית, שנותנים לי דירה בת שני חדרים בבית חדש שנגמר זה עתה. כבר הגשתי את כל התעודות הדרושות ואינני מחכה אלא לשיפוצים אחרונים שייעשו בבית ע"פ ועדת־הקבלה. (אם קבלה היא — נקבל, ואם לדין — יש להשיג...) כנראה, בעוד כמה שבועות נשתכן במעוננו החדש, ואז אשיג את מה ששאפתי כל ימי — מרגוע. מאידך תהיה הדירה תוהו ובהו, ורוח השירה תרחף על פני קירות ריקים, כי אפילו המיטות הרעועות שאנו שוכבים עליהן — אינן שלנו, ונצטרך להניחן לבעליהן. המתחיל במצוה — אומרים לו: גמור. „פת במלח תאכל" כבר קיימתי כהלכתו, עכשו אין עלי אלא לקיים את המחצית השניה של הציווי — „ועל הארץ תישן", ואז „אשריך" — כמו שיהיה אשרי בעולם הזה, „וטוב לך" — באותה מדה יהיה טוב לי לעוה"ב. אבל בלי מליצה ולצון אומר לך: אין לדרוש נופת מטינופת, וככה ישחירו פני פה עד שיהפכו כשולי קדירה ויעלו עשבים בלחיי.

שלונסקי כתב שלפי הנחתו יהיה „העוטה" בידי עד סוף השנה האזרחית. אח"כ אני מתכוון לנסוע לתבליסי „לעשות פרסומת" — ברדיו, בטלביזיה, ואולי אשמיע הרצאות בכמה מכונים וכו'. למוסקבה וללנינגרד אבוא — אם יהיה לאל ידי — במאי בשנה הבאה, ואם לאו — אשב במקומי ואמשיך בעבודתי על תרגומי לרמונטוב. הכנתי עד כה 106 שירים. לפי בקשתו של אש"ל שלחתי לו את „הסנה" במעטפה מיוחדת, שאם יתעה בדרך (הסנה — גידולו במדבר, כידוע) — לא ימשוך אחריו את נספחיו, כאותו ינשוף שהזריק חמור עיוור בתוך צהריים.

קראתי פרקים אחדים מתוך „השעון אשר מעל לראש"[26] וכשהגעתי למחנה הריכוז — לא עמד בי לבי והפסקתי. המעט לי באחרונות, שהוא

---

25. אהרן בן פנחס (כלפי חוץ הנו „ארקדי פטרוביץ'"), יהודי בעל תרבות יהודית וכללית. אחד מעמודי התווך של הייבסקציה בזמנו. יליד מאלין, מקום הולדתה של רחל ינאית בן־צבי ועמד אתה בחליפת מכתבים עד מלחמת ששת הימים. אחרי המהפכה חיבר ליהודים הטטיים דקדוק שפתח על יסוד האלף־בית העברי. כשהקראתי לאהרן תימן את שירי אברהם שלונסקי בעל־פה, התקשר אתו לפי המלצתי ומאז התקיימה התכתבות ביניהם. ברשותי צרור מכתבים של דב גפונוב ז"ל לאהרן תימן. ובבוא היום הם יראו אור...

26. ספרו של הסופר ק. צטניק, שהגיע אלי למוסקווה הודות לידידי אברהם גת, תושב ת"א. בקראי בו, הבינותי לדעת שבברית המועצות שוללים מאתנו את האפשרות

מזכיר לי את הראשונות? עצבי אינם די חזקים לעמוד בתיאורים כאלה. אפילו את יומנה של אנה פראנק, שאכן קראתי פ"א, לא מלאני לבי לגשת אליו שנית. מרחוק אומר „ימח שמם וזכרם", ועיני אל תראנה ואזני אל תשמענה, כי ראו ושמעו דיין. לכן לא אוכל גם להתעמק בהשוואת תרגומך למקור, ותסלח לי. אשתדל לשלוח לך את הספרים בקרוב.

האם כתב לך ביילוב (או אולי שמעת בעצמך) שבמוסקבה עומד להופיע קובץ שיריו של ר' יהודה הלוי בתרגום רוסי? [27] תופעה די מעניינת ומאפיינת. בלוב מארגן ג"כ תרגומים לשיריו של עמנואל הרומי, ואולי יוציא גם את שיריו של אש"ל, — ואז תהיינה שלוש אספלניות: לפצע, לחבורה ולמכה טריה...

לפי שעה אין לי מה לכתוב עוד, ואולי יש — ואיני יכול להזכר. כשאקבל תשובתך — יושלך הרסן ממוחי ואשתרע ביתר הרחבה.

דרוש בידידות ואהבה רבה בשלומם של מרת חוה, מר אברהם, מר אהרן ומר נרקונסקי [28], ואת שלומם הזכר במכתבך.

ד"ש מאמי לך ולבני ביתך.

שלך בנאמנות — **דב**

7.9.68

לידידי מר ישראל — שלום וברכה!

סוף־סוף הגיע לידי מכתבך כדבעי — לא גלויה ולא פתק. אני משער שמכתב אחד שלי ואחד שלך שולחו לעזאזל — אם זוכר אתה, אותו ששאלת בו איך לתרגם לרוסית „אהבת כלולותייך", האם קבלת תשובתי? אח"כ לא קבלתי ממך דבר זמן רב. איזה־שהוא תיק מתמלא. יתמלא לו עד שיתפקע.

התעניינתי בפגישתך המתוכננת עם עיראקלי אנדרוניקוב [29], אולי תצמח מכך איזו ישועה, ולוא ישועה פורתא. אם תתקיים הפגישה, אנא הזכר לו, שהתחלתי לכתוב ספר „רוסתאוולי והתנ"ך", ובו החלקים הבאים: א' ציטטות, רמיניסצנציות, קונטאמינציות ואסוציאציות מהמקרא שב„עוטה עור

לתאר לעצמנו את גודל השואה של עמנו בימי פלישת הנאצים לארצות אירופה. אנחנו כמעט ולא ידענו ולא כלום על הטראגדיה הנוראה הזאת, חיינו ללא ספרות על זאת. על השואה ידענו מידיעות קלושות וללא כל פרופורציה של ההיקף. מאחר שקראתי בספר התרגשתי ולא מצאתי מנוחה ונחמה. וגמרתי בליבי לתרגמו ולהגישו לחברי, ידידי ומכרי במוסקווה ובערי השדה. התרגום הרוסי הופיע ב„סאמאיזדט" ועשה רושם כביר והופץ בהרבה עותקים במכונת כתיבה. גפונוב לא היה היחיד שלא עמד בו הכוח לקרוא בספר זה עד תומו.

27. לב פינקובסקי, משורר מפורסם, תירגם את שירי יהודה הלוי לרוסית וב־6.4.66 סודר נשף הקראת השירים ע"י אגודת הסופרים במוסקווה, בהשתתפות כ־100 איש וביניהם פרופ' מיכאל זנד והח"מ שהקריא שני שירי יהודה הלוי במקורם העברי.

28. מר יחיאל נרקונסקי, שגם הוא נמנה בין אוהדי גפונוב ששיתפו פעולה בסיוע החומרי לגפונוב. אחד מבכירי הצמרת בבניין המשק הכלכלי בברית המועצות. אחיו גרים בישראל.

29. אנדרוניקוב אירקלי, סופר רוסי (ממוצא גרוזיני), חוקר חייו ושירתו של מ. לרמונטוב.

הנמר״; ב׳ הקבלות וניגודים בהשקפות וסיטואציות; ג׳ מדוע התנגדה הכנסיה לפואימה. אולי מתקבל על הדעת שתראה לו את הקטע מ„על המשמר״ שנדפסו בו שלושה תרגומי ללרמונטוב? אם תראה בזה צורך — אשלח לך את התגזיר.

ידידי היקר! עם כל הכבוד ובכל לשון של בקשת סליחה ומחילה, מוכרח אני להגיד, שאף אינך מתחיל לרדת לסוף מצבי החומרי. הנה כותב אתה, שכאשר אעבור לדירה שיתנו לי, אוכל לרהט אותה בהקפה, ואתה מסביר איך עושים זאת (על כגון דא היו אומרים לפנים: „ער ווייזט וואו ס׳ווינט א גוטער איד״). „גם לי חכמה כחכמתכם, אמר איוב, לא נופל אנכי מכם!״ אלא מה? החנווני אינו מקיף, אבל מה ייותר מ־56 הרובלים שלי, כאשר יגיע הניכוי החודשי? (משכורתי היא 80 ר׳, פחות 20 דמי־כלכלה לאשתי הגרושה ופחות 4 מס־הכנסה). אמור נא, למה איני מחזיר לך את ספריך במועד? משום שאני חוסך את הפרוטות ללחם. פשוט בתכלית הפשטות, בלי חכמות ותפארת מליצה. עכשו מאמץ אתה את לבי בעזרתם של ידידי מתבליסי בנדון זה. רבונו של עולם, „ווי׳י געשריען״! איפה ידידים, איזה מגדלים פורחים באויר?! מתי היו לי שם ידידים ומתי נהניתי מהם פחות משווה פרוטה? ואילו היו — לא הייתי מבקש עד שיבינו מעצמם, ומבינים כאלה בזמננו — מספרם אחד לעשרת אלפים. אני עכ״פ רק אחד (יותר נכון, אחת). וחוץ מזה הלא ידועה המימרה: „זה רוצה ואין לו, זה יש לו ואינו רוצה״, והנותן — נותן. לעגל ולא למקדש. ובכן, פטרנו את הדירה בלא־כלום. מה יש להצטער על כך? אינני מפונק. כשלמדתי באינסטיטוט, ישנתי שנה שלימה על גבי קרשים ערומים ושמתי צרור ספרים למראשותי. לא מזה ידוה לבי; הדווי האמיתי הוא, שאיש אינו רוצה להאמין בכל התועבה וגועל־הנפש הסובבים ואופפים אותי. ואיך אפשר להאמין, מי ראה ומי טעם זאת חוץ מהטעון? אחר הדברים האלה אין לי אלא לקפוץ את פי ולא להודיע יותר ברבים את קלון המאורה ולא להעלות את צחנתה.

תודה רבה לך שהסברת לי את פני הדברים בנוגע לתרגום שירי ריה״ל. אני מניח שיש בלבך טינה על ביילוב, אשר, לפי דעתך, נוהג שררה בעצמו בעניני תרגום מעברית. אפילו כך — אוי לאותה שררה!.. פשוט נבילה בשוק — ואל תצטרך לעורכים. עשר שנים, אתה אומר, צריך לכרוע להם עד הוצאת ספר מתורגם — וגם אז איננו יוצא. עשר שנות התבזות כדי ל ת ת — האם לא נבון יותר לקחת? אני עכ״פ לא נותן חוץ מאצבע משולשת. מנתינה כזאת לא אתרושש.

שלונסקי אישר את קבלת „הסנה״, ולפי סברתו, יידפס זה בגליון החגיגי של „על המשמר״ (ברה״ש).

אני מסיים לפי שעה. ד״ש לבבית לאנשי ביתך, למרת חוה (מה שלומה? האם הכל אצלה בסדר?), למר קמחי, למר תימן ולכל הקרוב אל לבך!

שלום ולהשתמע (ואולי להתראות בעוד כחצי שנה!)
כל איחולינו הטובים והנאמנים ליום הולדתך —
עד מאה ועשרים!

שלך בידידות — דב

25.12.68

למר ישראל ידידי שלום וברכה!

שלא כדרכך בקודש, הרי מכתבך הפעם קצר בתכלית הקיצור, מה גם שבא כתשובה למכתבי הנרחב כמגילה עפה ממש, ולא נודע כי בא מכתבי אל קרבו. ומשום שלא פירשת את סיבת קוצר דבריך — משמע שהסיבה לא מן הסיבות הקלות היתה, הניתנות להתפרש בקצירת האומר...

יחד עם מכתבי זה יוצא אליך חבק עם ספריך: „איניאיס", „השעון" וכתב תרגומך, ובזאת, דומני, יסור מעלי שבט זעמך ותסלח ותמחל ותכפר לעווני כי רב הוא, ובקבלך המשלוח תוכל להשיב בפרטות על ההערות, ונפתח פיך ולא נאלמת עוד. באומרי שאתה אוהב את מלאכת התרגום אהבה שאינה תלויה בדבר, התכוונתי שאינך עובד על מנת לקבל פרס. מקור המימרה הוא בפרקי אבות פרק ה, ואם אין תחת ידך פרקי אבות, עיין בספר האגדה של ביאליק ורבניצקי, ספר ה, פרק ג „בין אדם לחברו", סעיף ג „אהבת הבריות ושנאת הבריות", פיסקה מ"ה.

מדוע הגעת לידי מסקנה ש„נפל דבר ביניבו"? ואם מרגיש אתה כזאת — מהו אם כן הדבר? דבר דברים ברורים, ואענה מענין השאלה.

באחרונה, לפי בקשתו של שלונסקי, תרגמתי לו מבוא לאיורים שהוא מתכונן לתת בספר. אישור לקבלת המבוא טרם הגיעני. חוץ מהנ"ל הכל מוכן להדפסה, כפי שהוא כותב. בשובי לכאן שלחתי לו תרגום לשירו של א'. בונין „קבר רחל", שנתן לי מר קמחי (אגב, לפני ימים מספר שלחתי את התרגום גם לו, ותוכל לקרוא, אם תתעניין). שלונסקי כתב, שמסר את השיר למערכת „על המשמר" להדפיסו במוסף הספרותי. עדיין לא קבלתי את הגליון, שנדפס בו תרגומי ל„סנה" של צבייטאייבה. לעומת זאת הגעני מהוצאת „עם עובד" ספר יצירותיו של לרמונטוב בתרגומו של דוד שמעוני. נראה בעליל, שאינו מניח כלל וכלל את דעתו של שלונסקי, ותמים־דעים אני אתו, משום שהתרגום הזה הוא פרימיטיבי מאד, אין בו טעם ואין בו ריח. על כגון דא אומרים ברוסית: ראו, הוא בעל הדבר לקיצוץ ידיים ורגליים...

אצלי אין כל חדש, אין פנאי ואין תנאי למלאכת התרגום. לא הוספתי לתרגם אחר שובי אפילו שיר אחד מלרמונטוב.

קבל נא את ברכותי הטובות לקראת ראש השנה האזרחית, איחולי בריאות איתנה ופריון בעבודה לך ולמשפחתך!

מוקירך הנאמן דב

ד"ש למר תימן הנכבד, הזועף בוודאי שלא בקרתיו; מסור נא לו בקשת סליחה מפי, אך אנא בלי הסברים משלך. — הנ"ל.

1.2.69

שלום וברכה לידידי מר ישראל!

מדוע אתה מחפש בכל דבר את „העוקץ", כאילו כולם עוקצים ומכישים ונושכים ונוגסים ומכרסמים? האין נאמרים בעולם דברים בלי עוקצים וקוצים וברקנים ועקרבים וכל מיני נעצוצים ונהלולים, אלא דברים לשבח ולעידוד ולחיזוק־ידיים? למשל: כתבתי לך, שאהבתך לעברית ולמלאכת התרגום — היא אהבה, שאינה תלויה בדבר, כלומר אהבה, שלא על מנת להתגנדר בה, וכשם שלא תתבטל השפה העברית — כך לא תתבטל אהבתך אליה. איזה עוקץ יכול היה להסתתר בדברים הללו — תם אנכי ולא אדע. ואם אין בלבך עלי — קל־וחומר בן־בנו של קל־וחומר, שאין בלבי עליך, והכל שריר וקיים.

למר תימן כתבתי (טרם נעניתי) והסברתי לו מה שהסברתי בדרך משל ומליצה, ובוודאי ת"ח כמוהו שלא יקפיד.

משלונסקי מגיעים מכתבים באופן סדיר ותכוף למדי. לפי דבריו על גמר הכנת המלאכות הכרוכות ברוסתאוולי, אפשר להסיק, שהספר נמצא כבר בדפוס. קבלתי מאתו את גליון „על המשמר" (27.12.68), שבו פורסם תרגומי לשיר „קבר רחל" — הנוסח הרוסי, כמו שהדפסתיו במכונת־הכתיבה שלי, והנוסח העברי בכתב־ידי בנוצת אווז. מלומונטוב יש כבר בידו 128 שירים, אני מתכוון להעלות את מיספרם עד 140 או 145, ואז, אם ימצא לנכון, יוכל להוציאם בספר נפרד, כמו שהצעתי לו.

בדבר המילים שהזכרת:

להתעמר — Izdevatsa עיין ספר דברים, כא, יד וכד ז.

לנגוש את הכותי — Pritesniat והכותים הם השומרונים, ערב־רב ששיכן מלך בבל במקום היהודים שהגלה, וקיבלו קצת מנהגי ישראל, אך לא נתייהדו כדין.

אתנן יונה — במקרא כתוב „אתנן זונה", ובוודאי יש כאן לשון נופל על לשון, אם בקשר ליונתו של נוח, או ליונה הנביא.

מה מעשיך כעת, האם שלחת ידך באיזו יצירה חדשה, או הנך עוסק בשיפוץ „השעון"? ואיך הדברים מתקדמים?

אני מקוה, שבמכתבי הבא ארחיב את היריעה, ולע"ע אצטמצם מחמת עייפות רבה. אמנם חומר לכתיבה ביניינו לא ידל ולא יידלה!

הייה שלום וכתוב מבלי להמנע!

בכבוד וידידות

דב

24.3.69

למר ישראל הנכבד — שלום וברכה!

זוגתו של מר קמחי כתבה על מצבך, ובדאגה ציפיתי לשפור בריאותך ולשובך לאיתנך. אני מאחל לך החלמה שלימה מקרב לב!

אצלי הכל כמקודם, בלי שינוי כל־שהוא. מחכה להופעת „העוטה", אעפ"י שלא יעטה עלי, כמדומני, אצטלה של ממש ולא של נחת־רוח בלבד. שלונסקי כתב במכתבו מ־27 לפברואר, שהספר יצא בעוד שבועיים־שלושה, נמצא לפי זה, שיגיע לידי במאי. בדבר לרמונטוב הוא מביע דעתו, שיש להוציא כרך גדול דוקא, משום שספרי־תרגום בזעיר־אנפין היו כבר, והקורא יימשך יותר אחרי ספר כולל. משמע, שעלי לעבוד על לרמונטוב עוד כשנתיים, כי עד כה תרגמתי רק 130 שיר, ועוד לפני 4—5 פואימות ל„מאסקאראד".

„בלאנדזשענדע שטערן"[30] ישנם בידי, אך, לצערי, דוקא במהדורת „ייבס־קים" (ומה יצא אצלנו לא מידם?) לעומת זאת יש לי שאר כתבי ש"ע במהדורת ניו־יורק, ואם מתעניין אתה באיזה מהם או בכמה — כתוב, ואמציאם לך שלא על מנת להחזיר.

קבלתי מכתב ממר תימן, וברוסית דוקא (?), מגילה מלאה תרעומת, שאלמלא נאמרה ברוסית — לא היה לה בית־אחיזה כלל. הלא תודה, שמגוחך הוא להקשות משפה על שפה, כשם שהוא עשה: תרגם את דברי אליו לרוסית ואח"כ הקשה עליהם. מילא, אם היו טענות בפיו — הלא שפתו העברית אתו ויכול הוא לענות כלשון הדובר בו. עניתי לו דברים כדרבנות, ואם ירצה להבין שהעליב אותי — לא ייעלב בעצמו.

ספרים חדשים בעברית אין לי. לא שולחים ולא נרמזים מרמזי ולא נענים לבקשותי. מה לעשות — הלא אין לי שם ידידים ממש חוץ משלונסקי, ועם כל אהדתם אלי, אינם דואגים לפרנס את רוחי לפחות...

לפי הנראה, מסר מר תימן את מעני למר קנטורוביצ'וס[31], הגר בקאזאחסטאן, ועל כך יעמוד על הברכה. כבר החלפתי מכתבים עם איש רב־הפעלים זה.

ד"ש מאמי.

מוקירך המחכה למכתבך דב

אני מקוה, שלא תמצא במכתב הזה שום עקיצה. אבל „יגעתי ולא מצאתי — אל תאמין"..

---

30. שלום עליכם, „בלאנדזשענדע שטערן", קיעוו, 1927.

31. יהודי יוצא ליטא, מורה לגרמנית בבית ספר כפרי בקאזאחסטאן. חוקר־חובב של השפה העברית.

28.4.69

למר ישראל הנכבד — שלום וברכה!

אני מודה לך מקרב לב על ברכתך הלבבית! קבלתיה כבר בתוך דירה חדשה שנתנו לנו, מבודדת, בת ב' חדרים ושני יציעים, עם שרותים (שאמנם אינם פועלים עדיין — ובכללם חשמל, מים וגז). גם תבות־דואר טרם הותקנו בבית, ולכן אנו מקבלים מכתבים לפי המען הישן.

עם הופעת תרגומי הוזמנתי לתביליסי ע"י המזכיר השני של הוועד המרכזי, בקרתי גם כן אצל שני אקדמיקנים ובמזכירות של אגודת הסופרים. „הפגישות נתקיימו באוירת אהדה וידידות"... לפי הוראתו של המזכיר הנ"ל, פורסם מאמר על תרגומי בעתון „גרוזיה הספרותית" (נוסחו הרוסי מצורף בזה). אלה הן כל החדשות לפי שעה, וכל השאר (חוץ מצינים ופחים) בידי שמים הוא.

זמן די רב לא כתבת לי, ולא החלפנו דעות בשאלות המעניינות אותנו. האם קבלת באחרונה מכתב מאש"ל, ומה בפיו? במה אתה עוסק כעת? ההגיע לידך משהו חדש בשדה הספרות העברית?

הייה שלום ודרוש בשלום בני־משפחתך וידידיך.

ד"ש מאמי.

שלך בהוקרה, **דב**

12.5.69

למר ישראל — שלום רב!

תודה רבה לך על מכתבך שכתבת למרות הפרעות בבריאותך, וזהו דבר שאי־אפשר שלא להעריך אותו מקרב לב.

קבלתי מברק מאש"ל על הענקת הפרס עם הזמנה לטקס שיתקיים ביוני; מברק דומה נתקבל באגודת הסופרים בתביליסי (וגם הספר), אך התוצאה טרם נודעה לי, משום שראשי האגודה נסעו לקיוב לרגל חגיגת עשרת־הימים של התרבות הגרוזית וישובו אחרי ה־20 לחודש זה. אז אסע לתביליסי להוודע על תגובתם בדבר ההזמנה. איני משלה את עצמי בתקוה, אבל אל ישלו גם המה את עצמם שיימלטו מחרפה בינלאומית... הידיעה על תרגומי עשתה לה פה כנפיים, העתונים נחטפו ונעלמו בן־רגע מהדלפקים (אני בעצמי השגתי בקושי), והשמועה נמסרת איש מפי איש. מבחינה חומרית לא הובטחתי שום דבר ממשי וחד־משמעי, חוץ מהבטחות כלליות, וגם איני מצפה לכלום. לאגודת הסופרים יצרפוני, כמובן, ובקרוב, אך מה יוסיף לי הדבר, חוץ מפיסת קרטון, שימשוך מכיסי דמי־חבר מדי חודש בחודשו? למרות הכל — אינני יודע לצלות תפוחי־אדמה על שם־טוב, אם כי טוב הוא משמן.

האם נודע דבר התרגום בעירכם בקרב אנשי־שלומנו? ומה דעתך על „היוצא לנו מזה"?

איך אתה מרגיש את עצמך כעת ומה מעשיך?

באיחולי בדיאות וכל טוב — מוקירך דב

ד"ש מאמא.

לפי שעה נא לכתוב:

קוטאיסי 7, דו ווסטרבובניה.

3.7.69

למר ישראל — שלום וברכה!

קצת יותר מחודש ימים איחרתי מלהשיב על מכתבך. איני יודע, אם זה איחור שמתקבל על הדעת או לא? תלוי — דעתו של מי ואיחורו של מי. מובטחני, שתביא בחשבון את מצבי, את רוב עבודתי ואת הרשויות המרובות, שכל אחת מעלה את זכותה לחמוס את זמני — ולא לכל אחת אפשר לסרב...

האזנת, כמובן, שלא נכחתי בטקס הענקת הפרס, והסיבה נהירה לך. גם כאן לא קיבלתי שום פיצוי, ואף אינני רוצה שיפצוני, שהרי לא אוותר על הפרס. לכן אין בשבילי כל פיצוי בלתי אם העונג הרוחני ממעשה־ידיי ומן הדפים המגיעים ממרחקים. קבלתי מאש"ל צרור קטעי־עתונים (כ־30) עם מאמרים על תרגומי, ולאחרונה כתב, ששלח לי את חוברת „מאזניים", המכילה סקירה בענין זה. ואני ממשיך את עבודתי על לרמונטוב, גמרתי לתרגם את השירים (140) ועכשו לפניי הפואימות וכו', עד מלאת שני כרכים, אף־על־פי שאיני אוכל את פרי־עמלי בעולם הזה — וגם הקרן קיימת לי רק לעולם הבא...

אני רוצה להבהיר שאלה אחת, המתעוררת בקשר ליוזמתך לתרגם את הסיפור שב„נובי מיר", כאשר כתבת לי אל תחשוד נא בי, שניערתי את חוצני מלהיות לך להועיל בנידון זה, ובחפץ לב אעשה זאת, אם תורני את הדרך ואת השיטה. הלא לכל בעל־לשון יש סגנון משלו, ולכן עורך, אם גם סופר הוא, מצווה לוותר על סגנונו האישי בבואו לערוך יצירה משל אחר. אני, אין בי תכונה כזאת (אולי נוכחת בזה במקצת), ואם אתחיל לתקן — אאלץ לכתוב מחדש. ואם לעריכה כוונתך — הלא לעורך רשמי יגיעו דבריך! עם כל זאת רוצה אני לראות ולקרוא את פרי־עטך, ואם תרשני לתקן משהו תיקון של תנאי ושל עראי — אעשה כדבריך. אם ככה תעשה — שלח נא גם את המקור. עוד אחת אומר, שלא אוכל לעשות זאת מהר ולמועד קבוע בדיוק.

מאמר נוסף על תרגומי נדפס בעתון "Vecerni Tbilisi" ושם הוזכר גם ענין הענקת הפרס. לפי שעה רק גליון אחד בידי, שקיבלתי מבעלי־המאמר, וכשייענו לבקשתי לשלוח לי מיספר טפסים — אשלח לך. טופס אחד — עלה בידי למשוך מהמערכת שלנו ושלחתיו לשלונסקי.

את מאמרו של רבינוביץ ב„ס"ה" [32] קראתי, ואינו כל־כך לפי רוחי. אולי ידוע לך משהו, היש בכוונתם להעיר כמה דברים על ה„עוטה", שהרי קיבלוהו, ככל הנראה, על־פי דבריי לאש"ל.

בדבר המלים „צנים ופחים" — עיין משלי כב, ה; וחז"ל דרשו: „הכל בידי שמיים, חוץ מצינים פחים". על־פי אטימולוגיה עממית מקובל לפרש את הצינים כצינה וקור, כלומר — הכל בידי שמיים, חוץ מהצטננות. למעשה, צנים פירושו רחמים (צנים וצנינים — היינו הך) ופחים — מוקשים.

הייה שלום וראה נחת־רוח במעשי־ידיך!

ד"ש מאמי. **בהוקרה דב**

כתובתי: קוטאיסי 7, — דו ווסטרבוואניה.

7.8.69

למר ישראל היקר — שלום וכל טוב!

שתי סליחות מבקש אני ממך היום: ראשית שאחרתי מלענות, ושנית — שמכתבי יהיה קצר. ולשני הדברים סבה אחת, שהיא שלל סבות, ואם אפרט את כולן — תיבטל הסליחה השניה...

החדשות שלי הן: קבלתי משלונסקי את תעודת־הפרס; שני תרגומי ללרמונטוב נדפסו ב„מאזנים", שלונסקי מכשיר את הקרקע להוצאת ספר בתרגומי; הוא רוצה להוציאו בשני כרכים ואם יחליט לפרסמם לא יחד אלא בתחילה את הכרך הראשון לחוד — יוחש הדבר בשנתיים, כי כבר התחלתי לתרגם את הפואימה „איזמאיל־בק" ושלחתי לו כמה בתים.

האם קבלת תשובה משלונסקי בדבר תרגומך לסיפור „וולצ'יק" [33], ומהי תגובתו? האם קבלת טפסים מועתקים?

מאמר על „העוטה" — ביקורת ספרותית — עתיד להופיע ברבעון רוסי „ליטראטורנאיה גרוזיה", ואז אולי יינתנו לדבר מהלכים גם באיזה־שהוא בטאון מרכזי. ואם לא יופיעו — לא אצטער.

את גרשון [34] שהזכרת מכיר אני טוב למדי. היש לך איזה קשרים אתו? מצבי החומרי לא שופר עדיין במאומה. לפי בקשתך אני שולח לך תגזיר עם שירי לרמונטוב. אינני זוכר, אם ראית אותו.

הייה שלום ואל תתרעם על ההפסקות בין מכתבי למכתבי. אני כותב לך, ועוד כ־20 מכתבים מצפים על שולחני לתשובה, ואם בעליהם יתרעמו כולם — יהומני הרעם עד לבלתי פתוח פי.

שלך בידידות דב

---

32. „סאוועטיש היימלאנד". ס. רבינוביץ, עתונאי סובטי, חבר המפלגה הקומוניסטית. ביקר בארץ עם קבוצת הכדורגל „ספרטק", ופירסם כתבה משמיצה בנוסח הרגיל בעתונות הסובטית.

33. סיפורו של ב. צ'רנישוב מחיי הזאבים. פורסם בתרגומו של י. מינץ ב„על המשמר", בשנת 1971.

34. גרשון, מפעילי העליה בגרוזיה. עלה לארץ בשנים האחרונות.

17.10.69

למר ישראל — שלום וכל טוב!

קבלתי את שני מכתביך האחרונים, ואני מודה לך שלא חיכית לתשובתי והוספת לכתוב, כי אני משתהה לפעמים מלענות מסיבות שונות, כידוע לך מכבר.

במצבי לא חל שום שינוי. מתרגם אני כעת את סופו של החלק השני מ„איזמאיל־בק" ומסיים את „גיבור ימינו". משלונסקי קבלתי מכתב מבואנוס־איירס. הוא מתאונן על עייפות יתרה, משום שלפעמים נאלץ הוא לשאת 2—3 הרצאות ליום. בכתבו עומד היה לנסוע ללונדון והבטיחני לכתוב משם.

על המאמר העתיד להופיע ב„סאוועטיש היימלאנד" שמעתי גם אני מפי מר תימן. איני מקבל את הירחון, ואם אמנם יתפרסמו הדברים, אולי תוכל לקנות חוברת אחת בשבילי? יודע אני, שידיעה על תרגומי עשויה להדפס בכל שפה, חוץ מרוסית, והדבר מובן ואין עוררין עליו.

בעת האחרונה אף אנוכי לא קבלתי ספרים מא"י, פרט ל„תולדות ישראל בימי קדם", אך לא שמעתי, שיוחזר משלוח־ספרים כלשהו, שנשלח אלי. מן הסתם, השולחים לי, (במידה שישנם) הם יותר בררנים משולחיך, או שאתה מופלה לרעה. אין חכמה ואין תבונה!

על תגובות בחו"ל בדבר "העוטה" בתרגומי לא ידוע לי דבר חוץ מא"י. אולי יש בידך ידיעות כלשהן?

מהו גורל תרגומך, ששלחת לתעודתו, האם קבלת העתקים במכונת־כתיבה? מה הן היצירות שתרגמת כעת, האם שלחת אותן כבר?

ומה שלומם של ידידינו — מרת חוה, מר אברהם קמחי עם רעייתו ובנו? ממר תימן ומר רובינשטיין מקבל אני מכתבים.

היה שלום וברכה! אני מאחל לך בריאות שלמה וכוחות־יצירה לאורך ימים ושנים!

שלך בכבוד, דב

21.1.70

למר ישראל הנכבד — שלום רב!

לא כתבתי לך זמן ממושך בתגרת החולשה המרפה את ידי (לא חולשת הדעת חלילה, אלא חולשת הגוף — ירידת לחץ הדם, סחרחורת וכיו"ב). למרות כל אלה גברתי על עצמי — ותסלח לי שלא ניצלתי את כוחי עד כה לכתיבת מכתב לך — עשיתי שני דברים בשביל שלונסקי: א. לפי בקשתו השגתי טרטיט (מקרופילם) של שני גליונות העתון „זריא ווסטוקה", בהם פורסמו ב־1922 שני מאמרים מאת באבל, ושלחתי לו יחד עם נוסחם שהעתקתים במכונת־כתיבה; וב. בשביל המהדורה היובלית של כל כתביו כתבתי מאמר על עריכתו את תרגומי ל„עוטה" ושלחתי לו גם כן. שני הדברים גזלו ממני זמן מרובה.

כבר כחצי שנה איני עובד — ולא בגלל מחלתי, כי עבדתי בשעתו גם כשאני חולה — אלא משום שמסרבים לתת לי הוספה על המשכורת הזעומה (בניקוי נותנים לי 56 ר׳ לחודש). פסו חמורים מן הארץ וגמלים עוד אינם! אנו מתקיימים איכשהו בעזרת ידידינו שלא יתמו מקרב הארץ.

אף את תרגומי מלרמונטוב הזנחתי, לעת עתה, כי אין בי כוח, אך שוב אשוב אי״ה ויחייני.

מה מעשיך כעת, מה עיסוקך וענין עבודתך היצירתית?

מה שלומך ומצב בריאותך?

מה שלומו של ידידנו מר אברהם קמחי, האם כבר יצא מביה״ח והאם חל שיפור בבריאותו?

מאש״ל באים מכתבים כסדרם. הוא טרוד עכשו בהוצאת כרכי כל כתביו.

אל תרגז על איחור תשובתי! כתוב מכל המענין אותנו ואתאמץ להשיבך למועד פחות או יותר...

שלך בכבוד ובברכה

דב

לידידי ישראל — שלום וכל טוב!

31.10.70

קיבלתי את מכתבך מ־26.9.70 והרי לך תודתי. אצלי אין חדשות מלבד זה שכבר התקרבתי לגמר העתקת „גיבור ימינו״ וביקשתי את שלונסקי (שהגיע ממנו מכתב בימים אלה) שיוציא את 141 השירים הנמצאים בידו, יחד עם „גיבור ימינו״, כספר אחד, כי ראשית איני מתכוון לפי שעה להמשיך בתרגומי לרמונטוב (שהרי עלי לחזור בעוד חודש למרפאה שבעירכם), ושנית, אולי תועיל הופעת ספר מאת קלסיקון רוסי למימוש תקוותי אני.

במה אתה עוסק כעת?

אנא הודיעני את כתובתו של מאיר ברקוביץ׳[35], ואולי ידועות לך עוד כתובותיהם של אלה שהכרתים במוסקבה, כגון יוסף קרלר[36], הכוורן יעקב[37] ועוד, כי אחרי נסעה לא לאה קמחי (שקיבלתי ממנה לפני נסעה מברק וגם מכתב) לא נשאר לי בעירכם בית־אחיזה).

אני מצרף בזה את מאמרי שנדפס ב„על המשמר״ (על מנת שתראהו למר רובינשטיין וליתר בעלי עברית ואח״כ תחזירני לי).

הייה שלום וברכה,

כאיחולי ידידך —

דב

---

35. הוא ד״ר גלפונד.

36. המשורר יוסף קרלר, שעלה לארץ לפני כמה שנים.

37. הכוורן יעקב, מפעילי העליה בברית המועצות, פוטר מעבודתו בבית ספר תיכון במוסקווה, עם הגישו בקשה לעלות ארצה. התפרנס מנהיגת משאיות וגידול דבורים. עלה לארץ עם משפחתו. (רנינסון — כעת רונן).

נ ס פ ח

מכתבו של א. שלונסקי לי. מינץ לרגל צאתו לאור של „עוטה עור הנמר". בתרגומו של דב גפונוב.

19.3.69

ידידי מינץ היקר!

סוף־סוף!

רוסתאווילי בידי. כלול בהדרו. תאווה לעינים! וכמובן, היום יצא הספר אליך — וכשתקבלו, אנא אשר קבלתו מיד. אני משער, כי יהיה זה לך יום של שמחה, כשתחזיק את הספר בידך, — תראהו, תקרא בו — ותתפעל מטיב כל האלמנטים. היצירה, תרגומה, הספר וצורתו. וצורתו — כאמור — פלאי־פלאים, היש לך כמה אוהבי־ספר, שכדאי לשלוח להם ולהנות אותם? „תשלומם" יהיה ספר, או ספרים, שאבקש לפי הצורך בעבודותי הספרותיות.

כיוון שכאן (בבית־ההוצאה של הספר אני יושב וכותב לך), הגיעה עכשיו מסיבה לרגל צאת הספר, יש כמה וכמה סידורים, (משלוח, הפצה וכו'...), אקצר, כי לא באתי אלא לבשרך את הבשורה.

ושוב — בשמחה של מצווה.

באיחולי בריאות ובברכת כל־טוב —

ידידך א. שלונסקי

מימין לשמאל: אהרון דיסקין, לידה דרובובסקיה, סופיה קוזקוב, דב בוריס גפונוב, טינה ברודצקה, יוסף קוזקוב. דב גפונוב בחברת פעילי העליה בנשף פרידה לטינה ברודצקה — מוסקבה, מאי 1972.

ישראל גוטין

ציון לביחוב־חדש

העיירה ביחוב־חדש ניצבה על הגדה הגבוהה של הנהר דניפר, שמונה עשר קילומטרים מעיר המחוז ביחוב־ישן. היהודים, כשמונים משפחות, גרו ברחוב היחידי של העיירה. כשליש ממנו תפס גן גדול שהיה שייך לבעל האחוזה בולגאקוב. בקיץ היו יהודים חוכרים את הגן הזה. בארמון הנטוש של בעל האחוזה, שחי בפריס, גר ה„אור־יאדניק" עם פילגשו. במרכז הרחוב היתה ככר גדולה עם כנסיה. באמצע הככר — אנדרטה למלך אלכסנדר השני, משחרר האכרים. הככר היתה מוקפת משלושה צדדיה בחנויות יהודיות. בעיירה היו שני בתי־כנסת, שהיו מלאים מתפללים בשבתות ובחגים. מאחורי הרחוב הזה, במרחק מה ממנו, היתה שכונת הבילורוסים — כארבע מאות משפחות. לא היה שום מגע בין שכונות היהודים והגוים, מלבד משא ומתן בשוק. אנחנו, ילדי החדר, היינו מפחדים לעבור בשכונה ההיא, מפני שילדיהם היו משסים בנו את הכלבים וסוקלים אותנו באבנים. ביום ראשון ובחגאות היה נשמע משכונת הגוים קול השתוללותם של השיכורים. מפעם לפעם היו גם מקרי רציחה, אז היה מופיע ה„אוריאדניק" עם אגרופיו המוצקים, כובל את הרוצח באזיקים, מציג אותו לפני קרבנו כדי שיביט בו ולמחר היה מוסר אותו לידי המשטרה בעיר המחוז.

הרב

הרב הזקן של העיירה היה מן המחמירים. ספרו שפעם, בשעת בדיקת פרה שחוטה אמר לו הקצב: רבי! בשבוע שעבר הטרפת לי את פרתי, הפסדתי הרבה. אם תטריף לי גם הפעם אבוד אני, והוסיף, כשעיניו זולגות דמעות: זכור שיש לי אשה וארבעה בנים.

שייגעץ! — צעק הרב — אתה רוצה לשחד אותי בדיבורים: טריפה! טריפה! טריפה!

כשנפטר הרב קצבו לרבנית ולבנה חולה השחפת חצי משכורתו של הרב וחפשו רב שלא יהיה מחמיר כל כך. חיפשו ומצאו רב צעיר, למדן מופלג מחניכי טלז. העיירה היתה עניה והציעה לו שכירות שלושה רובל לשבוע. הוא היה כבד־פה, מלבד זה סבל מהתקפי איבוד הכרה למשך איזה שניות ולכן היתנה שלא ידרוש בפני הציבור. שני הצדדים באו לידי הסכם. הרב הצעיר בא עם אשה צעירה יפה ומשכילה. היא לא יכלה לנשוא את העניות והבדידות ואחרי איזה זמן התגרשה ממנו ונסעה לאמריקה. כפי הנראה אהב אותה. היא השאירה בלבו פצע שלא הגליד כל ימי חייו. הוא לא התחתן עוד. תמיד היה נסוך על פניו איזה יגון טראגי. היא לא שכחה אותו, והיתה שולחת לו מאמריקה איזה דולארים מפעם לפעם. כל ימיו היה בודד, הקנאים שבעיירה היו מרננים אחריו שאיננו מתנהג כמו רב וספק אם הוא מתפלל בכלל. בבית־הכנסת, מעוטר בטלית ותפילין, היה כמעט רץ מן הקיר אל הקיר שקוע ברעיונותיו, כשהוא שומע שהגיעו לשמונה עשרה היה עומד על מקומו במזרח, וכשהיה רואה ששכנו פסע אחורה, היה פוסע אף הוא שלוש פסיעות אחורה ואומר, כשהוא מגמגם „עושה שלום במרומיו"... נתנו לו זכות יחיד למכור נרות ושמרים לשבת. אך פה יצא שכרו בהפסדו, מפני שלעניים היה נותן בהקפה. לא רושם ולא דורש, והיו שוכחים לשלם לו. הוא לא התערב בעניני ציבור. ככה חי, עד שהופיע בעיירתנו, ב־1904 שו„ב חדש — רבי הלל הלקין. הרב נעשה מבאי־ביתו וגם למד עם בנו של ר' הלל — שמעון (עכשיו פרופסור לספרות באוניברסיטה בירושלים) ש„ס ופוסקים. בשנת 1914 נסעה משפחת הלקין לאמריקה והוא נשאר שוב גלמוד וכמעט מנודה. בשנת 1926 הציתו הגוים את רחוב היהודים מכל הקצוות והעיירה היהודית נשרפה כליל. כל היהודים נתפזרו לכל עבר. הרב נסע לביחוב ישן. הוא היה כבר קשיש ונשאר בלי משען לחם. ברגע של יאוש מר פנה אל הייבסקציה שיתנו לו

משרת ספרן בספריה האידישאית. באותו זמן היו לא מעט מקרים שכמרים היו פורשים מכהונתם, משמיצים את אמונתם ומבקשים שיקבלו אותם למפלגה הקומוניסטית. הקומוניסטים ניצלו זאת בתעמולתם נגד האמונה. היבסקים חיכו בכליון עינים שדבר כזה יקרה גם ברחוב היהודים. הם התבישו מפני חבריהם הרוסים. עוד יאשימו אותם ברשלנות בעבודתם התעמולתית. כאשר פנה הרב ליבסקים שיתנו לו איזה עבודה בספריה נפלו על המציאה והכריזו בכל העתונים שהרב מביחוב־חדש פרש מכהונתו ומכריז שאינו מאמין באלוהים. הם כפו עליו לסובב אתם בעיירות ולהרצות נגד הדת. חייו נעשו בלתי־נסבלים. היו לו יסורי־מצפון ומוסר כליות. בקרוב חזר בתשובה, נסע ללניגראד, מצא שם תומכים והיה יושב כל היום בבית הכנסת ולומד תורה.

השו"ב זושא חיים

היה מלמד טיפוסי. יהודי צנום וכחוש עם זקנקן קטן. יהודי ירא שמים ומקיים את מלאכתו באמונה. היה נוח לרגוז וידיו רועדות. ביזמתו למד עם תלמידיו גם מעט רוסית כדי שידעו לחתום, לפי דבריו. למטרה זאת קנה ספרון קטן בחמש קופיקות „השפה הרוסית" של נ. נקראסוב. היה מתרגם לנו את כללי הדקדוק לאידיש. למשל: מיסל — א געדאנק; ווירוזשנאיא — וועלכע מען דריקט אויס; סלאוואמי — מיט ווערטער; נאזיוואיעטסא — וועלכע אנגערופן; פרעדלאזשענ'יא — פרעדלאזשענעי.

היה לו כתב־יד נהדר והשתדל למסור זה לתלמידיו. הוא היה כותב שורה אחת בראש העמוד והתלמיד היה צריך לחקות את כתב ידו.

מלבד המלמדות תפס משרת שו"ב וזה בתור חזקה. והנה קפצה עליו רוגזתם של הקנאים בגלל ידיו הרועדות. הם אמרו שאסור לו להיות שו"ב, שהוא מאכיל טריפות. בגלל ידיו הרועדות. קרוביו וידידיו היו בעדו... בביחוב חדש גר יהודי, בעל הבית הגון, עם מקום מכובד בבית הכנסת בשם איציע דער שווארצער. הוא היה כבר קשיש, קטוע רגל והלך על קביים. יהודי קפדן ורגזן. פעם, בשבת, עלה לבימה לפני קריאת התורה, דפק בקביו על השולחן ואמר: רבותי! היום בא אלי הרב הנפטר שלנו בחלום ואמר לי: „תמסור לקהל שתיכף ומיד יפטרו את השו"ב, הוא מאכיל טריפות. אם לא יעשו זאת יבוא על העיירה אסון נורא. לא אתן לקרוא את התורה עד שתחליטו לפטר את השו"ב". בבית־הכנסת קמה מהומה. מצדדי השו"ב צועקים: „החלומות שוא ידברו"! מתנגדיו צועקים „בחלום אדבר בו"! לבסוף גברו מצדדי השו"ב, הרחיקו אותו בזהירות מהבימה, כיבדו את איציע השחור בשלישי ואת השו"ב בששי והיה נראה שנרגעו הרוחות. אך לא כן. בשבת הבאה עלה שוב איציע השחור על הבימה הכה בזעם בקביו על השולחן ואמר: כתוב בתורתנו הקדושה: „ועל השנות החלום אל פרעה פעמיים כי נכון הדבר מעם האלוהים וממהר האלוהים לעשותו". ובכן, היום בלילה שוב הופיע אלי הרב הנפטר בחלום והגיד לי אותם הדברים. עכשיו לא אתן לקרוא את התורה עד שתחליטו לפטר את השו"ב. אחרי ויכוחים סוערים החליטו לפטר את השו"ב ולהזמין שו"ב אחר. וכדי לא לקפח את השו"ב החליטו להוסיף לו תלמידים בחדרו. כתוצאה מדברים אלו הופיע בעיירתנו שו"ב חדש.

השו"ב החדש רבי הלל הלקין ומשפחתו

דמותה של העיירה הקטנה והנידחת השתנתה לטוב עם בואה של המשפחה הנאורה הזאת. כל אחד ביקש את קרבתה. כל בני המשפחה היו נוחים לבריות. היו נותנים ברצון עתון וספר לכל מבקש. בנם הבכור בן השבע עשרה היה כבר עסוק במלמדות בכפר הסמוך כדי לעזור לפרנס את המשפחה הגדולה. רבי הלל בעצמו, מלבד מלאכת השו"ב שלא יכלה לפרנס את בעליה, התעסק גם במלמדות, היו לו עשרה תלמידים. שיחק לי המזל ואני הייתי בין תלמידיו. הוא, הוא שהשריש בי אהבה לתנ"ך ולשפה העברית. היתה לו שיטה מיוחדת בלימוד — התחרות בין התלמידים. למטרה זאת

היה מציג לנו ציונים, לכל תלמיד בכל יום. היתה לי התחרות קשה עם בנו אברהם (עכשיו מרצה בבר־אילן) בעל כשרונות נעלים בידיעות התנ"ך. בקצה הזמן הוא קיבל —5 ואני +4. כשהתחלנו ללמוד ספר ישעיהו התיר לעצמו רבי הלל להתבדח על חשבוני ואמר: ישראל לא ידע — ישראל לא יודע כלום. אז אמרתי לו ובתהילים כתוב כי הלל רשע (תהילים י. ג.). בעד תשובה שנונה זאת הציג לי ציון +5.

פעם קרה שבחורה צעירה מבית עניים מרודים ששרתה בבית יהודי אמיד נתעברה מבנו של בעל הבית. העיירה היתה כמרקחה. הרוב האשים את הבן המנוול, אחרים האשימו את הבחורה. כשראו שהיא מעוברת גרשו אותה תיכף, והיא שבה להוריה המסכנים. הבחורה סבלה מכל הצדדים ובמיוחד מהוריה, פעם כשלמדנו בחדר בא אביה, יהודי פשוט, נכנס כשפניו מביעים סבל וזעם ואמר: רבי הלל אני אהרוג אותה עם הממזר שלה. רבי הלל אמר לו: שב ר' חיים ושמע! לפי ההלכה הוא לא ממזר. הוא יהודי כמוני וכמוך. ר' חיים! אני יודע את בתך. היא היתה באה אלי לשחוט עופות. היא יפה, עדינה וצנועה. היא לא אשמה. אשם המנוול הזה שפיתה אותה והבטיח להתחתן אתה ועוד יותר אשמים הוריו שאינם מרשים לו להתחתן אתה. היא מסכנה אומללה, היא זקוקה עכשיו לרחמים ולמלה טובה, לכל הפחות מההורים. לבסוף אמר: בבקשה ממך תקבל ממני רובל, כשתרויח תחזיר לי, תקנה למענה חלב. היהודי יצא רגוע ומשלים עם גורלו.

החברות בביחוב־חדש

החברה היותר עתיקה היתה, כמובן, חברה קדישא. לפי תקנון החברה מי שנתקבל לחברה צריך היה לשמש שלוש שנים כשמש. ז. א. לבצע את כל העבודות השחורות הקשורות בהלוית המת. אחרי שלוש שנים העבירו אותו לתואר חבר והיה פטור מכל עבודה, אך היה משתתף באסיפות ובסעודות של החברה, והיתה לו הזכות לבחור ולהיבחר לגבאי החברה. החברה סידרה לחבריה ולשמשיה שתי סעודות בשנה — בחנוכה ובל"ג בעומר. בחנוכה היו מבשלים דיסה שחורה ושמנה מכוסמת. אוזים צלויים וי"ש כיד המלך. בל"ג בעומר היו השמשים הולכים מבית לבית ואוספים ביצים וכל מיני תרגימא לסעודה. הסעודות נערכו בבית הכנסת. אבי ז"ל נתקבל לחברה בהיותו צעיר. בנעוריו למד בישיבה ובגיל מבוגר התחיל ללמוד מקצוע חיטות. הוא היה חיט פשוט לאיכרים וחי חיי עוני ודחקות. במשך שלושים שנה לא השיגה ידו לשלם מס חבר ועל כן נשאר שמש כל אותו הזמן. פעם, באסיפה של החברה לבחירת גבאי חדש העלה אחד מהחברים את השאלה: איך זה מניחים שאדם יהיה רק שמש מפני שאין ידו משגת לשלם מס חבר? הרי זה חלול השם. החליטו לקרוא את אבי לאסיפה, העבירו אותו משמש לחבר בלי תשלום. יותר מזה, באותה האסיפה החליטו שיהיה מועמד לגבאי. הוא קיבל רוב קולות בקלפי ובכן ביום אחד הוא הפך משמש לחבר וגם לגבאי. הגבאי היוצא מסר לו את פנקס החברה. אני אהבתי לקרוא ולחטט בפנקס הזה. הפנקס היה ישן נושן עם כריכה של עור מסודקת, עם דפים עבים ובלים מיושן. לפי הכתובות נראה שהתחילו את הפנקס לפני מאה וחמישים שנה. בפנקס היו רשומים כל הגבאים החברים והשמשים, ההכנסות וההוצאות. מלבד זה היו רשומים גם מקרים יוצאי־דופן מחיי החברה. הפנקס הזה נשרף ביחד עם כל העיירה בשנת 1926.

היתה בעיירה חברת עין יעקב. בכל יום, בין מנחה למעריב, היו לומדים עין יעקב. חברת תהילים. בכל שבת אחרי „שינה בשבת תענוג", היו מתאספים בבית הכנסת וקוראים בציבור את כל התהילים.

חברת תפארת בחורים. נוסדה בידי ילדי החדר בני 10—12 בלי שום התערבות של המבוגרים. פעם, בתחילת הזמן באנו לחדר וראינו שכמה ילדים לא הופיעו בחדר. אמרו שהם בני עניים ומוכרחים לעזוב את החדר וללמוד מלאכה. חשנו נקיפת מצפון איך זה אנו נמשיך ללמוד והם ישכחו גם מה שלמדו. החלטנו לארגן חברה מילדי החדר ומהילדים שעזבו את החדר. בכל ערב נפגש איתם בבית הכנסת ונלמד אתם מה שלמדנו באותו יום בחדר. להוצאות החברה — לקנות מכשירי כתיבה, ספרי לימוד, החלטנו שכל חבר צריך לשלם קופיקה אחת בחודש לקופת החברה... קודם כל קנינו

ניר ומסרנו לכורך ספרים שיעשה לנו פנקס יפה. בפנקס זה כתבתי הקדמה, מעין תקנון, בזה הלשון: היות ואנו רואים, לדאבוננו, שהרבה ילדים עוזבים את החדר, זה הולך להיות סנדלר וזה חיט ואת התורה יעזבו כולה. לכן החלטנו לארגן חברה בשם „תפארת בחורים". מטרת החברה שלא נפרד, שנתאסף בכל ערב בבית הכנסת ושם נלמוד אתם מה שלמדנו באותו יום בחדר. ההכנסות — תשלום חבר קופיקה בכל חודש. אך עיקר ההכנסות היו ממקור אחר. במשך השנים היו באים לביחוב־חדש סוחרים סיטונאים והיו קונים ואוספים מהסוכנים הקטנים אווזים, צאן ובקר, עורות, וזיפי חזיר לשלוח לחו"ל. הגבאי של החברה וסגנו היו מבקרים סוחר כזה ומציעים לו להרשם בפנקס כתומך בחברה, ולתרום כנדבת לבו... ברוב המקרים היו נענים לבקשתנו והיו תורמים מי עשר קופיקות ומי עשרים. היו מקרים שתרמו גם חצי רובל. כשההכנסות גדלו הצגנו לנו מטרות חדשות — לחתום על עתון ילדים וגם להניח יסוד לספרית ילדים. המטרות החדשות היו נחוצות מפני שהמטרה העיקרית שהציגה לה החברה נכשלה במהרה. הילדים חדלו לבקר את הלימודים בטענם שקשה להם, אחרי יום עבודה, לשבת אל שולחן הלימודים. אחרי שהגיע גם התור שלי לעזוב את החדר ולנסוע לישיבה, לא נמצאו בחדר פעילים שימשיכו את מפעלנו. מסרתי לאבי את כל החומר, את הכסף שנשאר בקופה ובקשתי ממנו שיקנה איזה ספרים טובים וימסרם לבית־הכנסת כתרומה מהחברה. אבי קנה ממוכר ספרים שביקר בעיירתנו פעמיים בשנה שני כרכים מכתביו של המגיד מדובנה. הכורך עשה כריכה נהדרת ועל גב הספרים בלטו אותיות זהב „תרומת החברה ,תפארת בחורים"'. בכל שבת היה אבא קורא בבית־הכנסת לפני חוג שומעים מהספר הזה. המשלים והנמשלים הנעימים של המגיד מדובנה נחלו הצלחה גדולה בקרב הקהל.

צ י ו נ י ם

מיכל כהן בן האלמנה. למד בחדר ובישיבה. כל ימיו העסיקה אותו בעיית היהודים, מצבם בין הגוים במשך ההיסטוריה, מצבם ברוסיה. הוא הגיע למסקנה שהמהפכה לא תפתור את בעיית היהודים. בעיית היהודים תיפתר בכל היקפה, רק כשתהיה ממלכת יהודים בארץ־ישראל. הוא עזב את הישיבה והחליט ללמוד מלאכה ובהזדמנות ראשונה לעלות לארץ ישראל. הוא חזר לאמו האלמנה, למד מלאכה ואת זמנו הפנוי הקדיש לקריאה. יהודה גולובציק, בחור בכיר יותר ובעל מרץ יותר היה אוסף את הילדים שלא ידעו צורת „א", מלמד אותם לקרוא בעברית ובאידיש. שר אתם שירי ילדים בעברית ובאידיש. שניהם נאסרו על ידי הייבסקים ועקבותיהם נעלמו עד היום. מי שיקרא את הרשימה הזאת ושמע על האנשים המצויינים האלו מבקש אני אותו להודיע לי על כך.

מ ה פ כ נ י ם

בשנת 1910 היה בביחוב חדש בחור מוזר אחד. הוא לא דיבר עם מי שהוא, מוזנח, אף פעם לא בקר את בית הכנסת. בחורף היה יושב בבית, בקיץ ראו אותו הולך עם חבילת ספרים ליער. אמרו עליו שהוא למד בישיבה, עזב את הישיבה, חזר לביתו, ומאז הוא מתנהג ככה. רבים חשבו אותו ללא שפוי בדעתו. פתאום נעלם. בעוד שלוש שנים חזר לעיירה, לבוש כמו שאמרו בעיירה כגראף. הוא ביקר בבית הכנסת. כבדו אותו במפטיר. זוכר אני איך הוא קרא את ההפטרה בהברה ספרדית ובביטוי יפה „את קובעת כוס התרעלה". מסתבר שבמשך שנים התכונן לקבל תעודת בגרות, עמד במבחן בהצטיינות. נתקבל וגמר את הסמינר למורים בגרודנה ונתמנה למורה. בזמן המהפכה עבר לקומוניסטים ונעשה לאחד מהגדולים בצמרת הבולשביסטית.

באביב 1912, כשאזלו תפוחי אדמה מהמרתף שמתחת לרצפה, אמר לי אבי שאחפור במרתף, אולי אמצא תפוחי אדמה בתוך האדמה. חפרתי. והנה, נתקלתי במה שהוא קשה. זה היה ארגז מלא ספרים מהפכניים באידיש וברוסית. כשבא אבי מבית הכנסת וראה את כל זה החוויר כסיד, ידיו רעדו מפחד. תיכף סגר את הדלת מבפנים, סגר את החלונות ושרף את כל הספרות הזאת. את הארגז הטמין במרתף אחי הבכור. הוא עבד יחד

עם אבי כחיט איכרים והיה קרוב לאיכרים, ידע את אורח חייהם ולכן הצטרף למפלגת ס"ר. פעם סייר אחי זה ביריד וראה שה„אוריאדניק", שהיה ידוע באגרופיו המוצקים, מכה איכר אחד שהציב את העגלה שלו במקום עוברים ושבים. הס"ר לא יכול לסבול איך מתעללים באיכר וכיבד את ה„אוריאדניק" בסטירת לחי מצלצלת. ברח בין ההמון שביריד והתחבא אצל מכר אחד. למרות שה„אוריאדניק" צעק שיעצרו אותו אף אחד לא העיז לעצור אותו. באותו יום הודיעו על זה לסניף המפלגה המחוזי בביחוב־ישן. מיד שלחו לו 50 רובל, ובאותו לילה נסע לאמריקה.

בשנת 1918 עזב את אשתו וילדיו וחזר לרוסיה להשתתף במהפכה, הוא נסע דרך גרמניה. בברלין חלה בשפעת ממאירה־ — איספנקה — ומת. אשתו נישאה לאיש אחר. בשנת 1932 פגשתי אותה עם בעלה וילדיה במקרה בלנינגראד. בעלה בא לרוסיה עם עוד מאה אמריקאים, כולם מומחים לבניה. הם גויסו על ידי המפלגה הקומוניסטית האמריקאית, שכולם היו חבריה. הם באו לרוסיה על פי חוזה לשלוש שנים. כעבור זמן זה הם קבלו הוראה מהמפלגה הקומוניסטית האמריקאית להישאר ברוסיה ולעבוד בתנאים כלליים כשאר אזרחי רוסיה. אף אחד לא נשאר. כולם ויתרו על פנקסי המפלגה ושבו לאמריקה.

טיפוסים ואירועים

טיפוסית היתה מערע לאה הישישה. כל ימי היתה דואגת לעניי העיירה בהוצאות לשבת ושכר לימוד לבניהם, וכל זה כמתן בסתר. היתה מפקחת על קופת רבי מאיר בעל הנס. בכל שנה היתה מקבלת קבלה, תעודת תודה, וגם לוח טרף הדור מפרומקין שבירושלים. בכל שנה היתה מחלקת את הדפים מהלוח של השנה שעברה לילדי החדר ומזהירה אותם שיתייחסו אל הדפים האלו כאל ספרי קודש, מפני שיש בהם פסוקים מהתנ"ך וגם דברי חז"ל. כשהכרתי אותה היתה למעלה מבת תשעים ונפטרה בגיל מאה וחמש. עד יומה האחרון היתה בדעה צלולה.

בעיירה גרה אלמנה אמידה ולה בת יחידה יפיפיה ביילקע. הבת התאהבה בבחור נוצרי מכפר קרוב. כמה שלא השתדלה האם כדי להפר את הדבר, שידלה את הבחור בכסף שיעזוב אותה, התחננה בפני הבת וכלום לא עזר. היא השתמדה, נישאה להבחור ועברה לחיות אתו בכפר. הרבה שנים אחרי זה שרו בעיירה שיר שחיבר מי שהוא מ„משוררי" העיירה:

חיה העשעם מיטן זיידענעם האלאט,
האט זי א טאכטער ביילקעלע, האט זי זיך געשמאדט (2 פעמים).
ביילקעלע טייערינקע, קום צו מיר אהיים,
איך וועל דיר געבן וואס דו ווילסט אליין. (2 פעמים).
איך וועל דיר געבן קליידער מיט נדן.
אזן איך וועל דיר געבן א איד פאר א מאן. (2 פעמים).
מאמינקע, טעיירינקע, הער שוין אויף צו רייזן,
איך וועל מיט קאסטיען זיך קיין מאל ניט שיידן. (2 פעמים).

ספרו, שכשבאו הנאצים הוצאו היא וילדיה להורג.

רשימות ביבליוגרפיות

„התנועה הציונית ברוסיה"

בלי להפחית את משקלה של הציונות של יהודי מערב־אירופה, ניתן לומר, כי הציונות הרוסית שימשה משום מהותה המיוחדת ומשום אופיה הדינאמי מעין חלוץ של התנועה הציונית ברחבי העולם. כמו כן העשירו ציוני רוסיה את מחשבת התנועה, החל מהציונות הרוחנית־תרבותית של אחד העם וכלה בציונות הסוציאליסטית של בר בורוכוב.

ד"ר יצחק מאור הקיף בספרו *, על ארבעת מחלקותיו, את תולדותיה רבות־העלילה של התנועה הציונית ברוסיה.

ספר מעין זה עשוי להיכתב מתוך זיקת נפש. אכן, עם כל הרצאת המאורעות בדרך האובייקטיבית, ההסברתית האנליטית שבספר, נכנסים אנו לדרך הרצאה אחרת, חמה, תוססת, כמעט סובייקטיבית, בהיכנס המחבר לתיאור אישים ומאורעות, שיש לו אליהם יחס אישי מיוחד.

עם זאת יוטעם כאן, כי המחבר נשתקע בחומר לפני ולפנים, כדי לתפסו במלוא היקפו, לעמוד על הקבע והארעי שבו, על המרכזי והצדדי; הוא גושר על פני הפרצות, הקיימות בתולדותיהם של יהודי רוסיה, הוא שילב תופעות שבסמוכין, ויצר רציפות בתולדות התנועה הציונית ברוסיה, ומעיניו כמעט שלא נתחמקה שום נקודה רבת ערך מקורותיה של התנועה באותה ארץ.

החלק הראשון דן בציונות ברוסיה עד הופעתו של הרצל. פרקי־היסוד בחלק הזה הם שעוסקים בתקומתה של תנועת „חיבת־ציון" ובהתארגנותה, ושמתארים את לבטיהם של אנשי העליה הראשונה. המחבר מדגיש את מקומה המיוחד של העיר אודיסה בהתפתחותה של התנועה, שסניפיה נוסדו בכל הערים הגדולות ע"י סטודנטים, שהושפעו מרעיונותיו של פרץ סמולנסקין; וכאן מקדיש המחבר תשומת־לב יתרה לשני האישים המרכזיים של התנועה — ליהודה לייב פינסקר ולמשה לייב לילנבלום, שספריהם — „האוטואמנסיפציה" ו„על תחיית עם ישראל על אדמת אבותיו" מילאו תפקיד רב בביסוס הרעיון הציוני לפני הרצל.

שורות רבות־ענין נתונות לקורותיה של העליה הראשונה ולעליית בילי"ו. המחבר מוסר, כי המתיישבים של העליה הראשונה סבלו משרירות־לבם ומקשיחות־לבם של פקידי הבארון רוטשילד, ובפעולתו של הנדיב שימשו אור וצל בערבוביה; עם זאת מוטעם כאן, כי ב„מאזן" ההיסטורי מכריעה כף הזכות, והשם רוטשילד תופס מקום־כבוד בתולדות ההתיישבות החדשה בא"י. כן מציין המחבר, כי לא יותר מ־15 אישים נשארו בארץ משיירת הבילו"יים, ועם זאת בטוהר שאיפותיהם ובמסירותם לרעיון ישוב־א"י השפיעו הבילו"יים השפעה רעיונית ומוסרית רבה על ההתיישבות כולה בארץ, ושימשו סמל ומופת לעליות החלוציות, שבאו אחריהן.

המחבר מוסר על התפתחות המיסדר „בני משה", שהחדיר רוח רעננה בשורות „חיבת־ציון", ובמיוחד פעל רבות בשדה התרבות והחינוך העבריים בתפוצות ובארץ־ישראל — בהקמת „חדרים מתוקנים" בגולה ובתי־אולפנא עבריים בא"י.

החלק השני מקיף את תולדות התנועה מהופעתה של הציונות המדינית עד מותו של הרצל. שורות יסודיות בתוכנן נתונות לקונגרסים הציוניים, להרכבם, רוח ששלטה בהם, לנושאיהם הראשיים. המחבר מוסר את ההשפעה העצומה של הקונגרס הראשון על חובבי ציון ברוסיה, אם כי דעתו של אחד העם על הקונגרס היתה שלילית: „הרוב הגדול של הנאספים (ממשתתפי הקונגרס) היו נערים — לא ראו מה שלפניהם,

---

* יצחק מאור, „התנועה הציונית ברוסיה", „הספריה הציונית", ירושלים תשל"ד, 597 עמודים.

ונמשכו כבהמה אחר הראש". בכל זאת הודה אחד העם, כי לאחר פגישתו עם הרצל הרגיש „איזה פרוצס חדש, אשר לא אדע, לאן יובילנו".

בחלק השני מסופר באריכות על היווסדה של הפראקציה הדימוקראטית ועל רעיונו של נחמן סירקין „מדינת היהודים הסוציאליסטית", ועל ייסוד ה„מזרחי". מוטעם המשבר במחנה הציוני לאחר פולמוס אוגנדה, וניתנים דברי הרצל: „השקפותינו על ארץ אבותינו אינן ניתנות לשינוי ולא ישתנו לעולם. העניין (עניין אוגנדה) הוגש לנו בצורה כזאת, שיתרום בהכרח להטבת מצבו של העם היהודי ולהקלת מצוקתו".

החלק השלישי מקיף את תולדות התנועה ממותו של הרצל עד מלחמת־העולם הראשונה.

פרק מיוחד נתון לציונות הסינתטית, ויובאו כאן דברי חיים וייצמן: „אנחנו רוצים סינתיזה נכונה, ישרה ואמיתית, של שני הזרמים — הזרם הפוליטי והזרם המעשי כאחד. גם הממשלות יטו לנו אוזן, רק אם ייווכחו, שאנו מסוגלים לכבוש את ארץ־ישראל על ידי עבודה מעשית תכופה".

בחמימות מאופקת דן המחבר בתלאותיהם של אנשי העליה השניה, שנשארו, על פי רוב, מחוסרי עבודה ולחם, כי עמדו בהתחרות קשה עם הפועל הערבי, שהיה יליד המקום והורגל לעבודה קשה ולאקלים הארץ, ואף קיבל שכר נמוך, כי הסתפק במועט; כמו כן התייחסו האכרים בחשדנות אל הצעירים, שהביאו עמם מרוסיה רעיונות של חופש וכבוד האדם.

רב היה חלקה של העליה השניה בעיצוב דמותה של תנועת־העבודה העברית בארץ, בהתוויית דרכה ומגמותיה ובגיבוש ערכיה.

החלק הרביעי דן בתולדות התנועה בימי המלחמה והמהפיכה.

משקל־יתר ועניין־יתר נודעים לפרקים המתארים את מאבקם של ציוני רוסיה עם האנטי־ציונים בתקופה שבין פברואר לבין אוקטובר 1917. התעוררותה של התנועה הציונית ברוסיה באותם הימים באה לידי ביטוי בולט בוועידה השביעית של ציוני רוסיה, ובוועידה השניה של „צעירי־ציון". המחבר דן ביסודיות ובפרטות בקשיים המיוחדים, שבהם היתה נתונה התנועה הציונית־סוציאליסטית ברוסיה הסובייטית: המהפכה החריפה את המאוויים הסוציאליסטיים שקיננו בלב המוני החברים של התנועה הזו. אולם רבים במחנה הזה שללו את הביסוס המארכסיסטי של הציונות; הם ראו באדיקותם המארכסיסטית של „פועלי־ציון" את שורש הרע, את סיבת התרחקותם מהמפעל הציוני החי, את היאחזותם ב„פרוצס הסטיכי", כחסידי המאטריאליזם ההיסטורי, עד כדי שלילת „החלוץ".

תוך רטט נפשי עצור מספר המחבר על פעולתה הנועזת של המחתרת הציונית ואת הוצאתם להורג של טובי האינטליגנציה היהודית, אם כי רבים מהם היו מנאמני המשטר הסובייטי.

המחבר מתעכב על השינוי הזמני לטובה, שחל בפוליטיקה החיצונית של הממשלה הסובייטית לגבי ארץ־ישראל העברית, עם תקומתה של מדינת־ישראל. אבל ה„שינוי לטובה" נמשך ימים מעטים בלבד, והתחילו עלילות־הזדון ומשפטי־הראווה למיניהם; במוחו הפאראנואי של סטאלין נולדה התכנית השטנית בדבר חיסול האוכלוסיה היהודית במדינה, וייתכן, כי הודות למותו של סטאלין ניצלו יהודי רוסיה משואה איומה, שהיתה צפויה להם. המחבר מתאר את סידרת עלילות הזדון, שנרקמו על־ידי השלטון הסובייטי; האנטי־ציונות שימשה לשלטון הסובייטי — אמצעי להפצת האנטישמיות; הפליית היהודים לרעה בכל תחומי החיים היתה מעשה בכל יום.

*

הספר מסתיים בתיאור ההתעוררות הציונית בקרב יהודי ברית־המועצות אחרי מלחמת ששת הימים ואת מאבקם של יהודי רוסיה בשנים האחרונות על עלייתם לציון.

ומהראוי לציין את השורות המסיימות את הספר: „מיפנה גדול חל שם. לאחר שרבים בקרב הישוב העברי ובתוך התנועה הציונית בעולם התייאשו מאפשרות עלייתם של יהודי רוסיה, וכמעט סתמו את הגולל על תקוה זו, עומדת עתה מדינת ישראל בהתפעלות ובהשתוממות בפני החזיון המופלא הזה של התעוררות הציונית בברית־המועצות, במיוחד בקרב בני הדור היהודי הצעיר. ובלי משים עולים בזכרון הדברים, שאמר הנביא של שיבת־ציון מגלות בבל: „ואמרת בלבבך מי ילד לי את אלה — ואלה מי גידל?" (ישעיה מ"ט, כ"א).

ד"ר י. מאור השכיל בספרו להקיף את התנועה הציונית ברוסיה מראשיתה, תקופת „חיבת ציון" עד ימינו אנו — בהרצאת דברים רעננה וגרעינית. המחבר לא נתפס לפתוס מופרז ואף לא לסנטימנטאליות, אם כי הוא דן בפרשות מכאיבות עד בלי די. ויש בספר שלפנינו מן המאלף ומן האקטואלי להבנת סוד תקומתה של מדינת ישראל ולתפיסת דברי ימי עמנו בדורות האחרונים.

יצויין לבסוף ההידור החיצוני של הספר, שהוא כעין לוויתן לספר רב־המשקל ורב־העניין.

יוסף שהי־לבן

גדוד העבודה על שם י. ח. ברנר ביארצבו*

במגילת היסורים של תנועת הנוער הציונית ברוסיה, שדוכאה ביד אכזרית על ידי השלטון הסובטי ומשמשיו היהודים — תופסות מקום מיוחד נקודות ההכשרה הבלתי־ליגליות של „החלוץ", שבהן התרכז מיטב הנוער הציוני בדרכו לארץ־ישראל. אחת מהנקודות הללו היתה סמוך לעיירה יארצבו בפלך סמולנסק. שם הוקמה במסווה של קבוצות פועלים (ארטלים) — נקודת הכשרה של „החלוץ".

במלאות יובל שנים לעלית קבוצת החלוצים הראשונה מיארצבו, התכנסו החברים שעברו את הכשרתם באותה עיירה והוציאו קובץ רשימות לזכרון „גדוד העבודה על שם י. ח. ברנר" ביארצבו.

מתוך דברי הזכרונות עולה דמותה של התקופה. ברחוב היהודי משתוללת ה„ייבסקציה" ואוכלת כסרטן ממאיר את חייו הלאומיים של הקיבוץ היהודי. מבחוץ פתוחים השערים לרווחה לכל מי שמוכן להצטרף למחנה השליטים. רק קבוצות נאמנים בכל קצווי המדינה שומרים על נאמנותם לציון, ומחפשים מקומות בהם יוכלו להכשיר עצמם לעליה.

ביארצבו — בית מלאכה גדול למסילות הברזל. המהנדס הראשי, איש יהודי נלבב, פורש חסותו על החלוצים הבאים למקום. כששים איש מתקבצים משדה מנוחה ורומני, מנבל וממוזיר, ומסאראטוב הרחוקה. הם מתגוררים בכמה קרונות משא העומדים על ענף צדדי של מסילת הברזל. הם עובדים בעיקר בהקמת בתי־דירה לפועלי בתי־המלאכה ובפריקת משאות. העבודה קשה, ובערבים לומדים הם עברית.

כעבור שנה, בפברואר 1923, יצאה קבוצת חברים ראשונה, כעשרים איש, לבאטום שבקווקאז ומשם הצליחה להתחמק לארץ ישראל. הבולשת הסובטית „הריחה" את ה„קראמולה" („הבגידה") שמצאה לה קן ביארצבו. כמה חברים נאסרו, בהם ראש הקבוצה יהודה רבינוביץ, שעקבותיו נעלמו במאסר. היו שנואשו ופרשו, ואחרים הגיעו בדרכים שונות לארץ־ישראל.

תשמש החוברת מזכרת ועדות לתנועת „החלוץ" ברוסיה שנגדעה באיבה.

יהודה סלוצקי

---

* „מגילת יארצבו, גדוד העבודה ע"ש י. ח. ברנר", ת"א 1975, 122 עמ'.

מראות דמותה של ירושלים דליטא

ירושלים דליטא, מאויר ומתועד, ליקט וערך לייזר ראן, ביידיש, עברית, אנגלית ורוסית, כרכים א', ב', ג', המוציא לאור ועד אלבום וילנה, ניו־יורק — תל־אביב, תשל"ד—1974.

וילנה היהודית איננה עוד. ירושלים דליטא עלתה באש ובדם השואה והחורבן של בית ישראל באירופה. את מלאכתם של הגרמנים־הנאצים סיימו השלטונות הסובייטיים, לאחר שחרורה של העיר בשנת 1944. בית הכנסת המרכזי — די שטאט־שול — שהיה פארם ותפארתם של בני הקהילה, ואשר נתקיים למעלה מארבע מאות שנים, המשיך לעמד על תלו בימי הכיבוש הנאצי, לאחר שחולל ונואץ בידי טמאים. אך השלטונות הקומוניסטיים שהחליטו להרוס את כל חצר בית הכנסת — השול־הויף — לא נרתעו משלוח יד בבית הגדול והקדוש הזה והעבירו אותו מן העולם. מעשה ברברי ואנטי־יהודי זה היה תוצאה של המדיניות הכללית למחות כל זכר לקיום היהודי בווילנה. שארית הפליטה היהודית שנתרכזה במקום, עזבה ברובה הגדול את וילנה. וכך בא הקץ להיסטוריה היהודית בעיר, שכונתה ירושלים דליטא, ואשר יהודי וילנה היו מתגאים באווירה שלה ומציינים, כי בווילנה שואפים יהדות — יידישקייט — מן האויר שבסביבה...

חמש מאות שנים של דברי ימי ישראל בווילנה באו אל קצם. החיים היהודיים נדמו. היד שנשתלחה במרכז היהודי העתיק והנכבד הזה לא הניחה אפילו למתים... בית הקברות הישן ובית הקברות של זארעטשע חוסלו אף הם. אפילו המצבה היהודית בגיא ההריגה של פונאר, שבו נהרגו ונטבחו רבבות יהודי וילנה, נעקרה אף היא. ועל המצבה החדשה שהוקמה במקום לא נודע שם ישראל עוד. עובדות מזעזעות אלה, שמקורן בשואה, מחייבות את יוצאי ווילנה, החיים בישראל ובגולה, לפעולה נגדית. אם יש טעם לחייהם הריהו מרוכז כולו במוקד אחד, והוא — עשיית זכר לירושלים דליטא, כדי להצילה מן השכחה, וכדי להנציח את פועלה. למרבה הצער לא זכתה וילנה, כדרך שזכו קהילות קטנות ממנה, לפנקס משלה. הרבה סיבות לכך, ואחת מהן — הרתיעה מגודל האחריות ומכובד המשא של הנצחת עיר ואם בישראל, שמעטות כמותה בדורות האחרונים. כל מי שחי בווילנה וטעם את טעמם של החיים היהודיים המלאים והשלמים במסגרתה של מלכות התורה, מלכות יידיש, מלכות הציונות ומלכות ה„בונד", — ארבע המלכויות שנאבקו והתנגשו זו בזו — נושא בתודעתו יראת כבוד מוחלטת לערכים הגדולים, שנוצרו בה. תחושה זו של דרך־ארץ עמוקה ביותר מטילה סייגים רבים להבעת ההנצחה. וילנה סובלת מכך וזכרה יוצא פגום וזועק ל„תיקון".

לייזר ראן קיבל עליו לעשות „תיקון" אחד, חשוב ונכבד ביותר, והוא תיקון הראייה, בבחינת טוב מראה עינים. עשרים וחמש שנים עמל ויגע וליקט, בעזרתם של יוצאי וילנה אחרים, חומר רב מן הצילומים והמסמכים, שנשארו לזכרון אצל אנשים רבים. מתוך כל החומר הרב הזה, שנערך על ידו, הוציא אלבום גדול ומקיף, אשר עם כל מגבלותיו שבידי שמים ובידי אדם, הוא מהווה מפעל לתפארת שיעמוד לדורות. כל דף וכל עמוד, שבו יפתח המעיין, נושם את האווירה של וילנה, ומקיים כעין „תחיית המתים" של אנשים ומעשים מן העבר הרחוק והקרוב. ההסברים לתמונות, הערוכים בארבע הלשונות: יידיש, עברית, אנגלית ורוסית, מקילים על המפגש עם ירושלים דליטא. כל יוצא וילנה מרגיש המימות בלב למראות התעודות, שבחלקן הן שמורות בזכרונו. בדרך זו קיימת קרינה סמויה, הנובעת לא רק מן הנגלה שבאלבום, כי אם מן הנסתר שבו, מן ההויה שמאחורי הצילומים והמסמכים, המלאה נצח של וילנה ואהבת ירושלים דליטא. בכל צילום יש משהו מתפיסה המרובה, שמעבר לגבולותיו האופטיים. לבה של וילנה היהודית דופק מאחורי כל תעודה ומדבר אל לבו של המעיין בלשון פשוטה, אנושית ויהודית כל כך. וכך עולה „התיקון" של לייזר ראן למדרגות עליונות ותורם לזכרה של ירושלים דליטא בתודעה ההיסטורית היהודית בדורנו ובדורות הבאים.

בדברי ההקדמה של לייזר ראן מסופר על מעמדם של היהודים בעיר רב־לאומית זו, אשר העמים השליטים שבה סרבו להכיר בהם. כל השלטונות דחקו את רגלי היהודים, והיה זה מאבקם העיקש, הנועז והממושך של יהודי וילנה בכל הדורות ובכל תהפוכות העתים, שהבטיח את קיומם, את ליכודם החברתי ואת פיתוחו של עולמם הרוחני בממדים גדולים ביותר. מטרתו היתה להכין ספר עזר להכרת אורח החיים ואורחות הציבור בקהילה, שהיתה מקובלת כמייצגת את מיטב המסורת היהודית באירופה המזרחית. ואכן, כוונה זו עולה בידי העורך. מראותיה של ירושלים דליטא עשירים בגוונים, המביעים את העושר הרוחני והדלות החומרית, ועם זאת הם חושפים את מתח הקיום הגדול של יהדות המקום. יצר הקיום היה גדול, והוא פעל, עד לבואם של הגרמנים־הנאצים, בכל התנאים ובכל הנסיבות, ועמד בלחצים הגדולים, המדיניים, הכלכליים והחברתיים, אשר השלטונות הרוסיים והפולניים, הפעילו על היהודים. בכל צילום יש משהו מיצר הקיום הזה, וכל מסמך, ולו הזעיר ביותר, מעיד על המאבק המתמיד למען גילויי חיים יהודיים מופלאים ביותר. זוהי הברכה, שלייזר ראן וכל העוזרים אתו במלאכה, מביאים להיסטוריוגראפיה היהודית.

כמבוא לאלבום משמשות שלוש מסות, כתובות בידי בן־ציון דינור, אברהם יהושע השל וישראל קלוזנר. מאמרו של דינור ממצה את היותה של וילנה לירושלים דליטא, והוא ראוי שיפיצוהו ברבים. כאדם, שישב פעמים רבות בעיר זו מעיד דינור על „הטיפוס האנושי היהודי המיוחד, ועל האויר הרוחני המיוחד". והרי ניגודים רבים קיימים בווילנה, בנוף הטבע ובנוף האדם שבה, אלא שכל הניגודים האלה מהווים אחדות הרמונית, שפירושו אורגניזם חי, אשר חייו זורמים בקווי הניגודים שבאפיו. מבחינה חיצונית שימשו בווילנה בערבוביה הישן והחדש, ומבחינה היסטורית־סוציאלית נאבקו המתיחות של מלחמת הקיום עם הרגשת הבטחון, היציבות והבטחון במקום. „לא נזוז, אם כי רע לנו כאן"... היהודים התפרנסו ממלאכה וממסחר ורובם הגדול חי בדלות. אך עוני זה לא מנע מווילנה לשמש מרכז לתורה ולהשכלה. עוד במאה הי"ז קראו לה „עיר מעטירה וקהילה מפוארת", וסמלה הוא הגאון רבי אליהו מווילנה. הגר"א מסמל את האדם המושלם המגיע בכוח רצונו לשיא השלמות. על קברו היו שמים פתקאות — קוויטלאך. והנה, אחד מהם שמצא דינור: „אני מתפלל ומבקש רחמים, שתהיה לי הצלחה בבחירת ספרים טובים לקריאה. שלמה בן גיטל". שימו לב, על מה התפלל הצעיר מווילנה, הבחור שלמה בן גיטל, על הצלחה בבחירת ספרים טובים... כי כבר בימים ההם לא היו כל הספרים טובים ויפים לקריאה ואדם זקוק לרחמי שמים, כדי שלא יכשל, חס וחלילה, וישתה מן המים הלא־טהורים...

אברהם יהושע השל מצטט את שירו של משה קולבאק „דו ביסט א תהלים אויסגעלייגט פון ליים און אייזן, א תפילה איז א יעדער שטיין, א ניגון — יעדע וואנט" (הנך ספר תהלים, לשירת בטחון וצער, לצעקה חרישית ולניגון צנוע)...

ישראל קלוזנר מעיד על פועלו של לייזר ראן, וכהיסטוריון, שהתמחה בחקר ההיסטוריה היהודית בווילנה, הוא משבח את האלבום כ„אוצר בלום של זכרונות לכל יהודי וילנאי ומצבת זכרון נכבדה לכלל ירושלים דליטא".

האלבום פותח בתצלומי השערים של „המעשה־ביכלאך" של א. מ. דיק, י. ה. מזח ואחרים, שנדפסו בווילנה, אודיסה, אמשטרדם ולונדון, ובשרו את חידושה של הספרות העברית והיידיש. ואחריהם באים תצלומי ספרים של ההיסטוריוגראפיה של וילנה היהודית, כגון „קריה נאמנה" לשמואל יוסף פין, „עיר ווילנא" להלל נח מגיד שטיינשנייידער, והפנקסים המאוחרים שהופיעו בווילנה בין שתי מלחמות העולם. כמו כן מובאים מספרים מחכימים על מספרי היהודים בווילנה בתוך האוכלוסיה הכללית, במשך שלוש מאות שנים. בשנת 1645 היו בווילנה 2620 יהודים מתוך 12.000 תושבים. בשנת 1939 הגיע מספר היהודים לששים אלף מתוך אוכלוסיה של למעלה ממאתים אלף. בשנת 1944 היו בווילנה 800 יהודים בלבד, ובשנת 1959 היו למעלה מששה עשר אלף. המסמכים הראשונים הרשמיים על יהודי וילנה מספרים על גביית מסי הדרכים של שני יהודים, כבר במאה החמש־עשרה, ואילו בשנת 1633 קיבלו שני יהודים מידי וולאדיסלאוו הרביעי, מלכה של פולין, את הפריביליגיה היסודית להקמת ישוב יהודי בווילנה. נכללו בה הזכויות להקמת בית כנסת, בית דין, בית קברות ונקבע

תחום המגורים, הגיטו של וילנה. שתים עשרה שנים לאחר מכן נכללת וילנה בין הקהילות הראשיות של „ועד מדינת ליטא", ומכאן ואילך ממלאת קהילה זו תפקידים נכבדים בגולת ליטא ופולין.

חלק זה של האלבום נמשך והולך עד למלחמת העולם השניה, והתעודות הרבות מספרות על שנאת היהודים. פוגרומים, עלילות־דם (דוד בלונדס — 1900, ושמואל וואולפין — 1932) וסיפור ה„גר צדק" וקידוש השם של מותו. אנו רואים את הלאומים הרבים של וילנה, את הטופוגראפיה של העיר, הרחובות, הסימטאות והפרברים ואפילו את הנוף הציורי של פונאר שלפני הגרמנים...

מכאן ואילך מביא האלבום את סיפורם של אורחות החיים היהודיים, בתי מדרשות ובתי כנסיות, גאונים וגדולים, החל מן הגר„א ועד ל„חפץ חיים" ולרבי חיים עוזר גרודזנסקי ול„חזון איש"; מוסדות הקהילה והנציגות היהודים בעיריה ובפרלמנט הפולני וד"ר יעקב ויגודסקי בראשם; חברות לעזרה הדדית, ארגוני בריאות, קופות עזרה וקופות גמל, איגודי סוחרים, בעלי תעשיה ומלאכה ואיגודים מקצועיים של פועלים יהודים. אפילו משוגעי העיר (שטאט־משוגעים) לא נעדרו. בני וילנה זוכרים עדיין את מקומם המיוחד בהווי החברתי של יהודי העיר של גדלקה החזן, „משיח", רחלה המטורפת ואיסרזון, שהיה מתפרנס מאמירת תהלים על יד גופותיהם של המתים... אפילו משה ענגלשטערן לא נעדר, שהיה רופא חולים, מרצה, ספורטאי, מהפנט, משומד, סופר, מדפיס ומו"ל של מאה „עתונים" בערך, מפיץ כרוזים, מתקיף ומשמיץ. והיה מחזיק שני אישורים בידו. האחד, שהוא חולה־רוח, שהיה עומד לו בבתי המשפט ובמשטרה, והשני, שהוא „נורמלי", והיה מנופף בו לפני קהל שומעיו...

מן האלבום מתברר גם, שבווילנה ובסביבה היו בשנת 1920 כאלף משקים חקלאיים בידי יהודים והיתה חברה להפצת עבודת אדמה בין יהודים. בהצלחה רבה פעלו ארגונים להפצת מלאכה, ובראשם הטכניון היהודי וחברת „הילף דורך ארבעט" (עזרה ע"י עבודה").

ראשיתה של התנועה המהפכנית מביאה את תצלומיהם של אהרן זונדלביץ, אהרן שמואל ליברמן והירש לקרט ושל מייסדי ה„בונד". מסמכים אחרים מספרים על הארגונים המהפכניים והמחתרתיים, ועל התאים הציוניים הראשונים והמפלגות הציוניות שצמחו לאחר מכן. הכרך הראשון מסתיים בתיאור הארגונים הדתיים ומוסדות הספורט של „מכבי" ואחרים, שהיו פעילים עד למלחמת העולם השניה.

הכרך השני מוקדש לחינוך ולהשכלה ולחיי הרוח של ירושלים דליטא. ראשיתו — בבתי יתומים, בטיפול בילדים עזובים ובמוסד לחינוך מיוחד, והמשכו בבתי הספר, בחדרים ובישיבות. בתי הספר נתקיימו בלשונות ההוראה: פולנית, יידיש ועברית. בתי הספר העממיים הפולניים נתקיימו על ידי הממשלה הפולנית, ובתי הספר התיכוניים היו גם ממשלתיים וגם פרטיים. בתי הספר העברים היו מיסודה של הסתדרות „תרבות" ובתי הספר האידיים היו מיסודה של צ.י.ש.א., שסניפה הוילנאי נקרא צ.ב.ק. (צענטראלער בילדונגס קאמיטעט — ועד ההשכלה המרכזי). היו גם סמינריונים למורים, כהמשכו של בית המדרש הממשלתי לרבנים מן המאה שעברה.

נזכרים בתי הדפוס הידועים של האלמנה והאחים ראם, רוזנקראנץ ושריפטזצר, וב. קלצקין, ששמם יצא לשם ולתהילה בכל העולם היהודי. אך בנוסף להם היו בתי דפוס אחרים, מוסדות השכלה רבים, איגודי סופרים ועתונאים, עתונים רבים, שהמרכזיים שבהם היו „טאג" ו„צייט". המכון היהודי המדעי, יוו"א, היה המוסד היהודי המדעי המרכזי לחקר שפת יידיש ותרבותה. גם חזני וילנה ואנשי המוסיקה לא נעדרים, והתיאטרון היהודי, כולל ה„להקה הוילנאית" וחוגי חובבים בעברית וביידיש, זוכים להנצחתם, בנוסף לציירים ולפסלים, שהראשון והגדול שבהם הוא מארק אנטוקולסקי. בכרך זה מוקדש עמוד לילדי הפלא של וילנה, שגילו כשרונות מוסיקאליים בילדותם, ועמוד נוסף מספר על הליצנים מוטקה חב"ד ושייקה פייפר. מובאים גם קטעים מ„ספר הקונדס", שהופיע בווילנה בשנת 1824, הכולל סטירה חריפה על ראשי הקהל. פרנסי הקהילה לא טמנו ידם בצלחת, הם החרימו את הספר ושרפו את כל המהדורה. מחברו היה אברהם יצחק לנדא. וסימן א' של הלכות קונדס שבו פוסק: „כלל אמרו חכמי הקונדסים, כל מקום וכל כרך וכל עיר, שנמצא

בה עשרה, ויש בתוכה יומא דשוקא, מחויב להיות בתוכה קונדס. וכל עיר שאין בתוכה קונדס אינה מן הישוב"...

המדור האחרון של הכרך העוסק עוד בווילנה שלפני השואה, מספר על ביקורי אורחים חשובים בווילנה: משה מונטיפיורי, ד"ר הרצל, נחום סוקולוב, זאב ז'בוטינסקי, מנדלי מוכר ספרים, שלום עליכם, י. ל. פרץ, חיים נחמן ביאליק ושמעון דובנוב. אגב, דובנוב ביקר בווילנה זמן קצר לפני מלחמת העולם השניה, כאורחו של יוו"א.

הסיפא של הכרך השני עוסק בחורבן ובהשמדה. מקצת מן הצילומים מספרים על ראשית מלחמת העולם השניה, הכיבוש הליטאי והסובייטי, ולאחר מכן בא אוסף המסמכים של הכיבוש הגרמני. לפנינו יון המצולה של ירושלים דליטא, רציחותיהם של הגרמנים בשיתופם של הליטאים וחיי הגיטו בהנהלת המועצה היהודית — היודנראט — והמשטרה היהודית. חשובים מאד הם דבריו של יעקב גנס המובאים בספר, והמסבירים את כל האידיאולוגיה של היודנראטים למיניהם. גנס לימד סניגוריה על עצמו בנשף ספרותי בגיטו, ואלו דבריו: „רבים מכם חושבים אותי לבוגד... אני גנס מוליך אתכם למות, ואני, גנס, רוצה להציל יהודים ממוות. אני מצווה להפציץ מחבואים, ואני מבקש להשיג רשיונות עבודה ותועלת בשביל הגיטו. אני מחשב את חשבון הדם היהודי ולא את חשבון הכבוד היהודי. כשדורשים ממני אלף יהודים — הריני נותן, שאם אנו היהודים לא ניתן יבואו הגרמנים ו...הגיטו יהיה הפקר. ע"י מאות אני מציל אלף, ע"י אלף, שאני נותן, הריני מציל רבבה. אתם, תבלו את הגיטו תגידו: יצאנו במצפון טהור. אתם תצאו נקיים מהגיטו. אולם אני, יעקב גנס, אם אשאר בחיים, אצא מזוהם וידי תטופנה דם. אף על פי כן אעמיד את עצמי למשפט, למשפט יהודים. אגיד: עשיתי הכול כדי להציל מן הגיטו את המספר המירבי של יהודים ולהגיעם לחירות, וכדי להבטיח לפחות שריד ופליט ליהודים הייתי נאלץ להוליך יהודים למוות, וכדי שיהודים יצאו במצפון טהור, הייתי נאלץ לטבוע בזוהמה ולנהוג בלי מצפון"...

מכל הדברים הנוראים המתוארים באלבום על הזוועות והשחיטות והענויים שעשו הגרמנים ביהודים של ירושלים דליטא, אלה הם הדברים האיומים ביותר...

הרבה מספרים המסמכים והצילומים על החיים הפנימיים בגיטו עד לחיסולו ועד להשמדתם של יהודי וילנה באסטוניה ובגרמניה. שלושה עמודים מוקדשים לחסידי אומות העולם, שהצילו יהודים, ומהם ששלמו בחייהם בעד מעשיהם הטובים, וביניהם הגרמני אנטון שמידט. תעודות רבות מסבירות את ארגון המחתרת היהודי ואת הווי הפרטיזאנים, ואת לחימתם של וילנאים בצבאות של בנות הברית. האלבום מסתיים בתיאורה של וילנה לאחר השחרור ובמשפטיהם של רוצחי יהודי וילנה.

הכרך השלישי מביא הסברים, תוכן העניינים, מפתחות לפי האנשים ולפי העניינים, ביבליוגראפיה ועוד.

אכן, גדולים מאמציו של לייזר ראן, שגם נשאו פרי והקימו גלעד נאה לווילנה היהודית. אפשר, כמובן, להעיר הערות מסוייגות הן לגבי התוכן והן לגבי התרגומים, ובעיקר לגבי התרגום העברי שאינו משופר דיו. אך כל ההסתייגויות בטלות בששים לגבי עצם המפעל הגדול והאדיר המנציח את ירושלים דליטא לדורות.

יוסף פרידלנדר

ספר מינסק

מינסק, עיר ואם: קורות — מעשים — אישים — הוי. כרך ראשון: יהדות מינסק מראשיתה ועד 1917 כינס דוד כהן; ערך שלמה אבן שושן. ארגון יוצאי מינסק ובנותיה בישראל — בית לוחמי הגיטאות ע"ש יצחק קצנלסון — הוצאת הקיבוץ המאוחד. תשל"ה. 696 עמ'.

ספר מינסק נמנה במובן מסוים על ספרות הזכרון המסועפת והמגוונת (או ככינויה המשמעותי יותר ביידיש — ספרות ה„יזכור"), שהתפתחה בעשרות השנים האחרונות ואשר הדחף ליצירתה קם מתוך השואה ובעקבותיה. אמרנו „במובן מסוים", שכן, מתברר („פרשת ספר מינסק", עמ' 670—676), כי היוזמה הראשונה להכנת הקובץ הנדון נולדה עוד לפני מלחמת העולם השנייה וזאת — בארצות־הברית. אזעדיין היתה שרירה וקיימת ביהדות האמריקנית רוח חיונית של ה„לאנדסמאנשאפטים", שאנשיהם ראו חובה ציבורית וצורך פנימי להציב יד לקהילות מכורתם באירופה, לנסות ולטפח קשרים איתו, ככל שעוד ניתן הדבר, לתת גם ביטוי לתחושת היחד של יוצאיהן במרחקים וכן להוסיף ולהזינה ככל האפשר.

איתרע מזלה של מינסק (ולא היה זה מזל עיר), כי בקרב הסופרים ועסקני התרבות היהודים בניויורק נתייחדה קבוצה גדולה של מינסקאים, אנשי שם וביניהם המשורר ועורך הירחון „צוקונפט" א. ליסין, הפובליציסט ג. ארונסון, המשורר ה. לייוויק, הסופר העברי דניאל פרסקי, ההיסטוריון ש. גינזבורג והסופר א. ליטווין (ש. הורוויץ), שהיה ראשון המתחילים בדבר. הספר המתוכנן היה אמור להיקרא בשם ההיסטורי הסמלי „פנקס מינסק". הרעיון לא הוגש. אולי גרם לכך פרוץ המלחמה, ואילו אחריה הועתק מרכז הכובד של כינוס החומר, עריכתו ועד להוצאתו לאור — למדינת ישראל. כאן נסתייע הענין במידה מכרעת בזכות העובדה, שנמצא לו — בצד חבורה שלמה שנתנו ידם למעשה, שהיה כרוך, ללא ספק, במאמצים מרובים ורוח התנדבות — „המשוגע לדבר" או כהגדרתו בספר, „הרוח החיה במפעל" והוא, דוד כהן, בן מינסק וחבר קיבוץ עין־חרוד—איחוד. מקרה אכזרי של תאונה שם קץ לחייו, כשעמד כבר על סף הגשמת המפעל. תפקיד האיש צויין כראוי ברשימות מיוחדות בקובץ (אף הח"מ יכול להעיד על כך, על סמך שיחות עמו במרוצת השנים שנסבו על תוכנית הקובץ ותוכנו). בהשתלשלות המאמץ המחודש להכנת הספר השתלבו כבר, איפוא, גם כל אותם מניעים מגוונים שהולידו את המאות הרבות של ספרי זכרון לסוגיהם. מי שירצה לחפש מניע נוסף למעשה יעיין נא בסידרה הסובייטית, שהופיעה בשנים האחרונות והמוקדשת לערים שונות בתחום המושב בכלל ובליטא—ביילורוסיה בפרט ויווכח עד היכן מגיעה ההתעלמות בכל הנוגע לקורות היהודים. המבקשים את המשך הקיום היהודי אין להם אלא לדאוג גם לשימור זכר עברו.

שם התואר התנ"כי „עיר ואם בישראל" נשתגר בימינו עד כדי פיחות משמעותו. אך כל אשר ידיעת־מה לו בתולדות קהילות יהודי פולין, ליטא ורוסיה לא יחלוק על תקפות ההצמדה של „עיר ואם" למינסק של ביילורוסיה (רוסיה הלבנה) היא רייסין ההיסטורית, להבדיל ממינסק מאזובייצק, העיירה בחבל מאזוביה שבפולין. מהדירי הספר שלפנינו הצניעו לכת והשמיטו מהתואר את „בישראל", אך נתנו ביטוי, גם בתוכן, להיות מינסק „אם" ובירה לסביבה של ערים ועיירות יהודיות, בחלקן, לפחות נודעות למדי והסקירה הגיאוגראפית המיוחדת של העורך ממחישה זאת יפה. מינסק היתה מרכז כזה מבחינה רשמית בפולין הישנה, בימי קיום האוטונומיה היהודית בצורת ועד ארבע ארצות עד השליש האחרון של המאה ה־18 ושמרה על מעמדה זה למעשה גם לאחר מכן. לא מקרה, איפוא, כי ראשון לשותפים בהוצאה לאור של הספר הוא ארגון יוצאי מינסק ו ב נ ו ת י ה ולא־מעטים מהכותבים עליה כעל עירם הם בעצם לא ילידי העיר ממש, אלא יוצאי ישובים שכנים. הללו חיו בזמן מן הזמנים במינסק וזו נחרתה עמוקות בנפשם ובתודעתם עד כדי אימוצה לעצמם כעיר הולדתם הרוחנית. אך ודאי הוא כי ראש ועיקר היא מינסק עצמה.

המושג „עיירה יהודית" (או בקיצור, „העיירה") נהפך כבר לשם דבר והמונח „שטעטל" נתאזרח במידת מה בלשון העברית (לפעמים על דרך ההתנשאות הסנוביסטית) ולמעלה מזה בשפה האנגלית באמריקה. מעין זה חל גם על מטבע הלשון „עיר יהודית" שבמזרח אירופה. נסיבה זו גרמה, בין השאר, ליצירת דימוי אחיד, גזור כעל פי תבנית אחת, של שלל העיירות והערים היהודיות באזור. ברם, המעלה בזכרו את דמותם של יישובים יהודים אלה על גלגולי תולדותיהם, מערכות חייהם הפנימיים המסועפים, יחסיהם המורכבים עם הסביבה הנוכרית והפאנוראמה האנושית שלהם, למן „הפני" ועד ל„עמך" על רבדי רבדיהם וטיפוסיהם — יווכח לדעת, כי מעבר למשותף ולכללי רב מאוד הסגולי לכל אחד ואחד.

דומה, כי מכאן נמתח אחד מקני־המידה העיקריים להערכת ספרים מונוגראפיים על קהילות ישראל, לרבות את הספר דנן, כלומר עד כמה השכילו להעלות את הקווים האופייניים המציינים יישוב זה או זה, לדורותיו ובפרט בדורות האחרונים. על אחת כמה וכמה הדברים אמורים כלפי קהילות גדולות יחסית ובולטות בהיסטוריה שלנו. להקדים בפתח הכרך את הפסוקים של בן־ציון דינור על מינסק, המופיעים באקראי באחד להתנהל על פני מאות עמודי הקובץ ולצייר לעצמו את קווי ייחודה של מינסק — מהבחינה האמורה, אולי כדאי היה — למען ההתמצאות של הקורא אשר יכבד עליו הקטעים שבספר (עמ' 414—415). דבריו הם בגדר מועט המחזיק את המרובה ואם כי נוסחם האפוריסטי־כמעט מטה זעיר פה זעיר שם את הקו לכאן או לכאן, הם מאין כמוהם קולעים אל המטרה במיצוי העיקר והטיפוסי בכל הנוגע למצבה הגיאוגראפי של העיר, יחסי העדות הלאומיות שבתוכה ובסביבתה, אישים שהטביעו חותמם על תולדות הקהילה וסגנון חייה בזמנים שונים, ועד למקומה בתולדות הזרמים הציבוריים היהודים בדורות האחרונים. ישכיל לעשות הפותח את הספר אם יקדים ויקרא בשורות אלה של דינור והן יהיו לו לעיניים בפנותו אל שפע החומר שלפניו.

על ייחודה של מינסק אפשר להתחקות גם מצד אחר — בדרך ההשוואה. מינסק קשורה קודם כל בביילורוסיה, אבל יהדותה של זו היתה למעשה חלק של יהדות־ליטא ההיסטורית. במאה ה־19 נטשטשה ביותר, אם כי לא נעלמה לחלוטין, ההבחנה בין רייסין־ביילורוסיה לבין ליטא גם בשימוש הלשוני, וההכללה האדמיניסטראטיבית שחלה על שתיהן — החבל הצפוני־מערבי — עוד סייעה לכך הרבה. וילנה (שמיעוטה יהודים) נחשבה ברחבי העולם היהודי לירושלים־דליטא מבחינה תרבותית וציבורית והיתה לשם דבר מבחינה זו גם אצל לא־יהודים. ואילו מינסקי (שרובה יהודים עד לתקופת מהפיכת 1905/6, בערך) נחשבה בדרך כלל שנייה לה. מינסק לא תמיד השלימה עם מעמד זה. לעתים טענה בתחום מן התחומים לראשונות לעומת וילנה — בתולדות התנועה הסוציאליסטית היהודית; או שהיתה באמת ראשונה ללא ערעור — הציונות הפועלית או הפרשה האפיזודארית, אך המרתקת, של „מפלגת הפועלים היהודית הבלתי־תלויה" בהשראת איש הבולשת זובאטוב. אין זה מקרה גרידא, שהוגי המחשבה הראשונים על הוצאת פנקס מינסק נתעוררו לכך גם הודות לדוגמת יוצאי וילנה, שהקדימום בפרסום „פנקס" על עירם. משקלה המיוחד של מינסק וזיקתה הרגיונאלית לווילנה כאחד גרמו לכך, שמעלי זכרונות, רשמי רשומות אף חוקרים נזקקו להשוואות בין השתיים. אנו מוצאים מזה גם בספר. ראש לכל אצל הפובליציסט הבונדאי א. ליטוואק, בעל הלך־הרוח וההכרה הלאומיים במובהק (עמ' 300—301), המשרטט תוך הבחנה דקה קווי דמיון ושוני של מינסק ווילנה היהודיות. כיוצא בזה גם נוגעים לכך הדברים המצוטטים מזכרונותיו של ד. פרסקי (עמ' 556) או כבר המשפט הפותח את זכרונות ש"י גליקסברג (עמ' 484). אף א. ר. מלאכי, הכותב על ראשיתו של כולל מינסק בירושלים, נזקק להשוואה האמורה בציינו, כי „קהילת מינסק היתה שנייה לווילנה בהחזקת הישוב" (עמ' 615). הזיקה המיוחדת הזאת בין מינסק לווילנה נמשכה איפוא על פני תפוצת המינסקאים בעולם היהודי כולו.

הכרך שלפנינו נועד, לפי כותרתו, לגולל את תולדות מינסק היהודית עד 1917 — שנת המהפיכות ברוסיה. העורך מבטיח כרך שני שימשוך את התיאור עד לימינו אנו. מדובר אמנם בתקופה של כ־60 שנים, הקצרה יחסית למאות שנות קיום קהילת מינסק,

אך רבת תהפוכות ועשירה במאורעות ותהליכים גורליים. בהיסטוריה של יהדות ברית המועצות בכללה היו קווי ייחוד לקיום היהודי על גילוייו השונים ברפובליקה הביילורוסית ומינסק בירתה. קווים אלה היו פרי המציאות האקטואלית, אך הם נמשכו גם ממסורת העבר. מינסק היתה גם מרכז חשוב כל־סובייטי לפעילות ספרותית ומדעית יהודית בנוסח הקומוניסטי עד הכחדתה בידי השלטון ורציחת נושאיה. גיטו מינסק נתייחד בגילויי המרי שלו בתקופת הכיבוש הגרמני־הנאצי. אף בהתעוררות הלאומית היהודית המחודשת ובמאבק על זכות העליה למדינת ישראל בשנים האחרונות לא נפקד מקומה המיוחד של מינסק (למשל, בהתבלטות השתתפותם של אנשי צבא יהודים במערכות אלה.) הכרך הבא של ספר מינסק, כרוב תועלתו הצפויה כן לא קלה האחריות הכרוכה בהכנתו. ההערות הבאות יעסקו רק במידה מועטה בביקורת הסוגיות הגדולות והפרשיות הקטנות הבאות. בכרך הראשון. זוהי מלאכה לעצמה. בעיקר הן נועדו לגעת בכמה היבטים ופרטים בדרך העשויה אולי להועיל לקראת הכרך השני.

בסך הכל הייתי מהסס מאוד לכנות את הכרך שלפנינו בכללו „ספר היסטוריוגראפי" (עמ' 6). תואר זה מתאים למעשה רק לחלקו הקטן. השאר הוא ממואריסטיקה ופובליציסטיקה היסטורית ואין זאת אומרת כלל, כי הן נטולות ערך בשביל ההיסטוריוגראפיה. רובו ועיקרו של החלק ההיסטוריוגראפי ממש כלול במאמר הנרחב, שנכתב במיוחד בשביל הספר והפותח אותו „תולדות הקהילה היהודית במינסק" מאת ס. לייכטר. המחבר מעיד על עצמו, כי נזקק בחיבורו ל„מיתודה ההיסטורית המודרנית" המתמצית, לדבריו, באיסוף קפדני של המקורות לסוגיהם, בחינתם הביקורתית, תיאור אובייקטיווי של המאורעות וניתוחם. ואמנם נראה, כי עשה כמיטב יכולתו. המאמר מלווה גם הערות ביבליוגראפיות (חבל רק שלא נשמרה בהן אחידות הרישום של מראי המקומות). בספר מפוזרים כמה מאמרים נוספים מהסוג ההיסטוריוגראפי, אך לפעמים אפשר לייחסם אליו רק בסייגים מובהקים.

לא ברור, למשל, על אלה מקורות מסתמך המאמר, הגדוש פרטים ואשר בוודאי גם הושקע בו עמל רב, „היהדות הדתית, מוסדותיה ואישיה". הסעיף הכלול בו בנוגע לרבנות ורבנים במינסק מבוסס ברובו הגדול, קרוב לוודאי, על ספרו של בן־ציון אייזנשטאט „רבני מינסק וחכמיה". במאמר חסרה מסגרת כרונולוגית ראויה לשמה לתיאור בתי הכנסת, המוסדות ללימוד תורה או מוסדות צדקה, אף הרשימות המיוחדות של הרבנים והמגידים אינן מלוות שום פרטים כרונולוגיים. ניחא, ההיסטוריה אינה כרוניקה. אך הרי כבר איש המאות ה־17—18, ראש־ישיבה באותה מינסק, כמו יחיאל היילפרין, ידע להעריך את „סדר הדורות".

מאמרו הנזכר של ס. לייכטר הוא החיבור המונוגראפי המקיף הראשון בלשון העברית על קורות קהילת מינסק והוא בלי ספק ממלא עתה חסרון שחשו בו. התעודות המובאות יש בהן עניין רב, אך דומה, כי הקורא היה נשכר אילו לא נכללו בגוף המאמר ולא היו קוטעים את שטף ההרצאה, אלא צורפו כנספחים. לפעמים המחבר מרחיב את היריעה ועוסק בתולדות יהודי רוסיה בכלל ולא תמיד הדבר הוא להועיל לגבי נושאו המיוחד. הפרק על „ספר הקהל" של המומר יעקב בראפמן עוסק רובו בתפקיד שמילאו המחבר וחיבורו בתולדות האנטישמיות הרוסית ואף הפולנית. בהקשר הנושא המוחשי דומה, כי היה מקום לשימוש בו לתיאור חייה הפנימיים של קהילת מינסק במידה גדולה הרבה יותר משנעשה הדבר במאמר (אף זאת, לפעמים, בנימה אפולוגטית מיותר). הרי אין חולקים כיום, כי באופן בלתי תלוי בכוונותיו העוינות של בראפמן ושל רבי־השלטון שמאחוריו ובשירות שעשו פירושיו לשנאת ישראל, נהפכו התעודות המתורגמות שכינס למקור חשוב ביותר לחקר חייה של קהילה כמינסק, בפרט שבמקורן הן אבדו.

כמה מקביעותיו הכלליות של המחבר מעוררות ספקות, או דורשות הבהרות. למשל, בעניין הסיבה לגידוש היהודים מליטא בסוף המאה ה־15 (עמ' 14) או בדבר הגורמים האמיתיים למניעת הפוגרום במינסק בשנות השמונים של המאה התשע־עשרה (עמ' 72), אשר לא היו בדיוק אלה הנזכרים ולמעשה לא היו מקומיים גרידא והתייחסו לכל החבל הצפוני־מערבי. בעייתית היא גם הקביעה המסכמת שמביא המחבר

בעקבות ש. בארון על המלחמה של השלטונות הצאריים ביהודים (משום מה היא באה פעמיים, בעמ׳ 64 ו־70 וזאת תוך נקיבת משך זמן שונה של המלחמה האמורה וכן ציון שונה של מראה המקום).

מאלף הוא הפרק על „החברות״, שקהילת מינסק הצטיינה בהן, ויש מקום להדגיש בנדון, על דרך ההכללה, קו מיוחד בתולדותיה, שכן לגבי שום עיר כמעט זולתה לא ניתן לתאר במידה סבירה של רציפות, על פי תעודות, את התפתחות היחסים החברתיים והמאבקים של השכבות העממיות — בעלי מלאכה ופועלים — במשך כמאה וחמישים שנה. השלמה מעניינת עשוי לשמש תיאור בן הזמן של אגודת־שותפות של חייטים (חדר מדן, עמ׳ 482—483, מועתק מן „המליץ״), אשר ייסודה נשתלב גם בהתפתחות הזרמים הציבוריים החדשים של מפנה המאות ה־19 וה־20.

נקודת התורפה העיקרית בחיבור הנדון הוא הסיום המתמיה שלו. הפרק האחרון נקרא „קהילת מינסק תחת שלטון הצארים האחרונים״. משום מה נכללה בקאטגוריה זו של הצארים גם הקיסרית יקאטרינה השנייה מסוף המאה ה־18, שבימיה סופחה ביילורוסיה לאימפריה של בית רומאנוב. לעומת זאת הושמטו כמעט אלכסנדר השלישי ואחרון הצארים — ניקולאי השני. על ימי שלטונם הסעורים ועתירי המאורעות, החותמים תקופה שלמה, באו כמה פסוקים וקטעים שאינם מעלים ואינם מורידים. ייתכן, כי בנקודה זו אין לתלות את הקולר במחבר. נראה, כי הקטיעה הבלתי טבעית של המאמר על קורות קהילת מינסק נגרמה בשל שיקולי עריכה והרצון לכלול את הסקירה המשלימה „קהילת מינסק למן שלהי המאה ה־19 ועד מהפיכת 1917״. מסתבר שמחבר הסקירה ד. כהן ז״ל לא הספיק, למרבה הצער, להשלימה ולעבדה כראוי. אין בה מן ההבטחה שבכותרת ומכל הבחינות עדיף היה שלא לפרסמה. תקופה חיונית מאד בתולדות הקהילה תיאוריה נתקפה, וחבל.

החלק השני מבחינת אופי החומר, הממואריסטי, מורכב מעשרות רבות של מאמרים, רשימות ופרקי ספרים, שהינם בחלקם פרי עטם של יוצאי מינסק, אשר נתפרסמו בתחומים שונים של החיים היהודיים. רובם כבר ראו אור באכסניות שונות, אך כאן רוכזו יחד. מהם אשר זו לראשונה תורגמו לעברית. עניין הבחירה הוא קשה וטיבה השוף תמיד לטענות מכאן ולכאן. אך לבהירות התמונה ולתועלת הקורא, העלול לטבוע בשפע הרשימות, נדרש כאן שחומר רב ומגוון זה היה מחולק למדורים. מסתבר, שהמהדירים שקלו את הדבר וחבל שהכרייעו לשלילה מול הקשיים שצפו בביצוע.

לספר נוסף מפתח שמות, אשר היעדרו מורגש ביותר אצלנו לא רק בספרי זכרון רבים אלא אף בספרי מחקר. אפילו נניח כי מישאלה לגבי מפתח עניינים, שהיה משווה חיוניות רבה לספר, נראית בתנאים המוחשיים מופרזת מבחינה מעשית הרי הכנת מפתח מקומות אינה נראית כה מסובכת ואילו תועלתו ודאית.

עצם המדור „זכרי אישים״ הוא בוודאי דבר במקומו אך הוצא לפועל בצורה פגומה. הרשימות הביוגראפיות, מהן קצרות ומהן ארוכות ולא ברור כלל מה קנה־המידה למידותיהן. יש הכתובות בצורה עניינית תמציתית, יש העמוסות פרטים מיותרים בעליל או דברי הערכה סובייקטיביים מאד המזכירים לפעמים מודעות אבל או רשימות זכרון משפחתיות (אם בגלל סיבות, מסויימות היה הכרח לפרסם כגון אלה, מוטב היה לייחד להן מקום לעצמן). דווקא לגבי שורה של אנשי שם ומעשה ידועים מופנה הקורא אל מפתח השמות והוא יצטרך לטרוח ולחפש מידע במקומות שונים. עדיף מדור ביוגראפי שיכלול במרוכז פרטים תמציתיים עניינים על האנשים הכלולים בו.

בציפיה לכרך הבא אולי מותרל בטא עוד מישאלה אחת — ביובליוגראפיה על קהילת מינסק (אחד הדברים שהח״מ העלה לא אחת לפני ד. כהן ז״ל, אך לא נסתייע). אילו נעשה עם הכנת הכרך הראשון היה זה יוצא נשכר מאד, מבחינת בחירת החומר, השימוש בחומר בלשון העברית שדבר קיומו כנראה נעלם מידיעת המערכת, וכן המטרה הראשית — הנצחת זכר קהילת מינסק, שהספר תרם לה בלי ספק.

מ. מישקינסקי

לד"ר ישראל קלויזנר — כה לחי!

בשנת תשכ"ו פרסמנו ב„העבר" כרך י"ג (עמ' 181—185) רשימה קצרה על מפעלו המדעי של יקירנו ד"ר ישראל קלויזנר, בצירוף ביבליוגראפיה של כתביו.

עשר שנים עברו מאז וד"ר קלויזנר המשיך וממשיך בלי לאות את עבודתו החשובה בעיקר בשני תחומים הקרובים ללבו — תולדות התנועה הציונית מראשיתה במאה הי"ט ותולדות קהילת וילנה.

לרגל מלאת שבעים שנה לד"ר קלויזנר מביאים אנו בזה רשימה ביבליוגראפית נוספת לשנים תשכ"ו—תשל"ו ועמה גם השלמות לשנים הקודמות.

אין צורך לומר שבעל היובל אינו נח מעמלו והוא מכין לנו מחקרים חדשים, ואנו אין לנו אלא לאחל לו מקרב לב שנים רבות של בריאות וכוח עבודה, למען יוסיף כהנה וכהנה על מפעלו הספרותי־ההיסטורי לאורך ימים ושנים. —

ה מ ע ר כ ת

כתבי ד"ר ישראל קלויזנר

(רשימה ביביליוגרפית — שנות תשכ"ו—תשל"ו) *)

והשלמה לשנות תש"ו—תשכ"ג

ס פ ר י ם

הגאון ר' אליהו מווילנא.
הקונגרס היהודי העולמי, ההנהלה הישראלית, בשיתוף עם „תרבות וחינוך". — תל־אביב, תשכ"ט, 32 עמ'.
(בסידרה „אישים בעם היהודי", ג')

קורות בית־העלמין הישן בווילנא.
הוצאת ראובן מס, ירושלים, תשל"ב
(מהדורה ב' בצילום, מהדורה א' — וילנא תרצ"ה)

רבי חיים־צבי שניאורסון,
ממבשרי מדינת ישראל, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשל"ג, 144 עמ'.
(מהדורה חדשה מורחבת של הספר שיצא בשנת תש"ג).

תולדות הציונות / ביבליוגרפיה
מרכז זלמן שזר להעמקת התודעה היהודית — החברה ההיסטורית הישראלית, ירושלים, תשל"ו, 448 עמ'.

עריכת קבצים וספרים.

בשבילי ההיסטוריה. מבחר מאמרים מתחומי ההיסטוריה והחינוך, מאת ד"ר מיכאל הנדל. תל־אביב 1967, הוצאת „תרבות וחינוך". — 366 עמ'

דור מעפילים, זכרונות, מכתבים ויומן של הד"ר הלל יפה. ירושלים תשל"א, הספריה הציונית על־יד הנהלת ההסתדרות הציונית. — 460 עמ'.

(מהדורה ב', שונה ממהדורה א' שהופיעה בשנת תרצ"ט).

כתבי דוד ילין

בשבעה כרכים. אגרות.

2 כרכים (ד—ה). ירושלים תשל"ו, הוועד להוצאת כתבי ד. ילין, הוצאת ראובן מס. 380, 423 עמ'.

מ א מ ר י ם

וילנה
נדפס בקבצים „ערים ואמהות בישראל", בעריכת הרב י. ל. הכהן פישמן, כרך א', ירושלים תש"ו, עמ' 141—175

*) ר' רשימה ביבליוגרפית עד שנת תשכ"ה, „העבר" — כרך י"ג, אייר תשכ"ו (עמ' 186—191).

שלום־עליכם דער חובב־ציון.
נדפס ברבעון „די גאלדענע קייט", חוב' 6, תל־אביב 1950. עמ' 198—208

The Bilu Saga. Historic Jubilee.
"Zion", August 1952.
Jerusalem.

La Epopea de los Biluim.
Ecos de Israel.
Jerusalem, Febrero de 1953.

הדוצנט מהיידלברג וחיבת ציון.
עם הבאת עצמותיו של הרמן־צבי שפירא. „זמנים", בגליונות מהימים 22, 26, בדצמבר 1953. ירושלים

Prof. Zvi Hermann Schapira.
Zion, February 1954 p.p. 31-35
Jerusalem.

Hermann Shapira
Ecos de Israel
Enero-Febrero 1954
Jerusalem.

El Baron Rothschild, "Padre del Ischuw".
Ecos de Israel,
Gulio-Augusto 1954.
Jerusalem.

El "Padre del Ischuw".
Tribuna Israelita
Mexico, D. F. Noviembre 1954.

שיבה לעבודת האדמה ולארץ־ישראל.
החוברת „משמני ארץ", יאסי תרל"ב.
עם מבוא מאת י. ק.
„סיני", אייר תשי"ז, עמ' ק"ט—קי"ט.

די נייע ירושלימער קאנקארדנאץ צום תנ"ך.
פאלק און ציון, חוב' 15—16
מיום 9 באפריל 1957. ירושלים

Basic Writings of Zionizm.
Focus, Vol. 2. No. 1.
Jerusalem 1962.

Adam Rosenberg, One of the Earliest American Zionists.
Herzl Year Book, Vol. 1.
Nev York 1958.

Shalom Alejem, El Sionista.
Ecos de Israel
Mayo-Gunio 1959.
Jerusalem.

שלום עליכם דער ציוניסט.
„די גאלדענע קייט", חוב' 34
תל־אביב 1959

אגרות אלעזר רוקח אל חברת בילו"ו
„מגורה", אדר א', אייר תשי"ט.
ירושלים

עבודת אדמה בחזון שיבת ציון
מחניים, חוב' נ"א, ט"ו בשבט תשכ"א

The Centenary of a Zionist Classic
Focus, Vol. 4, No. 1
Jerusalem 1958.

דער ערשטער ציוניסטישער מאניפעסט.
„פאלק און ציון", טבת תשכ"ב (דעצמבער 1961), ירושלים
על „דרישת ציון" לר' צבי קאלישר.

The First Train.
Jerusalem Life, No. 2.
Jerusalem 1963.

על הרכבת בין יפו לירושלים

Rabbi Zvi Kalisher's "Derishat Zion".
"In the Dispersion" נדפס בקובץ
חוב' 5—6, עמ' 281—289.
ירושלים 1966, בהוצאת ההסתדרות הציונית, מחלקת הארגון, המדור למחקר.

תקופות ותחומים בתולדות הציונות.
ביקורת על הספר „מהחתם סופר ועד הרצל", מאת ד"ר צבי זהבי, ירושלים תשכ"ו. „האומה", חוב' 17, תמוז תשכ"ו

לזכרו של הד"ר נ. מ. גלבר.
„הארץ", בגליון מיום 9 באוקטובר 1966

Dr. N. M. Gelber.
M. B. (Mitteilungsblatt)
des Irgun Olej Merkas Europa, 21.10.1966.
Tel-Aviv.

ר' נתן פרידלאנד מליטא. פרשת חייו ו־השקפותיו של אחד ממבשרי הציונות.
„האומה", חוב' 18. תשרי תשכ"ז. — עמ' 227—245

תרומתו של הד"ר נ. מ. גלבר לספרות ההיסטורית שלנו.

„העבר", ספר י"ד, ניסן תשכ"ז

האסיפה הלאומית היהודית הראשונה. שבעים שנה לקונגרס הציוני הראשון.

„האומה", חוב' 21, תמוז תשכ"ז.

ו י ל נ ה.
נדפס בספר „יהדות ליטא", ג', תל־אביב תשכ"ז, עמ' 257—264.

ביקורת על ספרו של יעקב מ. לנדאו „היהודים במצרים במאה התשע־עשרה".
„האומה", חוב' 23, טבת תשכ"ח

Dr. Jechiel Tschlenow.
16.2.1968

נדפס בעתון
Juedische Rund-schau — Maccabi

באותו עתון מיום 9.2.168 גם בצרפתית (נשלח על ידי מחלקת הארגון של ה־הסתדרות הציונית העולמית לעתונות בחוץ לארץ)

מעפילים אל הגולן.
„האומה", חוב' 25, תמוז תשכ"ח

תכניות להתישבות בגלעד.
„האומה", חוב' 26, תשרי תשכ"ט

ו י ל נ ה.
„מחניים", חוב' ק"ד, מרחשוון תשכ"ט

הפרופ' יוסף קלוזנר. במלאת עשר שנים לפטירתו. תורגם לשפות שונות ונשלח לעתונות בחוץ־לארץ על־ידי מחלקת הארגון של ההסתדרות הציונית העולמית באוקטובר 1968.

אקאדעמישער סעמינאר פאר יידישע געשיכטע אין ווילנע.
א בינטל זכרונות. „ווילנער פנקס", חוב' 2, תל־אביב תשכ"ט

ההתישבות בארץ ישראל השלמה בעיני החלוצים הראשונים.
„האומה", חוב' 28, אייר תשכ"ט.

עם ח. נ. ביאליק בווילנה.
„בצרון", חוב' סיון תשכ"ט, ניו־יורק.

האמריקאי הראשון בגולן.
נדפס ברבעון של קרן הקיימת לישראל „עם ואדמתו", חוב' אב תשכ"ט. ירושלים, עמ' 21—23.

ווילנער געטא.
„ווילנער פנקס", חוב' 3, אלול תשכ"ט. תל־אביב

די יידישע ווילנע אין לויף פון דורות.
שם, חוב' 3, 4. תל־אביב, אלול תשכ"ט—שבט תש"ל.

ד"ר הערצל אין ווילנע.
שם, חוב' 4, שבט תש"ל. תל־אביב, עמ' 11—14.

מאה שנה ל„מקוה־ישראל".
נדפס ברבעון הקק"ל „עם ואדמתו", חוב' ניסן תש"ל. ירושלים, עמ' 23—25.

בית־הכנסת הגדול בווילנה.
„טורי ישורון", חוב' ט"ז, ירושלים, כסלו תשל"א

התנועה הציונית בבסרביה.
נדפס בקובץ „יהדות בסאראביה" (אנציקלופדיה של גלויות, כרך י"א). עמ' 493—618. ירושלים תשל"א

גבולות ארץ־ישראל המחודשת.
„מחניים", חוב' קכ"ז, אדר תשל"ב, עמ' ק"ד—קי"א.

בשמאל הירדן. גאולת אדמות בגולן ובבשן.
„האומה", חוב' 33, תשרי תשל"ב

ראשית ההתישבות היהודית בגולן.
„האומה", חוב' 34, ניסן תשל"ב

הרצל בירושלים דליטא.
„טורי ישורון", חוב' שלהי תשל"ב

המאבק הפנימי בקהילות רוסיה וליטא והצעת ר' שמעון בן וולף לתיקונים.
„העבר", ספר י"ט, אלול תשל"ב, עמ' 54—73.

התנועה הציונית בייקטרינוסלב בימי חיבת ציון.
נדפס ב„ספר יקאטרינוסלב—דנייפרופייטרובסק", תל־אביב, תשל"ג, עמ' 41—45.

יוסף קלוזנר — אחד ממחוי הלשון העברית.
„האומה", חוב' 39, כסלו תשל"ד, עמ' 79—89

יוסף זך — חוכב ציון ושלוח של הרצל לאמריקה.
נדפס ב„הציונות", מאסף לתולדות הת־ נועה הציונית והישוב היהודי בארץ, כרך ג'. תל־אביב, תשל"ד, עמ' 7—41

ביקורת על הספר „התנועה הציונית בי־ רוסיה מראשיתה ועד ימינו", מאת הד"ר יצחק מאור, תשל"ד
„האומה", חוב' 40, ניסן תשל"ד.

תגובת הישוב היהודי בארץ על קריאתו של הרצל.
נדפס בקובץ „ואם בגבורות", אסופת פרקי עיון ומחקר בעניני הארץ, הלשון וספרות ישראל, מנחה לראובן מס ול־ רעייתו חנה בהגיעם לגבורות, ירוש־ לים תשל"ד. — עמ' 295—309.

מצבת זכרון לירושלים דליטא.
הקדמה לספר „ירושלים דליטא, מאוייר ומתועד" בעריכת ל. ראן בשלושה כר־ כים. ניו־יורק תשל"ד

פעולות ועד העזרה בווינה למען הישוב בארץ בימי מלחמת העולם הראשונה.
נדפס בקובץ „שלם", מחקרים בתולדות ארץ־ישראל וישובה, כרך א'. ירושלים תשל"ד. עמ' 501—523. הוצאת „יד בן־ צבי"

בתי־עקד ספרים בירושלים דליטא.
פורסם ב„ספר רפאל מאהלר", תל־ אביב—מרחביה, תשל"ד, עמ' 67—82

„באמצע החיים בא המוות", שבעים שנה לפטירתו של הרצל". „האומה", חוב' 41, אלול תשל"ד, עמ' 375—380.

הגאון מווילנה וישוב ארץ־ישראל.
„האומה", חוב' 43, אייר תשל"ה, עמ' 282—288

יד ושם לווילנה — ירושלים דליטא.
ביקורת על הספר „ירושלים דליטא, מאוייר ומתועד", ניו־יורק 1974. „האו־ מה", חוב' 43, אייר תשל"ה

יוצר ה„אספרנטו" והציונות.
„האומה", חוב' 44, אלול תשל"ה, עמ' 425—435

הרב יהודה ביבאס — אחד ממבשרי מדינת ישראל.
„האומה", חוב' 45, טבת תשל"ו, עמ' 91—94.

קרל נטר — חלוץ החקלאות בארץ.
„האומה", חוב' 46, אייר תשל"ו, עמ' 251—263.

רשימה ביקורתית על הספר „ירושלים דליטא", ניו־יורק, 1974.
„גלעד", מאסף לתולדות יהדות פולין, כרך ג', ת"א תשל"ו, עמ' 383—385.

„הרבנות מטעם"

פרופ' עזריאל שוחט פורש בספרו על „מוסד הרבנים מטעם ברוסיה" (הוצאת אוניברסיטת חיפה, תשל"ו), יריעה רחבה החורגת מהתחום המצומצם שעליו מצביע, לכאורה, שמו של הספר. ב־200 העמודים של ספרו כלל שוחט שפע של חומר שליקט בספרים, בעתונות, בזכרונות ובמכתבים מן התקופה בה התקיימה „רבנות" זו, עד מהפכת 1917.

מתברר כי „הרבנות מטעם" באה לעולם בעקב התנאים המיוחדים ששררו בקרב היהודים ברוסיה בראשית המאה הי"ט. בתחילה היתה כוונת הממשלה להטיל תפקידים אדמיניסטרטיביים, כגון רישום נשואים, נולדים, גירושים ונפטרים על רבני הקהילות, בתנאי שיוכיחו ידיעה ברוסית, גרמנית או פולנית. כן הוטלה על הרבנים בדיקת הספרים העבריים והאידיים. בספרו „תעודה בישראל" (1828) כותב ריב"ל, כי מאחר והרבנים לא ידעו שפות זרות נבחרו „במקצת עיירות" אנשים שידעו מעט רוסית „והמה נקראו למראית עין בשם רבנים, והרב האמיתי, הבקי בתורה בלבד, במקומו עומד" (עמ' 9). מעמדו של הרב כפקיד ממשלה הנבחר על־ידי יהודים והמאושר על־ידי השלטונות אושר רשמית בחוקה היהודית משנת 1835. כך התהווה מעמד „הרב מטעם הממשלה", שעיקר כוחו בידיעת השפה הרוסית. במקומות רבים היה הרב האמיתי, אשר כונה בתעודות רשמיות בשם „הרב הרוחני", רשום כעוזרו של „הרב מטעם". מאחר שבחירת „הרב מטעם" היתה נתונה בידי היהודים, היו נוהגים לבחור למשרה זו אדם „שיתבלט עד כמה שאפשר פחות בתכונותיו האישיות בכשרונותיו השכליים והרוחניים, כדי שיוכל עד כמה שאפשר פחות לתבוע לעצמו את התפקיד של המייצג למעשה את האינטרסים הרוחניים של צאן מרעיתו" (עמ' 16).

הקמת „בתי־המדרש הממשלתיים לרבנים" בוילנה ובז'יטומיר ב־1847 נועדה בין־השאר להכין סגל מועמדים לרבנות שתהיה להם השכלה (בגובה של בית־ספר תיכון) וגם ידיעת התורה. בתי־מדרש אלה לא השיגו את מטרתם. רק מעטים מחניכיהם בחרו את הקריירה הרבנית הרשמית, ובשנת 1873 נסגרו מוסדות אלה.

על הרקע האפור של הרבנות מטעם בולטים כמה מהם שהיו תלמידי־חכמים ומנהיגי עדתם, בהם הרב מינור במוסקבה, י. שטיינברג, בעל „משפט האורים", וילנה, י. ל. קנטור בליבאו, א. חנה'לס במינסק.

הקשר ההדוק בין הרב מטעם לבין השלטונות הרוסיים הביא אותו לידי ניסיון קשה. בציבור ריננו על רבנים מטעם רבים, שהם משמשים מודיעים ומלשינים לבולשת. ידוע מקרהו של הסופר הרב מטעם באוריול ח. י. קצנלסון, שלאחר המהפכה התגלה כי קשריו עם הבולשת עברו את גבול המותר והוא נאלץ לברוח מעירו ונעלם.

בתקופת ההתעוררות הלאומית והציונית, וביחוד מאז הכרזת הרצל על „כיבוש הקהילות", ניסו הציונים לבחור למשרת „הרב מטעם" אישים שיכלו להשפיע על קהילתם ברוח הלאומית בשדה החינוך, העזרה לארץ־ישראל וכדומה. מבין אלה בלטו ו. טיומקין בייליסבטגראד, י. מזאה במוסקבה, ש. ז. לוריה בקיוב, צ. ברוק בויטבסק, שמריה לוין בגרודנה וביקטרינוסלב ועוד. אולם רבים מהם לא החזיקו מעמד על כסא הרבנות מטעם. מהם שפוטרו ומהם שהתפטרו.

באותה תקופה נעשה ניסיון מצדדים שונים, מהם עסקני ציבור ומהם רבנים מתקדמים, להקים מוסדות הכשרה לרבנים, שחניכיהם יוכלו לאחד את שני התפקידים, הרבנות מטעם והרבנות הרוחנית. אגב, בתקופה זו בא במקום המונח „רב מטעם הממשלה", שהיה בו משום טעם לפגם באווירה שנוצרה ברחוב היהודי בראשית המאה העשרים — המונח „רב ציבורי", או „רב הקהילה" (אוֹבשצ'סטווני ראווין"). בתחילה נתקלה מגמה זו בהתנגדות נמרצת של הרבנים המחזיקים בנושנות. אולם הזמן עשה את שלו. בלידה ייסד הרב ריינס ישיבה מודרנית (1903), שבה לימדו גם לימודים

כלליים. באודיסה הקים הרב חיים צ׳רנוביץ ישיבה חדישה (1907). בפטרבורג הקים הבארון דוד גינצבורג „קורסים למדעי המזרח״ (1907), שנועדו אף הם „להכשיר ביהדות הרוסית חוג אנשים משכילים שיוכלו לספק את צרכיה הרוחניים והמדעיים של היהדות ולפעול כרבני העדה או כמורים, ולסייע לשמירת מורשת העבר בשלימותה״ (עמ׳ 144). התפתחות זו נפסקה באיבה עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה, ועם המהפכה הקומוניסטית בסוף 1917, דעכה מאליה „הרבנות מטעם״, שהיסוד התחוקתי עליו התבססה — התמוטט כליל.

יהודה סלוצקי

מרדכי בונה (ביבר)

הילד היהודי במהפכת 1905

(רסיסי פולקלור)

מטבעו, היה הילד היהודי, בדומה לילדים אחרים, כמה ועורג לעליזות ולשובבות, למשחקים ולתעלולים. ולא עוד, אלא „שפיו היה מלא שירה ולשונו רינה". נפשו היתה מתרוננת בקרבו, וצלילים כמו מאליהם היו נפלטים מפיו. צלילים סתם, קולות, מלים שאין שום קשר ביניהן, אבל מחורזים; כגון:

„אינגי בינגי / סטיפ אצינגי / ארצי בארצי / גאלע סווארצי / איגעלע מיגעלע / ציגעלע ביגעלע / — האפ!". או:

„אוי וויי / גיב מיר טיי / טיי איז ביטער / גיב מיר צוקער / צוקער איז זיס / גיב מיר ניס".

ומה מופלאות המלים בשירה המאולתרת הפורצת מליבו של הילד הנרגש, כשמצב רוחו מרומם:

„אבא'לה מלך / דאס הארץ איז מיר פרייליך / פרייליך איז מיין הארץ / אוועק צו אלע שווארץ".

מאידך, לא נתמזל לו מזלו לילד היהודי להיות נהנה מאותם תנאי החופש מהם נהנו ילדי שאר העמים. הוא היה נתון במשטר חמור של הגבלות ואיסורים, עמוס עול של „מצוות", כלוא בתוך ה„חדר" רובו של יום, ובימות החורף — גם חלק של הלילה. שוקד היה על תורה על מנת להיות „יהודי כשר". ובתוך החדר הצר והמחניק הזה, ספג לתוכו הילד הרך והענוג, וגם המעונה, אגדות קדומים על מעשי בראשית, עלילות גבורה, ספורי אבות, משא חוזים ונביאים, שלטון מלכים ושרים, גלות וגאולה, ספורי זוועות ודברי נחמה. והיו ספורים ואגדות אלה מפרים את דמיונו, מרחיבים את דעתו ונוסכים לתוכו רוח של שלוה ובטחון, אמונה ותקוה לקראת ימים טובים, ימים נפלאים העתידים לבוא. וברגעי המנוחה, לעת־ערב בין השמשות, שעת „בין מנחה למעריב", אפשר היה להבחין בילדים מתכנפים בקבוצות בתוך כתלי החדר או באחת הפינות בבית־הכנסת, מצטופפים מסביב לאחד ה„יודע לספר", מקשיבים בדריכות לספוריו הקולחים מפיו, ברצינות ובלהט, על נהר סמבטיון, על יהודים אדמונים, על הרי חושך ועל מסעי אלכסנדר מוקדון ועוד ועוד.

כן הצטיין הילד היהודי בחריפות שכלו ובשנינות לשונו, בחוש ההמור ובכשרון החיקוי שלו. הוא היה ער ותוסס, קשוב למתהווה ודרוך לפעול. ידיו היו עסוקות בעבודות בנייר או בעץ, ביצירת כלים וצעצועים; מוגיע את מוחו בחישובים ובהמצאות, בפיענוח נוטריקון (ראשי־תיבות) ובחישוב גימטריות. מתוך הלימודים בחדר נודע לו כי בפסוק „ויספר יעקב ללבן את כל הדברים האלה" — הואיל ולא נאמר מה הם הדברים שאותם סיפר יעקב ללבן, באו חכמינו ז"ל וגילו — כי הדברים שיעקב אבינו סיפר ללבן מרומזים בשלמותם בתוך הפסוק הנ"ל באותיות של התיבות „את כל הדברים האלה: אל תתפלא כי לא הבאתי דבר — ברכוש רב יצאתי משם, הלך אליפז לקח הכל. הנה אוצר נחמד כזה נפל לידו והוא לא יהנה ממנו ויהיה ל„מנטרק" גם הוא. והנה הוא פותח ספר והתיבה „ווילנא" באותיות גדולות צבועות אדום מופיעה לעיניו, כאילו מתחננת לפניו: נטרק אותי! והרי אותיות ווילנא הן ראשי תבות של המלים: וואס ווילסטו יינגעלע לערנען? נניין, אסען!.. והנה, שעת צרה. מלחמה באה לעולם. רבו מחשבי הקיצים. האמינו כי בסופה של מלחמה זו יתגלה המלך המשיח. הילד היהודי אף הוא במחשבי הקיצים. חפש רמז ואסמכתא לכך. יגעת מצאת! מה לנו יותר משמעותי לתקופה זו של מלחמה ופרעות ביהודים מאשר פרק ב' בספר תהילים:

„למה רגשו גויים"? והאותיות הראשונות של הפסוק השני בפרק זה שהן: „תיצבו מלכי ארץ ורוזנים נוסדו יחד על י' ועל משיחו" — אינן אלא ראשי תיבות: „קום מלך אחרון ושמו ניקולאי לחם עם אפאניע ויבוא משיח". והנה נתקל הילד בעוד פסוק באחד מפרקי הנחמה של ישעיהו הנביא: „כי יום נקם בלבי ושנת גאולי באה". מובן כי בפסוק זה צפון סוד הגאולה. לא נח הילד ולא שקט עד שגילה את הסוד. האותיות של התיבות בפסוק זה הן האותיות הראשונות של מלים אלה: כולם יחד ביטו ויראו מלך ניקולאי קיסר מרוסיה בלחמו במדינת אפאניע. שנת נפילתו תהיה גאולה אמיתית וישועה לישראל בבוא אלינו המשיח. כן היו הילדים מרבים להתלוצץ על הניהול הכושל של הפעולות המלחמתיות ועל הפיקוד הרוסי. את הרמטכ"ל הרוסי קורופטקין היו מכנים „התרנגולת המקרקרת" (תרנגולת ברוסית — קוריצה או קורקה). כשנפלה חרבין בידי היפאנים קרא ילד לאביו: טאטע, פון חרבין איז געווארן חורבן". יש אומרים כי הקלמבור „דער פעטער פיני און די מומע רייזע" (הדוד פיני והדודה רייזה) — חוברת של שלום־עליכם, סטירה על מלחמת רוסיה ויפאן — אף הוא יצירת ילדים.

וילד יהודי זה, ילוד השנים האחרונות של המאה ה־19 — ראשית גידולו במזל מאדים. עוד לא הגיע לשנתו העשירית והדי זוועות האימים של הפרעות בקישינוב רועמים באוזניו. סמוך לכך — זעקות ובכיות קורעות לב של משפחות מלוות בניהן לשדות הקטל שבמזרח הרחוק — מלחמת רוסיה־יפאן. תבוסת צבאות רוסיה בקרבות ביבשה ובים, הפסדה במערכה וכריתת ברית שלום המחפירה, עוררו התמרמרות רבה בציבור. הוא ראה את האומה כולה שקועה באבל ובדכאון על אובדן נפש ורכוש. הוא חש בתסיסה ההולכת וגוברת בחוגים הרחבים של המוני העם. כל זה כאילו יוצר שרטת בנפשו ומנוחתו הופרעה. והנה, מתחילים השליטים בפעולת „הרגעת הרוחות", כמנהגם; ו„המנהג כמנהג" הרוסים: בשוט ובמגלב, בפרש ורומח, בגירוש ובמאסר, אולם זה לא עזר. ההמונים לא נרגעו; זעמם לא שכך, הרוחות נסערות. האווירה מתלהטת. ברחובות נראים פנים חדשות של צעירים מגודלי־שער, חבושי משקפים שחורות על חוטמם, ועטופי שכמיות על כתפיהם, כשמאחוריהם מזדנבת שורה של בחורים ובחורות מדברים ומתווכחים. ברחובות ובחצרות הבתים, בבתי־כנסת ובשאר מקומות ציבור מופצים עלונים עפים — פרוקלמציות — נדפסים על ניר דק באותיות זעירות. שירה חדשה נישאת באוויר, שירה על מאבק ונקם... אי־משם בוקעים קולות זעם, קולות מחאה ושנאה „והנה, קול שעטת סוסים, רעם יריות... צעקות... מהומה ומבוכה... לתוך מערבולת אימים זו טולטל הילד היהודי אז, בגילו הרך. כל אלה ההדים של המאורעות והזוועות חידדו את חושיו של הילד והגבירו את התעניינותו במתרחש. נעשה שותף לצערם של אבא ואמא בדאגתם לאח או האחות הגדולים בהיעלמם מן הבית, ומכל שכן בכליאתם בבית־הכלא. כן היה גם עוזר ל„גדולים" במעשה הקונספירציה שלהם כשליח או כקשר. והוא חש את עצמו כאחד מן המחנה הלוחם והיה גאה על כך! היו ילדים בגיל 12—11 שנה, שראו את עצמם כמפלגתיים: היו בקיאים בפרוגרמות של המפלגות הסוציאליסטיות. בזכרוני ויכוח שהתנהל בין שני ילדים אשר טרם הגיעו לגיל בר־מצוה, תלמידי הישיבה. האחד — ראת את עצמו כסוציאל־דמוקראט, והאחר — כסוציאל־רוולוציונר. שוטח ה„סוציאל־רוולוציונר" את טענותיו בפני חברו ה„סוציל־דמוקראט" בנוסח ובנעימה תלמודית: „היאך אתה נותן את משפט הבכורה ללוטש הברזל ולחרש העץ ואינך רואה כלל את זה שעושה את עשר המלאכות שנאמרו בפת: החורש והזורע, דש, וכו' וכו', אשר הוא זה המכין מזון ללוטש הברזל ולחרש העץ? „ועונה לו חברו ה„סוציאל־דמוקראט": חכם שכמותך, באין את ומחרשה — במה יעשה עובד האדמה את עשר המלאכות שנאמרו בפת?".

גם הילדים בגיל הרך חשו ב„דופק" הזמן. זכורה לי קבוצת ילדים ששיחקו ברחוב, והנה, הבחינו ב„עובר־אורח" חובש משקפיים שחורים, עטוף שכמיה. קם אחד הילדים, מפנה מבטיו לכל העברים — כאילו בודק את השטח להווכח שאין מישהו אחר שיקשיב לסוד אשר הוא עומד לגלות. מטה עצמו אל הילדים, ובקול שקט, בנימה רצינית, הוא לוחש רק שתי מלים: „הוא ציציליסט". הילדים נשארו ישובים כמוקסמים. מפנים מבטים אחד לשני כאילו איזה יצור מעולמות אחרים ירד אליהם. „הוא מבקר בביתנו, אצל אחותי, כי היא „ציציליסטית", וכל הילדים נרעשים מגילוי סוד זה וגם הוא.

בן־רגע קדרו השמים מעל ראשו וחשך עליו עולמו. כינסו אותו הביתה תוך בהלת אימים. רק לפני רגעים מספר התענג למראה שורה ארוכה של המונים חוגגים, נערים ונערות צועדים ושרים „בריידער, שוועסטער". שירי מאבק ונקם, חופש ואחווה. והמלים חודרות לתוך הלב ונוסכות בו רוח של גבורה, רוח של גבורה ועוז. וכה נהדרת המנגינה, עד לידי התרוממות הנפש:

בריידער און שוועסטער,
פון ארבייט און נויט
צוזאמען, צוזאמען,
די פאן איז שוין גרייט.

פרויען העלדן נישט געשטאנען,
אלע קומט אהער מיט מוט,
קעמפט צוזאמען מיט די מאנען,
ביז צום לעצטן טראפן בלוט.

או:

בריידער און שוועסטער,
לאמיר זיך ניט אירצן,
לאמיר ניקאלאיקען
די יאהרן פארקורצן.

באוויר מתנופפים דגלים יפים, ופתאום — תך־תך, חילים רוכבים על סוסים ופורצים לתוך שורת הצועדים, מכים, יורים, ורומסים. מהם קרע אחד בכידונו את הדגל האדום. בהלה. אנשים רצים, בורחים...

— — — הבית סגור על מנעול ובריח. בפנים — אימה. בחוץ — רעש ומהומה. הפך לאבל כינורו של הילד, שירי עצם ויגון המושרים מעכרים את רוחו:

נאך א קבר, נאך א קרבן,
נאך א לעבען אוועק פון דער וועלט.
שלמה גארגל איז געשטארבן.
— א גרויסער קעמפער, א באוומטער העלד.

ווייניט ניט שוועסטער, קלאגט ניט בריידער,
טאטע־מאמע נאך אייער קינד.
ווער עס פאלט — פאלט דער בעסטער,
וואס תמיד האט געטריי געדינט.

נפש הילד נסערה מאד ליום הדמים המחריד של התשעה בינואר, יום בו ירו קלגסי המלך בתהלוכה הדתית שצעדה לעבר ארמון המלך בראשותו של הכומר גאפון והפילו כאלף איש. לבו התמוגג למשמע צלילי השיר:

דער ניינטער יאנואר
א יאמער און א קלאג.
מ'פירט די חברים
פון קלויסטער אין אסטראג.

אולם לבו של הילד נתעודד למשי הגבורה וההקרבה העצמית של אחיו ואחיותיו הגדולים. באזניו נקלטו מלים משונות כ„זאבאסטובקה" (שביתה), „סאמואוברונה" (הגנה עצמית), שתי מלים אלה הפכו למלים של בשורה, שאפשר לחולל בהם פלאים. ומה רבה היתה שמחתו של הילד כאשר נודע לו כי על ידי ה„זאבאסטובקה" נפסקה תנועת הרכבות,

המלך נכנע ונתן „קונסטיטוציה". והיה הילד מלא גאוה כאשר נודע לו כי ה„סאמו־אובורונה" הדפה את הסתערות של החוליגנים הפורעים, שרצו לעשות פוגרום ביהודים.

בין כל הזכרונות והחוויות ההם חי בקרבי אירוע אחד, ודומני כי לא ישמט מזכרוני. ומעשה שהיה כך היה:

היום הוא האחד במאי. העיר כאילו מתכוננת לחג. ניכרת תנועה של בני־נוער לבושים בגדי שבת. הרחוב מתמלא קבוצות של אנשים מטיילים, והנה, מסתדרות כל הקבוצות זו אחרי זו.מתחילים לצעוד בקצב של „מארש". פותחים בשירה. פתאום דגלים אדומים מתנופפים באויר. והנה, בן־רגע, כמעוף הבזק, הגיחו מאי־שם פרשים רוכבי סוסים, נושאי כידונים על שכמם ומגלבים בידיהם. פורצים לתוך שורות הצועדים, מכים על ימין ועל שמאל, רומסים ודורכים על גופות אנשים שנפלו לארץ. והנה, אני רואה מבעד לחלון הבית בריון אחד מתנפל בחמת זעם על נערה מחזיקה בדגל, ומכה אותה בקת הרובה שבידו. מוציא את הדגל מידיה, קורעו ומכפישו ברפש ובבוץ. ותחת מטר חבטות ומהלומות, דולג וקופץ בחור אחד, מרים את הדגל ובורח איתו. וכך ממלט את הדגל ואת עצמו.

...ולאחר 12 שנה — האחד במאי 1917. תהלוכת המונים כללית לכבוד שחרורה של רוסיה מעול העריצות הצארית. תהלוכה בה נהרו המונים מהעיר והכפרים שבסביבה, יהודים ונוצרים יחד, על מפלגותיהם ודגליהם. בתוך יער הדגלים התנוסס דגל ה„בונד" הקרוע והמרופש, והוא נישא בידי אותה אישה שמידה נחטף הדגל וחולל, ועל ידה הבחור האמיץ, אשר חירף את נפשו להציל את הדגל, ושמר עליו עד בוא עת...

א. ש. ליברמן

(בירור ביוגראפי)

אשתקד מלאו מאה שנים לייסוד „אגודת הסוציאליסטים העברים בלונדון", אשר פתחה את תולדות התנועה הסוציאליסטית היהודית. קדם לה החוג המהפכני היהודי הראשון בווילנה ב־1874—1875. זו גם זה קשורים בראש וראשונה בשמו של אהרון שמואל ליברמן, מבשר וחלוץ הסוציאליזם היהודי ותנועת הפועלים היהודית כאחד. לאחר שנאלץ ליברמן לברוח מרוסיה בקיץ 1875 הגיע ללונדון. שם נתקבל כחבר בקומונה של „ופריוד" — כתב העת הסוציאליסטי החשוב בשנות השבעים, שהופיע בעריכתם של פיוטר לאברוב וואלריאן סמירנוב. בכתב־עת זה פרסם ליברמן שורה של חיבורים [1], ובסיוע עורכיו ייסד את האגודה הלונדונית שנזכרה לעיל. פעילותו הציבורית של ליברמן היתה קצרת ימים(מת ב־1880). יחסית לאורך זמן פעולתו זכה ליברמן מאין כמוהו לספרות רבה הנוגעת למעשיו ולהשקפותיו. עם זה נשארו עד היום כמה וכמה פרטים ועניינים עובדתיים, סתומים או שנויים במחלוקת. בכלל אלה — שנת הולדתו. לבירור פרט זה ומשמעותו יוקדשו השורות הבאות.

קיימות גירסות רבות ושונות (לעתים גם אצל אותם המחברים בהזדמנויות נפרדות, לרבות כותב השורות האלה) בדבר שנת הולדתו של ליברמן: החל מ־1842 וכלה ב־1849. שנה אחרונה זו נקט באחרונה ו. פישמן, מחברו של ספר אנגלי על הראדיקאלים היהודים בלונדון [2] פישמן מסתמך על מאמרו של ב. ספיר בלשון הצרפתית משנת 1938. ספיר לא ציין מקור לקביעתו וחזר עליה גם בחיבור מאוחר יותר [3]. לכאורה יש אישור רשמי לכך ממקור אחר. בפסק הדין במשפט ליברמן וחבריו בברלין, ב־1879 (כפי שפורסם בנוסחו המקורי אצל ד. ויינריב, „בראשית הסוציאליזם העברי", ירושלים, 1940, עמ' 60) נאמר על ליברמן כי הוא בן 30. גם במשפט הקודם של ליברמן, שנערך בווינה בנובמבר 1878 אמר אב בית הדין אליו: „הנך בן 30 שנה" (מ. אונגרפלד, ארץ וחכמיה, 1974, עמ' 258). לפי כל זה שנת לידתו 1848 או 1849. אולם בשני המקרים הסתמכו השלטונות על הדרכון המזויף שמצאו בידו עם מאסרו ואין זה מקור מידע נאמן.

למעשה, הברירה מצטמצמת ואף אפשר להגיע למסקנה כמעט ודאית. בשנת 1931 פירסם נכדו של ליברמן, בן בתו חנה, הד"ר אהרון ברנשטיין, את תאריך לידתו: 20 במאי 1845 (1 ביוני, לפי הספירה החדשה, הגריגוריאנית, או כ"ה באייר תר"ה). ברנשטיין הסתמך על תעודה משנת 1870 (פרייע שריפטן 11, וארשה 1931, עמ' 71). את התעודה עצמה, בתרגום ליידיש (יחד עם תעודות נוספות), הדפיס אחרי כן פ. קון (פ. קאַן, אומבאקאנטע מאטעריאלן צו דער ביאָגראפיע פון אהרון ליבערמאן, פון נאַנטן עבר, שנה ב', (5), וארשה 1938, עמ' 4). התעודות נשמרו בעזבון אלמנתו של ליברמן, רחל, בווילנה. את התעודה האמורה שכללה פרטים על תאריך לידתו, קיבל ליברמן בשעתו מידי עוזר־הרב בעיירת הולדתו לונה וחתומים עליה עשרה עדים (ברנשטיין לא דייק בפרט זה). הוא נזקק לה, כנראה, לקראת יציאתו לפטרבורג לשם לימודים במכון הטכנולוגי. גם במיסמך קודם יותר, משנת 1867 (תעודת הוראה; שם, עמ' 6—7), שהוצא על־ידי מנהל בית־הספר לרבנים בווילנה, מוזכר ליברמן בתור בן 22, כלומר יליד 1845.

ממנו־ובו מתעורר ספק, אשר קון לא העיר עליו. תעודות רשמיות, בייחוד אלה

---

1) ר' א. ש. ליברמן, כתבות ומאמרים ב„ופריוד" (בעריכת — הח"מ) מקור ומחקר א, היחידה לתולדות תנועת העבודה בעם ישראל, אוניברסיטת ת"א 1977. בסידרה זו עתיד להופיע בדפוס גם נוסח עברי של פנקס „אגודת הסוציליסטים העברים".

2) W. J. Fishman, East Jewish Radicals, London 1975, p. 98, r. 3.

3) ב. ספיר (עורך), „לאוורוב, גודי אמיגראציה (רוסית), 2 בוסטון 1974, עמ' 628.

הנוגעות לתאריכי לידה לא היו ערובה גמורה לדיוק במשטר הצארי, אך בוודאי מותר להרהר אחריהן אם נמצאו סותרות זו את זו. והנה בתעודה נוספת שהוצאה על־ידי ראש העיר גרודנה (עיר הפלך), סמוך לתאריך התעודה הראשונה הנ"ל, צויין (שם, עמ' 4—5) כי לפי רשימת האוכלוסים בלונה, שנערכה בבדיקה („רוויזיה", ספירה) העשירית רשום ליברמן בתור בן 16. „בדיקה" זו נערכה, לפי קון בשנת 1858 ונמשכה ב־1859' מזה נובע, כי ליברמן היה יליד 1842—1843, בערך. אכן, בכיוון זה קיימת עוד עדות מבוססת הרבה יותר.

במכתב שכתב האב, המורה העברי והסופר אליעזר דב (1820—1897), מביאליסטוק אל חברו מנוער, הסופר קלמן שולמאן בווילנה, מדובר על הבן, כי „הוא כבן שמונה שנה" (א.ד. ליבערמאן, מגלת ספר, יוהאניסבורג תרי"ד, מכתב א', עמ' 103—105). תאריך המכתב: כסלו תרי"א (נובמבר או דצמבר 1850). לפי זה יוצא, שליברמן נולד קרוב לוודאי ב־1843. לא מובן מדוע מרמר, המזכיר אותו מכתב, בלי לציין מקורו (אהרן ליבערמאנס בריוו, ניו יורק 1951, עמ' 31, הערה 7), גורס בכל זאת את שנת ההולדת „1842—1844, בערך" (שם, עמ' 11). להנחה בדבר 1844 אין יסוד, לכל הדעות, אף שולי האפשרות של 1842 הם צרים ביותר, בייחוד שלמרות הספק בנוגע לשנת ההולדת אין טעם לפקפק בעניין היום והחודש כמובא ליברמן היה, איפוא, לקראת סוף 1850 — בן שבע וחצי, כלומר „כבן שמונה".

סימוכין למסקנה הנ"ל, בדבר סבירות 1843 (תר"ג) כשנת ההולדת של ליברמן, אפשר למצוא במכתב באותה אסופה (כנ"ל מכתב ד', עמ' 110—111), שנשלח על ידי האב אל בנו עצמו. המכתב הוא ללא תאריך, אך מסתבר, לפי סדר פרסום המכתבים בספר והתאריכים הנקובים בשניים מהם (א', ו') וכן על פי שנת הדפוס ותאריך הקדמת המחבר, שהמכתב נכתב בתרי"ג (1853). באותו מכתב קוראים אנו: „עודך נער בן עשר שנים". זה שוב מתיישב עם ההנחה, כי ליברמן נולד ב־1843: חזקה על האב שזכר את שנת הולדת ילדו. ואולי לא במקרה כיוון אל האמת גם מ. אהרונסון, אחד הנאשמים במשפט הניהיליסטים בברלין ב־1879 הנזכר לעיל ושותפו לפעולה של ליברמן במשך שנים אחדות, שתיאר אותו כ„בן 36 בערך" לגבי זמן המשפט וזאת בניגוד לתאריך שננקב בכתב האישום על יסוד הפאספורט, כנ"ל (ראה העתק מזכרונותיו, שהתפרסמו בשנת 1908 בעיתון גרמני ניו־יורקי, השמור בארכיון־העבודה בתל־אביב). עדות מסויימת, קדומה הרבה יותר, כלולה גם בסיפור „דור תהפוכות" לי.א. טרייווש (וארשה 1881, עמ' 8), מי שהיה חבר ה„חוגים" בווילנה ונזכר גם בכתבות ב„ופריוד". הוא מתאר את בן דמותו של ליברמן (פראנק) כבן 32 והדברים מתייחסים קרוב לוודאי לשנת תרל"ה.

הבירור שלמעלה לא בא רק לצורך הדיוק הכרונולוגי, שאף הוא אינו מיותר נוכח הערבוביה הקיימת בספרות בנדון, אלא בראש וראשונה מטעם ענייני. ההבדל בין 1843 לבין 1849 הוא משמעותי. לפי חשבוננו יוצא כי ליברמן נהפך לסוציאליסט פעיל בהיותו כבר בן 30 ויותר, כלומר בגיל מבוגר למדי בהשוואה לרוב המכריע של הנוער המהפכני בשנות ה־70 וביתר ייחוד לגבי חבריו מווילנה. הללו נתפסו לסוציאליזם בגיל צעיר מאוד, לעומת זאת ליברמן היה אז לא רק מטופל במשפחה, אלא במידה ניכרת מעבר לגיל הנעורים ובעל אישיות מעוצבת ובשילה. בתנאים אלה ברור, כי המיפנה הרעיוני והשינוי באורח־החיים אצלו עם הצטרפותו לחוג המהפכני ואחר כך עם בריחתו לחו"ל נתרחשו בצורה מכבידה ורבת לבטים יותר. אך מאותה סיבה עצמה יובן, מדוע חינוכו והשכלתו, נסיון חייו, היותו מעורה בהוויות עמו בתוך תוכה של יהדות ליטא וזיקתו המודעת אליהן, הוסיפו להטביע חותמם עליו בכוח רב גם בדרכו החדשה [4].

משה מישקינסקי

---

4) והשווה במאמרי „דימויו ההיסטורי של א. ש. ליברמן וכתביו ב„ופריוד"", הבא כמבוא לפרסום הנזכר בהערה 1, לעיל.

יוסף קרוק*

משה זילברפארב

(מאה שנה להולדתו)

ד"ר משה זילברפרב, רעיתו ובתו

משה זילברפארב נולד בשנת 1876 ברובנה (וולין) במשפחה חסידית עשירה. עד שנתו הארבע־עשרה למד ש"ס ופוסקים. כרבים אחרים נמשך אחרי ההשכלה הכללית, ובן עשרים ברח לז'יטומיר וסיים שם את הגימנסיה. התחיל ללמוד כימיה במכון הפוליטכני בקיוב. אחרי כן עבר לברלין והתחיל ללמוד שם משפטים.

בימים ההם יסד שם ד"ר נחמן סירקין את התנועה הסוציאליסטית־הציונית. משה זילברפארב נצטרף אליה. בברלין שלט בימים ההם הקאנצלר הריאקציוני פון־ביולוב. הוא רצה למצוא חן ביותר בעיני הממשלה הצארית ונשא ברייכסטאג נאום מלא אנטי־שמיות והתקיף בגסות את הסטודנטיות היהודיות. כל זה הרגיז ביותר את הסטודנטים היהודים בגרמניה, וביחוד ההתקפה על „האהבה החופשית" כביכול של הסטודנטיות, שהצטיינו דווקא בצניעותן.

אף ברייכסטאג יצאו מירב המנהיגים הסוציאליסטיים נגד ההתקפות הבזויות של הקאנצלר פון־ביולוב. נאמו על כך המנהיג הסוציליסטי המפורסם אוגוסט בבל וקארל ליבקנכט הצעיר.

בכל המדינה פרץ ויכוח עז. העתונות הריאקציונית תמכה בביולוב. ועתונות הפועלים תמכה בבבל ובליבקנכט.

הסטודנטים הנוצרים והיהודים התרגשו ביותר ודחו באסיפותיהם את הקטרוגים המכוערים. ביחוד הצליחה אסיפת סטודנטים, שבה הופיעו הסטודנטים זילברפארב ומאנדלשטאם. לשני אלה יצאו מוניטין וביולוב פקד לגרש אותם מגרמניה. זילברפארב ומנדלשטאם נעשו מפורסמים בחוץ־לארץ בחוגים הסוציאליסטיים של רוסיה הצארית. זילברפארב יצא לשווייצריה והמשיך את חוק לימודיו במשפטים באוניברסיטה של ברן.

הבעיה הראשונה היתה: כיצד לרכז את הכחות היהודיים, והתנועה התרכזה קודם־כל בקהילה היהודית.

---

* ד"ר י. קרוק ז"ל, מסר למערכת את מאמרו זמן מה לפני פטירתו. (כ"ח בתמוז תשל"ב). זכרונותיו „תחת דגלן של שלוש מהפכות", פורסמו בת"א בשנות 1968—1970.

הממשלה הצארית ניצלה את העובדה, שהיהודים אוכלים בשר כשר וקבעה על כך מס מיוחד („קורובקה"). אם כן, אמר זילברפארב, ישמשו כספי היהודים למטרות יהודיות, וזילברפארב ערך מחקר, שהיה גם הדיסרטאציה שלו לקבלת תואר דוקטור בגרמניה: „הנהלת הקהילות היהודיות ברוסיה".

מהפכת פברואר, ב־1917 עוררה את זילברפארב לפעילות רבה. קיוב נעשתה בימים ההם למרכז תוסס. הממשלה גירשה את היהודים מעיירות הגבול הפולניות, בהן התחוללו הקרבות בשנות מלחמת העולם הראשונה. חלק גדול מן המגורים עבר לקיוב, ביחוד מבני האינטליגנציה. כדמוקראטים צידדו המשכילים היהודיים בזכות רפוב־ליקה דמוקראטית פדרטיבית, וזילברפארב השתתף במשלחת האוכלוסיה הקיובית לפטרבורג. שם נשא ונתן עם קרנסקי, והסוציאליסט צרטלי על העקרון הפדרטיבי של המדינה.

ד"ר משה זילברפרב
(בגיל 14 שנה)

כאן יש להדגיש, כי עוד בהיותו סטודנט היה זילברפארב, ביחד עם ידידיו, ממייסדי חבורה יהודית מהפכנית גדולה בשם „ווזרוז'דניה" (תחיה). בשם זה הוציא גם ז'ורנל רציני. משתתפיו היו אנשים, שמילאו, לאחר זמן מה, תפקיד חשוב בחיי התרבות. ביניהם נמנה הפובליציסט המפורסם בן־אדיר, נחום שטיף ועורך הדין הידוע מארק ראטנר (מפעילי הס.ר.). חבורה זו הפכה למפלגה („מפלגת פועלים יהודית סוציאליסטית"). היא התאחדה עם המפלגה הציונית־סוציאליסטית (ס.ס.) ומאז היו ידועים בשם „המפלגה הסוציאליסטית המאוחדת (בקיצור: „המאוחדת"). הם ניצלו את השפעתם על הממשלה האוקראינית החופשית הראשונה והגשימו את העקרון של האבטונומיה הלאומית. ה„בונד" היה בשנות קיומו הראשונות בעד „אבטונומיה תרבותית יהודית". „המאוחדים" הרחיבו את האבטונומיה" שתקיף לא רק ענייני תרבות אלא גם הגירה ותהיה קשורה גם בארגונים יהודיים מחוץ לרוסיה („עם העולם היהודי").

ד"ר משה זילברפארב נתמנה בממשלה האוקראינית הראשונה למיניסטר לענינים יהודיים. זו הפעם הראשונה בדברי ימי ישראל, שבממשלה ישב יהודי, שתפקידו היה — להגן על העיירות היהודיות ולדאוג לזכויותיהם ה ל א ו מ י ו ת של היהודים.

מאות בתי־ספר, מעונות ילדים, גימנסיות ואפילו שעורים להשכלה גבוהה היו כפופים למיניסטריון היהודי. משכילים יהודים התישבו בקיוב כדי לקחת חלק פעיל בתנועת התחיה (ביניהם המבקר הנודע ש. ניגר והמורה ב. צ. דינבורג (דינור).

המיניסטריון היהודי ארגן, בהתאם לעקרונות הפרלמנטריים, את נציגי המפלגות היהודיות ששמשו כיועצים למיניסטר וגם מבקרים את פעולתו („בונד", „פועלי־ציון" ועוד).

אבטונומיה יהודית זו לא האריכה ימים. כשהגיעו הבולשביקים לשלטון כבשו את קיוב והושיבו במוסדות קומיסארים בולשביסטיים. בעת ובעונה אחת כבשו הגנראלים הלבנים (דניקין וכו') חלקים גדולים של אוקראינה. כן בלטו אוקראינים מאנשי ה„מאה השחורה" שהתנגדו לזכויות היהודים. נוצר משטר של תוהו ובוהו.

תחילה נדמה היה, שמצב של תוהו ובוהו אינו אלא עראי ועקרונות הדמוקראטיה „שתלטו מחדש. ד"ר זלברפארב התפטר ובמקומו נתמנה למניסטר ו' לאצקי־ברתולדי. הוא נכח לדעת שלא ניתן לארגן את ענייני היהודים במסגרת השלטון האוקראיני הריאקציוני ברובו. גם הוא התפטר ונמנו במקומו פקידים ממדרגה שניה.

הגיע קץ לאבטונומיה, שתלו בה תקוות רבות.

בקיוב נוסדה אוניברסיטה עממית יהודית וזילברפארב נתמנה כמנהלה. נוסדה גם ליגה לתרבות שפיתחה פעולה ענפה במסגרת של בתי־ספר, קורסים וכדומה.

אבל בעיני הקונטר־רבולוציה נראה זילברפארב כאישיות מסוכנת. וכשכבשו הלבנים (דניקין) את קיוב, נאסר זילברפארב ונידון בבית־דין צבאי למות. בקושי רב הצליחו להצילו. ולאחר כיבוש הבולשביקים ניתנה לו האפשרות להשאר בקיוב כ„מומחה", אבל הוא לא הסכים להיות כלי־משחק בידי הבולשביקים ונמלט לפולין.

יש להעיר, כי מחוץ לרוסיה לא עמדו כראוי על המצב המסובך בקיוב. סוכנות טלגראפית הודיעה שד"ר משה זילברפארב מת. ב„אונזער וועג" (עתון המפלגה הסוציליסטית „פאראייניגטע" בפולין) הקדשתי לזילברפארב מאמר ראשי: „היד רועדת... מת זילברפארב"... צער עז תוקף אותנו. הציבור היהודי הרחב מכיר את זילברפארב כמיניסטר ראשון לענייני יהודים באוקראינה. אולם בשבילנו היה הרבה יותר ממיניסטר יהודי ראשון, ואפילו יותר מנושא־דגל שלנו. הוא היה נשמת מפלגת העבודה הסוציאליסטית היהודית המאוחדת. והיו לו כל התכונות של בונה. הוא סייע לבנות את מפלגתנו ואת מחשבתה. בשעה שברחוב היהודי שלטה ההתבוללות, שהזדהתה עם מהפכה וסוציא־ליזם — היה לו העוז לחפש דרך מחשבה לאומית־יהודית סוציאליסטית מהפכנית. בזמן הקשה, כשניהיליזם לאומי ודוגמאטי־סוציאלי שולטים בעולם היהודי הוא נמנה על המהפכנים היהודיים המועטים שהתנגדו לכך והלך בנתיב בלתי ידוע, וכחלוץ אמיתי סילק את כל ה„מכשולים".

וכשהוברר שהידיעה על מותו היתה כוזבת הקדשתי ב„אונזער וועג" מאמר חדש בכותרת „ד"ר זילברפארב חי".

מפעל חייו הציבורי בתקופה האחרונה היה אירגון אגודת „אורט" בפולין וביסוסה, כיו"ר האגודה, בוארשה, בסיועם ובעזרתם של עסקנים אחרים התמסר להקניית משלוחי־יד לשכבות העם הנרחבות ביותר.

בוואַרשה היה זילברפארב בלתי־מפלגתי. כך נראה כלפי חוץ. אבל הוא היה קרוב אלינו, וכשאנחנו „המאוחדים" בפולין עמדנו בפני בעיות קשות התיעצנו אתו ותמיד סייע לנו בהדרכותיו.

בעת ההגירה, כשהתחילו לבוא לפולין מרוסיה ומאוקראינה המוני יהודים, לא גרמה להם ממשלת פולין שום קשיים, בתנאי שיעזבו את הארץ. לאן? הכניסה לארצות־הברית הוגבלה, והוא הדין לארץ־ישראל.

מפלגתנו שמה לב ביחוד לשאלת ההגירה. כבר לפני מלחמת העולם הראשונה

אמרנו לכנס בווינה קונגרס יהודי עולמי מיוחד לארגון מתוכנן של ההגירה. עכשיו, בפולין העצמאית, יסדנו את „ברית ההגירה של הפועלים היהודיים", שנעשתה לארגון גדול ומלאה תפקיד רב. לפי המסורת שלנו נתנו לארגון אופי לא מפלגתי, אלא ציבורי רחב. ד"ר משה זילברפארב היה סגן יו"ר הראשון. סגן שני היה נציג פועלי־ציון ד"ר יצחק שיפר, המזכיר הראשי היה החבר אליעזר פינס (כיום בתל־אביב, חבר מערכת „די גאלדענע קייט").

לאחר מחקרים גיאוגראפיים ומדיניים רחבים באנו לידי מסקנה, שהארץ המתאימה ביותר להגירה בהמון היא ארגנטינה. מיד באנו בדברים עם עסקנים אחראיים בבואנוס־איירס, שהסכימו להצטרף לתנועת העזרה לאלה שיבואו לארצם. תפקיד מיוחד מילא בכך חברנו, לשעבר בווארשה, מ. רגאלסקי (פועלי־ציון), העסקן החשוב ביותר בחיי הציבור היהודי בארגנטינה. הוקמו ועדים מיוחדים בעלי השפעה גם בערי אירופה: בפאריז, בלונדון, בברלין ובשווייץ, ששם התחיל אפילו להופיע כתב־עת מיוחד, בהשתתפות סופרים ועסקנים בעלי השפעה. בין המסייעים היה גם זלמן רובשוב (שז"ר) הצעיר.

לסניפינו בפולין ובליטא (לודז', ביאליסטוק, צ'נסטוחוב, גרודנה, ווילנה) נוספו סניפים בכמה ערים ועיירות בגאליציה המזרחית, ששם היו ל„פועלי־ציון" סניפים והשפעה. בווארשה עשינו הסכם עם חברת אניות אנגלית גדולה, שמכרה למהגרינו כרטיסים במחיר נמוך. החלטנו, שעם כל חבורה יסע שליח מיוחד שלנו, שישמור על האינטרסים של המהגרים באניה ויסייע להם להסתדר בארגנטינה. השליח הראשון שלנו היה אליעזר פינס. השני היה הסופר ה. ד. נומברג. כן סודרו בארגנטינה אלפי יהודים. בווארשה אורגן בית־חולים מיוחד בצירוף מכון רנטגן. בשעת הצורך נתרפאו כאן החולים ממחלותיהם והיו בטוחים, שלא ימנעו מהם מלהכנס לארץ מטרתם.

מנהלת בית־החולים היתה אשתי, רעיה, ועבדו בו מיטב המומחים בווארשה למחלות עור, עיניים ועוד. לבית החולים שלנו שלח חולים גם המשרד הארץ־ישראלי.

הצלחת ההגירה עוררה את קנאתה של חברת אניות צרפתית, שהנוסעים אינם משתמשים באניותיה. השגריר הצרפתי פנה לממשלת פולין. והארגון שלנו נאסר. זה החליש את מפלגתנו.

זמן קצר לאחר עלות היטלר לשלטון מת זילברפארב. הוא, האופטימיסט הגדול הרגיש, לפני מותו, שתקוותיו הגדולות נתבדו.

ד״ר צמח פלדשטיין הי״ד

ברשימה זו הנני מתכוון להזכיר אחד מבני העליה של היהדות הליטאית שהקדיש את חייו לחנוך הנוער העברי בליטא. הוא חי לשם אידיאל ומת מות קדושים במחנה הסגר באסטוניה בשנת 1944.

ד״ר צמח פלדשטיין נולד ב־30 לדצמבר שנת 1884 בעירה קיברט, בליטא, ביקר בתי ספר שונים, נתקבל לגמנסיה בקניגסברג שבמזרח פרוסיה, וסיים את חוק לימודיו במוסד הנ״ל. אחר כך נתקבל באוניברסיטה של ברלין.

תצלום מורי הריאל גימנסיון העברי בקובנה, 1926. עומדים מימין לשמאל: לוין, א. קשונס — מורה לליטאית. יושבים: חמילבסקי, הלפר, לייקין, פרידמן, דומבלינסקי, גרבר, מ. גולדמן, בלוך, נ. פרוחובניק (פרחיהו), מ. סיסיצקי, ד״ר צמח פלדשטיין (המנהל), מריש.

באוניברסיטה של ברן שבשווייצריה הוכתר בתאר דוקטור לפילוסופיה והיסטוריה. בברן נפגש עם בת זוגו, שהיתה תלמידה במחלקת הרפואה. הוא קבע את דירתו בווילנא ועסק שם בהפצת התרבות העברית, וקרא הרצאות רבות בפילוסופיה ובספרות העברית. אחר זמן נקרא לקאליש לכהן בתור מנהל הגימנסיה המקומית. במשך מלחמת העולם הראשונה גלה ד״ר צמח פלדשטיין למינסק ויסד שם גמנסיה. אשתו לימדה שם מתמטיקה וספרות רוסית.

עם גמר מלחמת העולם הראשונה חזר ד״ר פלדשטיין לליטא ונתמנה למנהל הגמנסיה העברית בווילקווישק, ובשנת 1922 נקרא לעמוד בראש הגמנסיה הריאלית העברית בקובנה. במשרתו זו, שרת עד בוא השואה הנאצית.

ד"ר פלדשטיין תפס מקום חשוב בשדה התרבות ובעסקנות הצבורית בליטא. הוא היה מחנך גדולים וקטנים, שקד על הגמנסיה והקדיש ממרצו וממונו לאוניברסיטה העממית בקובנה. זכיתי להימנות על תלמידיו. לא אשכח את שעוריו והרצאותיו בספרות העולמית, כמו על „הרמן ודורותיה" של גטה בתרגומו של ש. בן־ציון ו„עלילות גלגמש" בתרגומו של ש. טשרניחובסקי ובהיסטוריה הכללית. הוא חונן בכשרון גדול, בחיתוך דבור להפליא — נאה וברור. ידע להקנות לתלמידיו ידיעות רחבות בשיטה קלה ובהירה, ובהסברה נוחה.

בזמן שקרא את הרצאותיו היתה השכינה שורה במחלקה. הוא ידע לצייר ולתאר את התקופה ולהכניס בה רוח חיים, עד שנדמה לך שאתה חי ופועל בתקופה המדוברת וספוג אוירה. הרגשת שהוא נהנה להשמיע והתלמידים נהנים לשמוע.

אדם המעלה היה. הוא ידע לקרב את תלמידיו לתורה ולמעשה, להלהיבם ולקנות את לבבם. הוא היה חבר, אב ומורה לתלמידיו.

פעולותיו של ד"ר פלדשטיין קשורות ואחוזות בתולדותיה של היהדות הליטאית בשנות המלחמה הראשונה. הגרמנים בקשו „לגרמן" את ליטא. הם הביאו מחנכים יהודים מגרמניה והעמידם בראש מוסדות החינוך היהודים. הללו שקדו בכל מרצם להשכין גרמניות בלבבות ובמוחות של הנער היהודי.

עמלם היה לריק, הגרמנים נכשלו והוכרחו לשוב לארצם. ליטא נעשתה למדינה העומדת ברשות עצמה. הרבה גולים יהודים שבו לליטא וחיי ישראל נתחדשו במדינה הזאת. הימים היו ימי „ירח הדבש" של זכויות המיעוטים הלאומיים. ממשלת ליטא קבעה מיניסטריון מיוחד לעניני היהודים בליטא שבראשו עמד ד"ר מ. סולובייצ'יק (סוליאלי) זכרונו לברכה. החינוך העברי פרח ושגשג בימים ההם בליטא.

ד"ר פלדשטיין היה בימים ההם עמוד התווך של חינוכנו הלאומי. הגמנסיון הריאלי העברי, שד"ר צ. פלדשטיין עמד בראשו, נתפרסם לתהילה בכל תפוצות ישראל — הסיסמה של הגמנסיון היתה „משמעת, סדר ודיקנות, יסודות חייך. כבוד הגמנסיון כבודך ולכן תשמור עליו".

הוא מצא מסילת ישרים ללבות תלמידיו — והמורים שלמדו בגנמסיה, שמספרם עלה עד ארבעים. הוא נשאר המחנך הדגול בליטא עד בוא האסון הנורא על יהדות פולין וליטא.

הוא היה מאלה העקשנים שידעו את הסוד שהאי עלמא לעקשנים נתן. היידישאים בליטא היו מתפארים — אף על פי שהנוער היהודי לומד בגמנסיונות העבריות — וכל המקצועות לומדים על טהרת השפה העברית — בכל זאת, בשעה שהתלמידים באים בינם לבין עצמם לבלות את זמנם, השפה המקשרת אותם היא לא עברית אלא יידיש. הם היו מפרסמים מאמרים בעתונות שלהם בנוגע לענין הזה והיו מתפארים בעובדה זו.

הדבר חרה מאד לד"ר פלשדשטיין. קרא וסדר אסיפה של כל תלמידי הגמנסיון ובאר לנו את החשיבות של הדבור העברי מחוץ לכתלי הגמנסיון ובקש שמהיום הזה והלאה ישתדלו תלמידי הגמנסיון לדבר רק עברית בבית, ברחוב, בכל מקום שהם נמצאים.

ובין לילה נהפכה הבקשה והדרישה למעשה וצלצול השפה העברית נשמע בכל רחובות קובנה על ידי תלמידי הגמנסיון.

ומענין, בשעה שמ. אוסישקין ביקר את ליטא בשנות העשרים וטייל ברחובות קובנה, אמר: האם זאת קובנה של ליטא? לא! זאת היא קובנה של תל־אביב...

ד"ר צ. פלדשטיין נלקח מקובנה לווילנא ואף במצב קשה זה לא שכח את תעודת חייו. במסירות נפש הרביץ תורה ברבים, קרא הרצאות בפילוסופיה ובהיסטוריה וחיזק את הלבבות בתקוה לימים טובים.

המשורר אברהם סוצקעווער, שהיה נפגש אתו בגיטו, מספר בספרו „ווילנער געטא" כדברים האלה: „פגשתי בד"ר פלדשטיין, מראהו נשתנה, שערו הפך לבן, היאוש תקפו — מחפש הוא עצה ותושיה לנדחי ישראל הנתונים בצרה ובשביה".

הגרמנים, החיות ההולכות על שתים, הגלו אותו למחנה ההסגר שבאס־טוניה ושם נספה עם כל אחיו הקדושים. במותו הטראגי של ד"ר צמח פלדשטיין אבדה נשמה גדולה, שיקדה באש קודש של אהבה ומסירות לעם ישראל, לתרבותו ולארצו.

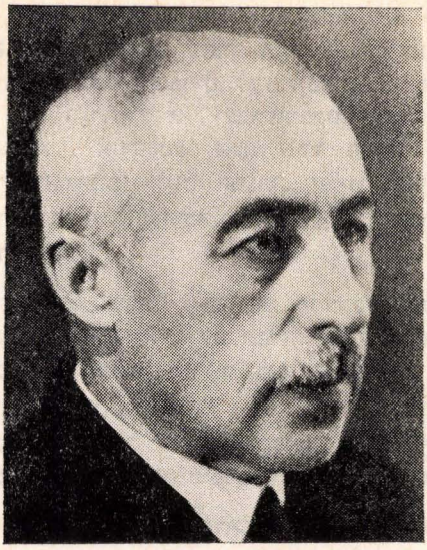
פרץ יעקב יוזליט

כשבקרתי את מדינת ישראל בפעם הראשונה בירחי הקיץ של שנת 1949 — מארצות הברית לישראל — פגשתי את מורי לספרות — שהיה מורה בגמנסיון הריאלי העברי בקובנה, מר נתן גורן־גרינבלאט, זכרונו לברכה. נתן לי את ספרו במתנה „פרקי ביאליק", שהופיע באותה השנה, שנת תש"ט. וזאת היא הקדשה שכתב בשער הספר:

למזכרת ידידות לתלמידי —
פרץ יעקב יוזליט —
מאת נתן גורן־גרינבלאט
יחד נשאנו לפיד
אני, המורה ואתה, התלמיד
בליטא,
ומה מרה אחריתה!
תשאר בלב חרותה
דמותה.
נתן גורן
ת"א, ד' אלול, תש"ט.

ישראל קלויזנר

ד"ר יוליוס (יהודה) ברוצקוס

ד"ר יוליוס ברוצקוס היה אחת הדמויות האצילות, שקמו לה ליהדות רוסיה בדורות האחרונים. הוא הקדיש את חייו לשרות עמו. הוא היה מראשי התנועה הציונית ברוסיה, פעל כעתונאי, עסקן ונואם. השתתף בכל ארגון שיכול היה להקל על מצוקת בני עמו, כמו בריאות העם, הגירה, הצלת ילדים עזובים ויתומים. עסק גם בחקר תולדות היהודים והתרכז בבעיית ראשיתם של יהודי רוסיה, ליטא ופולין.

יהודה ברוצקוס נולד בשנת 1870, בעיירה פולאנגן, אשר בקורלאנד. בשנה התשיעית לחייו עקרו הוריו למוסקבה ושם גדל הילד בסביבה רחוקה מחיי התרבות של המוני היהודים בגלילות המערב. הדור הצעיר, שהתחנך בגימנסיות רוסיות, לא קיבל שום ידיעות על מצב היהודים בעולם, לא ידע את תולדות עמו וספרותו. ההורים, שרצו להקנות לבניהם קצת ידיעות ביהדות היו מזמינים מלמד, שילמדם עברית, תנ"ך ותפילות. התלמידים היהודים בגימנסיות היו נמשכים אחרי הזרמים, שקסמו לתלמידים הרוסים, כמו „הליכה לעם", סוציאליזם, טולסטויאניות וכדומה. מטען הידיעות, שקיבל יוליוס הצעיר על חיי היהודים, היה דל מאוד. כל זמן שהיה מתקבל בבית־הוריו השבועון „רוסקי ייברייי" היה מעיין בו, אולם כשנפסקה הופעת שבועון זה בשנת 1884, נפסק גם הקשר בין הגימנזיסט יוליוס ובין העולם היהודי. גליונות בודדים של העתון החרדי מגרמניה „דער איזראליט", שהיה משיגם אצל קרוב משפחתו, לא יכלו להזין את נפשו של הצעיר. ידיעות קלושות על תנועת „חובבי ציון" קלט מחוברת בשם „מנורה", באידיש, שאמו השיגה במקרה.

המאורע, שקרב את יוליוס לבעיות עמו, היתה פגישתו עם חברי האגודה „בני ציון" של סטודנטים ומשכילים, שהיו מתכנסים בבית־הכנסת. יוליוס ובני משפחתו שמעו על אגודת „חובבי־ציון" זו בבית־הכנסת. תלמידי הגימנסיות לא היו מתקבלים כחברים לאגודה זו, אולם ניתנה לחלק מהם רשות להשתתף באסיפות האגודה, שבהן היו החברים מרצים ומתווכחים. הערב הראשון, שבו השתתף הגימנזיסט יוליוס באסיפה כזאת, היה לו כקריעת חלון לעולם חדש. בסופה של אותה אסיפה נתנו החברים לגימנזיסטים את החוברת הרוסית של מ. ל. ליליינבלום „או ווזרוז'דעניע יעברעאיסקוהו נאראדא נא סב. זעמלי, יעגא דרעבניך אוטצאו", אודעססא, 1884. (על תחיית העם היהודי בארץ הקודש של אבותיו הקדומים) לשם הפצתה. יוליוס חזר הביתה וקרא את החוברת עד תומה. החוברת הלהיבה את הצעירים, בחוג חבריהם הקריאו אותה בקול רם ודנו בה.

לאחר שגמר יוליוס, בשנת 1888, את הגימנסיה נתקבל כחבר באגודה „בני ציון". הוא בא אז במגע קרוב עם חבריה של האגודה, שהיה להם מטען גדול של ידיעות בתולדות העם ובספרותו. בין חברים אלה יש למנות את יעקב מזא"ה ויחיאל צ'לנוב, ששימשו כיושבי ראש, את מנחם אוסישקין, פסח מארק, ראובן ברייניין, המשורר מ. מ. דוליצקי, הסופר יחיאל ליבונטין, וביחוד את אברהם אידלסון, שהיה ראש למתווכחים, חברותי ובעל ידיעות רבות.

בשנת 1891, כשהחמיר מצב היהודים במוסקבה והמשטרה ערכה חיפושים אצל היהודים, היה קשה לקיים את אסיפות האגודה. פעם השיגה המשטרה את הצעירים בזמן אסיפתם בבית־הכנסת והם נחלצו מפורענות על־ידי העמדת פנים שהם מקיימים תפילה. כשהתחיל גירוש היהודים ממוסקבה נחלצו חברי האגודה לעזרה לפליטים.

עוד בהיותו תלמיד הפקולטה לרפואה במוסקבה השתתף יוליוס ברוצקוס יחד עם חברו ל. בראמסון וסטודנטים אחרים בהכנת המדריך הביבליוגרפי לתולדות היהודים בספרות הרוסית, (אוקאזאטעל רוססקאי ליטעראטורי או יעברעאך). המדריך הופיע כתוספת לירחון „ווסחוד" בשנת 1892.

עם גמר לימודיו ברפואה במוסקבה, בשנת 1894, עבר יוליוס ברוצקוס לפטרבורג והצטרף לחוג צעירים שעסקו בעבודה ציבורית יהודית. הוא היה פעיל ב„חברת מפיצי השכלה" והיה מפרסם מאמרים פובליציסטיים ב־„ווסחוד". הוא פרסם בירחון „ווסחוד" מחקר היסטורי, על תולדות היהודים בקורלאנד (1896). בשנת 1899 עבר כתב־העת לידי קבוצת המשתתפים הקבועים הצעירים ויוליוס ברוצקוס נבחר למזכיר המערכת, כלומר לעורך למעשה.

ד"ר יוליוס ברוצקוס לא היה מרוצה, כמו גם ציונים צעירים אחרים, מהמצב הירוד בתנועת „חובבי ציון" בראשית שנות התשעים של המאה שעברה. עם הופעתו של הרצל היה יוליוס ברוצקוס אחד מתומכיו הנלהבים. את השקפותיו הציוניות השתדל לבטא מעל עמודי הירחון „ווסחוד". לאחר שחברים בלתי־ציונים הפריעו אותו בעריכה, עזב בשנת 1902 את המערכת והיה בשנת 1904 ממייסדי הירחון הציוני „יעברעיסקאיא ז'יז'ן" ועורכו.

בו בזמן שד"ר ברוצקוס התמסר לפעולה הציונית, המשיך לפעול גם ב„חברת מפיצי השכלה" ובחברת יק"א. הוא השתתף בוועדה ההיסטורית־אתנוגראפית ליד „חברת מפיצי השכלה", שערכה והוציאה לאור בשנת 1899 את הכרך הראשון של „רגסטים וכתבות" (ברוסית) לתולדות יהודי רוסיה.

ד"ר יוליוס ברוצקוס התבלט בפטרבורג כאחד מראשי התנועה הציונית בעיר הבירה. הוא השתתף בוועידת ציוני רוסיה במינסק (1902) ובקונגרס הציוני הששי (1903). הוא קיבל לידיו את הנהלת גליל פטרבורג כמורשה הגליל, במקום הפרופ' ג. בלקובסקי. ברוצקוס התנגד לפעולת המורשים, שהתכנסו בחארקוב והביעו התנגדותם לתכנית אוגנדה. הוא ראה בהם קושרי קשר נגד הרצל.

בימי פרעות קישינוב פעל י. ברוצקוס יחד עם ל. בראמסון להעברת ידיעות נכונות על המתרחש לארצות חוץ־לארץ. היתה זו עבודה חשאית ומסוכנת. ברוצקוס עצמו יצא לשם כך פעמים אחדות לחוץ־לארץ בשם בדוי ובדרכון זר.

בשנת 1904 יצא הד"ר י. ברוצקוס בשליחות ממשלתית אל הגלילות שמעבר לים הכספי לשם מלחמה במגיפת הכולירה והדבר. בהיותו בגלילות שעל גבול פרס, שקד על חקר תולדות היהודים בארצות הללו. הוא התעניין בתולדות ממלכת הכוזרים. הוא נעשה חסיד ההשקפה, כי יהודי רוסיה מוצאם לא רק מהמערב דרך פולין, אלא גם מן המזרח ומן הדרום, דרך קוקז וקרים.

מהגלילות שמעבר לים הכספי היה הד"ר ברוצקוס בא לפעמים לפטרבורג. כאן השיגה אותו הידיעה על פטירתו של הרצל. באסיפת אבל לזכר המנהיג הספידו את המנוח ברוצקוס וז'בוטינסקי. ברוצקוס פרסם גם מאמר־הספד בכתב־העת „ייברייסקאיה ז'יזן".

עם שובו מאסיה המרכזית חזר י. ברוצקוס לפעולתו הציונית והציבורית. הוא היה חבר המרכז של „האגוד להשגת שוויון זכויות ליהודים" (בשנים 1905—1906).

לאחר נשואיו עבר ד"ר י. ברוצקוס לגור במינסק. הוא השתתף בעיר זו בעבודה הציונית המקומית. היה פעיל בהכנות לוועידת הציונים בהלסינג־פורס (1906), אולם נבצר ממנו להשתתף בה. שם נבחר לחבר הוועד המרכזי של ציוני רוסיה. הוא נשאר נאמן להשקפות, שהובעו בוועידה זו, ולהחלטותיה בדבר פעולה ציונית ענפה בגולה, שתכשיר את העם להקמת מדינת היהודים. הוא לא ראה ניגוד בין הפעולה בגולה ובין צרכי בניין הארץ, כפי שטענו „שוללי הגלות", אלא ראה ב„ציונות הסינטטית" את הפתרון לבעיה.

ד"ר י. ברוצקוס השתתף בפעולות הוועד המרכזי של ההסתדרות הציונית והיה בא ממינסק לווילנה לעיתים תכופות. הוא הירבה לכתוב בבטאונים של התנועה הציונית „העולם", „דאס יידישע פאלק" ו„ראזסווייט". בקונגרס הציוני השמיני בהאג (1907) נבחר לוועד הפועל הציוני הגדול, וכן גם למועצה של „אוצר התיישבות היהודים". הוא השתתף גם בקונגרס הציוני האחד־עשר בווינה (1913) והיה בין ראשי המתווכחים בוועידת ציוני רוסיה שם.

ד"ר י. ברוצקוס היה מועמד ל„דומה" השניה מטעם היהודים והרוסים הליברלים. הוא נבחר בדרג ראשון של סולם הבחירות, אולם לא עבר את הדרג השני. הדבר גרם לאכזבה רבה למועמד, שקיווה כי עם בחירתו ל„דומה" ייפתח לפניו שדה פעולה ציבורי רחב.

כשפרצה מלחמת העולם הראשונה, גוייס י. ברוצקוס כרופא צבאי. בתחילה שרת בחזית האוסטרית, ואחרי שעלה לדרגת רופא בכיר, הועבר לבית־חולים צבאי בנארווה, בקרבת פטרוגראד. מכאן התחיל להשתתף שוב בחיי הציבור היהודיים בעיר הבירה וסופח לוועד המרכזי של ההסתדרות הציונית.

ד"ר ברוצקוס התחיל לעסוק במחקר רפואי והחליט להתמסר למחקר זה ולעבודה ציבורית וציונית. הוא כתב מחקרים רפואיים והקדיש הרבה מזמנו לעבודה בוועד המרכזי של חברת „אוזה" (החברה לשמירת בריאות היהודים).

עם מהפכת פברואר 1917 נשמה יהדות רוסיה לרווחה והתחילה פעילות ציבורית יהודית ענפה. ד"ר י. ברוצקוס התמסר לפעולות הארגון של הוועידה הציונית השביעית, שהתכנסה בחודש מאי 1917 בפטרוגראד. בוועידה זו הרצה על הנושא: „הטאקטיקה שלנו" ודרש, כי הציונים ילכו תחת הדגל שלהם ויקימו מפלגה משלהם. בהרצאתו זו התווכח עם ה„בונד" ועם מארקסיסטים יהודים למיניהם ועמד על היחסים עם המפלגות הרוסיות ק.ד. ס.ד. וס.ר.־„טרודוביקי" (עמלנים). הוא התיאש מן הברית עם הק.ד., שאינם עקביים בתמיכתם בדרישות הלאומיות של היהודים, דחה את עמדת הסוציאל־דמוקראטיה הרוסית, וסבר כי עם אנשי הס.ר. ו„טרודוביקי" אפשר יהיה לשתף פעולה. הרצאתו של ד"ר י. ברוצקוס נדפסה בצורת חוברת. ד"ר י. ברוצקוס נבחר בוועידה לוועד המרכזי של ההסתדרות הציונית ברוסיה.

בבחירות לאסיפה המכוננת הכל־רוסית, שנתקיימה בראשית החודש ינואר 1918, נבחר ד"ר י. ברוצקוס ברשימה יהודית־לאומית מפלך מינסק. האסיפה המכוננת פוזרה, כידוע, בידי הבולשביקים בכח הזרוע והתחילה לשלוט ברוסיה „הדיקטטורה של הפרולטריון". התחילו רדיפות על התנועה הציונית. ד"ר י. ברוצקוס, שעמד בראש הוועד המרכזי הציוני, פנה במחאה אל השלטון הסובייטי המרכזי, אל מ. קאלינין. המחאה מצאה אוזן קשבת אצל מ. קאלינין ואצל עורך „איזווסטיה" סטייקלוב, שהעבירו החלטה בנשיאות הוצ"ק (הוועד הפועל המרכזי של הסובייטים) שתמנע רדיפות על הציונות. ה„יבסקציה" יצאה להילחם בהחלטה זו, היא שיסתה את הצ'.ק'. — הוועדה המיוחדת למלחמה בקונטר־רבולוציה, — בציונים והרדיפות נמשכו ביתר שאת. במחצית השניה של שנת 1919 נאסרו בפטרוגראד חברי הוועד המרכזי הציוני ומערכת ה„ראז־סבייט". את ד"ר י. ברוצקוס וחבריו הושיבו בכלא־מעבר והחזיקו אותם שם במשך ששה שבועות. ה„יבסקים" שבפטרוגראד האשימו את הציונים האסורים, כי הם סוכני אנגליה ועוסקים בריגול צבאי. האסירים שוחררו תודות לעזרת בולשביקים לא־יהודים במוסקבה.

בחודש אפריל 1920 כינס הוועד הציוני המרכזי ועידה ציונית במוסקבה. באו אליה 102 צירים. בזמן דיוני הוועידה הופיעו אנשי הצ'.ק'. ושמו במאסר

את כל המשתתפים בה. הצירים הואשמו בקונטר־רבולוציה, תשעה־עשר אסירים, עם ד״ר י. ברוצקוס בראשם, נידונו לחמש שנות מאסר עם עבודת פרך. צירי הוועידה הוחזקו במשך חדשיים במאסר. תודות להשפעת נציגי הג׳וינט במוסקבה, שהתחילו אז לספק מזון לרוסיה מאמריקה, ובהשפעת אחדים מן הבולשביקים הלא־יהודים ניתנה לכל הנידונים, לרגל האחד במאי, חנינה וכולם שוחררו בשני ליולי.

לאחר שד״ר ברוצקוס הגיע להכרה, כי אין יסוד לאופטימיות, שאפשר יהיה לנהל פעולה ציונית בארץ ה„ייבסקים״ והצ׳.ק., ביחוד לאחר ששמע על שיחת הסופר מאקסים גורקי עם לנין, שבה הביע לנין יחס שלילי לחלוטין לציונות, החליט לעזוב את המדינה. כיליד ליטא הותר לו לעבור לליטא בשנת 1921.

בליטא נהנו אז היהודים מאבטונומיה מסויימת. הוקם במדינה זו מיניסטריון לענייני היהודים, שבראשו עמד ד״ר מ. סולובייצ׳יק, מי שהיה חבר מערכת ה„ראזסבייט״ בפטרבורג. ד״ר מ. סולובייצ׳יק קירב את ד״ר י. ברוצקוס לפעולת המיניסטריון. ד״ר י. ברוצקוס השתתף בחיי הקהילות בליטא ובוועידת הקהילות השניה בקובנה בחודש פברואר 1922 לקח חלק בוויכוחים יחד עם שמשון רוזנבוים, ד״ר י. ברגר ואחרים, ודרש אוטונומיה ליהודי ליטא. כאשר פרש ד״ר מ. סולובייצ׳יק מתפקידו כמיניסטר בלי תיק לענייני היהודים מונה ד״ר י. ברוצקוס כממלא־מקומו. תפקיד זה מילא עד פברואר 1923 ובאותה תקופה השתתף בישיבות הממשלה.

בבחירות לסיים הליטאי הראשון מן המנין נבחר ד״ר י. ברוצקוס יחד עם ד״ר י. ברגר ול. גרפונקל, אולם היהודים החרימו את הסיים הזה ולא השתתפו בו. בבחירות החדשות, בחודש מארס 1923, נבחרו שבעה צירים יהודים, אולם ד״ר י. ברוצקוס לא היה ביניהם.

ד״ר ברוצקוס נוכח לדעת, כי גם בארץ ליטא הקטנה אין לקוות לאבטונומיה לאומית יהודית. הוא עבר לברלין. התמסר לפעולות אגודת „אוזה״ ועסק במחקרים היסטוריים. אחרי עליית הנאצים לשלטון בגרמניה, עבר לפאריס ושם פעל כסגן־נשיא „אוזה״ העולמית, וכן כסגן־נשיא האגודה היהודית להגירה ולהתיישבות (היא״ס, עמיגדירעקט). הוא ערך את כתבי־העת של „אוזה״, „פאלקס־געזונט״ באידיש ו־„אוזע־רעוויע״ בצרפתית. ב„פאלקס־געזונט״, בגליון הראשון, פרסם מאמר ראשי בשם „המשך״. בכתב־העת הצרפתי פירסם מאמר על „האנתרופולוגיה של העם היהודי״ (דצמבר 1939).

ד״ר י. ברוצקוס הצטרף לתנועה הרביזיוניסטית והשתתף במאמרים בעתונה של תנועה זו „ראזסבייט״, אולם לא הלך עם חברו וידידו ז. ז׳בוטינסקי, כאשר זה עזב את ההסתדרות הציונית, והצטרף אל „מפלגת המדינה״. אך גם מפלגה זו עזב, כי לא היה מטבעו איש מפלגה, אלא שאף לעבודה רחבה ומקיפה למען העם.

בימי הכיבוש הנאצי בצרפת עבר לשטח אשר בשלטונו של הגנרל פטן. הוא היה יוצא ממונפלייה, עיר שנמצאה ב„איזור החופשי״, שלא נכבשה

בידי הנאצים, אל מחנות ההסגר, כדי לעזור ליהודים שם ולתת לכמה מהם אפשרות להשתחרר ולנסוע לחוץ־לארץ. במלאות לו שבעים שנה (1940) ערכו לו ידידיו, וביניהם גם פ. נ. מיליוקוב, מסיבה אינטימית במסעדה יהודית במונ־פליה. החגיגה התקיימה באיחור זמן, מפני שבעל היובל ישב ביום הולדתו בבית־הסוהר. הוא פעל ביחוד להצלת ילדים יהודים. הוא הציע לקלוט ילדים מחוסרי־בית בארץ ישראל ובארצות אחרות.

כשנכבשה צרפת כולה על־ידי הנאצים, נמלט לארצות הברית. השתתף שם בעתונות במאמרים על נושאים אקטואליים, בעיקר בעתונות באידיש, וכן במאמרים היסטוריים וזכרונות.

בשנת 1949 עלה ארצה, התיישב בפתח־תקוה ועמד בראש עבודת „אוזה" בארץ. בשנת 1950 יצא מטעם „אוזה", יחד עם ד"ר גורביץ, לפולין לשם הושטת עזרה ליהודי פולין (יחד עם ה„ג'וינט"). היה פעיל ב„ברית הציונים הכלליים" בתל־אביב.

במחקריו ההיסטוריים התרכז, כאמור, ד"ר י. ברוצקוס במוצאם של יהודי רוסיה, ליטא ופולין. הוא סבר, כי מוצאם של יהודי מזרח־רוסיה הוא מגלי הגירה, שהביאו יהודים לפרס, ארמניה, גרוזיה, קרים, קיוב, וכן מהכוזרים. גל ההגירה, שבא מהמערב, מגרמניה ומבוהמיה, השפיע אחר־כך גם על יהודי מזרח־רוסיה, שקיבלו במשך הזמן את שפת אידיש כשפת הדיבור שלהם. ד"ר י. ברוצקוס הסתמך בחקירותיו גם על פילולוגיה ורפואה. על סמך בדיקות של הגולגולת והדם רצה ד"ר ברוצקוס לקבוע אם היהודים הם מגזע שונה או מעורב. החקירות על חלקם של הכוזרים בעם היהודי המעורב מתבססות על השערות, שלא נמצאו עדיין תימוכין נאמנים להן. בכל אופן תרם ד"ר ברוצקוס תרומה חשובה משלו בוויכוח היסטורי זה. ממאמריו על נושאים אלה יש לציין „מוצאם של הקראים בליטא ופולין" (באידיש, ייוו"א־בלעטער, 1938); „לתולדות היהודים ההרריים בקוקז" (בקובצי ייוו"א, 1938); „הווארי־יאגים והקולביאגים" (ברוסית, 1937); „מוצאם של יהודי רוסיה" (ברוסית, 1939); על אותו נושא, בצרפתית, ג'נבה 1947, בהוצאת „אוזה"; „הכוזרים ורוסיה הקיובית", „המוצא הכוזרי של קיוב העתיקה", 1943—1944 (באנגלית).

ד"ר י. ברוצקוס הלך לעולמו בתל־אביב ביום כ' בשבט תש"א (1951), לאחר פעילות במשך כששים שנה למען עמו, לאחר שראה בשבר עמו בגולה ובתקומת המדינה, שעליה חלם ולמענה פעל.

יוליוס ברוצקוס

מוצאי היהדות הרוסית

באמצע המאה התשע־עשרה התרכזו כשלשה רבעים של עם ישראל בשטח אירופה המזרחית בגבולות אוקראינה, רוסיה הלבנה, ליטא, פולין ושטחי הונגריה ורומניה הסמוכים. כל מיליוני היהודים הללו היוו לפי אפים האנטרופולוגי חטיבה מעור אחד. בכל מקום רוב של קצרי ראש (בראכיצפלים) וכהי שער, עם מעוט ניכר, כעשרה אחוזים, של בהירי שער. לפי סימנים אלה נבדלו יהודי רוסיה ופולין בהרבה מן היהודים הספרדים של הים התיכון, שאצלם צורת הגולגולת היא יותר מארכה (מזוצפליים) ואצלם רוב יותר גדול של בעלי שערות ועיניים כהות. החלק המזרח־אירופי של עם ישראל הוא מעור אחד גם לפי אחוז סוגי הדם, ונבדל בזה גם מן העמים הסובבים וגם מן היהודים הספרדים. שפת הדיבור של יהודי כל השטחים האלה היתה אף היא שווה ונבדלת אך במעט מן הניב של יהודי אלזס או פרנקפורט דמיין. בתרבות הרוחנית קיימו יהודי רוסיה ופולין באמונה את הצורות המסורתיות של היהדות שנוצרו בספרד ובאירופה המערבית. ערך הענף הזה של עם ישראל בדברי ימי העם הלך וגדל מן המאה השש עשרה, ועתה, לאחר שקמו ישובים יהודיים גדולים בארץ ישראל, בארצות הברית, בארגנטינה, באפריקה הדרומית ובערי הבירה של אירופה המערבית, מהווים יהודי מזרח אירופה את רוב היהדות. מהיכן בא ענף זה עם ישראל? כיצד הופיע במישורי אירופה המזרחית ואיך נפוץ וגדל במשך הדורות?

מכיוון שהתישבות היהודים בארצות הצפון הללו היתה בזמן ההיסטורי, באלפיים השנים האחרונות, אפשר לעקוב אחריה על סמך מצבות זכרון היסטוריות, גם חמריות וגם ספרותיות.

עקב התנאים הגיאוגרפיים הלכה ההגירה בשלוש דרכים:

א. מבבל ומפרס דרך קוקז;

ב. מארץ־ישראל דרך אסיה הקטנה ויוון או — בתקופה מאוחרת יותר — דרך ביזאנטיה;

ג. מאירופה המערבית, דרך גרמניה וצ'כיה.

מעבר לקוקז — בארמניה ובגרוזיה — הופיעו היהודים בימי קדם, עוד בימי מלכות פרס ומדי. המלומד א. א. הרכבי, ורבים אחרים, רואים את הארץ כספיא, שמשם הזמין עזרא את הלויים, כסביבת הים הכספי, ואת הנהר אהוא כנהר אראקס, לפי השם היווני והפרסי שלו. גם בתהלים נזכר גירוש לארץ משך, היא מצחט של היום, שבה היה באמת בדורות הראשונים של הספירה הנוצרית מרכז יהודי ניכר, שמילא תפקיד גדול בהפצת הדת החדשה. מפיצי התרבות הראשיים בגרוזיה ובארמניה יצאו מקרב יהודי המקום. בשנת 364 גורש מספר גדול של יהודים ממעבר לקוקז לפרס הדרומית. גרוזיה נזכרת בתלמוד בין ארצות הפיזור היהודי בשם היווני איפריק

עוד הלאה צפונה ניכרים עקבות מגורשים יהודים במאה השישית, כשכבשו מלכי פרס חלק מדאגסטאן, הקימו את המבצר דרבנט, ובנו מצפון לו את החומה המפורסמת מן ההרים עד הים מאבן ומעופרת, למגן בפני הכוזרים הלוחמים. לאותה סביבה הם העבירו גם תושבים רבים מפרס, ובתוכם יהודים רבים. לפיכך נקראת העיר דרבנט בפי סופרים ארמניים ויווניים גם בשם אורופאראח, אשר פירושו — מבצר יהודי. נתיבי המסחר מפרס ומארמניה לכוזריה, וכן הפלישות והמלחמות התמידיות, משכו את היהודים הלאה צפונה לגבולות מלכות הכוזרים ולגדות הוולגה, ששם קמה משנת 724 עיר הבירה החדשה של המלכות הכוזרית האדירה, שמלאה תפקיד רב במסחר אסיה עם אירופה המזרחית והצפונית. העיר דרבנט, וכן עיר הבירה הישנה של הכוזרים בדגסטאן, סמנדר או בלנג'ר, ועיר הבירה החדשה איטיל, משכו אוכלוסיה יהודית גדולה מבבל, מפרס ומארמניה, והפכו אף הן מרכזי הפצת דת ישראל בין השבט הטיורקי השליט, הכוזרים, שדחו מנימוקים מדיניים את האיסלם ואת הנצרות, כדי לא להשתעבד לא לכליף של בגדד ולא לקיסר של ביזנטיה.

ישובים יהודיים קדומים באותה מידה כמו אלה מעבר לקוקז ובדגסטאן, נמצאו גם בחלק אחר של רוסיה הדרומית בקרים ובחצי האי טאמאן הסמוך — ששם היתה קיימת מאות שנים רבות מלכות בוספורוס התרבותית, ובה אוכלוסיה סקיתית ויוונית. לפי מסורת יהודית, שנמסרה על ידי הירונימוס הקדוש, גירש הקיסר אדריגנוס לקרים שבויים יהודיים רבים אחרי תבוסת בר־כוכבא בשנת 137. אולם, במלכות בוספורוס נמצאו מצבות זכרון יהודיות מזמן קדום יותר. כך, במושבה היוונית הקדומה גורגיפיה, היא אנאפה של עכשיו, נמצאו שני לוחות שיש, ובהם כתבות יווניות על שחרור עבדים בחסות בתי־כנסת יהודיים. על אחד מהם מסומן תאריך המתאים לשנת 54 לספירה, זאת אומרת עוד לפני חורבן הבית השני.

עוד יותר מרובים הלוחות, שבהם נזכרים גרים „עובדי אל עליון". לוחות כאלה, שבהם נזכרים יהודים, נמצאו גם בקירץ' (פאנטיקפיאה) משנת 81—80. שם נמצאו גם מצבות רבות ובהן כתובות ביוונית ותרגום לעברית, וכן צורות מנורה, שופר ולולב. מצבות כאלה נמצאו גם בפרטנית, בחוף הדרומי של קרים. בחרסונס הקדומה (ליד סבסטופול) נמצאו קברות מערות, ובהן ציורי צמחים ויונה, הדומים לחלוטין לקברות ימי הבית השני בארץ ישראל. למרות התקפות הגותים וההונים, ירידת מלכות בוספורוס וחורבן המושבות היווניות, החזיקה האוכלוסיה היהודית בקרים מעמד. משנת 306 נמצאת אבן לכבוד בנין בית כנסת בקירץ', על ידי קצין צבא לשעבר של דיוקלטיינוס. בתקופה קצת יותר מאוחרת, נזכרים יהודים בחרסונס. הכוזרים, שכבשו את חצי האי בשנת 576, מצאו כאן, בלי ספק, גם אוכלוסיה יהודית. רשומה יוונית משנת 676, אומרת כי תושבי פאנאגוריה וחצי האי טאמאן היו בעיקר יהודים. למן קבלת היהדות על ידי הכוזרים, בשנת 732, נעשתה קרים מקלט גם ליהודי ביזנטיה, שהיו נתונים בימים ההם לרדיפות קשות. לכאן היו בורחים, כידוע, גם מעריצי האיקונין הנוצרים בימי הרדיפות עליהם. העיר הגדולה ביותר בקרים היתה קירץ' שהיתה נקראת גם בשם כוזרי טיפוסי סאמקארץ', זאת אומרת קרץ הגבוהה. בפי הגיאוגראף הערבי אבן פאקיח, נקראת העיר, בשנת 902, סאמקארץ־אל־יהוד, זאת אומרת עיר יהודית. כך היא נקראת גם במכתב יהודי כוזרי. הפאטריארך פוטי התאמץ מאוד לנצר את היהודים והכוזרים של בוספורוס (קירץ'), באמצעות הבישוף המקומי אנטוני, ובשנת 861 שלח שמה את המיסיונרים המלומדים קיריל ומפודי. היהודים והכוזרים שקיבלו את היהדות, היוו במאה התשיעית והעשירית, בלי ספק, חלק ניכר של אוכלוסית קרים. בקברים ליד טאמאן, נמצאות כתובות עבריות וסמלים, ביחד עם סמלים כוזריים על אותם הקברים. בעיר הבירה איטיל, על שפת הוולגה, ישבו הסוחרים היהודיים בחלק המזרחי של העיר, והכוזרים שהתיהדו והיהודים המקומיים שהתערבו אתם — בחלק המערבי. יהודים ישבו כמובן גם בערים אחרות במלכות הכוזרים, ובסניפי המסחר שהוקמו על נתיבי הנהרות והימים. יש להניח, שזרם המהגרים היהודים גדל בימי הרדיפות הקשות בביזנטיה: בשנת 723 בימי ליאו האיסאברי, בשנת 868 בימי בזיליאוס המוקדוני, ובשנות 932 ו־943 בימי רומנוס לייקאפן. עוד בשנת 987, לאחר חורבן איטיל וסמנדר על ידי התקפות רוסיות, אמד הגיאוגראף מוקדסי את מספר היהודים בכוזריה כניכר מאד.

החל מסוף המאה התשיעית, התחילה המלכות הכוזרית לסבול מפלישת הרוסים. תחילה, נקרעו ממנה הנפות של שבטי הרדמיצ'ים, סנוריאנים ופוליאנים על שפת הדניפר, ובהן עיר המסחר החשובה קיוב, ליד שפך הדיאסנה לדניפר על הגבול בין ערבות לבין יערות. בשנת 933 פלש איגור לקרים וכבש את סאמקארץ', אבל אחרי כן הדפו הכוזרים את הרוסים וגירשו אותם. יותר קשה היתה התקפת סוויאטוסלב, שקרע ממלכות הכוזרים את כל נפות הנהרות אוקה ודון, וכבש את המבצר סארקל (ביילאיה וייז'ה) בשנות 965—964. בשנת 969 החריב הצי הרוסי את כל ישובי שפת הוולגה עם איטיל ועיר הבירה הישנה סמנדר. המלכות הגדולה נתפוררה, אבל נסיכויות כוזריות קטנות על שפת הוולגה, וכן בדגסטאן ובקרים, הוסיפו להתקיים עד החרבן על ידי הטאטארים בשנת 1223.

שרידי העם הכוזרי, נשתמרו עד היום בקוקז בשם שבטי הקומיקים והבולקארים, וכן בערבות הוולגה הדרומית והדון בין שבטי הנוגאיים,

ולבסוף בקרים, ששם נטמעו ביחד עם הפולובצים בעם הקרימי־התתרי. דת ישראל החלפה אחרי חורבן המלכות באיסלם, ונשתמרה עד היום רק ע"י שבטים קטנים של ההרריים בקוקז, וע"י היהודים הקרימצ'אקים והקראים בקרים. הקומיקים, הבולקארים, הנוגאיים, הטאטארים בקרים, היהודים הרבניים בקרים והקראים מדברים בניבים טיורקיים קרובים מאד זה לזה. העם הכוזרי הגדול והאדיר נספה על ידי מכות הפלישות של הרוסים, הפצ'נגים, הטורקים, הפולובצים, התתרים וקלגסי טאמרלאן. יחד אתו, נעלמה גם אוכלוסיה ניכרת של יהודי רוסיה הדרומית. נשאלת עתה השאלה אם אפשר למנות לסעיפי היהדות הכוזרית האלה גם את האוכלוסיה היהודית של קיוב העתיקה ?

את הידיעה הראשונה על יהודים כוזרים בקיוב אנו מוצאים ברשומות שנת 987, כשהציעו לנסיך וולאדימיר את אמונתם. אבל אין ספק, שגם לפני כן ישבו כאן יהודים, כי העיר קיוב כפי שאפשר לדון לפי שמה, נוסדה על ידי הכוזרים, ואין ספק שהם שלטו בה עד סוף המאה התשיעית. לעיר היו שני שמות: ראשית, קיוב, שפירושו ישוב על גדות נהר, ושני, שם כוזרי טיפוסי — סאמבאט, שפירושו מבצר עליון (ווישגורוד). עוד בימי איגור, נקרא החלק התחתון של העיר בשם „קוזארי". שיירות יהודיות עברו, לפי עדות שר הדואר הבגדאדי אבן־כורדאדבה, באמצע המאה התשיעית מאירופה המערבית דרך קיוב לכוזריה ובחזרה. על כך מספר גם חסדאי אבן שפרוט במכתבו למלך יוסף, והמלך מאשר שקיבל את המכתב של חסדאי מידי יהודי „מארץ נמץ" (גרמניה). חוץ מסוחרים כוזריים בקיוב, הגיעו לקיוב בשנת 933 מספר ניכר של שבויים, אחרי שכבשו הרוסים את „סאמקארץ' היהודית". היהודי הכוזרי טוען במכתבו, שהשבויים הצליחו אחרי כן לשוב. שבויים יהודים נוספים, וכן כוזרים מתיהדים, נלקחו בשבי על ידי הרוסים בבילאיה ויז'ה בקרים בשנת 965, באיטיל ובסמנדר בשנת 969, בחרסונס בשנת 989, ובטמו־טאראקאן בשנת 1017. באמצע המאה האחת־עשרה, מזכיר הנזיר פיודוסי שכונה יהודית בקיוב, והמטרופוליט אילאריון מוצא לנכון, בשנת 1051, לשאת נאום נגד הדת היהודית. ממוצא היהודים היה גם הבישוף המקומי הראשון לוקה ז'ידיאטה (כפי שמעיד שמו), שהוסמך לכהונה בשנת 1037, ושחיבר בנובגורוד את החיבור המקורי הראשון בלשון הרוסית, בשם „אגרת ירושלים". לפי התוכן, זוהי הרצאה על עשרת הדברות, המזכירה רק פעם אחת את ישו ומבשריו. הוא, כנראה, גם שתרגם ראשונה לרוסית את הנביאים — לפי הוראת הנסיך של נובגורוד ולאדימיר בן יארוסלאב — בשנת 1046, עשר שנים לפני התרגום הבולגארי של האבנגליון האוסטרומירי. המתרגם מביא בהסבריו הרבה מלים עבריות וחותם כנוהג העברי בכינוי של השפלה עצמית „הכומר ערפד הרע", מה שמתאים לעברית „תולעת יעקב" או „תולעת רעה".

כפי שאנו רואים מדוגמת לוקה ז'ידיאטה, קיבל חלק מן היהודים הכוזרים בימים ההם את הדת הנוצרית. מומרים אלה הם שחברו כנראה את ספרי הדת הנוצריים הרוסיים הראשונים, שבהם מובאות לעתים קרובות ציטטות מאגדות התלמוד והמדרש. בכלל, היתה השפעה תרבותית רבה של היהדות בימים ההם ברוסיה. סגנון הרשומות הרוסיות ואופי הרצאתן, מעיד על בקיאות בתנ"ך. בתאריך מוקדם מאד, תורגם לרוסית גם ספרו של יוסיפוס פלאביוס, שאת השפעתו אפשר להכיר גם ברשומות וגם ב„משא על גדוד איגור". בין היצירות הקדומות ביותר, לפני תקופת המונגולים, אנו מוצאים גם תולדות חיי משה, שלמה ועוד. הכמורה הרוסית הצטרכה להיאבק נגד הפצת מינהגים יהודיים. הנסיך איזיאסלאב שואל מפי הנזיר פיאודוסי היווני (1150 לערך), על האיסור לזבוח בהמות ביום הראשון, ופיאודוסי מוחה בחריפות נגד מינהג יהודי זה. גם בשאלות קיריק נידונה שאלה זאת, וחוץ מזה מדובר על המינהג הנפוץ לערוך תפילות בציבור ביום הששי בערב. בעיר קוזארי, ליד ריאזאן, היו, לשם הצדקת מנהג זה, נערכות תפילות בפני האיקונין של פאראסקווה, שיום גנוסיה שלה היה היום הששי (רשומת ניקון לשנת 1147). הפצת מנהגים יהודיים היתה כרוכה, בעלית ההגירה הכוזרית לגבולות רוסיה. בשנת 1023, הביא הנסיך מסטיסלאב, מטמוטאראקאן לצ'רניגוב, פלוגה כוזרית גדולה, שעזרה לו להכות את יארוסלב, ובוודאי נשארה באותה נפה. נפה זו היתה כל הזמן בקשר עם טמוטאראקאן, שהיתה

מאוכלסת כוזרים, לעתים היו אלה מורדים בנסיכים הרוסיים, אבל על פי רוב היו נלחמים יחד אתם נגד היוונים והפולובצים. בשנת 1097, נצחו האחרונים, נסיכי טמוטאראקאן נאלצו לעזוב את המקום, והיהודים הכוזריים בעלי בריתם סבלו בקרים רדיפות קשות. המקורות הרוסיים קושרים רדיפות אלו בקללת הנזיר הקיובי ייווסטראטי, שנמכר על ידי הפולובצים לעבד ליהודי בחרסונס. תעודה עברית משנת 1097, אומרת, כי 17 קהילות מכוזריה נאלצו לצאת לערבות צפון, לאחיהם מעשרת השבטים. בשנת 1117, מציינות הרשומות הרוסיות שוב הגירה ניכרת של כוזרים ויהודים מביילאיה ווי׳ה, ליד שפך הדון, לנפת צ׳רניגוב. בכל חבל הגבול קמה שורת ישובים בשם קוזרי, קוזאריצ׳י, קרית כוזרים וכן, בילובייז׳, בילמיש, בילב. אפשר לעקוב אחריהם ליד ריאזאן על גדות הנהר אוקה, ליד וורונייז׳, ליד חארקוב, הרבה מהם אנו מוצאים בנסיכויות צ׳רניגוב והלאה בווהלין עד סביבות לבוב וחלם. כוזרים רבים קיבלו את הדת הנוצרית. כך מוצאים אנו בשנת 1107 את איוואן בן זאכאר קוזארין, כמפקד גדוד רוסי־כוזרי מאוחד, הנלחם נגד הפולובצים ליד שפך הדניפר. מחבר „המשא על גדוד איגור״ קורא את קציני הגדוד של נסיך צ׳רניגוב בתארים טיורקיים טהורים (boila, alpör, tacgak, tatran, ör-ewgi, es-alpör) המשורר של גדוד צ׳רניגוב נקרא באיאן, ושירתו מלאה מלים טיורקיות. עקבות ישוב כוזרי ברוסיה המוסקובית, מוצאים אנו עד למאה השש עשרה. כך, למשל, מוצאים אנו בליטא, בשנת 1450 לערך, את המצביא נמיר קוזארין מריאזאן, זאת אומרת הכופר (בלתי נוצרי) הכוזרי מריאזאן, ובסמולנסק אנו מוצאים בשנת 1515 את האציל וואסקא קוזארין.

מספר היהודים בקיוב גדל מאוד לתחילת המאה ה־12, כך שבשנת 1113 כבר מילאו תפקיד רב בחיי הכלכלה. בשנת 1124 איכלסו שכונה שלמה בטבורה של העיר, ליד „השער היהודי״, בצד „שער הזהב״. אין ספק שראשית הישוב היהודי בקיוב היתה מאותם היהודים הכוזרים, שכבר גרו שם בימי איגור וולאדימיר. רושמי הרשומות הרוסים הראשונים הכירו היטב את חיי היהודים האלה, והם מציינים, שהיהודים הכוזרים אינם אוכלים בשר ארנבת. פרט זה לא היו יכולים למצוא בספרים, וברור שהוא לקוח מחיי היהודים בקיוב עצמה. יהודי המקום דברו במאה האחת עשרה כבר רוסית. הנחה זו של המלומד א. הרכבי אושרה עתה על ידי תעודה מן המאה האחת עשרה, שנמצאה בגניזת קהיר. זהו מכתב המלצה ליהודי מרוסיה, שבא לרגל מסחרו לסלוניקי, ורצה אחרי כן לעלות לרגל לארץ ישראל, כדוגמת בן ארצו. במכתב נאמר שיהודי זה „איננו יודע לא עברית, לא יוונית, לא ערבית, ומדבר רק סלאבית, שפת ארץ מגוריו״. ביחד עם יהודים כוזרים רבנים, אנו מוצאים בקיוב גם קראים, שיכלו לבוא רק מן הדרום ולא מן המערב. במכתב שני מאותה גניזה, מדובר על פולמוס הרבנים עם הקראים בקושטא, במאה האחת עשרה. בויכוח זה, התעניינו ביחוד הסוחרים שבאו מרוסיה. בשנת 1150, מתאר פיודוסי היווני בקיוב בפרטות את מנהגי השבת של הקראים, ומיחס אותם לכל היהודים. בין היהודים המפגרים והנידחים בקרים בימים ההם, היתה נפוצה, כנראה, תורת הקראים, שלא נזכרה בימי קיום מלכות הכוזרים. הופעת הקראים בקיוב ג״כ מאשרת את דעתנו, שיהודי רוסיה הקדומה באו ברובם מן הדרום: מקרים, ממורדות הדון ומשפך הוולגה, כלומר מנפות שונות של מלכות הכוזרים.

ההופעה הראשונה של יהודים מאירופה המערבית ברוסיה הקיובית קשורה בהתפתחות מסחר השיירות היהודי בין מערב ומזרח. כשנעשו נתיבי הים הקודמים קשים מחמת שודדי הים הערבים והאיטלקיים, כשהתחיל מרכז המסחר העולמי — ביזאנטיה — לגרש את היהודים, התחילו הסוחרים היהודים, שהחזיקו קשר בין אירופה המערבית לבין המזרח עד לסין, לחפש דרכים חדשות. אחת מהן היתה דרך הצפון ממיינץ דרך רגנסבורג, פראג, קראקא וארצות הסלאבים, עד לאיטיל ליד שפך הוולגה, והלאה לטורי־קיסטאן ולסין. דרך יהודית זאת תוארה, כמפורט למעלה, על ידי אבן חורדאדבה בשנת 847. עליה מדובר בתקנות בית המכס הבאווארי בשנת 904, אחרי כן אצל שליחי הסלאבים בקורדובה בשנת 955, ובדברי הנוסע איברהים אבן יעקב בשנת 965. בדרך זו הביא גם היהודי עליאזר מארץ „נמץ״ (גרמניה), בשנת 955, מכתב של חסדאי למלך הכוזרי יוסף. לאורך כל קו השיירות, קמו ישובי מסחר יהודיים חדשים.

באירופה המזרחית היו קיימות קהילות יהודיות בין הכוזרים זה מכבר, ולכאן באו כמובן המהגרים מן המערב. בצ'כיה, אנו מוצאים במאה העשירית יהודים מאיטליה, אשר ממנה באו יהודים גם למיינץ ולרגנסבורג. בשנת 1030, מספרים המקורות העברים כבר על קהילה יהודית בפשמישל, שנכבשה על ידי הרוסים בשעת מלחמת יארוסלאב החכם ומסטיסלאב נגד פולין. השבויים הועברו, לדברי רשומה רוסית, לנפות קיוב וצ'רניגוב. אבל רבים נמכרו לביזאנטיה. כפי שנראה ממקור עברי, היו ליהודי פשמישל בשנת 1030 קשרים הדוקים עם פראג ועם מיינץ. יחסי המסחר של יהודי המערב עם קיוב התפתחו בהרבה במאות הי"א והי"ב. ביחוד בימי מסעי הצלב, כשפסק תפקיד התיווך של בגדאד וביזנטיה. יהודי רגנסבורג וקיוב היו בימים ההם הספקים הראשיים של תבלין ומשי מהמזרח לאירופה המערבית, והביאו בחליפין פרוות, שעווה ובדים. דרך הסוחרים היהודים במאה השתים עשרה מתוארת יפה בספרו של ר' פתחיה, שעבר מרגנסבורג לפראג, לקראקא ולקיוב, ואחרי כן עבר מקאנב, דרך ערבות הפולובצים, לטאמאן, ומשם דרך הים לטראפזונד, והלאה לנציבין ולבגדאד. עקבות יהודי המערב ניכרים גם בקיוב, ששם נתחבר בשנת 1124 פירוש לתנ"ך ברוח בעלי התוספות בצרפת. בשנת 1181, אנו מוצאים בקיוב את הרב משה, שלמד מפי רבנו תם ברמרו (צרפת). הרב מקיוב מוסר, באמצעות הסוחרים, שאלות בהלכה של רבני המערב לראש הישיבה בבגדאד, שמואל בן עלי. בין קהילות רוסיה הקיובית מזכירים המחברים העברים את קיוב, צ'רניגוב, וולאדימיר ופשמישל, וחוץ מזה הם אומרים כי קיימות ברוסיה הרבה קהילות קטנות ועניות, המוכרחות לאחד באדם אחד את התפקידים של רב, מלמד, שוחט וחזן. נוסעים במאה השתים עשרה מספרים על מנהגים רבים בין יהודי רוסיה, שאינם ידועים במערב. מכאן אפשר להסיק, שברוסיה הקיובית היה רוב האוכלוסיה היהודית ממוצא מקומי, שהיו לה לשון משלה ומנהגים משלה, ואילו הבאים מן המערב היו מעוט קטן. סוחרים ויוצאים מרוסיה אנו מוצאים במאה השתים עשרה בקלן. ברגנסבורג ואפילו בלונדון, ששם הביא אחד, ושמו יצחק מצ'רניגוב, מלים רוסיות להסברת שרשים מקראיים.

ברוסיה הסוזדאלית, שאוכלסה במאה הי"י"א והי"ב, אין אנו מוצאים כמעט יהודים. רק בימי אנדריי בוגולובסקי, אנו מוצאים רשומה המספרת שמנפות הוולגה היו באים לוולאדימיר הרבה בולגארים ויהודים, והיו מתנצרים. ידיעה זאת היא מהימנה, מאחר שאנו יודעים ממקורות עבריים, שבנפת איטיל ישבו בשנת 1150 הרבה יהודים כוזרים, שהיו באים אפילו לטולידו בספרד לצרכי לימוד. ליד חצר הנסיך הגדול, אנו מוצאים את אפרים בן משה (אופרם מואיזיץ). כנראה ממוצא יהודי. גם לאנדריי בוגולובסקי, היו יחסים עם הנסיכים היהודים העצמאיים של דאגסטאן. בשנת 1058, תקפו צי רוסי מורכב מ־58 אניות, וצבא כוזרי גדול, את השאח של נפת שירוואן וכבשו תחילה את באקו, שאמיראן ושמאחה, אבל אחרי כן ניגפו.

אחרי הרצחו של הנסיך הגדול אנדריי, ברח בנו גיאורגי אל סאמכאן זרובבל לדאגסטאן, וישב שם ימים רבים, עד שזרובבל שידך אותו עם הנסיכה הגרוזינית תמר.

הפלישה הטאטארית הראשונה, בשנת 1223, החריבה כמעט את כל ערי דאגסטאן, גדות הוולגה וקרים. בפלישה השניה, בשנות 1240—1237, הושמדה כמעט כל האוכלוסיה העירונית של רוסיה הקיובית. מעט, לערך, סבלו ווהלין וגליציה. כמעט מאה שנים עברו עד שאוקראינה התאוששה וקמה לתחיה. הושמדו כל הקהילות היהודיות, ורק חבורות יהודי דגסטאן וקרים שרדו בהרים. מן הערים שרדה סארקאל (אזאק), בעלת קהילה עתיקה. מהר התאוששה גם קרים, אשר עד המאה ה־16 נקראה כוזריה, ויושביה נקראו „כוזאריטים". בשנת 1279, אנו כבר מוצאים בעיר הבירה של קרים, סולקאט, קהילה רבנית וקהילה קראית. מאותה שנה, נמצאה מצבה במבצר ההררי מאנקופ. הקברים העתיקים ביותר בצ'ופוט־קאלה (קירקייר), הם משנות 1252—1249.

בוווהלין אנו מוצאים, בשנת 1288, ברשומה רוסית, זכר יהודים בוולאדימיר, אבל אין ספק שנשתמרו יהודים גם בערים אחרות. המקורות הרוסיים במשך מאה שנים אחרי החורבן זעומים כל כך, עד שתקופה זאת נקראת בפי ההיסטוריונים „מאה שנות חושך". במקורות עבריים, נזכר מלומד יהודי רוסי בטולידו בתחילת המאה ה־14, וכן נזכרים יוצאי לבוב ובוסק, ובכלל יוצאי רוסיה, בברסלו בשנת 1351. כשכבש קאזימיר הגדול

את לבוב בשנת 1354, מצא שם קהילה יהודית, בעלת זכויות יתרות. אין ספק, שבכמה ערי וווהלין וגליציה נשתמרו שרידי האוכלוסיה היהודית הקדומה מימי רוסיה הקיובית. קיוב עצמה היתה ימים רבים תל חרבות, וקמה לתחיה רק בתחילת המאה ה־14. הידיעה הראשונה על יהודים שם היא משנת 1310, ומספרת על בוא יהודים רבנים מבגדאד, כנראה לשם מסחר. אותה שעה, מופיעים בקיוב גם ארמנים (1320), כנראה מקרים. ברוסיה הדרומית, קבעו החאנים של אורדת הזהב, לאט לאט, סדר ומגן לדרכי השיירות. ביחוד התפתח המסחר בקרים, ששם קמו כמה מושבות מסחריות של גינואה ווניציה, כגון כאפה, סודאק וטאנה (אזאק). גם האוכלוסיה היהודית בקרים גדלה, ויהודי כאפה היו באים ללוצק, לוולאדימיר וללבוב. שמקרים לצפון היתה ג"כ הגירה, מוכח ע"י הופעת קהילות קראיות קטנות בקיוב, בלוצק, בגאליץ' ובלבוב. קראים אלה דיברו בניב ג'אגאטאי, האופייני ליושבי כוזריה, השם שבו נקראה קרים עד המאה ה־16. כאשר, בתקופה מאוחרת יותר, הנסיך הגדול הליטאי אלכסנדר גירש, באופן זמני, מליטא את כל היהודים (1495), הלכו שתי הקהילות של קיוב, גם הרבנית וגם הקראית, לא לפולין אלא לקרים, והתישבו בכאפה, במנקופ ובצ'ופוט־קאלה, מה שמראה על הקשר שלהן עם הדרום. לבוא מספר ניכר של יהודי הדרום לליטא גרם וויטובט, בשנת 1397, בשעת מסעו אל שפך הדון. הוא הביא לליטא, כ־400 משפחות יהודיות, והושיב אותן בעיר הבירה שלו טרוקי. הם תפסו מחצית שלמה של העיר, „השכונה היהודית ליד האגם היהודי", וניתן להם שלטון עצמי, וזקן שלהם בראשו. לדברי הנוסע הצרפתי לאנוא, היתה האוכלוסייה היהודית בעיר הבירה טרוקי, בשנת 1414, גדולה מאוד. בין השבויים שהובאו על ידי וויטובט היו גם קראים וגם רבנים. הקראים שמרו עד ימינו את ניבם הג'אגאטאי, והרבנים נתערבו עם יהודי ליטא.

בימי וויטובט, אנו מוצאים קהילות יהודיות ניכרות, חוץ מטרוקי, גם בבריסק דליטא, בגרודנה, בלוצק, בוולאדימיר. נשאלת השאלה מהיכן באו? בלוצק ובוולאדימיר אפשר להניח המשך האוכלוסיה מימי רוסיה הקיובית. בנוגע, לבריסק, אנחנו יכולים לדון על פי אגרת זכויות, שנתקבלה בשנת 1388 מאת וויטובט. ממנה יש לראות, שליהודי בריסק היה קשר אמיץ ליהודי לבוב, והם ביקשו לאשר להם את הזכויות העתיקות של יהודי לבוב. בשנת 1389 מבקשת קהילת גרודנה החשובה לתת לה את אותן הזכויות שניתנו לקהילת בריסק. אנו רואים, איפוא, שגם יהודי ליטא במאה ה־14 וה־15 באו מרוסיה הקיובית, חוץ מקהילת טרוקי, שבאה מן הדרום. הגירת יהודי גרמניה לליטא במאה ה־15 היתה נדירה מאוד. כך כותב באחת מתשובותיו הרב ישראל איסרלין. רק מן המאה ה־16 והלאה, מתחילה הגירה ניכרת של יהודי פולין וצ'כיה, ממוצא מערבי, לאוקראינה, לליטא ולבילורוסיה, והם מתערבים עם התושבים המקומיים, צאצאי יהודי וווהלין וגליציה. היהודים מקיוב העתיקה, בימי הפלישה הטאטארית, ואחרי כן בימי מרד חמלניצקי, הגרו גם הם לגבולות פולין. למן המאה ה־14, פולין הקטנה, גליציה, וווהלין ורוסיה החלמית נעשו למרכז הישוב היהודי. באזורים אלה ישבו היהודים, מתוך שוויון זכויות גמור, בעיירות ובכפרים. מאטוויי מיכוב מתאר, בתחילת המאה ה־16, את היהדות הליטאית־האוקראינית בדברים אלה: „בין יתר הכתות, יש כאן כת יהודים, שאינם מלווים ברבית כבמדינות נוצריות אחרות, אלא עוסקים במלאכה, בחקלאות ובמסחר, ויש שנמסרת להם גבית מס ומכס". כן, מספר הוא, שיהודים אלה עוסקים לא רק בספרות ובתורה של ישראל, אלא גם באמנויות החפשיות, וביחוד באסטרונומיה וברפואה.

ממרכז וווהלין־גליציה זה, הגרו היהודים מצד אחד צפונה, לליטא ולבילורוסיה, ומן הצד השני דרומית־מזרחית, לנפות על גדות הדניפר, שנחרבו על ידי הטאטארים. הגירת יהודי ספרד לפולין היתה זעומה מאוד. קמו רק שתי קהילות קטנות בקראקוב ובזאמושץ', ונזכרות משפחות כגון לוריא, פורטוגל, רפפורט, קאלאגורה, קאסטרו, אלבו ואחרות. במאה ה־ט"ז וה־י"ז, הופיעו בליטא גם משפחות בודדות מגרמניה הדרומית ומצ'כיה, כפי שמעידות המשפחות רגנסבורג, נירנבורג, שפייאר, מינץ, מץ, לנדאו, ויינר, איגר, פראגר, אייבשיץ, ליפשיץ ועוד. אלה היו על פי רוב רבנים או מלומדים אשר הגרו. לעתים רחוקות, מופיעים גם מהגרים מאיטליה כגון פאדובה, וואל, בלוך (וולוך), כומר, טרייסטר, בנדיק. רק בשנת 1475, אנו מוצאים קבוצה ניכרת של יהודי וונציה, שקיבלו מאת מלך פולין באמצעות נציגם, יעקב אנסלם, רשיון מיוחד למגורים.

כך, על־ידי חילופי מקום רבים ותערובת קמה אותה חטיבה אחידה מבחינה אנטרופולוגית, אשר אנו קוראים לה יהדות רוסית־פולנית. היא מורכבת בעיקר ממזיגת שני יסודות: ראשית, יהודי אירופה המערבית, שברחו בהמוניהם במאה ה־13 וה־14 מגרמניה, ששם היו שורפים אותם, קהילות שלמות, על הנשים והטף (Judenbrände) ושנית — יהודי קיוב העתיקה, שרובם היו יהודים כוזרים, ומעוטם — מהגרים מן המערב.

לעובדות ההיסטוריות הנ"ל מתאימות גם תוצאות המחקרים האנטרופולוגיים, וביחוד בדיקת קבוצות הדם, שבוצעו בין היהודים במקומות שונים בעשרות השנים האחרונות. כידוע, גילה המלומד היהודי לאנדשטיינר, בשנת 1900, שאנשים בודדים מתחלקים לפי טיב הדם לארבע קבוצות (A, B, AB, O) מלומד אחר, הירשפלד, קבע בשנת 1919, כי אף על פי שבכל מקום מצויים אנשי כל ארבעת הקבוצות, הרי יחס האחוזים שונה בעמים שונים. הוא מצא, כי באירופה ובאסיה, למן האוקינוס האטלנטי ועד לאוקינוס השקט, הולך אחוז קבוצה A ויורד בכוון למזרח, ואילו אחוז קבוצה B להיפך, הולך וגדל. הוא מסביר תופעה זאת בפלישה מתמדת של יסודות מונגוליים־אסיאתיים, האופייניים לקבוצה B לתוך עמי אירופה, שבהם הרוב הוא מקבוצה A לשם ציון ההרכב הגזעי, הציע הירשפלד אינדקס מיוחד, המביע בקירוב את יחס היסודות (גנים) A ליסודות B אינדקס זה יורד בהדרגה ממערב למזרח, למן 10 בחצי האי הפירנאי, עד ל־0.5 במנזוריה ובהודו, ועד ל־0 בבורמה. לצרפתים אינדקס ממוצע של 3, והוא הדין בגרמנים המערביים. האינדקס של הגרמנים ממזרח לאלבה הוא 2.3—1.8; של הסלאבים וההונגרים — לערך 1.5. עד כה, נעשו מאות אלפי בדיקות. בתוכן גם של יהודים בארצות שונות. ביהדות הרוסית־הפולנית נתקבל במקומות שונים כמעט אינדקס שווה, לערך 20 — 1.8, שהוא בכל מקום יותר גבוה מן האינדקס של האוכלוסיה הסלאבית הסובבת. האינדקס של שרידי היהדות הכוזרית של רוסיה הדרומית, בדאגיסטאן ובקרים. גם יהודי קרים וגם הקראים, היה לערך 1.0, שהוא אינדקס האופייני לעמים הטיורקיים־המונגוליים של רוסיה הדרומית ואסיה התיכונה. הוברר, שהם טיורקיים עוד יותר טהורים מאשר הטאטארים בקרים, שבהם נטמעו הרבה גוטים, יוונים ושבויים סלאביים. גם יהודי בוכארה דומים לפי הרכב הדם ליהודי דגסטאן וקרים, ובוודאי גם הם ממוצא כוזרי. האינדקס הביוכימי של הדם היהודים הרוסיים־הפולניים גבוה בהרבה מאשר זה של הצאצאים הטהורים של היהדות הכוזרית, וגם יותר גבוה מאשר זה של השמיים הטהורים ושל יהודי ספרד ותימן, אבל הוא נמוך מאשר זה של יהודי גרמניה והולנד, שיש להם אינדקס אירופי־מערבי 2.7 — 2.5. מבחינה זאת התברר, שיהודי ברלין הם אירופים טהורים יותר מן הגרמנים המקומיים, המהווים תערובת של גרמנים וסלאבים (וונדים). בהתבסס על בדיקות מרובות אלו של קבוצות היהודים, עלינו לבוא לידי מסקנה, שהיהדות הרוסית־פולנית, שהיא עתה מעור אחד, נוצרה מתערובת שתי קבוצות אנטרופולוגיות: היהדות הכוזרית־הקיובית הילידה, ויהודי אירופה המערבית, שגורשו מצרפת לגרמניה ולצ'כיה בסוף ימי הבינים. אם לדון לפי אינדקס הדם, אפשר אפילו להניח שהראשונים מהווים שליש והאחרונים שני שלישים, של כל התערובת. באופן כזה, מתאמתת שוב אמרתו של טופינאר:

"La sagesse en matiére d'antropologie c'est l'histoire
qui la donne á qui saite la comprendre"...

את ההשערה על המוצא הכפול של יהודי רוסיה ופולין, מן הדרום ומן המערב, קבע ראשון עוד בשנות הששים של המאה ה־19 ההיסטוריון א. א. הרכבי. אבל הוא נתקל בהתנגדות, בעיקר מצד הבלשנים, שטענו כי בכל הענף הזה של ישראל נפוץ הניב הגרמני, אידיש, שהוא כמעט אותו ניב עצמו על גדות הדניפר ועל גדות הריין, ובו רק שרשים גרמניים ועבריים. כידוע לנו ממקורות שונים, היו יהודי קיוב העתיקה, ליטא הקדומה, ואפילו שלזיה של המאה ה־14, מדברים בניבים סלאביים, ובכל זאת קטן מאוד הוא מספר המלים הסלאביות באידיש. יהודי אירופה המערבית, שהיו יותר תרבותיים, דחו לאט לאט את השפה הסלאבית המקומית, כשם שהיהודים הספרדיים, בעלי התרבות, הטמיעו בתוכם, במשך 200 שנה, את היהדות הביזאנטית הגדולה של כל חצי האי הבלקאני, והשכיחו בה את הלשון היוונית, שנשתמרה רק אצל הקראים

בקונסטנטינופול ובקהילות נדחות של אפירוס וכרתים. אותו הדבר קרה ללשון הצרפתית של היהודים על הרהיין במאה ה־13, ללשון הערבית בספרד במאה ה־14, וללשון הארמית בשעתה במסופוטמיה. באוקראינה, בליטא, ובבלורוסיה היו המהגרים מאירופה המערבית לא רק הרוב, אלא היו בעלי רמה תרבותית יותר גבוהה; לכן השתלטה לשונם על הלשון הסלאבית, שהיתה נפוצה בין יהודי קיוב, ואחרי כן בנסיכויות גליציה־וולהלין ובליטא. שמרנות לשונית מופלאה גילו רק הקראים המבודדים, שחבורות קטנות מהם נשתמרו בערים העתיקות, בטרוקי, בלוצק ובגאליץ'. הם עדיין מוסיפים לדבר בניב של קרים, כדוגמת אחיהם בקושטא, המדברים עד היום יוונית. בכלל, אין שפת הדיבור מהוה סימן בטוח למוצא גזעי אחיד. צרפתית מדברים גם תושבי קנדה המזרחית וגם הכושים בהאיטי ובמארטיניק. ניבים אריים אנו מוצאים אצל הגרמנים מן הגזע הצפוני, אצל הבאווארים של הגזע האלפיני, ואצל הפרוסים ממוצא סלאבי למחצה, וכן גם אצל ההודים והצוענים, שלפי הסימנים האנתרופולוגיים ולפי הדם אין להם כל שייכות לעמי אירופה. לפיכך, אין שלטון אידיש יכול לשמש יסוד לדון על מוצא היהדות הפולנית־הרוסית.

המחקרים ההיסטוריים והאנתרופולוגיים מביאים אותנו לידי המסקנה, כי האוכלוסיה היהודית רבת המיליונים של אירופה המזרחית באה לשם בשתי דרכים: מתחילה מן הדרום, דרך קוקז וקרים, ואחרי כן מן המערב דרך גרמניה וצ'כיה. תולדות ענף זה של עם ישראל התחילו כבר לפני אלפיים שנה, היו להן תקופות ירידה ושגשוג, אך הן לא נפסקו מעולם. רוב היהודים הוא, ללא ספק, ממוצא שמי, והוא בא במישרין או בעקיפין מארץ ישראל. אבל אין למעט את תפקיד ההתגיירות, גם במלכות הכוזרים היהודית במזרח וגם בקיסרות הרומית במערב. בשני קצות אירופה נוצרו, במשך האלף הראשון לספירה, שני ענפים שונים של השבט היהודי, כל אחד מהם מעורב עם הילידים: הענף המערבי־אירופי והענף הכוזרי־קיובי. ממזיגת ענפים אלה בפולין, באוקראינה, בבלורוסיה, בליטא, במולדאביה ובהונגריה, קמה אותה היהדות המזרח־אירופית, העולה עתה במספרה על כל יתר ענפי עם ישראל, גם באירופה המזרחית והתיכונה וגם באמריקה, באפריקה הדרומית, בבירות רבות של אירופה המערבית ובארץ ישראל.

פרופ' משה זילברג

בשנת 1928 קבלתי רשיון לעריכת דין בארץ־ישראל. פתחתי בתל־אביב משרד משלי וכעבור כשלוש שנים קיבלתי רשות להחזיק במשרדי מתמחה (סטאז'ר — בלע"ז), ולהיות פטרון למי שעתיד כמוני להיכנס למקצוע.

כשנודע הדבר לידידי הפנו אלי צעיר בשם ד"ר משה זילברג, שעלה לא מזמן ארצה מגרמניה. אחרי ראיון קצר הצטרף למשרדי, בו שהה במשך כשלוש שנים. נפרדנו רק עם הסמכתו כעורך־דין.

במשך הזמן למדתי להכיר את ד"ר זילברג ואת תולדות חייו הבלתי רגילים, אפילו בקנה המידה של אותם ימים טרופים של מלחמת העולם הראשונה, המהפכה הרוסית והשינויים שהתחוללו ביהדות מזרח אירופה.

משה זילברג נולד ב־1900 בעיירה שקודוויל שבליטא, לאביו הלל, חניך ישיבת סלובודקה המפורסמת, שהיה סוחר וגם עסקן ציבורי ולאמו אסנת, ממשפחת רבנים מפורסמת בליטא.

משה קיבל חינוך תורני מסורתי בחדר ובישיבה, ומילדותו כה הצטיין בחריפות שכלו ובכשרונותיו, עד שעם הזמן זכה להקרא „העילוי משקודוויל". הרצון ללמוד ולהתעמק היה טבוע בקרבו. כעלם צעיר החליף תכופות את מקום לימודיו וכך עבר מספר ישיבות מפורסמות החל מליטא וכלה בערי אוקראינה, עד הוולגה, להיכן שנעו הישיבות מפאת התקרבות החזית הצבאית עם גרמניה.

הוא ספג תורה מגדולי הרבנים והושפע מאוד מתורת ה„מוסר", שהיתה לה גישה מיוחדת גם ללימוד וגם לבעיות החיים. בגלל נדודיו באותו זמן, נותק משה לכארבע שנים מהוריו. כשחזר הביתה, לשקודוויל, היה כבן שש עשרה. הגרמנים כבר התקרבו אל אוקראינה והקשר נתחדש בין רוסיה וליטא, שהיתה תחת ידי הגרמנים, עם חזרו הצטרף והמשיך את לימודיו בישיבת סלובודקה.

לאחר שספג את כל שיכול היה מהתרבות היהודית המסורתית הרגיש זילברג צורך בהיכרות עם התרבות הכללית.

בגיל עשרים נסע לפראנקפורט, שהיתה אז אחת ממרכזי התרבות היהודית בגרמניה ובה התרכזו לאחר מלחמת העולם הראשונה, מגדולי הסופרים היהודיים ומראשי התנועה הציונית הרוסית ומלוחמי התרבות העברית.

בכדי להתקבל לאוניברסיטה היה חייב בבחינות הבגרות, אותן עבר תוך זמן קצר, במיוחד הודות לזכרונו המופלא וכח הריכוז העצום שלו. לצורך קיומו נתן שעורים בעברית ולימד תורה ותלמוד.

את הקריירה האקדמית שלו החל בפקולטה לפילוסופיה באוניברסיטת העיר מארבורג בגרמניה, ומשם עבר לפקולטת המשפטים שבאוניברסיטת פראנקפורט, אותה גמר בתואר דוקטור למשפטים.

עבודת הדוקטורט שלו היתה בנושא יהודי, דהיינו — „שכירות וקבלנות לפי חוקי התלמוד". במסגרת עבודה זו, הביא השוואות מחוקי התלמוד ופירושיהם לבין המשפט האירופי המודרני. Docutio Condutio Operis et Operaris שבחוק הרומאי הקלאסי, הקודקס הגרמני האזרחי (B.G.B.), ההבדל בין שכיר יחיד לבין שכירים רבים לפי המג'לה הטורקית — כולם עברו תחת איזמל האנליזה שלו.

בשהותו בגרמניה התקרב ד"ר זילברג לתנועת הנוער הציוני והיה מרצה בחוגים אלה על השפה והתרבות העברית וכן המשיך בעבודת ההוראה שלו. כל זאת עד עלותו ארצה ב־1929, אליה הוזמן לבוא כמורה לתלמוד בבית־הספר הריאלי „תחכמוני" שבתל־אביב.

תוך כדי עבודתו כמורה החל ללמוד את חוקי ארץ־ישראל ולהתכונן לבחינות לעורכי דין זרים. אז הצטרף למשרדי כמתמחה, והחל להכיר את צידה המעשי של תורת המשפטים. זאת היתה תחילת התהליך הארוך שזיכה אותו בסוף בכהונה הרמה של שופט עליון בישראל. שכלו העמוק, תפישתו המהירה והידע הרב שלו עמדו לו בעבודתו המשפטית המעשית שנמשכה ארבעים שנה ומפעולתו כמתמחה במשרדי עד שהפסיק לכהן בתפקידו הרם כסגן נשיא בית המשפט העליון, מפאת מחלתו.

אני ויתר אנשי משרדי הערכנו את נוכחות ד"ר זילברג במחיצתנו כמה שעות ביום במשך תקופת התמחותו, ביחוד הפליא אותנו במהירות תפיסתו. משפט מקטע או איזה רמז מפי, או איזה מסמך מקורי או מתורגם שהובא לפניו, מיד הפעיל את מנגנון המחשבה שלו והשמיע את הערתו הקולעת. נעזרנו בו לא רק בשאלות החוק הרבני, אלא גם בשאלות רציניות בחוקי ארץ־ישראל ובגישה רחבה לשאלות החוק.

המעבר מעבודת ההוראה ומהעמקה מדעית טהורה בספרי חוק לטיפול המעשי שב־סכסוכים שבין אדם לחברו ובין אדם לחברה אינו קל. ביחוד ליחידי סגולה מסוגו של ד"ר זילברג. דבר אחד הוא לשבת בין הספרים ולפתור באורח תיאורטי שאלות היפוטטיות כגון „שניים אוחזין בטלית", ע"י חיטוט בספרים ושימוש נאה בהגיון, דבר לגמרי אחר הוא כשהמקרה תופש גוון מציאותי ולעומתך עומד אדם חי אשר אוחז באותה טלית באופן מעשי ואשר כל עתידו ושמו הטוב תלויים בהחלטת השופט, שגם הוא אינו אלא בשר ודם. עורך־דין ועל אחת כמה וכמה שופט, נושא באחריות גדולה. כל מה שהוא עושה או מחליט משפיע ועלול לפגוע במצבו החמרי של הצד המעורב בגורלם של בני משפחתו בשמו הטוב ובמעמדו בחברה בה הוא חי.

המעבר הזה, מהתעמקות בתורה לשמה אל חיי היום יום לא היה קל למשה זילברג.

במבחן זה נעזר לא רק בכשרונותיו הרבים אלא אף בשכל הישר שלו ובכמיהתו לאמת. לפני כל שופט עומד מצד אחד הצווי „יקוב הדין את ההר" ומצד שני נמצאת האמרה ש„תורתנו היא תורת חיים". תפקידו הקשה והאחראי של המשפטן בכל החלטה ופסיקה הוא לגשר בין השניים ולמצוא את שביל הזהב שביניהם. ד"ר זילברג כשופט לא הזניח את עבודת המחקר הטהור שלו. הוא פרסם מחקרים, מאמרים וספרים על המשפט לענפיו: עבודתו זו זיכתה אותו בתואר פרופסור למשפט העברי באוניברסיטה העברית בירושלים.

פרופ' משה זילברג היה אישיות רב גונית, ספוג תרבות יהודית מקורית ובאותו זמן העריך מאוד את התרבות העולמית, היה איש מחקר עמקן ומתמיד בלימודיו, ובאותו זמן היה שופט שתפקידו לפעמים להכריע במקום.

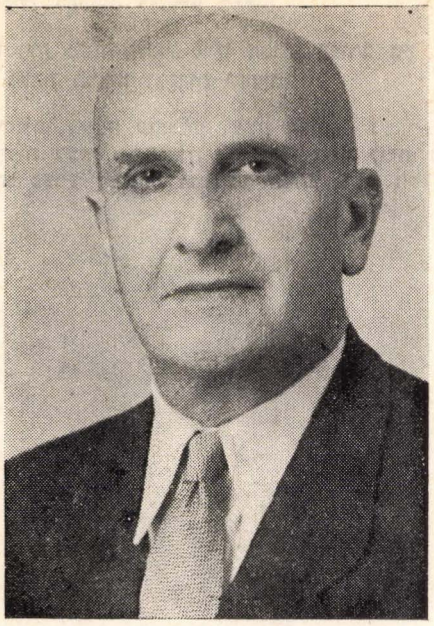
בחייו הפרטיים היה משה זילברג איש חברה, מעורב בין הבריות, חובב שיחת חולין, שהיתה אצלו מלאת תרבות ופקחות יהודית.

על אף יסורי מחלתו הקשה שנמשכה שנים ארוכות, נשאר מוחו צלול והוא לא פסק ממחקריו ומלימודיו. לעזר רב עמדה לו אשתו נינה לבית ברטפלד, אשר סייעה לו בכל שנות עבודתו כעו"ד וכשופט וכמלומד והיתה אשת חייל למופת ואם אוהבת לבנם ולבתם.

יהי זכרו ברוך!

ישעיהו פבזנר

אורי מיכאלי

איש העליה השלישית היה. ברובה המכריע — עליה של בחורים ובחורות, רווקים ורווקות, ללא עול משפחה, ללא מעמסה של חובות כובלות; חלוצי־נעל, יחפנים, תרמיל על שכם ושירה על שפתיים —

לא איכפת לא איכפת,
בכפרים אלינה;
יש לי פת, אין לי פת —
למאי נפקא מינה!...

יכול היית לעבוד עם חברים בפרדס או בבנין, לגור עם אדם באוהל, הכרת אותו בכינויו, בשמו — לעתים, רק בשם החדש שאימץ לו בארץ; וכל אשר ידעת עליו התמקד בפרטים ההכרחיים, התמציתיים, כשיעור הנתונים הדרושים לצורך זיהויו המיידי, אך לא ידעת רקעו של אותו חבר־שותף לגורל, לא ידעת מוצאו, כור מחצבתו, שרשי יניקתו. אדם ללא ביאוגרפיה, חוליה בודדת, מנותקת מעברה. קיימה עליה זו את הסיסמה שחרתה על דגלה: „החלוץ עובר לפני המחנה" — והמחנה עצמו נשאר, להוותנו, הרחק־הרחק מאחור.

מיכאלי ספג את המראות האלה מראשית ימיו בארץ, ומשהטיל עליו מרכז העליה של ההסתדרות את הטיפול בעולים, השפיעו עליו המראות להמתיק לעולה את חיבוטי התאקלמותו.

כאבן־פינה לאשר יוגד עוד מן הראוי לציין כאן מיד, כי מבחינת הקשר של מיכאלי למשפחתו, לבני־עירו, לעברו, היה הוא מקרה חריג, שונה לגמרי מאותם חלוצים כפי שהשתקפו באספקלריה של בני־דורם. מיכאלי שמר על שרשיו, טיפחם עם שתילתם בקרקע המולדת החדשה ושקד על המשכם הביאוגרפי.

בעודנו צעיר מאוד, עול־ימים ממש, כבר הספיק למלא תפקידים נכבדים ורבי־משקל־ואחריות: אם בוועד ההגנה האזורי באומאן, בימים הרי־

פורענות, אם כמזכיר הקהילה היהודית בעירו קמיניץ־פודולסק, אם כיו"ר הסתדרות התלמידים הציוניים „קדימה", ואם כמייסדה וראשה של מקהלה הנושאת אותו שם: „קדימה". בעלותו לארץ הוא משתחל כחוליה מקשרת בין המשפחה שהשאיר בגולה לבין אחותו הבכירה, היא חיה קופר, שהקדימה אותו בשנה והיתה מראשוני המתיישבים בהרי הטרשים שבאיזור ירושלים — קרית ענבים.

שלא כמנהגם של מרבית העולים באותה תקופה, לא בגפו בא מיכאלי, אלא הוא ובת־זוגו עמו, אניה, בת־עירו וחברת־נעוריו. חדר קטן וצנוע בירושלים, שמטבחו בירכתי החצר, היה להם קן חמים ונעים שאפשר לארח בו חברים וידידים. בחדר זה אפשר להמשיך ולטוות את החוט „משם" — אפילו את המקהלה, שיסודה „שם", בקמיניץ, חידש מיכאלי כאן, בחדר זה. הוא, מיכאלי, והיא, אניה — עמו. גם בקבוצת הבנין, שרוב חבריה מקמיניץ והסביבה הם, מוצאת אניה את מקומה ומתמחית בעבודת „רבץ" (מין טיח). מיכאלי לעומתה „מתקדם" עד למדרגת כופף־ברזל — יודעים חבריו ויודע האדריכל הבונה את הבתים בשכונת בית־הכרם, שמיכאלי הוא סטודנט למתימטיקה, לשעבר, ולמד לקרוא תכנית־קונסטרוקציה... אין פלא איפוא, אם קבוצת בנין זו משמשת לו, לאחר מכן, „קרש קפיצה" אל „סולל־בונה", בגלגולו הראשון.

רק שנים מעטות תחלופנה ומיכאלי יעלה גם את הוריו מרוסיה, את אחיו ואחותו, הבת תמר תיוולד, והרי הגזע וענפיו, עץ ופריו. מיכאלי כבן להוריו, מיכאלי כבעל, כאב, בקיצור — מיכאלי כאיש משפחה, על כל הכלול והמשתמע במושג זה, לרוחבו ולעומקו — רק יד אמן עשויה לתארו. רק לעיתים נדירות אפשר לראות בעולמנו קן משפחתי כזה, מהודק כל כך, מחושק כל כך בחישוקי אהבה, רוך ומסירות, ללא גבול וללא סייג — מסירות־נפש במובנה הנעלה.

היתה בו מזיגה מופלאה של ערכים נעלים, מידות תרומיות — מורשת בית־אבא, יחד עם כישורים והרגלים מצוייניים שאימץ לעצמו, ברוב עמל ושקידה, וחישלם בפעילותו הענפה. מזיגה זו, היא שעמדה לו לכבוש לבותיהם של כל הבאים אתו במגע. ניתן לומר עליו, בלי כל חשש של גוזמה: לא היו לו אויבים. אם יש אמת באימרה „אהבתו של אדם היא אורו; שנאתו — צילו", הרי שמיכאלי היה אדם ללא צל: לא הוא שנא אחרים, לא אחרים שנאו אותו.

בעבר, בקמניץ־פודולסק, פישל פרסמן היה שמו. השם פישל נשאר שגור על פיהם של בני המשפחה והחברים הקרובים עד היום — אף־על־פי שבבואו לשוות לשמו צליל עברי בחר לעצמו את השם אורי. אכן, לא השם הפרטי הוא שחשוב — היה טוען מיכאלי; בלאו־הכי מטהו כל אחד ומבטאו כרצונו, כנטיות לבו אל נושא השם. חשוב שם המשפחה: הוא השם המאחד, השם העתיד לצרור בכנפיו מסכת של דורות... ברבות הימים, כשמיכאלי יטפל בעולים, הוא ישמש להם גם יועץ נאמן לשינוי השם הלועזי. ובכן, נפל הפור: מ י כ א ל י, על שם אביו מיכאל. לא הינתקות, לא שם נטול־שורש אלא הרכבת ישן בחדש, המשך הטוויה של החוט המשפחתי. ומכאן פינה ויתד, קו נטוי לאורך כל דרכו של מיכאלי: דרך השילוב, המזיגה. לא בסער ולא ברעש.

מצאצאי המגיד מדובנא היה — ר' יעקב הממשיל משלים; לא דרשן, לא מטיף מוסר ותוכחה, אבל היתה בו, במיכאלי, — כפי שמציין הרב י. ל. מימון במסתו על המגיד מדובנא — „הגישה הגלויה, הישירה, הפקוחה" והיו בו „דברי החן ואמרי־הנועם שהיו קולעים למטרה וללב"...

✶

בשנות השלושים יצא מיכאלי, מטעם מרכז העליה של ההסתדרות, לביקור בקיבוצי ההכשרה באירופה. היה זה ביקור „בזק" — תמיד אצה לו הדרך, למיכאלי, תמיד חס על הזמן שלא יתבזבז לריק — אך רישומו היה

גדול: שנים לאחר מכן עוד היו עולים נלהבים שולים מתוך נרתיק מיסמכיהם פתק ממרעך ובלה ושואלים, בדחילו־ורחימו: „אתה מכיר את מיכאלי? הוא ביקר אצלנו"...

מיכאלי היה כובש לבבות גם בקולו הערב — אף זו מורשת אבות: אבי אביו בעל־תפילה וש"ץ ידוע ומבוקש היה, והוא ברח מהחזנות רק משום שלא רצה לעשות את קולו קרדום לפרנסתו. ומי שהכיר את מיכאלי, ולו הכרות שטחית בלבד, ידע כמה „תססה" מורשת זו בדמו. עוד בראשית צעדיו בארץ אירגן, כפי שכבר הזכרנו לעיל, מקהלה, ואף הופיע אתה במקומות שונים בארץ. אחר־כך שר במקהלות שונות והיה הרוח החיה בהן; עזר רבות לידידו שלמה קפלן בארגון מקהלות פועלים, נתן ידו לאופרה העממית, היה חבר בהנהלת התזמורת הפילהרמונית — באחת: לא היה בארץ מפעל מוסיקלי, שמיכאלי לא היה פעיל בו, בדרגה זו או אחרת, ולא נתן לו מאונו ומיזמתו הברוכה. הוא חי מוסיקה! אינני יכול להעלות על זכרוני מסיבה בנוכחות מיכאלי, ציבורית או פרטית, שלא נהפכה למקהלה, לזימרה בציבור — בניצוחו.

כנציג מרכז העליה של ההסתדרות היה תפקידו של מיכאלי, בין השאר, להכניס את העולים תחת כנפי ההסתדרות, להפנות את העולים הנשארים בעיר אל לשכת העבודה, לבל ינוצלו ככוח־עבודה בלתי־מאורגן, לדאוג לקליטתם של קשי־סידור, וכיוצא באלה דברים שלבלר היה יכול לראות בהם עבודת־ניירת ענפה ופעלתנית. לא כן מיכאלי. הוא היה מקדיש הרבה מזמנו לשיחות עם העולים, בקבוצות וביחידות, לשיחות מלב־אל־לב, מקשיב קשב־רב לדאגו־תיהם וללבטיהם ומנעים עליהם את חיבוטי התאקלמותם. אך, גולת הכותרת בשיחות הקבוצתיות, הפינאלה — היוותה השירה בציבור.

זוכרני. באוקטובר 1933 הכריזה המועצה המוסלמית העליונה שביתה כללית. שתי אניות עמוסות תיירים ועולים יהודים הגיעו לנמל יפו ומחמת השביתה לא ניתן להן לעגון. אם אין זכרוני מטעני, עמדו שלטונות המנדט להפנותן לאלכסנדריה של מצרים, אלא שבהתערבותה של הסוכנות היהודית הופנו האניות לנמל חיפה, שם הועלו הנוסעים לחוף ובחסות הלילה הועברו, בקרונות מואפלים, לתל־אביב. סידורים מיוחדים נעשו לקבל את כל הנוסעים, על חפציהם, לבית־העולים של הסוכנות היהודית (ברחוב העליה) ומשם, לאחר מיון ורישום, לשלחם למחוז־חפצם: תושבי הארץ — לבתיהם, תיירים ועולים בעלי־אמצעים — לבתי־מלון או לקרובים, עולים — לקיבוצים ולמקומות עבודה אחרים. על־אף כל העזרה הטכנית שגייסנו, ידענו: פטור בלא תקלות — אי־אפשר. כי לא זו בלבד שכוח־קיבולו של בית־העולים היה מיזער ביחס לעומס הרב הצפוי, אלא שגם אפיו ורמתו לא עמדו בשום התאמה לרמתם ולדרישותיהם של, לפחות, חלק מהנוסעים — כגון: תיירים ובעלי־הון. היעד היה איפוא, לפנות את הנוסעים במהירות האפשרית ולהקל בכך על הצפיפות הצפויה בבית־העולים. למעלה משתי יממות רצופות נמשך המבצע עד שנתפזרו הנוסעים איש איש למקומו ולקן תקוותיו, וחששותינו נתבדו — איש לא אמר צר לי המקום. התרחש נס: בימים היו עסוקים וטרודים ברישומים ובסידורים, ואילו בלילות היו חדרי בית־העולים כמעט פנויים, כי בחצר רחבת־הידיים, מסביב למדורה, ישבו שפופים־צפופים מאות־מאות מן הנוסעים, ללא הבדל מעמד, גיל ומין, ונותנים קולם בשירים חדשים־גם־ישנים, שלימדם מיכאלי, ועיניהם העייפות מחוסר־שינה מאירות מאושר. היתה זו חוויה בלתי־נשכחת!

✶

כזה היה מיכאלי. ואין פלא שכבש לעצמו מעמד מיוחד בתפקידו. כשהיו עוזריו מתדיינים עמנו, נציגי הסוכנות היהודית, על העזרה הדרושה לעולה קשה־סידור, היו הם משתמשים, תכופות, ב„לחץ", כעין „אולטימה רציו": טוב, נשאיר את המקרה למיכאלי...

לאניות המביאות יהודים לארץ היו פקידי הסוכנות היהודית יורדים יחד עם פקידי ממשלת המנדט. גם למיכאלי, נציג מרכז העליה של ההסתדרות,

הוענקה זכות זו — „אכס אופיציו". משסיים תפקידו לא הורשה ממלא־מקומו להצטרף אל הפמליה היורדת לאניות. ולא הועילו כל טענות והשתדלויות — מיכאלי הוא מיכאלי, היתה התשובה.

אמונתו האיתנה של מיכאלי בצידקת המעשה שהוא נתון בו, בחיוניותו — היא שסללה דרך ללבבות, ובה סוד הצלחתו לרתום לפעולה כל איש שעזרתו נראתה למיכאלי חשובה. כך היה בחברת „אוירון", שראשיתה היתה כה מיצערה ולוטה ערפילים; כך היה בקלוב התעופה; כך היה כשזכה, בקום המדינה, לראות את התגשמות חלומו — התעופה האזרחית בגושפנקה של מלכות, והוא בראשה; כך היה במועצה הציבורית לתעופה, שהוא היה מנהלה; וכך ב„במה" — לאחר שזו נשארה לפליטה עם החלטת הממשלה על פיזור המועצה. רק מקורביו של מיכאלי ידעו, כמה דכדכה אותו החלטת הממשלה על פיזור המועצה הציבורית לתעופה אזרחית, שהוא הצליח לרכז בה את מיטב הכוחות והמוחות של המדע והמעשה בתעופה. ואלה שניסו לעודדו ולנחמו בכך, שאולי מוטב שינצל את שארית ימיו — הוא היה כבר כבן שבעים אז — למנוחה ולמרגוע, לא ידעו ולא הבינו מה רחוק המושג „מנוחה ומרגוע" ממיכאלי... ואכן, צאו וראו מה פלאות חולל מיכאלי באותו תחום סתום־מבוי ומעורפל־תוכן, שאף לא זכה לשם מושך וקוסם יותר מאשר — „ב מ ה". הוא הצליח לארגן סביב „במה" זו סימפוזיונים בינלאומיים, בהשתתפות גדולי ההלכה והעשייה בעולם התעופה!

כי, זהו מיכאלי. הטילו עליו משימה קטנה כקופה של מחט והוא ירחיבנה כפתחו של אולם!...

✶

האגודה היוונית הנציחה אחד א י ק ר ו ס, שבנסיונו להמריא למרומים נמסו כנפיו מרוב חום. מה עשירה ההיסטוריה בסיפורים לקוחים מן המציאות, ולא מן האגודה, על בעלי־מעוף־ותעוזה, שניסו להמריא, לעוף — וכנפיהם קפאו מקור!.. לא אחת נתנסה מיכאלי בנסיונות נואשים כאלה; לא אחת ניסו לקצץ כנפיו ולצנן להטו, אך התיוניות העצומה שהיתה טבועה בו, אופטימיותו שלא ידעה בלמים, אמונתו הבלתי־מעורערת באדם — הם שעמדו לו בשעותיו הקשות.

אומרים: מיכאלי איש יחסי־ציבור היה. אתקן ואומר: מיכאלי איש יחסי־אנוש היה. כשכבש מיכאלי אדם לפעולה מסוימת, הוא כבש אותו גם כידיד, ואין ידידות אלא בהדדיות, מושתתת על יחסי־גומלין. מיכאלי היה ג ו מ ל־ח ס ד, אוהב להיטיב עם בני־אדם. גם זו מורשת־אבות, מאביו ומאמו כאחד.

בית־מסחר לצרכי כתיבה היה לאביו של מיכאלי בעירו, קמניץ־פודולסק. לבית־מסחר זה היו נכנסים פקידי הרשות ומקורבים לרשות, שכתיבתם אומנותם. מיד היה מר מיכאל פרסמן, אבי מיכאלי, מנצל את הקשר אתם לעשות טובה ליהודי החייב להתייצב לצבא, או שאיזה עונש על עבירה כלשהי תלוי ועומד כנגדו. שתדלן יהודי במיטבו. ואמו של מיכאלי — דמות הקובעת ברכה לעצמה. לא את ארבעת ילדיה בלבד גידלה — גם את חבריהם גידלה. תמיד היא עם הצעירים, עמם בסוד מעשיהם ושאיפותיהם.

בירושלים, מול הגימנסיה „רחביה" היתה להם מחלבה „תנובה". היא, האם, מנהלת את העסק בחכמה, כאשת־חיל. ביד נדיבה ובתבונה שבלב היתה מחלקת לנצרכים מתן בסתר, עד כדי כך שלאחר מותה באו אנשים לפרוע חובותיהם, ובני משפחתה לא ידעו כי בעלי־חוב אלה...

מעשה זה מעלה אני כסיום לדברי על מיכאלי, כאקורד אחרון. משום ש„מעשי אבות סימן לבנים", ואלה שהכירו את מיכאלי מקרוב יודעים כי מעל לפעילותו הברוכה והענפה בתחומים כה שונים ומגוונים — ביסוד נשמתו היה הידיד, הרע, איש המשפחה הנאמן והמסור — ה א ד ם.

משה גוראריי

לזכרו של אברהם קריב

בשנות חליו האחרונות של אברהם קריב ליוויתי אותו נאמנה, בתוקף תפקידי בשטח הבריאות, בכל דרכי חייו הכאובות. הוא נשא את סבלו בדומיה, מסיח דעתו ממכאוביו ואינו נכנע לגורלו המר. עד ימיו האחרונים עסק בעריכת דבריו, מתוך מאמץ עליון תוך תקוה שיזכה לראות בהופעת יצירותיו, ביחוד בשטח האגדה, אולם הוא לא זכה לכך.

זכיתי להנחות מסיבה שנערכה לכבודו, במלאות 75 שנה להולדתו. הנואמים התעכבו על ערכו ותפקידו של א. קריב בהנחלת התנ"ך לתלמידים לאור ספרו „שבעה עמודי התנ"ך". קריב התגבר על מיחושיו וריתק את שומעיו בהרצאה על הגישה לתנ"ך בימינו, במדינת ישראל.

לאחרונה הופיעה חוברת מיוחדת שלו „נימים בשירת תהילים" בעידודו של ד. בן־גוריון, שהתרשם ביותר ממאמרו זה כשהופיע ב„מאזנים". „אני בטוח שגם נוער בלתי דתי ייהנה ממאמר זה ויוקיר בעיניו את ספר התהילים (וגם יתר ספרי התנ"ך)", כותב ד. בן־גוריון לקריב.

קריב הוא מורה הוראה, מבקר חריף ומוכיח בשער שהשפיע רבות על בני דורו, ומורשתו תהיה נחלת דורות רבים לנצח ישראל. לרבים אבד ידיד־נפש ומאיר פנים. בתור שכזה יחסר לרבים.

קריב היה אחד המעטים ששרדו מחבר המשוררים והסופרים שפעלו בברית המועצות בתחילת שנות העשרים, בתנאי גולה ומחתרת. שירו הראשון: „את תפילת שחריתי" הופיע בקובץ „צלצלי שמע", שנדפס בחארקוב ב־1923. משורר, מסאי, מתרגם ומבקר שנון ונועז, מורד במוסכמות ומקובלות של הדורות החדשים, בעל השקפה יהודית שורשית, יונק מספרותנו העתיקה, מאגדת חז"ל ודבק בתנ"ך. נאמן למקורות ונאמן למקורו: קריב (קריבורוצ'קה) יליד סלובודקה שבליטא, חניך הישיבות המהוללות של טלז' ומיר, לימים למד בבית המדרש למורים עבריים שבאודיסה, זכה בתואר אקדמי במאתימטיקה וטבע במוסקבה. הגיע לארץ בתחילת שנת תרצ"ה. בספר שיריו „קול ובת קול" שהופיע בשנת תשי"ב רוכזו מיטב השירות והשירים שפירסם. בהקדמה לספר השירים כותב קריב: „בת השיר נתגלתה עלי ראשונה והיא ארחה עמי כל אותן שנות יתמות ונכר... בזמן שדבר־קיומו של עולם עברי הוא בשבילי מעבר לכל מציאות... ויהי לי לגחלת לחמם תחת אורם הקר של כוכבים זרים".

הספר „משלשום עד הנה" שיצא לאור בשנת תשל"ג, הוא אסופת מסות ומאמרים שנכתבו במשך שנים רבות ורובם ראו־אור קודם־לכן. יש כאן בקורת חריפה, ללא משוא־פנים, על גדולי ספרותנו. קריב דן ברותחין את הסופרים שעיוותו, לדעתו, את דמותה של כנסת ישראל, והוא קורא תגר, במיוחד על סופרי ההשכלה, על אשר רידדו ושיטחו את היהדות ועשוה פלסתר. הוא בא חשבון נוקב עם מנדלי, פרישמן ואף עם אחד העם. קריב יודע את לשון התוכחה העשירה חריפת־הסגנון.

מנדלי, כותב הוא „הוציא את העולם מחוץ ליישוב ואת עצם השם היהודי ספוג משמעות של ניוול וגיוון". לקורא העברי שינק ממקורות הספרות החדשה והתחנך על ברכי מנדלי, אחד העם, פרישמן וברנר וראה בכל אחד מהם גדול, דגול והדור, היה קשה להשלים עם דרכי הבקורת הקטלנית של קריב — מה־גם שהוא־עצמו הושפע ללא ספק מגדולי ספרות התחייה ויצק מים על ידיהם. קריב חיפש את חוט השני המקשר את הדורות של העם המופלא, את סגולות היקר שניחן בהן, ואת תשוקתו הלוהטת לציון. כה דבריו: „הכיסופים לציון הולידו תנועות משיחיות, התנועות המשיחיות פינו דרך לגישושים, הגישושים הביאו לידי התחלות צנועות, ההתחלות התרחבו והלכו עד לתקומה המחודשת של מדינת ישראל"...

ב„מיתרים ומערכות", שהופיע בשנת תשל"ב דן קריב ביצירת סופרים מדור־התחייה הקרובים לליבו ולרוחו: א. א. קבק, ש"י עגנון, ח"נ ביאליק, יעקב כהן, יעקב פיכמן, דוד שמעוני, רחל, דבורה בארון ועוד. מאמרים אלה הם מופת של פיוט והגות הכרוכים־יחד. אף כאן חותר קריב אל ראש־מעייניו: המאור שביהדות.

ב„שבעת עמודי התנ"ך" (תשכ"ח) מצייר קריב דמויות במקרא ונדרש לרעיונות המקרא — מתוך תפיסה ייחודית וגישה אינטואיטיבית־פנימית של בן דורנו, בדברי המבוא כותב קריב: „התנ"ך הליכות עולם בו, יריעותיו רוגשות עמים, סוערות ממלכות, מהן ממלכות אדירות, ממלכות ששרביט ההיסטוריה ושבטה היו בידן, אך אין התנ"ך מכיר בתוקפם של תקיפים. ממצפה רם הוא רואה את כולם כילדי שעה שניתנת להם גדולה לשעתם בלבד. אולם רק עם אחד בלבד שרד מכל קהלם — הוא עם ישראל, שהתנ"ך מזהירו על תבוסותיו ועם זאת הוא מבשר את נצחו".

עם פטירתו של קריב, מצפה הקורא להופעת ספר האגדה, הכולל את השיחות שהשמיע ב„קול־ישראל", ולספר המסות.

שלמה רזניק

אריה רפאלי־צנציפר

היסטוריון של הציונות ברוסיה (תר"ס—תשל"ז) / לזכרו

כל מפעל ציבורי חדש מצריך לפחות איש אחד, שיהיה מסור למפעל בכל לבו ונפשו, בלא שום חשבונות פרטיים, ויקדיש למפעל זה את כל זמנו ומרצו, (בעברית עממית קוראים לאיש כזה בדרך חיבה, ובלשון „סגי נהור": „משוגע לדבר אחד").

אריה צנציפר־רפאלי ז"ל — שנפטר בתל־אביב בכ"ט טבת תשל"ז, ונטמן בא' שבט בבית־העלמין האזורי בחולון — היה מסור כולו עשרות בשנים לחקר הציונות ברוסיה ארץ־מוצאו, ובפרט לפרשה המזעזעת־ביותר בתולדות ציונות זו, פרשת אסירי־ציון, שהוא עצמו היה אחד מהם בשנים 1925—1926.

כשנתקבלתי בקיץ 1932 לעורך בטאונה הרשמי של עירית תל־אביב („ידיעות עירית תל־אביב"), העתון המוניציפאלי הראשון בעברית — בא אריה (חבריו־להרפתקאות מרוסיה, שזכו לעלות לארץ, הוסיפו אף כאן לקרוא לו בשמו הגלותי הקודם, שיש בו הרבה מן החיבה — „ליובה"), והציע את עצמו לעבוד באדמיניסטרציה של העתון, באותם התנאים שבהם עבד בשבועון „מאזנים" של אגודת־הסופרים, היינו באחוזים מקובלים מדמי המנויים והמודעות. לא היססתי וקבלתיו לעבודה, כהצעתו, לאחר שהתיעצתי עם ישראל רוקח ז"ל, שהיה אז (בימי דיזנגוף) סגן ראש־העיריה וראש הנהלת הכספים של העיריה. אכן מצאתי בצנציפר איש כלבבי — לא סתם עובד שקדן ונאמן, אלא גם בעל נטיות פיוטיות (היה מראה לי לפעמים שירים שכתב לעת־מצוא לחברים ברוסית, לשון־הרגלו). הוא עבד אתי כמה שנים. וכשנתפנה באחת ממחלקות העיריה, מחלקתו של אברהם קמיני ז"ל, מקום לפקיד קבוע לפי התקן, וקמיני היה מוכן לקבל למחלקתו את צנציפר. קשה היה לי לוותר עליו, ורק לאחר שהשתכנעתי על־ידי „מתווכים" (מר פרץ לאין, מעובדיה הבכירים של הלשכה הראשית של הקרן הקיימת לישראל בירושלים — הוא אביה של המספרת העברית שולמית לסקוב, רעית רב־אלוף חיים לסקוב, הרמטכ"ל החמישי של

צה"ל) וכן ד"ר יעקב קלצקין ז"ל (שביקר אז בארץ), שהיה ידידו של לאין. גיסו של צנציפר, וגם ידידי — לאחר שהשתכנעתי, שהעברת צנציפר היא לטובתו, הסכמתי להמליץ לפני ישראל רוקח, שלא נטה קודם להוסיף פקיד קבוע למחלקת קמיני (קמיני היה, כידוע, יו"ר הועד הארצי של הקהק"ל, בלא שכר).

אך הפקידות לא היתה יעודו של צנציפר. היעוד שלו, שבו הגה יומם ולילה, היה חקר הציונות ברוסיה, וריכוז מיסמכים עליה. ספריו, שבהם קנה את עולמו כהיסטוריון — הם: א) עשר שנות רדיפות (מגילת הגזירות על התנועה הציונית ברוסיה) — תר"ץ; ב) הציונות ברוסיה 1) „פעמי הגאולה": מתנועת „חיבת ציון" עד מהפכת 1917 ברוסיה, עם הקדמה של פרופ' יוסף קלוזנר, הוצאת נ. טברסקי — 1951. 2) „במאבק לגאולה" (משנת 1917 עד ימינו), עם הרבה צילומים ותעודות. הוצאת „דביר" ו„עיינות" — תשט"ז.

נוסף לספריו החשובים, יסד צנציפר־רפאלי בתל־אביב, ארכיון לחקר הציונות ברוסיה, שבו ריכז אלפי תעודות ומיסמכים מקוריים, וכן צילומים וגזרי־עתונים על הציונות ברוסיה ועל אישיה הפעילים — הכל מקוטלג ומכורטס בכרטסת בסדר נפלא. מרדכי נמיר, ראש־העיריה הרביעי של תל־אביב (שהיה יוצא רוסיה, מפעילי הציונות וגם אסיר־ציון, ולאחר קום מדינת ישראל, ציר ישראל ברוסיה כמה שנים), התייחס בחיוב רב למפעל הארכיון של הציונות הרוסית, והקדיש לשיכונו את קומת־המרתף של בית־העיריה הקודם ברחוב ביאליק 27. (אחר כך הועבר הארכיון לדירה שברשות העיריה ברחוב הס ואחר כך לרחוב פינסקר). כשביקרתי כמה פעמים בדירת הארכיון שברחוב ביאליק, מצאתי שם כמה מיוצאי רוסיה — פנסיונרים מעובדיהם־לשעבר של מוסדות שונים, וכן עקרות־בית ששעתן פנויה, שבאו לעזור לרפאלי בשיפור הארכיון (עזרה בקיטלוג ובכירטוס, בריכוז מיסמכים וכו').

הארכיון על כל אוספיו הועבר בשעתו כנכס ציבורי לארכיון הציוני המרכזי בירושלים. משאלת הרבים היא, בלי לפגוע בזכות בכורתה של ירושלים, כי מן הראוי שבתל־אביב, מקום היווצרו של ארכיון חשוב זה, שרבים מאזרחיה הם יוצאי רוסיה וגם אסירי ציון לשעבר, ישתלבו בתל־אביב העתקי כל המיסמכים החשובים לחקר הציונות ברוסיה שבארכיון זה. והרי להנהלה הציונית (והסוכנות היהודית) בנין מפואר ורחב־מידות ברחוב קפלן (לשעבר: רחוב הקריה). ברחוב זה — „בית סוקולוב" של אגודת העיתונאים, „בית טשרניחובסקי ומוזיאון טשרניחובסקי" של אגודת הסופרים, „בית מרכז לשכות ברית", סניף האקדמיה ללשון העברית, ארכיון הספרות העברית, ועוד מוסדות חשובים. ישתלב הארכיון בין כל המוסדות ויביא תועלת שימושית רצופה לכל המוסדות השכנים, בלי טירחה יתירה הכרוכה בשימוש בארכיון שמחוץ לתל־אביב.

א"ז בן־ישי

עם סיום הדפסתו של הכרך ומסירתו לכריכיה, קיבלנו את הידיעה המעציבה, על פטירתו של ידידנו — חוקר הציונות ברוסיה — אריה רפאלי־צנציפר ז"ל ואת הרשימה לזכרו המבורך. המערכת

המסיבה במשכן הנשיא בירושלים
עם הופעת „העבר" — כרך כ"א

ביום ב', במנחם אב תשל"ה (8.7.75) התקיימה פגישה חגיגית עם פעילי מערכת „העבר" ומשתתפיה, במשכן נשיא המדינה פרופ' אפרים קציר, לציון מלאות חצי יובל שנים לקיום הבמה ההיסטורית לתולדות יהדות רוסיה, שהיתה בשעתה רוב מנין ובנין של היהדות בארצות הגולה והנאבקת גם כעת על תדמיתה הלאומית והתרבותית וכמו־כן להופעת הכרך ה־כ"א של „העבר".

זקן המסובים מר חיים חפץ (עולה חדש ומעסקני התרבות היהודית ברוסיה) בירך את הנשיא בשם ומלכות בברכת „שחלק מכבודו ומחכמתו ליריאיו".

המצולמים — מימין לשמאל:
חיים חפץ (עולה חדש מרוסיה); ד"ר אליהו פלדמן; אברהם אבן־שושן (בעל המילון); פרופ' יהודה סלוצקי (עורך „העבר"); גב' חסיה טורטל; ד"ר חיים בר־דיין; עקיבא בן־עזרא; כב' נשיא־המדינה פרופ' אפרים קציר; ישראל מינץ (עולה מרוסיה); אוריאל שלון; יעקב יוזליט; מרדכי בונה; אברהם אהרוני (מזכיר „העבר").

בדברי הפתיחה של עורך „העבר" — פרופ' יהודה סלוצקי באו לידי ביטוי המגמה והכיוון של „העבר", המרכז סביבו חוקרים והיסטוריונים וכמו־כן עסקנים עממיים ואישי ציבור, המפרסמים דברי מחקר וגם זכרונות על השתתפותם בחיים הציבוריים והתרבותיים של יהדות רוסיה. במיוחד העמיד לעצמו „העבר" התפקיד הנעלה להכין חומר היסטורי על קהילות ישראל ברוסיה ואוקראינה, שהושמדו באופן פיזי ע"י קלגסי היטלר ושותפיו ימ"ש וכן מקורם — באופן רוחני על־ידי היבסקציה — עוכרי ישראל, בסיוע השלטונות הסובייטיים וזכר אין להן.

המשימה היא קשה ביותר, בשים לב שאין גישה למקורות ולארכיונים ההיסטוריים ברוסיה.

וע"י הסינתיזה הנ"ל של שיתוף חוקרים והיסטוריונים ושרידי אישי הציבור

ועסקנים עממיים אנו מקווים ומנסים לשחזר את תדמיתה של יהדות רוסיה בתפארתה ולהביא את מורשתה ואת חלקה בבנין המולדת בישראל, לדור ולדורות.

ד"ר ח. בר־דיין מציין את חלקם של המדענים היהודים ברוסיה, שהעשירו את המדע והמחקר לכל ענפיהם ומהראוי להבליט את פעילותם זו.

מר ישראל מינץ — מפעילי ה„סאמואיזדאט" היהודי ברוסיה (שעלה לא מזמן לארץ) מוסר על המסירות וההקרבה בחרף נפש של פעילים אלה, בתנאים הקשים והחמורים בברית־המועצות להחדיר את התודעה היהודית והציונית בקרב המוני בית ישראל, שנותקו למעלה מיובל שנים מ י ד ע היהדות והציונות ומ־מקורותיה.

מר י. יוזליט מדגיש שכל נשיאי מדינת ישראל — הם חניכי מורשת יהדות רוסיה — החל מנשיא הראשון פרופ' חיים וייצמן ז"ל — שזרע את החיטה (ה„ווייץ") הגרעין הראשון למדינת ישראל ו„החיטה נשאה פרי לתפארת". הנשיא השני — **יצחק בן־צבי ז"ל**, שרץ **כצבי** לעשות רצון עמו על כל עדותיה במדינה ותנועת העבודה בישראל מראשית התפתחותה. הנשיא השלישי — **זלמן שזר ז"ל** — שיזר בחיבה מיוחדת ובחמימות רבה את המשך התרבות היהודית ויצירתה על אוצרותיה הגנוזים — **שלשלת הזהב מ„התם" ל„הכא"** וגישר את יצירות הגולה ושילב אותה בתוככי התרבות המקורית הנוצרת במדינת ישראל. הנשיא הנוכחי **יבלח"א** וטובים — **הפרופ' אפרים קציר** נ"י יזכה לקצור בימיו ובימינו את **קציר** השלום ויקויימו דברי נביאינו ישעיהו ומיכה „**ולא ישא גוי אל גוי חרב ולא ילמדו עוד מלחמה וכתתו חרבותם לאתים**" ולא לאטום...

מר א. אהרוני — מזכיר „העבר" מציין את הסיוע הרוחני והחמרי ומקור ההשראה לקיום „העבר" מאת נשיאי ישראל **יצחק בן־צבי ז"ל וזלמן שזר ז"ל**, שהיה חבר מועצת המערכת של „העבר" מיום יסודו ומקוה שהנשיא הנוכחי **ילח"א** ימשיך במסורת זו ויהיה אחיעזר ואחיסמך לפעלנו ההיסטוריוגרפי.

בדברי תשובתו עמד נשיא המדינה על חשיבותה של הבמה לחקר תולדות יהודי רוסיה ושהוא בעצמו גם חלק מ„המשפחה" של בית ישראל ברוסיה והבטיח את סיועו המוסרי והחמרי להמשך קיומו של „העבר" ולביסוסו.

המו"מ עם מרכז זלמן שזר
להעמקת התודעה ההיסטורית היהודית

לשם המשך קיומו של „העבר" בכבוד ורציפותו וכן להציב נפש לנשיא המדינה השלישי זלמן שזר ז"ל, שהיה אחיסמך ואחיעזר לקיום „העבר" ולביסוסו וחבר מועצת המערכת מיסודו עד יומו האחרון, באנו בדברים עם מרכז זלמן שזר בירושלים והצענו לו שיקבל עליו את הוצאת „העבר" מטעמו ושהבמה לתולדות היהודים והיהדות ברוסיה, תהווה חלק מהפעולות להעמקת התודעה ההיסטורית היהודית, שיוקדש לעילוי זכרו של זלמן שזר.

עלינו לציין בסיפוק רב שנתקבלנו ביחס אדיב וברצון כן בנדון ואנו שמחים לצטט את מכתב המרכז מיום ז' בניסן תשל"ו (7.4.76) ע"ש א. אהרוני — מזכיר, „בישיבת הועד המנהל של מרכז זלמן שזר, שהתקיימה ב־6.4.76) דן חועד חמנהל בנושא „העבר" בעקבות ישיבתנו. הועד המנהל החליט שהמרכז יקבל עליו הוצאת „העבר". אחרי חג הפסח אשמח לפגשך ולדון אתך בביצוע העברת „העבר" למרכז זלמן שזר ודרכי ניהולו (מערכת ותקציבים)".

המו"מ עודנו בעצומו ואנו מקווים לתוצאות חיוביות.

ליום העצמאות הכ"ח של מדינת ישראל ושחרור חיפה
ולקראת השנה החדשה הבעל"ט

שלוחה ברכת עירית חיפה וחברי מועצתה

ירוחם צייזל, ראש העיריה

אל תירא, כי אתך אני. ממזרח אביא זרעך, וממערב אקבצך
אומר לצפון תני ולתימן אל תכלאי (ישעיהו מ"ג, ה—ו)

ליום העצמאות הכ"ח של מדינת ישראל
ולקראת השנה החדשה הבעל"ט

ברכת גאולה בקרוב בימינו

לאחינו יהודי ברית־המועצות

ההסתדרות הכללית של העובדים בא"י
הועד הפועל

ברכת עליה וגאולה רוחנית לאחינו יהודי ברית־המועצות
ליום העצמאות הכ"ח של מדינת ישראל
ולקראת השנה החדשה הבעל"ט

ההסתדרות הכללית
של העובדים בא"י
חברת העובדים בע"מ

תנועת נשים עובדות ומתנדבות
(מועצת הפועלות, ארגון אמהות עובדות ו„פיוניר ווימן")

נ ע מ ת

שולחת ברכתה החמה

לאחינו ולאחיותינו יהודי בריה"מ

ליום העצמאות הכ"ח של מדינת ישראל
ולקראת השנה החדשה הבעל"ט

מרכז
הסתדרות המורים
בישראל

מברך את יהדות ברית־המועצות
ומעלה אותה על ראש שמחתנו
במלאות עשרים ושמונה שנה
ל ע צ מ א ו ת י ש ר א ל
ולקראת השנה החדשה הבעל״ט

אחוד הקבוצות
והקבוצים

על כל שלוחותיו

מברך את יהדות ברית־המועצות
ל ש נ ת ה־ 28
לעצמאות מדינת ישראל
ולקראת השנה החדשה הבעל״ט

הועד המרכזי
של הסתדרות
הפקידים העברים

מברך את יהדות בריה״מ
את מדינת ישראל
ואת העם היושב בציון
במלאות 28 שנה לעצמאות המדינה
ולקראת השנה החדשה הבעל״ט

תנועת מושבי העובדים
בישראל

מ ב ר כ ת
את יהדות רוסיה
לשנה ה־28 של המדינה
ולקראת השנה החדשה הבעל״ט

בית הספר
לפעילי ההסתדרות
ע״ש זלמן ארן

רח׳ נהרדעה 5, טל. 240211
תל־אביב

מ ב ר ך
את יהדות בריה״מ
לשנת העשרים ושמונה
לעצמאות מדינת ישראל
ולקראת השנה החדשה הבעל״ט

הסתדרות
הפועלים החקלאים

המדור לחקלאות במושבה
ומשקי־עזר

ברכה ליהדות ברית־המועצות
למלאות 28 שנה
לעצמאות המדינה
ולקראת השנה החדשה הבעל״ט

ברכת אחים חמה ליהודי רוסיה
ואיחולים לעליה מהירה והמונית
לישראל
לשנת הכ״ח לעצמאות מדינת ישראל
ולקראת השנה החדשה הבעל״ט

המרכז החקלאי
הסתדרות הפועלים החקלאים

לשכת המס
המרכזית

רח׳ ארלוזורוב 93, תל־אביב

מברכת את יהדות ברית־המועצות
לשנת העשרים ושמונה
לעצמאות מדינת ישראל
ולקראת השנה החדשה הבעל״ט

„ה ס נ ה"

חברה ישראלית לביטוח בע"מ

מברכת את יהדות בריה"מ
לשנת ה־28 של עצמאות
מדינת ישראל
ולקראת השנה החדשה
הבעל"ט

ב ר כ ת
מ ר כ ז ת נ נ ו ב ה

ליהדות ברית־המועצות
לשנת ה־28 לעצמאות מדינת ישראל
ולקראת השנה החדשה הבעל"ט

ת נ ו ב ה
סניף מחוז תל אביב
רח' החשמונאים, תל־אביב

מברכת את יהדות בריה"מ
את ציבור היצרנים והצרכנים במדינה
ואת כל אזרחי ישראל
למלאות 28 שנה לעצמאות ישראל

„דלק"
חברת הדלק
הישראלית בע"מ

מברכת את יהדות בריה"מ
לשנה העשרים ושמונה
לעצמאות מדינת ישראל
ולקראת השנה החדשה הבעל"ט

ב ר י ת
הקואופרציה הצרכנית

מברכת את יהדות בריה"מ
ואת כל אזרחי ישראל
לשנת ה־28 של מדינת ישראל
ולקראת השנה החדשה הבעל"ט

„ס פ ן"

מפעל תעשיה, משקי עמק הירדן

המשרד: רח' לינקולן 17, ת"א

מברך את יהדות בריה"מ
בברכת העליה ובעתיד מזהיר
לשנת ה־28 לקיום מדינת ישראל
ולקראת השנה החדשה הבעל"ט

ברכת עליה וגאולה רוחנית
לאחינו יהודי ברית־המועצות
ליום העצמאות ה־28
של מדינת ישראל
ולקראת השנה החדשה הבעל"ט

ההסתדרות הכללית
של העובדים בא"י
המרכז לתרבות ולחינוך

„ח ר ו ת" **בע"מ**

דרך יפו 7, תל־אביב

◆

החברה היחידה המאחדת את
האחריות וכל ענפי ההנדסה
המיכנית בבנין

הסתדרות העובדים הלאומית בארץ-ישראל

הועד הפועל:
בית העובד הלאומי
תל-אביב, רח' שפרינצק 23
טל. 3-2-258351, ת.ד. 618
(נוסדה בשנת 1934)

* קרנות ביטוח
* קרן פנסיה
* חוסר עבודה
* קופת חולים לעובדים לאומיים
* מרכז להתישבות
* ליגה למען הסתדרות העובדים הלאומית בחוץ-לארץ
* ליגה למען קופ"ח לאומית
* נוער עובד ולומד לאומי
* „סלע", חברת שיכון בע"מ
* ברי-און, חברה לבתי הארחה והבראה בע"מ
* בתי-ספר מקצועיים
* בטאון „חזית העובד"
* „לפיד", בטאון הנוער
* קופות לאשראי וחסכון
* קופות „אמל" לעזרה הדדית

המועצה לשיווק פרי הדר

תל-אביב, דרך חיפה 69
ת.ד. 2590, טלפון 440411

◆

המועצה מרכזת בידה את:

* הפיקוח על הנטיעות
* הפיקוח על הקטיף והאריזה
* שיווק היבולים בחו"ל ובארץ
* ההובלה הימית
* מתן הלואות לפרדסנים
* מחקר חקלאי והדרכה

ואת ההספקה של:

* חמרים להדברת מזיקים
* ציוד לפרדסים ולבתי אריזה
* חמרי אריזה.

חב' צינקוגרפיה השרון בע"מ

רח' הקישון 18—24, תל-אביב

מברכת את יהדות בדית-המועצות
ואת מדינת ישראל למלאות
28 שנה לעצמאות המדינה
ולקראת השנה החדשה הבעל"ט

התאחדות האכרים בישראל

מברכת את יהדות בריה"מ
למלאות 28 שנה
לעצמאות מדינת ישראל
ולקראת השנה החדשה הבעל"ט

תגמולים של העובדים בעירת תל-אביב—יפו

מברכים את יהדות בריה"מ
ואת מדינת ישראל
למלאות 28 שנה לעצמאותה
ולקראת השנה החדשה הבעל"ט

ועד העובדים הארצי של „המשביר המרכזי"

מברך את יהדות ברית-המועצות
לשנת העשרים ושמונה
לעצמאות מדינת ישראל
ולקראת השנה החדשה הבעל"ט

ליהדות ברית המועצות הגאה והלוחמת!

כל עיני עם ישראל מופנות אליכם בברכה נאמנה למאבקכם הקדוש לחופש העליה למולדתנו ההיסטורית. לא נשקוט ולא ננוח במאבקנו זה עד הניצחון!

חזקו ונתחזק!

בברכת העליה החופשית ליהודי בריה"מ והדרור לאסירי־ציון.

אירגון אסירי־ציון מברית־המועצות
הועד הפועל

בית ברנר

בית מועצת פועלי תל־אביב—יפו ביתם של כל עובדי העיר והאזור המאורגנים בהסתדרות

*

בית ברנר הינו המרכז הארגוני, התרבותי והחברתי של ציבור העובדים בעיר.

*

הבית נותן מכוחו ומיוזמתו להגנת העובד, בסדנה, במפעל, במשרדים ובשירותים.

*

150 אלף חברים,
235 אלף נפש מונה אוכלוסית ההסתדרות בעיר, והם 56% מכלל אוכלוסיית העיר.

*

31 אגודות וארגונים מקצועיים,
3550 מקומות עבודה מאורגנים.

*

בתי ההסתדרות ומועדונים של הנוער העובד, המרכזים הקהילתיים ומעונות־יום של ארגון אמהות עובדות, אולמות ומגרשים לספורט ואיצטדיון „הפועל", ע"ש בלומפילד.

*

הסתדרות ויצו־ישראל

בה פועלות 100.000 אמהות ונשים

שולחת ברכתה החמה

לאחינו ולאחיותינו יהודי בריה"מ ליום העצמאות הכ"ח של מדינת ישראל ולקראת השנה החדשה הבעל"ט.

כרמל מזרחי

מיקבי ראשון־לציון וזכרון־יעקב

מברך

את מדינת ישראל

ואת כל בית ישראל

ליום העצמאות הכ"ח

של המדינה.

ברכת אחים נאמנה

מקרב לב ונפש

לאחינו כל בית ישראל
בברית המועצות בכל אתר ואתר
למלאות כ"ח שנה לעצמאות המדינה

אנו מעלים אתכם על ראש שמחתנו ויהי רצון שנזכה לראותכם בהמוניכם שותפים נאמנים לבנין עתיד עמנו וארצנו. אנו מצפים לעליתכם בקרוב בימינו ולחוג את חגינו בבירתנו י ר ו ש ל י ם ה ש ל מ ה.

הקונגרס היהודי העולמי, ההנהלה הישראלית
התאחדות עולי ברית־המועצות במדינת ישראל
האגוד העולמי של יהודי בסרביה
אגוד יוצאי ווהלין בישראל
אגוד יוצאי לטביה ואסטוניה בישראל
אגוד יוצאי סין בישראל
הפדרציה העולמית של יהודי פולין
ארגון יוצאי בוברויסק בישראל
ארגון עולמי של יוצאי ביאליסטוק בישראל
ארגון יוצאי ברדיצ'ב בישראל
ארגון יוצאי בריסק דליטא בישראל
אגוד יוצאי וילנה והסביבה לעזרה ולהצלה
ארגון יוצאי מינסק ובנותיה
ארגון יוצאי סלונים בישראל
ארגון יוצאי פינסק וקארלין בישראל
הועד הצבורי להנצחת קהילת
קוניץ—פודולסק והסביבה

עירית תל־אביב—יפו

לשכות המודיעין העירוניות בת״א

הכתובת	טלפון	שעות קבלת קהל	
		בימים א׳—ה׳	בימי ו׳ וערבי חג
רחוב פרישמן 42	223691	19.30—8.00	14.30—8.00
ככר מלכי ישראל (בית העיריה)	237044	19.30—7.30	14.00—7.30
יפו, שדרות ירושלים 45	834631	19.30—7.30	14.00—7.30
שכונת התקוה, דרך ההגנה 75	32845	19.30—7.30	14.00—7.30
שכונת שפירא, דרך שלמה 138	826776	19.30—7.30	14.00—7.30
ככר המושבות — המנהרה	625715	19.30—7.30	14.00—7.30
מרכז לשכות מודיעין רחוב ביאליק 28, ת״א הלשכה לתלונות הציבור	50918	14.30—7.30	14.00—7.30
ככר מלכי ישראל (בית העיריה)	225257	14.30—7.30	14.00—7.30
המוקד העירוני (24 שעות ביממה)	106		

מרכז הקבלנים
והבונים בישראל
תל־אביב, ת.ד. 37502

מברך בברכת העליה והבניה
את יהדות ברית־המועצות
ואת מדינת ישראל
לשנת העצמאות ה־28
ולקראת השנה החדשה הבעל״ט

אחים גולדשטיין
חברה לשיכון ופיתוח בע״מ

מברכים
בברכת העליה והבניה
את יהדות ברית־המועצות
ואת מדינת ישראל
לשנת עצמאותה ה־28
ולקראת השנה החדשה הבעל״ט

חברה לבנין אמן־רובין
רח׳ סוקולוב, פסז׳ העיריה, הרצליה

מקבלת ומבצעת עבודות בנין
לכל סוגיהן

תנועת העבודה הציונית

רח' מנדלי 9, ת.ד. 1607, תל־אביב

מברכת

את יהדות בריה"מ

למלאות עשרים ושמונה שנה

לעצמאות מדינת ישראל

ולקראת השנה החדשה הבעל"ט

מפלגת העבודה

הישראלית

מברכת

את יהדות ברית המועצות

למלאות 28 שנה לעצמאותה

מדינת ישראל

ומצפה לעליה המונית

בקרוב בימינו

ולקראת השנה החדשה הבעל"ט

מאיר —

חברה להשקעות בע"מ

(האחים מאיר)

רח' אחד העם 9, טל. 52111, ת"א.

מברכת את יהדות ברית המועצות

ואת מדינת ישראל

למלאות 28 שנה לעצמאותה

קרן הגימלאות המרכזית

מברכת

את יהדות ברית המועצות

לקיבוץ גלויות במדינת ישראל

ברכת כח

כח לתעשיה

כח לחקלאות

כח לשרותים

כח לתחבורה

כח למגורים

אנרגית החשמל —

הכח המניע את חיינו

חברת החשמל לישראל בע"מ

ציוד חשמלי הוא עניננו!

- שנאים למתח גבוה
- תחנות טרנספורמציה
- מוני חשמל
- לוחות חבור ולוחות פקוד
- מכונות לרתוך קשת והתנגדות
- ממיישרים תעשיתיים
- קבלים (קונדנסטורים)
- מפסיקים ומתנעים ונתיכים
- ציוד אלקטרוני תעשיתי
- מכשירים לאזעקת אש

אלנקו

חברת אלקטרו-מכנית ישראלית בע"מ רמת-גן

אלנקו ELCO

דרך ז'בוטינסקי 23, ת. ד. 230 רמת-גן
טל. 727131 (9 קוים)

מבטחים

מוסד לביטוח סוציאלי
של העובדים בע"מ
תל-אביב, רח' אבן גבירול 30

מברכת את מדינת ישראל
ואת יהדות התפוצות
במלאת 28 שנות עצמאות
לישראל

EL AL

אל על,
טוס בחברה טובה

תן להם לקבל את פניך

גילוח
רך ומלטף עם קצף
"פלא", או משחת הגילוח
"לבנדור", ניחוח עדין והרגשת
רעננות עם מי הפנים "וולווטה"-
זוהי קבלת הפנים המהנה שיעניקו
לך מדי בוקר מוצרי
הגילוח המובחרים של

שמן

כור תעשיות בע"מ

המשרד הראשי: ת-א, שד' שאול המלך 8, טל: 250421

פורום יפו צבור

ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בא"י

הסתדרות פועלי הבנין

קרן הבטוח והפנסיה של פועלי הבנין ועבודות ציבוריות

אגודה שיתופית בע"מ

ההנהלה המרכזית:

תל-אביב, רח' ארלוזורוב 93 * ת.ד. 303 * טלפון 269292

הקיבוץ הארצי

השומר הצעיר

•

הועד-הפועל

רחוב ליאונרדו דה וינצ'י 15

תל-אביב

ת.ד. 40009, טל. 6-253131

אגודת השומרים

חברה לקבלת עבודת שמירה בע"מ

המשרד הראשי:

בנין „הדר-דפנה"

שדרות שאול המלך 39, תל-אביב

טלפון 254816

סניפים:

ת"א, רח' ליליינבלום 29, טל. 55349

ירושלים, רח' הנביאים 74, טל' 23212

חיפה, רחוב יפו 19, טל. 526827

באר-שבע, רח' אניליביץ 9, טל. 2829

אשקלון, רח' הרצל 1, טל. 22349

*

האגודה מבצעת שמירת רכוש ונפש בישראל, מדן ועד אילת, במפעלים ציבוריים ופרטיים באחריות ויעילות

ציון

חברה לבטוח בע"מ

המשרד הראשי:

תל-אביב, רחוב אלנבי 120

ת.ד. 1425 — טלפון 614711

כל עסקי ביטוח

הסתדרות הפועלים
החקלאים

המרכז החקלאי

תל־אביב
שדרות שאול המלך 8
טלפון 252171

המועצה להסדר ההימורים בספורט
„ספורטוטו"

עוזרת
לפיתוח הספורט וקידומו בארץ
ולהקמת מיתקני ספורט

*

עשה לך מנהג קבוע —
מלא טוטו בכל שבוע.

קואופרטיב
„דן"

מברך
את עולי רוסיה
וכל בית ישראל
לחג העצמאות ה־28
למדינה.

„ספן"

מפעל תעשיה,
משקי עמק הירדן

✶

המשרד:
רח' לינקולן 17, תל־אביב
טלפון 266151

שכון עובדים בע"מ

חברת השכון הותיקה והגדולה בארץ

✶

המשרד הראשי:
ת"א, רח' לאונרדו דה וינצ'י 21
טלפון 228145, ת. ד. 392

סניפים:
באר־שבע — חיפה — ירושלים
תל־אביב והמושבות

ההסתדרות הכללית
של העובדים בארץ־ישראל
הסתדרות הפקידים
עובדי המינהל והשירותים
ה ו ע ד ה מ ר כ ז י

✶

תל־אביב
רחוב ארלוזורוב 93

„מסד"

חברה הדדית

להלואות וחסכונות בע"מ

(נוסדה על־ידי הסתדרות
המורים העברים בארץ־ישראל)

תל־אביב — ירושלים — חיפה
המוסד הכספי של הסתדרות
המורים העברים בישראל

המרכז: ת"א, שד"ר 79 טל' 622841
ס' י־ם, בן יהודה 13/15, טל' 24867
סניף חיפה: הנביאים 20, טל' 66780
סניף באר־שבע: הרצל 97, טל' 5810

המו"ל

אגודה שיתופית
של מוציאים לאור
בישראל

רח' קרליבך 29, תל־אביב.

✶

מברך את מדינת ישראל, סופרי ישראל, קהל הקוראים ואת כל אזרחי ישראל למלאות עשרים ושמונה שנה ל ע צ מ א ו ת ה מ ד י נ ה

מפורסם בטיבו
בעולם כולו
תה ויסוצקי

בנק הפועלים בע"מ

שם שכדאי לזכור אותו
כאשר אתה חושב על השקעה טובה ומכניסה

קרן הגימלאות המרכזית
של עובדי ההסתדרות בע"מ
מברכת
את יהדות ברית המועצות
לקבוץ גלויות
במדינת ישראל

שרות חדש!

עצה טובה מבנקאים מומחים במרכזי היעוץ של בנק דיסקונט

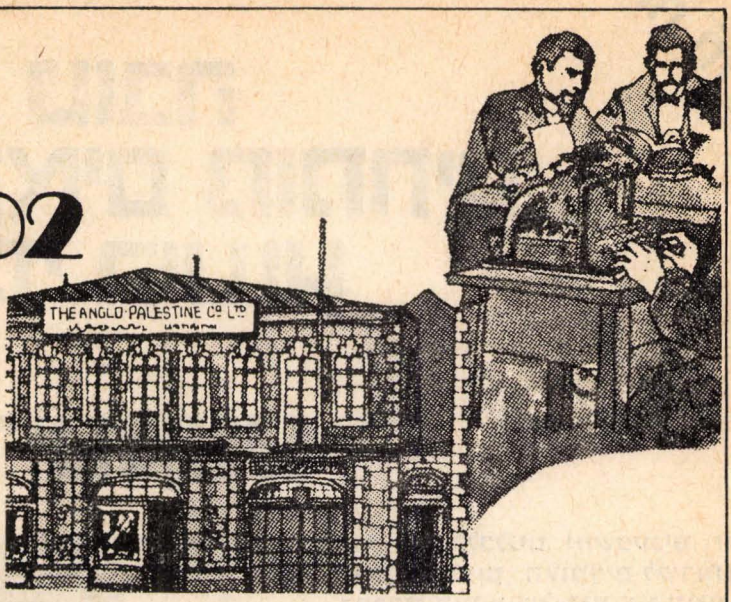
בנקאים, כלכלנים, ומשפטנים, זהו צוות היועצים, העומדים לשרותך במרכזי היעוץ של בנק דיסקונט

אם ברשותך סכומי כסף ממכירת בית עסק או נכס אחר, מגימלאות או מפיצויים, מביטוח-חיים או מתביעת נזיקין, מירושה או מחסכונות-צוות המומחים במרכזי היעוץ של בנק דיסקונט יציע לך דרכים להפיק מסכומים אלה את מירב התועלת. הצוות יסייע לך בתכנון רכושך ועזבונך, בבעיות מסים, בתכנון הפנסיה, בניהול נכסי-דלא-ניידי ובהשקעה יעילה של רכושך והונך.

לקביעת המועד המתאים לך לפגישה-תוכל להתקשר עם הנהלת מרכזי היעוץ, בטלפון 54370 (03) רח' יהודה הלוי 17 ת"א או להכנס לסניף בנק דיסקונט הקרוב. מנהל הסניף ישמח לקבוע עבורך פגישה באחד ממרכזי היעוץ.

מרכזי היעוץ-עוד שרות של הדיסקונטאים

בנק דיסקונט לישראל בע"מ

הבנק הצועד עם הזמן

מהחשבוניה וספר הקופה של הימים ההם
למחשב האלקטרוני והמסלקה האוטומטית.
דרך ארוכה רצופה שכלולים ליעול הפעולות הבנקאיות
ובעיקר לגיוון ולשפור מתמיד של שרותינו ללקוח.

בנק לאומי
לישראל בע"מ

THE RECEPTION IN THE PRESIDENT'S HOUSE

TO MARK THE APPEARANCE OF THE XXI VOLUME OF "HEAWAR"

(p. 308)

THE NEGOTIATIONS WITH ZALMAN SHAZAR CENTRE

ABOUT THE FUTURE OF "HEAWAR"

(p. 309)

צינקל בע"מ

יצרני צנורות קלים להשקייה

בערגול קל:

1. מאלומיניום בקוטרים ″2 ועד ″16 באורכים מ־4½ עד 18 מטר אורך
2. מפלדה מגולבנת בקוטרים ″2, ″3, ″4, מ־6 ועד 12 מטר
3. יצור שוקתות ואבוסים מפלדה מגולבנת מאלומיניום — לכל צרכי המשק

בשיטת הדחיסה (אקסטרוזיון):

יצור של חלונות ודלתות, צינוריות ופרופילים מאלומיניום — לכל צרכי המשק

לתעשיה, לבנין, לחקלאות

המשרד הראשי: רח' העליה 33, תל־אביב, טל. 824790

משרד החברה וביהח"ר: אזור התעשיה של פתח־תקוה, טל. 913351/2/3/4/5

DR. TZEMACH FELDSTEIN

J. P. JOSELIT (pp. 280—282)

DR. YULIUS BRUZKUS (1870—1951)

I. KLAUSNER (pp. 283—288)

THE ORIGINS OF RUSSIAN JEWRY

Y. BRUTZKUS (pp. 289—296)

— ★ —

OBITUARIES

FROF. MOSHE ZILBERG

Y. PEVZNER (pp. 297—299)

URI MICHAELI

M. GUR-ARI (pp. 300—303)

ABRAHAM KARIV

SH. REZNIK (pp. 304—305)

ARYE RAFAELI (ZENZIPER)

A. Z. BEN-YISHAI (p. 306)

— ★ —

Correction Note :

In our last volume, page II, there was an error in translation of the title of M. Mishkinsky's article. The correct name is: **"Prejudice against Jews held by our own Russian revolutionaries".**

— ★ —

BIBLIOGRAPHY

MINSK MEMORIAL BOOK

M. MISHKINSKY (pp. 260—263)

THE BIBLIOGRAPHY OF DR. ISRAEL KLAUSNER'S WORK (1966—1976)

(pp. 264—267)

THE "CROWN RABBINATE" IN RUSSIA, by A. Shochat

Y. SLUTSKY (pp. 268—269)

THE JEWISH CHILD IN THE 1905 REVOLUTION (FOLKLORE)

M. BONEH (pp. 270—273)

— ★ —

PERSONALITIES

A. S. LIEBERMAN — HIS BIRTHDATE

M. MISHKINSKY (pp. 274—275)

M. SILBERFARB '1876—1933)

Y. KROUK (pp. 276—279)

THE "CHILDREN VILLAGE"

By H. HEFETZ (pp. 196—202)

The author tells about a group of teachers and educators, who established an institution for orphanes of the pogroms and refugees during the civil war and hunger period in Odessa.

— ★ —

LETTERS OF I. GRINBERG TO A. KARIV

(pp. 203—212)

Letters of Israel Grinberg, an Intelectual and Hebrew writer in Odessa, addressed to A. Kariv in Moscow, during the years 1931—1933.

— ★ —

LETTERS OF D. GAPONOV TO I. MINTZ

(pp. 213—247)

26 Letters of the Hebrew writer Dov Gaponov to his friend Israel Mintz in Moscow during the years 1967—1970.

Gaponov (1934—1972) was an outstanding phenomena of a Russian educated man that was so near to the Hebrew language, wrote and translated from Russian and from Georgian to Hebrew.

He came to Israel in a very poor health and died after a short time. His letters contain a great many literature work, written under unhuman circumstances. The most important is his translation to Hebrew of the Georgian epos "The Chevalier with the Leopard's Skin" as well as translations of Lermontov.

— ★ —

A MEMORIAL TO NEW-BYCHOV

By Y. GUTIN (p. 248)

New-Bychov is situated on the banks of the river Dniepr. The author brings reminiscences from his childhood, flashing back seventy years. He describes the place, customs and way of life of the local Jews, who created the majority of town people.

— ★ —

FROM CHERNIGOV TO TEL-AVIV.

By RIVKAH KASSEL (pp. 178—181)

The author tells of her childhood. Her father was a successful railroad contractor. One brother was a famous eye-doctor, the other brother was the Zionist leader TZVI BROOK, physician and "rabbinner" in Homel and member of the first DUMA.

— ★ —

ZIONIST YOUTH MOVEMENT IN BAKU.

By ALEXANDER RATNER (pp. 182—185)

After the revolution in 1917 the Jewish youth became organized in Zionist Organizations, which were active without interference until 1922. In 1920 the HECHALUTZ organization was founded there, and in July 1921 the first group of 17 men left for Baku, in view of making ALIYAH at the first possibility.

They settled there on a farm, on which they raised tea and oranges. In Oct. 1921 they left on a Bulgarian boat to Constantinopole. They arrived in Palestine in January 1922.

— ★ —

OUR BELOVED PROVINCE.

By B. Z. BLOOM (pp. 186—195)

The author joined in the twenties the "BOROCHOV YUGEND", a "POALEI ZION" youth organization, which was legal in S.S.S.R. till 1928. He tells about his campaigning for his party in the cities and Jewish small towns in VOHLIN.

The first part of these memoirs was published in volume XXI.

— ★ —

he went on with his studies in various schools (Russian and German). He tells about his Jewish friends and how he found his way to zionist activities.

— ★ —

JEWISH PARTICIPATION IN THE WARS OF INDEPENDENCE OF LATVIA AND ESTONIA

By D. LEVIN (pp. 141—154)

Many jews participated as volunteers in the Latvian and Estonian wars for Independence. Evidently, they wanted to prove their loyalty to their native countries. Their number is estimated as 1200 Latvian Jews and 200 Estonians. A part of them has been killed in battles.

— ★ —

ZIONIST PROPAGANDA IN THE STEPPES OF THE UKRAINA.

By Z. LIVNE (pp. 155—171)

In his memoirs, the author tells us about his activity for Zionist propaganda in Uman and neighbouring little towns. Actually, a very small number of Jews took interest in Zionism in those days. The work was limited to selling the "Shekel" and collecting money for the Keren Hakayemet. This was done mostly during family festivities (as weddings, Brith Mila etc.).

The author tried to organize Zionist groups in those little towns and villages. As a result of all his attempts a small number of Jews decided for Aliya to Aretz.

— ★ —

IN THE NET OF EXPLOITATION

By I. KUM (pp. 172—177)

A young accountant in the years 1912—1915 tells of the narrow mindedness and rude treatment of his master and wife.

A description of clerk's working conditions in those days.

— ★ —

"HAZAMIR" IN LODZ

By H. L. FUCHS (pp. 114—117)

The singers troupe "Hazamir" was founded in Lodz (1900) by the initiative of the zionists. The tropue performed a wide musical activity. It held also lectures by writers, poets and well-known cultural personalities. HAZAMIR went on with it's performances until 1939, and it was an example to Warsaw as to other cities in Russia and Poland.

— ★ —

MEMOIRS OF A JEWISH ACTOR

By F. ARONES (pp. 118—125)

The autor was born in Dvinsk, 1897, to a father a tailor. He strove from his early youth to act on the stage. As a 14 years old youngster he ran away from home to join GUZIK'S wandering theatrical group as a souffleur. When the troupe arrived in Riga he quit and worked as a store clerk. In his free time he served as a souffleur for a theatrical group in the zionist club IVRIYAH under the stage management of M. WURKEL, where he met SHLOMO MICHOELS, who was just a beginner on the stage. He also participated in the popular dramatic tropue in the moscovian suburb, the Jewish slum in Riga.

The author participated in one of the first Jewish films in Riga. He describes SHALOM ALEICHEM'S visit in Riga in 1913 and his meeting with WURKEL regarding filming one of his stories.

During the war ARONES served in the Russian army. In 1917 he arrived in Charkov and played there in the Yiddish theatre UNSER VINKEL, which he joined also in Minsk. Later he studied in Moscow in the Jewish section of the dramatic school of Belorussia.

— ★ —

RIGA DURING THE YEARS OF WAR AND REVOLUTION.

By B. AKZIN (pp. 127—140)

This is a chapter of the authors memoirs. He tells of his early years in a wealthy conservative family. During the years 1916—1919 some regims in Riga have changed (The Zar; The Revolutionary regime; The German occupation; The Temporary Latvian government; The Soviet regime and again — The Independent Latvian Government). Under such circumstances,

THROUGH THE EYES OF A CHILD.

By N. POLETIKA (pp. 84—86)

NICOLAS POLETIKA — Russian Historian and Economist, Came to Israel in 1973. In this chapter he tells of his eye witnessing the KIYEV pogrom in Oct. 1905. He visited then his grandmother, whose house was in front of the market place. He saw the outburst of the violence and the robbery and murder under the protection of the police and the military.

— ★ —

THE JEWISH STATUTE OF 1804

By S. ETTINGER (pp. 87—110)

At the end of the 18th century the Russian government made a comprehensive study regarding the status of the Jews which became Russian subjects after the partitions of Poland. Russian authorities wrote memorandums. The most important ones were these of Senator Derzhavin and of the Governor of Lithuania Friezel. They criticized the Jewish isolationism and Jewish harm to the economy of the other inhabitants. In 1802 a committee was established, which adapted a statute of 45 paragraphs. This law afforded to the Jews the right to attend Russian and special established schools for them. They might participate in the administration of the municipalities. The statute encouraged especially Jewish agriculture, also industry, labour and business. It prohibited Jews (since 1807) to sell vodka and own inns. It permitted to establish congregations and to ellect rabbis.

At the end comes Hebrew translation of the statute.

— ★ —

THE FASTOV BLOOD LIBEL.

By I. MAOR (pp. 111—113)

After the BEILIS affair, the Russian officials and antisemite charlatans looked for another chance for a blood libel. In the small town FASTOV, district of Kiyev, a slain little boy was found. It was soon clarified, that the little boy was the son of a Jewish tailor. Nevertheless, the father was arrested until it was finally revealed that the real murderer killed "by mistake" a Jewish child instead of a christian one, which would create a blood libel.

— ★ —

JEWISH REVOLUTIONISM IN RUSSIA AND ITS EXPRESSION IN THE HEBREW LITERATURE.

By Y. SEH-LAVAN (pp. 35—45)

Characters of Jewish Revolutionaries in J. CH. BRENER'S novels, also in G. SHOFMAN'S, A. A. KABAK'S and I. D. BERKOVICH'S. TSHERNICHOVSKY described in one of his poems "Levivoth", the gap between the old and young generation. The tragedy of the revolutionary influence over the Jewish youth as expressed in BIALIK'S poems.

— ★ —

U. S. GOVERNMENT AND THE POGROMS IN RUSSIA.

By A. YODFAT (pp. 46—58)

The pogroms in Russia in 1903—1906 called for Jewish awareness in the U.S. But the State Department and its representatives in Russia were reluctant to act in favor of the Jews, while adapting a non-intervention policy towards a friendly (zarist) government.

The excuse was, that the pogroms in Russia were mainly the result of mass-hatred against the Jews (as the hatred against the negros in the U.S.), so the U.S. government can't intervene. The author proves it by documents of the State Department of that time.

— ★ —

THE POGROMS OF 1905 AND THE BRITISH DIPLOMACY.

By E. FELDMAN (pp. 59—83)

The British Jewry protested vigorously against the pogroms in Russia. But the Ministry for Foreign Affairs and its representatives in Russia acted indifferently. They adapted the version of the Russian officials, who blamed the Jews for the pogroms.

The British ambassadorial accounts gave proper information concerning the attitude of the Russian officials to the pogroms and about the attempts of Jewish personalities (The Rothshilds, Jacob Shiff and Paul Nathan) to help the Russian Jews.

— ★ —

SUMMARIES

THE YEAR 1905 AND RUSSIAN JEWS.

By Y. SLUTSKY (pp. 3—23)

The important Jewish part in the revolutionary movement. The economic crisis and the pogroms as a factor for boosting Emigration. The part of the BUND in the revolutionary movement in western Russia. The crisis in the zionist movement. The League for the Attainment of full rights for the Jewish People in Russia. The organization of the Jewish petitions. The founding conference of the "League" in Wilna. The resignation of the Jewish representatives in the municipalities. The granting of election right to the Jews. The pogrom in Zhitomir. The October pogroms. The participation of the Russian workmen in the pogroms. The self-defence in 1905 after the pogroms. The second conference of the League for the attainment of rights (November 1905).

— ★ —

THE CRISIS IN THE HEBREW LITERATURE IN THE YEARS OF THE FIRST RUSSIAN REVOLUTION.

By I. KLAUSNER (pp. 24—34)

The Hebrew Literature and Press at the beginning of the 20th century. The beginning of the competition between Hebrew and Yiddish. Dr. Joseph Klausner's effort to save the Hebrew creativeness and his appeal for a struggle against the Yiddish Literature. First signals of the end of the crisis in 1907.

— ★ —